

РІДНИЙ КРАЙ

АЛЬМАНАХ ПОЛТАВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 2 (41) 2019

ЗМІСТ

ПОЕЗІЯ

<i>Лідія Віцєня</i>	3
<i>Ольга Рось</i>	6
<i>Володимир Писаренко</i>	8

ПРОЗА

<i>Олесь Воля</i> . До і після. <i>Документальна повість</i>	12
<i>Ольга Моцебекер</i> . Місце сили.	29
Пам'ять.	30
<i>Тетяна Горицвіт</i> . Дні, дати, події (<i>есе</i>).	32
Той день, коли шука розбиває хвостом лід.	32
Літнє сонцестояння: феєрія.	32
Тепла Покрова.	33
Хелловін: сучасна версія.	33
День Святого Миколая.	34

ПЕРЕКЛАДИ

<i>Ольга Смольницька</i> . Арфа і меч: шотландські та англійські народні історичні балади.	35
Шотландські балади в перекладах Олени О'Лір	
Сер Патрік Спенс.	37
Лохмейбенський арф'яр.	38
Англійські балади в перекладах Ольги Смольницької	
Вільгельм Завойовник і люди Кенту.	39
Мері Ембрі.	41

ПРЕЗЕНТАЦІЯ

<i>Ольга Смольницька</i> . «Скажи це зараз»: вільна поезія для вільних людей.	43
<i>Василь Духновський</i> . Вірші.	44
<i>Юлія Петрук</i> . Вірші.	45
<i>Мілана Польова</i> . Вірші.	47
<i>Ілона Розновська</i> . Вірші.	48
<i>Ольга Смольницька</i> . Вірші.	50

ДЕБЮТ

<i>Юлія Гришко</i> . Вірші.	53
<i>Ніна Пічка</i> . Гуляща.	56
Про що говорять Крила.	57
Фікція.	57
Сміття.	59

ПУБЛІЦИСТИКА

<i>Михайло Насенко</i> . «Філологічний семінар» як модерна наука про літературу.	63
<i>Григорій Титаренко</i> . «На Україну повернусь...». <i>Подорожні нотатки</i>	70

ДІАЛОГИ

<i>Сергій Шебеліст</i> . «Ментальна мапа в нашій голові відрізняється від географічної». <i>Інтерв'ю з письменником Андрієм Любкою</i>	73
---	----

ЮВІЛЕЙНІ ДАТИ: 250 РОКІВ ІВАНОВІ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

<i>Віктор Азьомов.</i> Палімпсести «Енеїди» Івана Котляревського. <i>Трагедія і тріумф Дидони.</i>	76
<i>Ганна Дідусенко.</i> Горгаючи стародруки: що писали полтавці про І. П. Котляревського (за фондами Полтавської обласної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського).	79
<i>Юрій Ковалів.</i> Іван Котляревський: феномен чи канон.	83
<i>Михайло Наснко, Олександр Мушкудіані, Олена Погребняк.</i> «Енеїда» І. Котляревського й художні переклади її іноземними мовами.	87
<i>Вікторія Пащенко.</i> Участь Панаса Мирного в ушануванні пам'яті І. П. Котляревського.	94
<i>Валентина Скриль.</i> Іван Котляревський у видавництві «ВІК» (проекти видавництва «ВІК» до столітніх роковин української літератури).	98
<i>Свєнтія Стороха.</i> Полтавське оточення Івана Котляревського та коло спілкування.	100
<i>Григорій Титаренко.</i> Іван Стещенко – перший дослідник «Енеїди» І. П. Котляревського.	104
<i>Марина Федорова, Надія Влезько.</i> «Енеїди» І. П. Котляревського – 220 років (огляд видань поеми з фонду Полтавської ОУНБ імені І. П. Котляревського).	105

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

<i>Олексій Вертій.</i> Сучасні проблеми дослідження творчості Івана Котляревського.	110
<i>Микола Степаненко.</i> Дієслова <i>бігати</i> / <i>бігти</i> в «Енеїді» Івана Котляревського: семантичний і синтагматичний аналіз.	118
<i>Людмила Українець.</i> Звуковий континуум у конотаційному вимірі І. П. Котляревського.	121
<i>Юлія Браїлко.</i> Функційна значущість топонімів у поемі Івана Котляревського «Енеїда».	130
<i>Людмила Дерев'яко, Ольга Мізіна.</i> Прийменниково-субстантивні темпоративи в поемі І. П. Котляревського «Енеїда» в зіставленні із сучасною прийменниково-відмінковою системою.	134
<i>Тетяна Ніколашина.</i> Урбанонімний простір міста Полтави доби Івана Котляревського.	138
<i>Ніна Степаненко.</i> Прийменник <i>к/к/ко</i> і його семантико-синтаксичні функції в «Енеїді» Івана Котляревського.	143
<i>Олександр Тупиця.</i> Українська безеквівалентна лексика в «Енеїді» І. П. Котляревського та оповіданнях М. В. Гоголя.	147
<i>Людмила Чередник.</i> Громадсько-педагогічна діяльність І. П. Котляревського.	151
<i>Лілія Чикур.</i> Культурно-історичний контекст феномену Івана Котляревського.	155
<i>Юлія Гришко.</i> Фонетичне моделювання стилістично маркованих фразеологізмів та оказіональних сполук у мові п'єс «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник» І. П. Котляревського.	158
<i>Володимир Подрига.</i> «Ніде не зеленіє так степ...»: структура та семантика літературними «степ» у прозі Володимира Леонтовича.	162
<i>Валентина Саснко.</i> Наукова творчість як <i>modus vivendi</i> професора В. В. Фащенко.	167
<i>Оксана Силка, Сергій Береговий.</i> Фронтви дороги поета Івана Гончаренка: Київ – Одеса – Севастополь (на матеріалі родинного архіву).	179
<i>Юрій Стежко.</i> Вираження емпатії в художніх творах та їх перекладах: зіставний аналіз.	192

ХРОНІКА

<i>Ганна Радько.</i> Іванові Петровичу Котляревському – 250! Ушанування письменника-земляка, першого класика української літератури в Полтаві.	198
<i>Галина Білик.</i> Живописна осінь Івана Котляревського. <i>Інтерв'ю з головою Полтавської обласної організації Національної спілки художників України Юрієм Самойленком.</i>	207
<i>Віра Мелешко.</i> Нові лауреати премії імені Петра Ротача.	212

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

<i>Ірина Діптан.</i> Михайло Грушевський про український вимір ухвал Люблінського сейму 1569 року.	214
---	-----

У «РІДНОМУ КРАЇ» ПРО «РІДНИЙ КРАЙ»

<i>Ніна Степаненко.</i> «Рідний Край» про «ліпні вироби полтавських гончарів».	231
---	-----

«РІДНИЙ КРАЙ» ПРО КРАЯН

<i>Володимир Подрига.</i> «А мене село не відпускає...»: образ малої батьківщини у віршах Лідії Віцені.	234
<i>Ярослав Єнко.</i> Ярмарковий рух на батьківщині Миколи Гоголя.	236

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

<i>Тетяна Горицьвіт.</i> Життя в мистецтві. <i>Розмова з Ольгою Курчаковою, директоркою Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка.</i>	238
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Volodymyr Koponenko.</i> «Polyvarietät der Übersetzung»: Überwindung der Kluft zwischen der Theorie und Praxis des Übersetzens. <i>Panasiuk, Igor: Polyvarietät der Übersetzung. Translatologie – Studien zur Übersetzungswissenschaft, Band 12. Hamburg: Verlag Dr. Kovač 2016. – ISBN 978-3-8300-8654-3. 400 s.</i>	246
<i>Галина Білик.</i> Славетний осередок дослідження вітчизняного письменства на півдні України. <i>Рецензія на видання: Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: персоналії і факти: у 2 т. – Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2018. – Т. 1. Бібліографічний покажчик. – 606 с.; Т. 2. Антологія. – 618 с. – (Розвиток науки в Одеському національному університеті; Філологія).</i>	252
<i>Юлія Браїлко.</i> Живий і ніжний світ поезії. <i>Рецензія на книгу: Стиркіна Ю. Малавкі міської мавки: вірші / Юлія Стиркіна. – К.: Друкарський двір Олега Федорова, 2019. – 424 с.</i>	260

НАШІ АВТОРИ	263
--------------------------	-----

CONTENTS	265
-----------------------	-----

Лідія ВІЦЕНЯ – сучасна українська поетка, прозаїк, публіцист, журналіст, редактор, член національних спілок журналістів (1980) і письменників (2001) України, заслужений журналіст України (2009).

Народилася 9 листопада 1954 р. в селі Дібрівці Миргородського району на Полтавщині. 1977 р. закінчила факультет журналістики Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Працювала в редакціях газет «Комсомолець Полтавщини» та «Зоря Полтавщини».

Ще у шкільні роки стала на шлях поетичної творчості. Її вірші друкували газети й журнали «Зірка», «Молодь України», «Літературна Україна», «Дніпро», «Журналіст України», «Дзвін», «Київ» тощо, ізраїльський часопис «Соборність», низка поетичних антологій, збірників, освітніх видань, як-от: «Ворскла» (Харків, 1977), «У Ворсклі і Янтри одні береги» (українською та болгарською мовами, Харків, 1981), «Література рідного краю» (Миргород, 1999), «Калинове гроно» (Полтава – Кременчук, 2004), «Біла альтанка» (Полтава, 2007), «Вишнева повінь» (2012) та ін.

У набутку письменниці – книги поезії «Космограма душі» (Полтава, 1999), «Несподіваний вогонь» (Полтава, 2001), «Усе в житті не випадково» (Полтава, 2004); художньо-документальні повісті «Сашенька» (Полтава, 1994; видання друге, доповнене, авторизований переклад російською мовою – Полтава, 2002), «Життя, що стало долею» (Полтава, 2003; «Прости за все... Одинадцять сходинок у вічність» – видання друге, перероблене й доповнене, Полтава, 2016).

Лідія Віценя – лауреатка полтавських обласних та міських журналістських і літературних премій – імені Петра Артеменка (1998), імені Григорія Яценка (1998), імені Володимира Короленка (2004), імені Леоніда Бразова (2009), імені Івана Котляревського (2016). 2006 р. вона здобула Всеукраїнську премію НСЖУ «Золоте перо».

РІЗДВЯНА ЗУСТРІЧ

Ця свічка із ванільним ароматом
В глибокій вазі шепче про дива.
Кутя на підвіконні мамі з татом.
Почнеться ніч із подиху Різдва.
Тремтливим вогником нічний метелик
Меди збирає в золоті зернят.

...У нашому саду таке хурделить!
Заніс у хату тато пташенят,
І ми всі разом дихаємо в спинки
Обом синичкам, змерзлим на грудки,
Аж доки два сердечка дзенькнуть дзвінко
Різдвяним дивом: ожили пташки.

...Кутя на підвіконні. Свічка шепче
Ванільним ароматом про дива.
Від сліз двоїться вогник. Чи невже то
Уже їх два, метелики? Їх два.

КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

Січень скресає туманом гіркої отрути,
Вітром сірчанім досі обпалює груди.
Видих і вдих над Україною – Крути.
Дихати нічим, та не врятує лютий –

Димом сірчанім питиме очі майдану,
В каску блакитну насипле небес багряних.
Вечір задмухає сонця розхлюпану рану,
Спалені крила цілуючи богообраних.

* * *

Йду вулицею і розмовляю із Господом
У ритмі білого вірша –
Заримовані молитви звучать неширо,
Навіть «Отче наш», найвища із поезій,
Є найдосконалішим верлібром.
Не знаю, чи Він мене чує,
Але сподіваюсь на те.
Іду, розмовляю із Господом,
А голова тим часом
Про земне, про дрібне думає.
Хто ж тоді у мені
Молитву читає, хто є Я?
Мабуть-таки – моя душа,
А душу Бог бачить і чує.
Тіло як одіж зноситься,
І, може, колись
Він дасть мені інше – молоде і красиве,
А разом із ним –
І голову, що навчиться
Не думати про дрібне,
Коли душа молиться...

МІЙ ЄРУСАЛИМ

Боже, милостивий будь мені, грішній!

Хто кличе: Отче! Хто волає: Ребе,
Чолом діткнувшись до Стіни Плачу.
До Тебе, Господи, усі шляхи, до Тебе –
Сльозами щастя тут за свій плачу.

Цілую це освячене каміння
Твоїх слідів – і вірити боюсь,
Що тут, перед Тобою, на колінах
На краю світу наяву стою.

Відважуюсь на муки – уявити
Дорогу до Голгофи і – пройти.
На Віа Долороса мальви квітнуть,
Дива Твої одвічні в простоті.

У сяйві пагорби Єрусалима,
У Небесах Небес Свята гора.
Відлунне в камінні: «Це Людина!»
І світ в чеканні знову завмира...

ВЕРБОВЕ СОЛО

Ні як не розпогодиться весна.
А під вікном розкрила парасолою
Верба, вербичка – у дворі одна,
І заспівала своє перше соло.

Їй в унісон співає квітня сон,
Ще тільки сон, але вже скоро-скоро
Натисне квітень сонячний клаксон –
І зазвучить усе живе у хорі,

В хоралі радості, в чеканні див
Перейдем ще одну дорогу хресну,
Цілюючи розп'яття кожну весну
Й пізнаючи, хто нас не розлюбив...

Ні як не розпогодиться весна.
Але звучить у світ вербове соло,
І пензликом зелена парасоля
Небесну писанку малює край вікна.

* * *

А ти мене услід перехрестив –
Побачила, оглянувшись на сходах,
Шептав молитву і вловив мій погляд
Очима океану гиркоти.

В сухому листі фіалковий цвіт,
Мов листя – й ми, ховаємо од вітру
Свою весну, свій обережний квітень,
Мальований промінчиком просвіт.

Я вдам, що не помітила, як ти
Перехрестив услід мою тривогу.
І я так само, вслід, прошу у Бога
Тебе мені спасти і зберегти.

Щасливі сльози – мов сліпі дощі,
Просвіт проміння у сухому листі,
Цвіт фіалковий у посередмісті...
Дивися вслід. Молитвою звучи.

МОРЕ В КЕМЕРІ

Двома руками молитесь мечеть,
а я – триперстно
В чужім краю душі шукаю твердь
Небесну.
Сузір'я обертаю у твій бік
в нічному морі,
Де місячного сяйва сердолік
золотить зорі.
Цикади в горах – ніби цвіркуні
у нашім полі.

Сузір'я Риб у мій бік поверни –
прошу у долі.
Прошу у зір, у неба і води:
прийміть від мене
Мій причастинок – вдячності меди,
жаркі, червлені.
Краплинка вічності у келиху вина
іскриться.
На двох долонях різні письмена.
Одне звершиться.
І там записано: ви в цьому світі є!
Пізнайте щастя.
Моя зоря з моєї чаші п'є
Морське причастя.

ПРОЩАННЯ

Бджоли біля криниці співають сонця меди,
Яблуна віддзеркалює зчитаний зодіак.
Солодко, бо серпнево, пахнуть городи й сади,
Спасівський Лев золочений
нацарювався всмак...
Скільки разів було це в кінематографі снів,
Скільки разів збулося! Ще більше – і не збулось.
Сніся мені, мій раю, пеклом печи мені...
Спасівський Лево, без мене сяй над моім селом.

ВЕРЕСЕНЬ

І досвід маю, й знаки – все було,
Але здавалось, все одно здавалося,
Що затишного вересня тепло
У мить не відлетить пташиним галасом.

А бачила ж, як відцвітає льон,
І клумба полотніс чорнобривцями.
І ранній вечір моститься на трон
Дрібним жучком зі згорнутими крильцями.

За спиною нікого, лиш терни,
Завіяні в тумани неприкаяні,
Та сни про все, що вже було, – лиш сни.
Хіба не знала, що стою вже крайньою?

Краплини синіх ягід в сивині.
Зойк сухозлітки на плечі у вересня...
А той жучок співає десь на пні
Про те, що в його сад весна повернеться.

ОТА СТЕЖИНА...

Присвята без імен

Ота стежина, стежечка край поля,
Де листя сипле срібна ще тополя,
Де багрянні дуб, сиві терен,
Де золото кленове сяє в стернях, –
Чого вона без мене не засне,
Хто з нас кого у ніч не прожене?

Були б уже чужими ті тополі,
Вже забуття вместилося на престолі,
Все почорніло – стерні й сиві терни –
Від непростень, навічних неповернень...
І лиш вона, копитами прибита,
Крізь куряву п'ятьми щоночі світить.

Ота стежина, стежечка край болю,
Край світу, що розідраний надвоє.

СОН КУПАЛЬСЬКОЇ НОЧІ

Аж сяє річка. Посеред води
Русалка зірку заплітає в коси.
І виглядає: де той, що ходив
Над берегом, що вранці трави косить
Щоліта і поранених суніць
Плачів не чує, снів її не чує?
Стомившись, ляже в лузі горілиць,
Зажмуриться – і не помітить чуда.

Пливе русалочка в купальську ніч,
А косареві сніться річка й зірка
У косах, у мінливості облич
Невпізнаних – і так від того гірко!
Хитається над сном його чебрець,
Сунічки плачуть, зранені косою,
І хтось такою ніжною рукою
Пускає в чуб легенький вітерець...

ЗНАК РИБ

Валентині Давиденко

Душа із фарб, що піднімає хвиля,
просвічена від гребеня і вглиб,
До таїни подвійних знаків Риб,
від шторму – до впокореного штилю.
Пісок і небо – з жовтого у сине.
Очам пастель холодна у тонах.
Темніє хвиля там, де глибина,
і світиться у променях на віях.
Але не проглядається до дна,
Де Риб – що врізнобіч – єднає Знак.

ОЛІ

Це вже записано у кадр цього вікна,
В світлину ранку, в кінострічку
Твоєї долі і мого життя.
Цей хрест триперстий,
Схований у помах руки з вікна,
Услід тобі, униз – із п'ятого поверху,
На рівні пташиної співанки
І білки на верхівці горіхового дерева,
Що ходить до нас у гості по горішки
Її по нашу радість, що вона
Її вже приручила.
Це все записано,
І ще ти не знаєш про те,
Що колись тихий ранок
Змусить тебе все це прочитати,
Коли погляд твій
Злетить на моє порожнє вікно.
Але й тоді не бійся, бо услід
Мій хрест триперстий,
Схований у промінь,
Благословить твій день, твоє життя,
І перепинить сльозу – кине білка тобі під ноги
Золотий горішок згори,
А в ньому сонце
Моєї вічної любові.
Прочитаєш її й посміхнешся.
Але то колись,
А зараз – мій помах руки з вікна
На рівні пташиної співанки
Непомітно малює хрестик,
Що берегтиме твій день, твою долю,
Олю...

* * *

Не питай мене, що таке вірші.
Ти не знаєш? І я не знаю.
Щось таке, без чого ми інші.
Смертні – без обіцянки раю.

Ольга РОСЬ (САВЧЕНКО) – сучасна українська письменниця, педагог, журналістка, державний службовець. Член лубенського літоб'єднання імені Олеса Донченка, Полтавської спілки літераторів, Національної спілки журналістів України.

Народилася 3 листопада 1964 р. в селі Пуленці Лубенського району Полтавської області. Середню освіту здобула в Ісківській десятирічці (1981), вищу – на філологічному факультеті Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка (1985). Двадцять два роки прищеплювала сільській молоді любов до рідного слова, працюючи вчителем української мови й літератури в Луговицькій восьмирічній школі Чорнухинського району (1985–1987); рідній Ісківській ЗОШ I-III ступенів Лубенського району (1987–2006), де ще й очолювала літературно-мистецький гурток «Мальви», понад десять років викладала українознавство, формувала юних дослідників, створила шкільний музей, останні два роки була завучем з виховної роботи; Лубенській ЗОШ I-III ступенів № 7. Вона «Учитель року» (1994), учитель вищої кате-

горії, володарка численних відзнак і нагород як талановитий, майстерний, досвідчений педагог.

Наприкінці 2000-х рр. – кореспондентка газет «Селянська правда», «Село полтавське» та ін., головна редакторка Лубенського міськрайонного радіо. Із грудня 2009 р. – спеціаліст відділу забезпечення роботи голови Вищого господарського суду України, з березня 2011 р. – начальник відділу Вищого господарського суду України, з грудня 2017 р. – завідувач самотійного сектору у Верховному Суді. У ці роки здобула фах юриста (2013) та психолога (2016).

Пише вірші та прозу з дитинства. У студентські роки входила до інститутської літстудії «Заспів», очолювала її. Авторка двох книжок поезії – «Іменем твоїм» (2002), «Вітер у долинах» (2009); співавторка колективних збірок «Віршограй», «Калинове гроно», «Українська вишиванка», «Сонячне перевесло», «Дзвінке перо Посулля», «Відлуння Василевого Різдва» та ін., упорядниця й літературна редакторка дитячого альманаху «Пори року». Із творчим набутком неодноразово виступала на радіо «Промінь» та інших мистецьких каналах. Дипломантка премії імені Володимира Малика.

Має активну життєву позицію. Підтримувала освітні проекти передових шкіл Лубенського району, сприяла в реалізації культурних програм: фестивалів народної творчості, фольклорних свят, популяризації творчості Народного фольклорного колективу «Горлиця» (кер. Віра Галіченко), молодіжних конкурсів, ушануванню й популяризації творчості видатних земляків. «Сповідую ДОБРО, ЛЮДЯНІСТЬ і ЛЮБОВ, – мовить про себе літераторка. – Страждаю, коли підлість сіє зерно, яке ніколи не стане квітами, виснажить землю і струхне колючками. Поважаю Небо, яке всім прощає. Жалію бездушних, але не показую цього їм – не визнають пустоти в собі ніколи. Схиляю голову перед Хлібом – у ньому суть існування Людства. Ціную сіль – засторогу від рабства. І щиро Люблю життя!»

ОСНОВА

Бог одібрав у мене слово
І кинув жорна: «На, крути...»
Лети в світі, моя осново
І хліб насущний возроди.

У часі стань не білим димом, –
Камінням краще ляж у твердь.
Шляхи раменами нестиму, –
Душа не прийме за ущерб.

Коли кривавиця тектиме
По моїм стоптанім лиці,
Застогне кам'яна твердиня
І стануть деревом мерці.

Широке небо сколихнеться
Від крон високих яворів.
Народе мій, до твого серця
Шлях у диму ще не згорів!..

І буде знову тверддю слово!
На пил не зітреться душа!
Пракореня мого основа
Ще яворами світ втіша!

* * *

Краплинами щастя весна відміряє,
Прозріння приносить в тотемах птахів.
Не сотнею линуть над звихреним краєм, –
Якось поодинці, мов тінню з віків.
А може, з майбутнього, знаєте, раю,
З осяяних їхнім життям піднебесь.
На крилах несуть, мов розпечену лаву,
Останню покуту, щоб рід наш воскрес.
Так скапує тиша сонцями на землю,
На щемні серця, що живі у вітрах.
І терпнуть вони, мов криваве знамено,
Щоб нас не здолав передбачливий страх.
Любов'ю омита весна ошаліла
Поспішно цвітіння крізь холод несе.
В тотемах птахів – закодована сила
Любові і Віри, що рід наш спасе.

* * *

Я твоя кома у світі теорій,
В книзі відвертості – вічний я зойк.
В книзі буття – я цинічно-прозора.
В сонячнім колі – меланжу мазок.

В диску планети – я просто лелека
З білим і чорним справіку крилом.
В суті життя – я дорога далека
З божим і праведним словом-добром.

Світ пропливає повз мене у зливах:
Я на причалі життя, мов на чатах.
В цьому я вимірі річка бурхлива...
Ким же я буду в іншому зачата?

НАВПЕРЕЙМИ ДОЛІ

Навперейми долі – що за вітром:
Щастя не шукають у вітрах.
Заблукала стежка понад світом,
Зупинилась щемно в споришах.

Навперейми долі – запах волі,
Та в тенетах не буває свят.
Щастя перепілки – на роздоллі,
Де звертає стежка у твій сад.

Манить небо синню і вітрами,
Посміхом вечірніх стиглих верб.
Чом же плаче житечко дощами,
Нелюбов'ю стоптане ушерть?

ЦВІТ ЛЮБКИ

Коли постука день світанням
І стежка вдягне синь небес,
Я відпущу не ніч кохання,
Я відпущу свої страждання,
Не стануть докором хай десь.

Тобі змайструю пісню з ружі
І птахом виспіваю в лад.
Хай сонце променем не тужить,
Коли на серце ляже стужа,
А кличе стежку у мій сад.

Торкнусь вустами листя любки¹:
Не загубися, цвіт небес.
Летить, лихі вітри розлуки,
Не принесить страждань і муки,
Бо знову ти в мені воскрес...

ВЕЧІР

День майнув метеликом за обрій,
Зник у сірім коконі лісів.
Дядько вечір – лагідний і добрий,
Біля тину втомлено присів.

Гладить вуса сивії до рання,
Товпляться над ним малі зірки.
Місяць-молодик пробіг дворами
І россою бризнув на стежки.

Жайвір влігся спати у покосах,
Срібні дзвони склавши під крило.
Літо загубилось в моїх косах,
Залишивши дня густе тепло.

У ХРАМІ ЧАСУ

Крапає час на свічку і тане,
Воском сповзає прямо в осердя.
Хтось, може, спиниться в цьому храмі,
Щоб притулити той час до серця.

Віск так розм'якло сльозозю чисто
Плаче на пласі, неначе актор.
Плечі окутав вечір врочисто,
Сцену закрити нема тільки шторм...

І в наготі постає знову час,
Що розділяє на до і після.
Свічка сміється багаттям до нас –
В неї у серці палає пісня...

ТОБІ

В обіймах лестоштів весни
Воскресну, вмерши до знемоги.
Повірю в сонце, в небо, в сни,
Зітру брехню й перестороги.

І витчу килим я з вітрів,
Що сплять на травах біля ганку,
На стежку кину, щоб не смів
Ніхто тебе тривожить ранком.

Зберу з вітрів снагу-росу –
На приворотах я не знаюсь:
Тобі у жмені принесу,
Нехай не кажуть, що не каюсь.

Я У МІСТІ ТВОЄМУ НАВМИСНЕ

Я у місті твоєму навмисне,
Не чужа, не твоя, бо сльоза

¹ Любка – цілюща лікарська рослина.

На повіках, мов паморозь, висне.
 Ні, то блискавка в небі, гроза.
 Підставляю долоні у дощ я –
 Він сьогодні холодний, як сніг.
 Йду у ньому, неначе на прощу,
 І не каюсь в коханні, не гріх.
 Я у місті твоєму навмисне.
 Дощ забрав поцілунків печать.
 Посміхається місяць-провісник,
 Він не вміє про тебе мовчати.

УКРАЇНСЬКА ВИШИВАНКА

У неї доля зовсім не проста –
 Терпіти нашу вдачу настроєву:
 То спів влітають люблячі уста,
 То чорну тугу за долею своєю.
 То знов розкрилля – папороті жар,
 То хрестиком козацькі передзвони,
 А то тривоги материнської скрижаль:

Нехай від бід спасе і оборонить.
 Одвічні обереги її дум:
 Колюча голка – вісь цього буття,
 Шовкова нитка – радість, пісня, сум,
 Відтворюють окрайцями життя.

ЛІТНІЙ ЩЕМ

Келих осіннього сонця
 Вихлюпнув літа рештки –
 Пензлем живим незнайомця
 Вкрилася квітами стежка.
 Терпкість осіннього ранку
 Кавою пахне скупю.
 Літо в спідниці циганки
 Склало добро своє в купю.
 Тиша безглузда дощем
 Міряє краплями осінь.
 Літа прощальний цей щем
 В келих долити просить.

* * *

В моїм тихім краю
 Налилась гірким соком калина,
 Призабула земля
 Намозолені руки турбот...
 Відлетять журавлі
 Запізнілим надщербленим клином,
 І пірне їм у слід в піднебесся
 Пернатий народ.
 І закрутиться листя багряне,
 Збираючись в вирій,
 Віднесе терпкий запах осин,
 Віддаляючись, клин...
 Із відтінків і барв
 Залишаться чорний та сірий,
 І потягне з боліт
 Раннім холодом перших сивин...

Володимир ПИСАРЕНКО – сучасний український письменник, медик. Народився 7 квітня 1975 р. в селі Старий Хутір Лохвицького району Полтавської області в сім'ї вчительки. Закінчив Лохвицьке медичне училище та Вищий державний навчальний заклад України «Українська медична стоматологічна академія». Відслужив два роки в українському війську. Працював фельдшером, а потім лікарем на селі та швидкій допомозі. Нині – медичний працівник ПТУ № 31 міста Полтави, магістрант природничого факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Вірші пише з дитинства – воно й зараз у них відгукується. Поезію творить на основі особистого досвіду, вкладає в неї найінтимніші почування, робить це щиро, напористо й беззахисно водночас. Його неспокойне відчуття життя – багатоклірне, сповнене вогняними спалахами прекрасного й суворого світу.

Учасник і переможець літературних конкурсів. Автор збірки «Не сумуй, моя радість... : Вірші та новела» (Полтава, 2019).

Не проси, не зови мене
 Край цей убогий покинути, –
 Я навіки приріс
 До такої моєї землі...
 Скоро грудень прийде
 Й зітре випадкове все інше,
 І мороз повипалює все,
 Що народжене в злі.
 А коли навесні
 Під квітневими теплими зорями
 Зашумлять і наповняться
 Радісним співом ліси,
 Й це прокинеться поле –
 Від сирітства, байдужості, горя –
 І про вірність прадавній землі
 Зазвучать голоси!

РІЗНОТРАВ'Я

Не розігнеш вже згорблену спину,
Тихо вірші пишучи у стіл,
Не врятують вони Україну,
Не піднімуть загублених сіл.

Адже ж хто у село те поїде?
В будяковий простір степів?
Ні рідні вже нема, ні сусідів,
Ні борін не знайдеш, ні плугів...

Різотрав'ям не пройдеши босо,
З трав духмяних не зіб'єш росу...
На нерівні рядків покоси
Запізнілу роняєш сльозу.

* * *

Земля не орана,
Врожаєм бідна,
Зате намолена
І така рідна...

* * *

Золотий звіробій обіймає там поле пшениці,
Осипа спориші прохолодний черемухи сніг,
Джерело у ярку, що довіку мені буде снитися,
І ранкові тумани клубками обабіч доріг.
Я хлопчиною знав, що десь тут ходиш Ти –
Вся із сонця і трав, з ручаїв і світанків хмільних...
Забілило вже скроні й у відчаї змовкли птахи –
Я залишив Тебе, як вінок із квіток польових...
Я б зумів розказати усякій у лузі травинці,
Як в розлогих туманах всякчас Ти ввижалась мені,
Мерехтіла тривожно сріблястий, як сон, павутинці,
Тій, що вітер приніс, ніби пташка на сизім крилі?
Та й поїхав до міста розстатись з своєю журбою...
І в бетонних квартирах чекав, може, біль мій мине.
Ти по вулиці йшла в золотих світляках звіробою,
Я впізнав Тебе враз. Тільки як Ти впізнала мене?!

* * *

Поїду знову у село.
Два вихідних – це зовсім мало.
Життя в селі тяжким було,
А зараз вкрай нестерпним стало.

Собака дивиться у вічі,
Немовби в душу зазира,
Подвір'ям ходить хтось щоночі
І все, що знайде, забира.

Учора в погріб хтось ломився,
Наводив на собаку страх...
То не сусід, ти помилився,
То старість бродить по дворах!

* * *

В старій скрині баби Полі
Все багатство складено,
Пересипано від молі
Міцним самосадам.

Щось давно уже зносилося,
Щось і не носила.
Просушить – та заморилась,
Вже немає сили.

З невимовним тихим болем
Цілує іконки...
Все багатство баби Полі –
Складені долоньки.

* * *

Я люблю це життя!
І нестримно
Веди мене, серце,
Лети!
Сорок років моїх за плечима.
Стільки треба іще пройти
По дорогах далеких
І близьких,
Не втрачати ні дня,
Ні години...
Видно, неспокою іскру
Зародила в мені
Україна.
Поспішаю за ритмами міста,
Та хоч в рідні краї
Не вернусь,
Не складу я про місто пісню,
Бо село своє скривдить боюсь.
Стало місто батьком
Хорошим.
Ти, село, пробач своєму сину...
Я між вами стою
І не можу
Повернути до нього спину.
Щоб жити, не знаючи горя,
Щоб не рвати серця пополам,
Я хотів сліпучі міста зорі
Лохвицьким віддати хуторам!..
І хоч з містом давно я дружний,
Знаю – у час мій смертний
Я про це пошкодную дуже
І в село захочу нестерпно!..

* * *

Влітку я не стрічав ворогів,
А в сезон їх відчув понад міру –
Із наближенням холодів
Й полювання на дикого звіра.

Ув обличчя всіх знаю стрільців,
І вони мене добре знають.
Я для них – найгірший з вовків
І страшніший за цілу зграю.

Злоби лють і тугий патронташ
Влучним пострілом в тім'я слово:
«Він не наш, він не наш, не наш –
Валити його без відлову».

Пазурами проорюю дерн,
Повзу по яругах степом...
Відчуває мій кожен нерв
Тріск курків серед тріскоту стебел.

Відчуває мій кожен нерв
Спрагу сутички, жар облави,
Дріб впивається в чорнозем,
І свинцем окропляються трави.

Та прорву я кільце ворогів,
Повернуся під рідні крони.
Ляжуть в лунки моїх слідів
Тільки вистріляні патрони.

* * *

Дощ відшумів,
Відтарабанив,
Провів грозу по небесах.
Запахла хвоєю й грибами
Багряна осінь по лісах.

Осінньо мріялось мені,
Що хмари знов зберуться в путь,
На ноги стануть в вишині
І, як корови, побредуть.

Спокійно, тихо, величаво...
Бо ж нелегкий прадавній труд:
Несуть вони Європу справа,
А зліва – Азію несуть...

* * *

Рік сорок сьомий. Хуртовина
Низенькі хати заміта,
Їй, мов собака, з небосхилу
Голодний місяць підвига.

І мама там – худе дівчатко,
Забувши ігри і буквар,
Зсипає в жорна по зернятку
Свого дитинства календар.

– Я – син!
Прошу, мене пустіть, –

Кричу жахливим тим рокам, –
Я не зміню весь хід подій,
Лиш хліб для мами передам...

* * *

Зібралися сусідки коло хвіртки.
А все тому прийшли вони сюди,
Що складено нехитрії пожитки –
Поїде мати в місто назавжди.
Сини її живуть тепер комфортно,
В квартирі в кожного – вода, газ і тепло.
Їй, десять літ проживши тут самотньо,
На старість дім покинуть довелось.
Ніде вона не бачила заміни,
Всюди сама – у полі і удома.
Про це все знають глинянії стіни,
Але не можуть розказати нікому.
Вона стоїть серед вузлів похмуро,
Гірким сльозам вже не допомогти.
І навіть продані сусідам кури –
І ті прийшли її в дорогу провести.
Настане ніч, і дім наповнить тиша.
Стояти пусткою він буде на горі.
Ще будуть по кутках шкребтися миші,
А півні вже не крикнуть на зорі...
Взимку сюди не прочищають шляху,
Тут до весни лежить глибокий сніг...
Чоловіки вганяють в двері цвяхи,
Немовби в серце забивають їх.
Я попрошу товаришів, знайомих,
Хоч стежка й заросте сюди:
Не забувайте вікон в нашій домі,
Нехай він зрячим буде, як завжди...

* * *

Ні тебе, ні себе не жалію,
Ти, як свічка, не стій наді мною,
Я ж не вмер ще, а тільки хворію,
І біду пронесе стороною.

Тільки з часом я вже розумію,
Що біду пронесло стороною
І не вмер я, а тільки хворію,
Бо свічею гориш наді мною...

* * *

Ну от і все, нічого вже не треба,
Мій БТР в кюветі догорає.
Остання міна – і летіли душі в небо.
Чи знайдуть нас, того ніхто не знає.

І сніг не тане на розтрощених уламках.
Кров на льоду і на броні кров застигає.
Можливо, в зведенні згадають зранку
І мати на Сумщині заридає...

Ну от і все, борг Україні ми віддали,
А за рахунками заплатять побратими.
Лиш п'ять хвилин про дім тоді згадали,
Та грянув вибух, і кудись усе злітало.

А з неба ворон вже чека нову поживу,
І чужі «берці» в бік мене штурхають...
Він знає, гад, тепер не відповім я,
Відповідь – куля, снайпер справу знає.

Ну от і все, злетіли в небо душі –
Десь до зірок, хрестів нам не поставлять.
Осушить сльози час, і склянку друг осушить,
Для мене хліб і склянку він поставить.

Із фото на стіні у чорній рамці
Дивитись буду, молодий, на наші злидні.
Живіть всі довго, не сумуйте на «гражданці»,
А я лишився на війні, на цій «гібридній»!

Ну от і все, нічого вже не шкода...
Ще будуть пам'ятати побратими,
Додому прийде запізнена нагорода,
А мати чорне довго ще не скине...

Як мало літ відпущено нам Богом
Ну, Боженько, за що нас убивають?

Початок січня. Мамо, з Новим роком...
Ну от і все. На цьому і прощаюсь.

ВОВЧИКОВА НАУКА

Байка

Під осінь в школу для Бобрів
Пан Сірий Вовк синка привів:
«Мій син, дарма що ще щеня,
Прагне отримати знання.
Він греблі мріє будувати,
Красиво вмє вигризати,
З дитинства добре нори рив...
За нього вам Ведмідь дзвонив!...»
Дзвінок з Барлоги – це немало!
Без іспитів щеня зарахували
(Ослухатись Ведмедя хто посміє?
Він вмить Бобрам всю воду перекриє!)
І юний Вовк закінчив школу на «відмінно»,
Бо «здібним» був Ведмедиків племінник.
Лишилась байка без моралі...
А що було з тим Вовком далі?
Нічого...
Бобровим хутром він торгує на базарі.

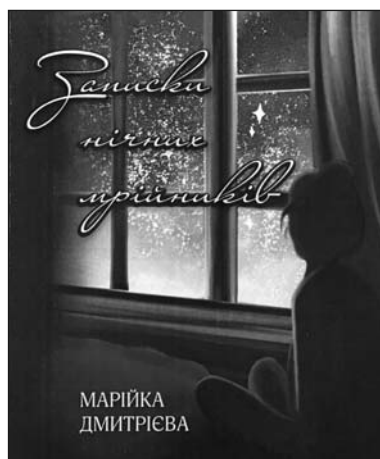
ПЕРЕМОЖЦІ XIII ЩОРІЧНОГО КОНКУРСУ «КРАЩА КНИГА ПОЛТАВЩИНИ» КРАЩА ПОЕТИЧНА ЗБІРКА – 2019

I місце

Бойко М. Більше ніж любов. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2019.

Збірка містить понад тисячу нових поезій відомої письменниці. Зорієнтована на широку читацьку аудиторію: кожен знайде в ній рядки, суголосні серцю.

II місце

Дмитрієва М. Записки нічних мрійників. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2019.

Мінізбірка поезій юної літераторки вмістила 12 ліричних творів. Її концепція – «книга-листівка», якою можна поділитися з близькими людьми.

III місце

Хало О. Світ на долоні. Полтава: ПП ХРА «Дивосвіт», 2019.

Це своєрідний підсумок багатолітніх творчих пошуків знаної лубенської письменниці. У віршах яскраво виявлена гармонія ліричного й епічного начал, відтворена краса отчого краю.

Олесь ВОЛЯ (Олександр МІЩЕНКО) – знаний український письменник, мислитель, дослідник Голодомору 1932–1933 рр.

Народився 1952 р. в селі Винники Козельщинського району Полтавської області. Автор понад 15 книг, зокрема «Книги буття України. Мор» (у 3-х ч.), двотомника афоризмів «Піраміда Духу», «Щоденників», роману «Степівщина», збірок повістей і новел «Перегін» та поезії «Українські катрени» тощо. Нещодавно завершив написання народної епопеї «Безкровна війна» – обсягом 100 друкованих аркушів (!), яку сподівається видати за підтримки небайдужих земляків.

Лауреат Міжнародних літературних премій імені Олесь Гончара та імені Григорія Сковороди.

ДО І ПІСЛЯ

Документальна повість

*Світлій пам'яті земляка-полтавця
Георгія Сергійовича Гончарівського.*

*Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою,
Ходімо ж, доленько моя!*

Тарас Шевченко

ДО

ЧАСТИНА ПЕРША

Мов крізь сон уловлюю: незвичний запах підлоги пофарбованої, свіжовибілених стін вапняних, молоком наче облитих, і я, слинку ковтаючи, злизую язиком сирувате вапно на стіні, обгризаю кімнатні вугли апетитно. А бабуня Устина Луківна, мамина мама, угледівши мене за цим заняттям, сварилася гачкуватим пальцем вказівним удавано-суворо. Я ж, тонкосльозий, одразу став пхінкати, а потім ще й нюні розпустив. Якраз до кімнати нагодився тато. Усміхається, як сонце. Мерщій на руки бере і чукає:

Ой чук, чук –
Недалеко Кременчук,
А ще ближче Говтва.
Посіяла буряки,
А вродила морква.

Пояснює бабуні, що моя «атака» на вапняні стіни викликана нестачею кальцію в моїм організмі.

Розмовляти й розуміти дорослих я почав рано, але чомусь тверді приголосні в словах не вимовляв. Наприклад, своє ім'я Юра озвучував «Юва»; замість «мама прийшла» гугнявив «мама пийшла». Іще передовсім згадую свою відразу до збіглого молока. Навіть сам запах його нудоту викликав. Отак у два роки почав усвідомлювати, що живу на білому світі. Запамяталася також з того раннього-найранішого дитинства історія кумедна: бабуня Устина Луківна вечірньої пори виловлювали курчат із квочкою кудахтливою, забираючи їх до кухні; я її «перший помічник». Проте замість курчат одного разу я наловив жабеняток повненну пелену (вони здавалися мені такими ж жовтенькими, дряпучими, як і курчата). Отож приніс

жабеняток до кухні, на підлогу випустив. Мовляв, почувте, миленькі, в безпеці-теплі. Що вам ще треба, стрибунці. Але бабуня й тато посміялися з моєї затії, потім віником цих «курчаток» надвір геть викинули.

У кухні стояла велика піч, біля неї піл-тапчан, збитий із пофарбованих дощок, і я по ньому забрався на черинь. Якось скраєчку печі бабуня поставили макітру з запареною квашею: щоб у теплі перебродила. Я ж квашу любив – страх. Не чекаючи, поки вона «переграє», вирішив усе одно нею поласувати: зняв із макітри рушник, у макітру голову встроїв та й сьорбаю собі солоденьку рідину. Напився від пуза, та ж голову з макітри не витягну. Туди-сюди вовтузюся – доки кумеля гепнувся на тапчан. На дрібне череп'я розлетілася макітра, кваша з голови до ніг залила, хоч собі я навіть гульт чи синяків не набив – тільки переляком відбувся. Правда, згодом бабуня мали зі мною чималий клопіт, у ночвах обмиваючи...

Ще на все життя врзалися в пам'ять ранки весняні, гожі, коли небесний цар-сонечко повітря нагрівав, наповнюючи його випарами талої землі; на степовому обрії безперервно мигтіли хвилики коливкі. У селі казали, що то святий Петро череду овець жене, а вони казяться, дубцюючись і стрибаючи. І так мені картина оця око-душу милувала, що й сам у небі подумки літав до самісіньких хмар. Це у квітні було. А в кінці травня на святки якісь гриміла гроза, вітром хмари бурмосило, розриваючи їх на окреме вертке шмаття; блискавиці палахкотіли гострющими ножами. Я до того настрашувався, що ладен був крізь землю провалитися, аби не чути й не бачити дебошу того небесного. А грім поступово втихав, рвучкі зигзаги блискавок уже не шаленіли, лише дощ періщив і періщив. Потоки води в шумливих пінистих калюжках проти вмитого сонця блищали. Спостерігаючи це видиво, я в нестримнім шалі кричав: «Погляньте-но, бабуню, скільки горобчиків-стрибунців купається!» – «То не горобчики – то дощові крапельки б'ють по калюжках...» – пояснювали вони, змигуючи звеселіло своїми добрими, з густою просинню очима.

Батьків удома не було – вчителювали, навчаючи грамоти дітей у семирічці (це вдень), а ввечері ліквідовували неписьменність серед дорослих. Лікнепом школа називалася. Тож доглядом і вихованням моїм займалися бабуня Устина Луківна. Народилися вони на Волині в заможній селянській сім'ї. Її батько за царату мав п'ятдесят десятин землі. У своєму рідному селі Танино закінчили церковноприходську школу і ще дівчинкою вийшли заміж за молодого хлопця Яшка Кухарчука із сусідніх Уїздців. Яшко в цій же школі вчився, що і бабуня. Малювати Яшко любив сильно – мабуть, як Тарас Шевченко. А ще в нього був навдивовижу каліграфічний почерк. Уже одруженого його призывали до царської армії, а у війні з Японією 1905 року за хоробрість та відвагу нагоро-

дили Георгієвським Хрестом. Закінчилася бойня з японцями – пішов далі вчитися у військову школу; ставши офіцером, рухався вище по службовій драбині. Перед Першою світовою командував кавалерійським ескадромом і забрав свою сім'ю з Таниного в Москву. Моя мама, перша його дочка, вчилася там у гімназії. Через два роки, 1916-го, за успішну бойову операцію в Східній Пруссії дідові присвоїли звання полковника й нагородили орденом Андрія Первозванного, найвищою нагородою. Вручав орден сам імператор Микола II. У революцію дід через тяжке поранення залишив військову службу, влаштувавшись у Києві чиновником на залізниці. Разом із сім'єю поселився в Лубнах на Полтавщині. Мав п'ять дочок. Мама – найстарша. Та коли в Києві почалася смута, більшовики заарештували діда лише за те, що був царським офіцером. З багатьма іншими повели на розстріл. Там, коло одного з мостів через Дніпро, і здійснили страту. Але поспіхом, невдало, і діда знайшли пораненим у ліве плече помежи трупів. Петлюрівські вояки, котрі саме вступили до Києва, помістили у свій шпиталь. Рана була порівняно легкою, і через певний час Яків Федорович вийшов звідти. Верховний командувач українського війська Симон Петлюра призначив його командиром залізничної дивізії бронепоездів. У петлюрівців Яків Федорович провоював із більшовиками аж до відступу на територію Польщі, і вже польські власті відправили його до Калуша, де й пробув кілька років у таборі для інтернованих. Звідти випустили, і він поселився у своєму рідному селі на Рівненщині. Господарював на шести гектарах землі – спадкові батьківському. Отак жив самітником до початку Другої світової війни. До своєї дружини й дітей не писав на Східну Україну, бо знав, що там коїлося: не хотів накликати лиха на сім'ю. Бабуня ж опинилася без будь-яких засобів до існування й нічого про свого чоловіка не знала-відала. Коли ж уступила в Україну добровольча денікінська армія, трохи polegшало: та влада виділяла сякі-такі харчі сім'ї заслуженого царського офіцера. Але як денікінці відступили, споганіло зовсім, та ще й бабуня захворіли на висипний тиф; довго в лікарні лежали, яка, на диво, в місті діяла. А діти, голодуючи, попухли як пухляники – не сьогодні-завтра помруть... Тоді моя матуся, як старша, вирішила за будь-яку ціну чотирьох меншеньких сестер і братика рятувати – пішла в Червону армію, яка, вважає, уже всю Україну окупувала. Їй видавали пайок, і ним усі рятувалися. Два роки мама прослужила писарем в одному зі штабів будьонівців, а потім знову в Лубни вернулася. Як дівчину грамотну, фронтвичку, місцева влада призначила її завідувати дитячим будинком для безпритульних (дітей-сиріт тоді було тьма, і дитячих будинків, мабуть, – не менше десяти). Туди й молодших своїх забрала. Ще одним дитячим будин-

ком відав зовсім молодий хлопець-полтавець із Липового Градизького району, щойно з армії звільнений. Вони з мамою познайомилися, а невдовзі й одружилися. Тож Гончарівський Сергій Макарович і є моїм батьком. Що ж до батьків тата – Макара Григоровича й Агафії Сергіївни, то вони були селянами середнього статку. Ще до Першої світової Макара Григорович послав свого сина вчитися в гімназію сільськогосподарського профілю в Пирого неподалік. Перед самою революцією тато, закінчивши гімназію, повернувся в Липове.

І сталася ще одна подія: одружившись, тато й мама переїхали ближче до батькової родини у Великі Липняги на Семенівщину. Це кілометрів за тридцять – тридцять п'ять. Село заможне, відоме, до революції тут мешкав знаменитий окуліст-професор Гіршман. Його одноповерховий маєток був розташований на лівому оконеччі села. Палац оточували добротні господарські будівлі, далі парк зеленів розкішний, густий, із декоративних дерев; у центрі його – штучне озеро з острівцем посередині. На правій згинистій околиці села містилася школа, розділена на дві половини: в одній чотири молодших класи, коридор і вчительська; у другій – три кімнати, кухня, кладова. У цій половині й жила наша сім'я. Школа для старших класів, п'ятого, шостого й сьомого, була у графському палаці. Знаменитий медик Гіршман помер ще за царизму, і маєтком володіла молода красуня-невістка графа Софія. У громадянську війну її спіймали червоні, звалтували й розстріляли, а все майно конфіскували.

Прибувши до Великих Липнягів, тато відіслав маму до своєї родини в Липове (вона була вже у ваготі мною). Отож у Липовому я й народився – 10 квітня 1923 року. У місцевій церкві мене охрестили й назвали Георгієм на честь святого Побідителя. Липове було гарним, як у казці. Поблизу Сула срібновеличалась, мов сльоза чиста. Піщане дно глибиною темніло, продовгуваті плеса блищали переливчасто, а на них лілеї цятками білими ряхтіли. За річкою аж до виднокраю – шовковистою травною луки. Літньої пори озера й озерецька синіли-фіолетились; у них риби аж кишіло. Ген-ген далі Сула єдналася з Дніпром-Славутою (на жаль, з утворенням Кременчуцького водосховища води Дніпра все позатоплювали, підійшовши до самісінького села). У селі була гарна мурована церква, яку відвідували в недільні та святкові дні.

Мій дідусь Макара Григорович, рідкісний трудяка-мудролюб, своїми руками разом із сім'єю спорудив будинок, уклавши дах цинковою бляхою. У просторі, світлі кімнати настелив дерев'яну підлогу. У дворі мав стайню, клуню, хліви для худоби і птиці. Стару ж хату, що збереглася ще від дідусевого діда, пристосували для домашнього шовківництва, позаяк дідусева садиба була обсажена деревами й шовковичним живоplotом. За дворичем розкошував сад:

яблуні, груші, черешні, вишні, абрикоси, кизил. Садибу обнесли огорожею плетеною. Перед смертю Макара Григорович розділив свою землю й господарство між трьома синами й найменшою дочкою Мар'яною. А мати, прабабуня Тетяна, залишилася при старшому синові. Їй уже більше дев'яноста років було. Прабабуня мала рідкісне здоров'я, працюючи нарівні з усіма молодшими. Шила, пряла, варила, пекла, поралася біля худоби й ніколи не носила окулярів. У вушко голки зашивляла з першого разу нитку. Її старший син Макара Григорович вважався середняком. Окрім восьми гектарів чорнозему, мав на хазяйстві пару волів, пару коней, держав дві-три корови, молодняк; більше десяти овець і птиці чималенько. Мався і реманент необхідний: жнивварка, кінна молотарка, вози, плуги, сіялка.

Міцні господарства і у двох братів його – Опанаса Макаровича й Олексія Макаровича. А молодша дідусева сестра Мар'яна з посагом вийшла заміж за одинака, у якого було своєї землі сім гектарів. Що ж до дідуся, то сім'я його складалася із семи душ: він, дружина Агафія, сини Сергій (мій тато), Павло, Олекс, найменша дочка Явдоха та прабабуня Тетяна.

У хатній світлиці за образами денно й нічно лампадка горіла, і як зіницю ока там берегли давню-прадавню грамоту далекого предка Гончарівських про його службу в реєстровому гетьманському козацтві. Отож родовід Макара Григоровича козацький, і ніхто з Гончарівських не відбував панщини за кріпацтва.

Дідусів батько Григорій, мій прадід, нажив достаток ще за часів царських, тому, будучи добрим ветеринаром на всю округу, лікував племінну худобу (коней і корів) у панських економіях. У дідусевій світлиці за божницею була грамотка, куди вписувалися всі померлі рідні та родичі. За них молилися і відправляли в церкві панахиди. А ще, коли сідали за стіл снідати, обідати чи вечеряти, – обов'язково молилися Богу. На покуті під образами господар і його мама, далі розташовувалися всі за віковим станом; кожний знав своє сім'єю відведене місце. Першим дерев'яну ложку брав господар. До нього ніхто не смів цього робити. Господиня бабуся Агафія подавала на стіл у дерев'яному посуді страви і хліб на простелений дерев'яний рушник. Не поспішаючи їли, і ніхто не смів відходити від столу раніше господаря. Тільки коли він уставав, читали молитву-подяку найавторитетнішому Господареві землі й неба Богу.

Кожен член сімейства Макара Григоровича знав і свої господарські обов'язки. А роботи стільки, що її всієї й не переробиш. Окрім господарювання, Макара Григорович рибальствував, і в дідуся було багато риболовецького знаряддя-снастей: просмолені човни, верші, неводи, сітки, ятері й усілякі хитромудрі вудки. Усе це він виготовляв задалегідь узимку, а ввійману рибу сушили або в'ялили.

У дідушеві сім'ї мама пробула рік, потім переїхала у Великі Липняги до батька, приступивши до вчительської роботи, а я зостався в Липовому під доглядом двох бабусь. Коли ж мені сповнилося два роки, батьки забрали до себе, і тепер для піклування про мене приїхали з Лубен Устина Яківна.

Як сьогодні, бачу шкільне помешкання, коридор, класи на першій половині; на другій – подвір'я, споришем кучерявим заросле, мовби там килим простелили; воно розділене рівним дощатим парканом, дошки ж темним зеленкуватим лишайником обросли... По них напровесні лазила тьма-тьмуша оранжево-червоних, із темними крапочками жучків. Їх липівська дівтора називала «козачками». Отож брали такого невгамовного жучка в долоню й питалися: «Козачок, козачок, чи посіяв ти мачок?» Це коли спеки не було. А в спеку кудись жучки зникали, ніби їх і на світі не існувало. І взагалі зроду я таких жучків уже ніколи й ніде не бачив. Така ж огорожа була й довкіл садиби шкільної з яблуками антонівками, грушами-«дулями» водянистими й терпкуватими трохи лимонками, яких від'їстися не можна було. На видноколі стелилося розкішним мінливим рушником – залежно від пори року – поле липівське. Добрий шмат його районний земельний відділ передав у шкільне користування. З лівої сторони на околиці поблизу школи кладовище хрестами жахало часто, гнітило, що вночі я кидався, бо мерці снилися. Особливо, коли повз шкільне подвір'я проходила процесія похоронна; люди несли хреста, хоругви, на марах домовину покійника; співи псалмів чулися жалісливі за упокій померлого. Я несамохіть питаю: «Бабуно, а чого то люди вмирають?» – «Бо так Богом створено й заведено: хто народився, той повинен і вмерти...» – відповідали із задумливою скрушністю бабуня. «І я помру?» – питався, сподіваючись, що мої найдобріші у світі бабуня Устина Луківна заперечать – ні! А вони стверджували: «Помреш і ти, онучку, бо на те воля Божа, ми тій волі підвладні...» Мені тоді робилося сумно-пресумно, бо я дуже не хотів помирати; не бажав, щоб і бабуні моєї не стало, тобто закопають нас люди, і все... А ще Устина Луківна роз'яснювали, що таке Бог наш милосердний і праведний, що таке віра в Отця, Сина Його Єдинородного і Духа Святого. Вічний усемогутній Творець-Господь, навчала вона, сотворив світ видимий і невидимий, небо сотворив, землю. Та один із перших янголів – теж Богом сотворений – позаздрив славі Божій, сповнившись зухвалістю за свою силу, супроти Творця свого виступив. З цієї причини Бог і скинув цього янгола з неба. Усевишній сотворив і перших людей Адама і Єву, поселивши їх на землі в раю, де вони жили, всім забезпечені, й не працювали. Одне тільки Бог заборонив Адамові та Єві: споживати в райському саду плоди з яблуні (дерева піз-

нання добра та зла). Але Адам і Єва не послушалися Бога, скуштувавши забороненого плоду, і їх спокусив злий дух-сатана. За це їх Бог і вигнав з Раю. Відтоді Адам і Єва мусили годувати себе своєю власною працею, а в кінці життя були покарані нещадною смертю. Така ж доля чекала й на всіх їхніх нащадків. Потім старший син Адама і Єви Каїн убив свого меншого брата Авеля, праведника й богоугодника, скоївши непростенний гріх. З того часу люди стали народжуватися одні добрими, інші злими. Й запанували на землі невикорінні зло, війни, голодовки, горе, нещастя. Гору над світом і людьми взяв сатана. Але чоловіколюбний Господь Бог послав на землю свого сина Ісуса Христа, котрий прийняв тіло людське від Духа Святого і Діви Марії – Божої Матері. Щоб спасти від гріхів людство ціною мук своїх і розп'яття на хресті; згодом – воскресіння, аби люди у своїх гріхах каючись; не порушували заповідей Божих, творячи одне одному тільки добро й любов. Адже гряде суд Божий над живими і мертвими, воскреснуть вони в невідому годину по пришествю на землю Спасителя Христа. Всі праведні й добрі люди житимуть у благодаті вічній, а людей-сатаністів, що зло чинили, в пекло вогняне Господь кине.

Ознайомили бабуня мене і з десятьма Господніми заповідями, навчили молитов «Отче наш», «Вірую» та «Діво Маріє, радуйся». Бувало, вони пізно ввечері зачиняли двері на два крючки, заходили до суміжної з кухнею кімнати (нашої з бабунею спальні), виймали з-під свого ліжка чамойдана – теж зачиненого, тільки вже аж на три замки, й діставали з нього дві книжки: Біблію і Євангеліє. Надівши рогові окуляри, ставили на стіл гасову лампу-«восьмерик» і читали, водячи пальцем по рядках. Читали вголос, щоб і я слухав. Книги були написані по-російському. Перед сном бабуня обов'язково молилися своїм теплим благальним голосом. Радили й мені молитися, але, навіть коли б і не радили, я з розкритою для Бога душею отченашествував: «Отче наш, іже еси на небесі! Да святіца ім'я Твоє, да прііде Царствіє Твоє, да будет воля Твоя, яко на небесі і на землі. Хлеб наш насущний даждь нам днесь і остави нам долги наші, яко і ми оставляєм должникам нашим; і не введи нас во искушение, но избиви нас од лукавого. Яко твое есть царство і сила, і слава Отца і Сина і святого Духа ныне і прісно і вовеки веков. Аминь».

Уставали бабуня рано-ранісінько що літньої пори, що зимової, осінньої чи весняної, розсудливо повторюючи: «Хто рано, онучку, встає, тому Бог дає...» «Воно й справді так, – згоджувався я з бабунею, а вони чомусь сміялися розчулено у відповідь, гладячи мені чубату голову. І не було такого, щоб бабуся на ногах поралася, готуючи сніданок для батьків перед заняттями в школі, а я щоб у ліжковій вилежувався. Ні, я з бабунею разом просинався.

І вже тоді, у період НЕПу – нової економічної політики, гоніння нещадне, дурнують на релігію почалося. Кожного педагога змушували ставати «войовничим атеїстом». Окрім того, у школі з'явилися піонервожати, які виховували дітей у спротиві й насильницькому невизнанні Бога. Піонервожати співали разом із дітьми:

Для бідних і трудящих
Сотворимо ми рай.
А всі попи, буржуї
На небо вилітай!

Тому-то бабуня зовсім не випадково вдалися до конспіративних заходів, що за трьома замками книгу книг Біблію і Євангеліє ховали у своєму чамойдані, оберігаючи сім'ю від нещастя.

До нас частенько навідувалася вечорами Павлина Степанівна, землячка й бабунина старша літами подруга, котра раніше служила покоївкою в маєтку графа Гіршмана. Як і моя бабуня, вона була набожною, розсудливою вдачі. Усіма фібрами душі ненавиділа більшовиків. Павлина Степанівна згадувала про графа. Що той був людиною рідкісної доброти-розуму, показувала й світліни його невістки Софії, вродливої, як квітка. Очі голубі-голубі були в неї, як небо чисте. Волосся чорне-пречорне, як осіння рілля; станом струнка, як тополя; хода летюча, горда. Дуже вона любила їзду верхи на своєму коні Делірі (кажуть, що у Льва Толстого так звали його улюбленця, то й свого коника назвали так). Грала невістка й на роялі неповторно, сама собі підспівуючи. Але в громадянську війну майно все конфіскували, і тепер в одній із наших кімнат стояв отой рояль графський. Мені суворо заборонялося чіпати його клавіші, хоч дуже-таки хотілося пограти.

Тато й мама як на ті часи отримували непогану зарплату, а все одно не цуралися селянської «чорної» роботи: держали худобу, свиней, птицю. У домашній кладовій стояли мішки вальцового пшеничного борошна, цукру, волоських та лісових горіхів; великі слоїки меду; на бантинах висіли свинячі копчені окороки; в емальових каструлях пахли залиті смальцем ковбаси, власноруч приготовлені. Консервацій у ті часи ніхто не робив, але було вдосталь засолених огірків, капусти, яблук, кавунів, перцю. Фрукти зберігалися в засушеному вигляді: яблука, вишні, черешні, абрикоси, персики, ізюм киш-миш. Також було наповнених вісім-десять відерних бутлів у кошиках наливки на зиму – з вишень, слив, аличі та малини. І от саме з цими наливками трапилася чудернацька пригода. За тривалу холодну зиму бабуня вирішили випорожнити від вишень та слив бутлі й десь у середині травня повикидали геть ягоди хмільні. А під вечір виздыхало до 'дної більше десятка качок. «Ой, лишенько ти моє...» – сплескували в свої покоцюр-

блені від роботи й старості долоні бабуня. – І який же це враг лихо таке наслав!» – обскубли досадливо з качок пір'я, повикидавши їх на помийну яму.

А вранці ми не могли второпати, чому це дівчора, що поприходила в школу, так голосно реготіла. Аж бачимо: шкільним подвір'ям табун голих качок походжає, верескливо крихкаючи. З'ясувалося, що ненажерлива птиця понаїдалася ягід хмільних; сп'янівши перегадом, послула, ноги догори дригом задрала, спинами об землю чухаючись...

У помку й те, що наша квартира була обставлена, вважає, «по-буржуйському», і до нас частенько заходили в хату вчителі, а то й просто звичайні селяни-трудяки. На стінах у трьох кімнатах висіли копії картин живописців Брюлова – «Останній день Помпеї», Рєпіна – «Запорожці пишуть листа турецькому султану», Сурикова – «Ранок стрілецької страти». Були в нас і твори Шевченка, Толстого, їхні портрети. А також портрети Франка, Лесі Українки, Ломоносова, Єсеніна. У світлиці стояла велетенська багатостележна етажерка, на якій містилося море книг художньої класики й наукової літератури. Були й цінні речі (їх допомогла за дешеvu ціну придбати колишня графська покоївка – вона прибиральницею в школі працювала). І не те щоб у моїх тата й мами до речей цінних пристрасть була, ні. Просто красу вони любили, як, власне, красою милується будь-яка людина. Цими речами були: два срібних самовари з візерунчастим плетивом химерним; шахи зі слонов'ячої кістки; набір художнього фаянсового китайського посуду та кришталевих мінливобарвних келихів; два підноси з чистого срібла; декілька срібних столових та чайних ложок; чотири стільці, вкриті шкірою та бархатом із неповторними, декоративно оздобленими спинками. Книги рідкісні око радували. Над усе видання «Війни і миру» в трьох томах.

Вечорами Павлина Степанівна й бабуня чаювали, ведучи довгі розмови та ділячись споминами про се та про те. Я слухав прикишко, і кожне слово в пам'ять вливалось мимоволі. Особливо цей епізод уразив – трапився він у громадянську війну в Лубнах. Бабуня тяжко хворіли на сипний тиф і лежали в міській лікарні. Влада тоді в місті мінялася так часто, як ото, бува, онучі міняє людина, коли в чоботях день у день бр'юхає по грязюці. То входили денікінці, то червоні, то петлюрівці, а то й тачанки та кіннота батька Махна засакаували. У палаті лежало більше десяти хворих. На Лубни наступали в ту пору червоні, а денікінці, відбиваючись, одступали. Артилерійські снаряди падали, розриваючись зі свистом-гуркотом на території лікарні. Вилітали шибки, вікна, стіни, руйнувалися доколишні будинки. Увесь медперсонал порозбігався кудись, поховався, рятуючись від погибелі, як миші в норі. А хворі лишилися напризволяще. Бабуня подумки молилися, благали

щиросердно Усевишнього, аби він зберіг життя хоч би ради нещасних дітей її голодних. Але тут сталася найжахливіше із жахів: один зі снарядів попав у сусідній корпус лікарні – вибухом зірвало двері зовнішньої кімнати, де був замкнений, мов скажений, лютий звір, божевільний. Він вискочив надвір, ухопив залізяку замашну й по черзі, влетівши до їхньої жіночої палати і збезуміло регочучи, розтросив голови десятком жінкам. Палата заюшило кров'ю. Єдина, котра лишилася живою, були моя бабунечка. Ліжко її стояло коло вхідних дверей, і частина його затулялася дверми, то божевільний її не помітив. «Господь Бог почув мої молитви й благання...» – завершили в сльозах свою розповідь бабуня Устина Луківна.

Знали бабуня також безліч казок, і всі її казки закінчувалися щасливим кінцем, коли світлі правда й добро перемагали темну кривду й зло. Отож я нетерпляче чекав вечора, коли бабуня зачинали дроти гусяче пир'я. Нашорошивши вуха й затамувавши подих, слухав казки. Іще, попри всю свою допитливість, був привчений ніколи не встрявати в розмови дорослих. Окрім того, нікому не розповідав, що в нас у хаті робилося, точніше, про що батьки й бабуня бесідували між собою.

Десять у кінці січня 1928 року бабуня надумали провідати своїх дочок і побути з ними хоч два-три тижні, а тато з мамою на час її відсутності найняли одну дівчину сільську років шістнадцяти-сімнадцяти, аби та худобу гляділа. Звали її Олею, і вона була роботящою, жадібною до діла. Я з нею якось одразу здружився. І ото Оля поралася вдень не лише біля худоби, а й по господарству; увечері разом із бабунею сідала дерти пир'я на окремі пир'ячки м'які. Згодом до Олі приходили дві липівські подружки, і вони вже разом співали пісень наших українських, і я їм підспівував тихцем:

По горі, по горі там горять огні.
Не огні то горять, а Маруся ходить,
Біле ложе стеле, до його говорить:
«Ложе ж, моє ложе, хто на тебе ляже?»
Коли б тільки знала, що мій милий ляже,
То я б настелила перин, кожушок,
Під голівоньку поклала м'якеньких подушок.
Коли б то я знала, що мій нелюб ляже,
То я б настелила тернини-шипшини,
В голови наклала б каміння йому».

Згодом дівчата вже сороміцькі куплети виспівували, гогочучи до хрипоті (що куплети саме такі, а лише пізніше докумкав):

Зажену я квочку в бочку,
А курчата в вершу –
Скажи мені, Марусенько,
Хто шморгнув тебе спершу.

Да зажену квочку в бочку,
А курчата в вершу –
Признавайся, Марусенько,
Кому дала спершу?

Дівчата реготіли ще дужче й червоніли. Надто від отого питання «Кому дала спершу?» Ще дужче сміялися вони від примовки-пісеньки:

Гусак гуску кличе –
Крізь тин колосок тиче:
– Ой ти, гуску моя,
Ти голубко моя,
На тобі колосок з'їсти –
Пусти мене на черево злізти!

А вдень, коли я без увагу дебоширив по кімнатах, перекидаючи стільці, Оля напоумлювала: «Будеш, Юрку, “виробляти” отаке, то прийде в хату покійна графиня вночі і забере тебе з собою». Люди подейкували, що небіжчиця вночі часом з'являється до роялю і грає на ньому... Від такого попередження я одразу смирнів, із неприхованим острахом дивлячись на блискучий, покритий лаком рояль. А одного разу з суботи на неділю, проти вихідного, тата й маму запросив на іменини директор початкової школи із сусідніх Малих Липнягів. Отже, коли увечері вони пішли в гості, до Олі зайшли подружки, запросивши її на гульки аж на другий кінець села. Оля мерщій уклала мене в ліжко, наказавши спати. Мовляв, скоро повернеться. Зачинила двері знадвору, пішла. Я одразу заснув, але опіночі прокинувся від гуркітливих звуків роялевих, наче стадо овець гасало по кімнатній підлозі. Перелякано, мов навіжений, скочив із ліжка, й першою в голову збрела думка, що це покійниця Софія невидимо грає-виграє та ще, мабуть, сподівається потім і в гріб мене із собою забрати... Тому стрімголов кинувся до сінешних дверей, але ж вони замкнені знадвору; тоді на підвіконня вистрибнув, розбивши головою в рамі подвійне скло, лоб мій і руки вкрилися юшкою. Відтак стрибонув надвір у замет. Надворі мороз, і місяць світив, немов злорадів. Я з криком-плачем, борсаючись у сипкому снігові, кудись намагався втекти. На щастя, крик почула сусідка тьотя Федора, котра саме вийшла надвір до корови на отелі в сараї. Ухопила на руки й занесла до хати своєї. Тьотя Федора розтерла моє тіло горілкою, уклала на теплу-тепленну черинь, і я заснув сном праведника. На ранок передали мене моїм батькам і встановили причину «гри» роялю: кришка то була причинена нещільно – туди й забралася мишва, якої того року розвелосся як погібелі. Миші бігали хаотично по струнах, і рояль таким робом грав.

Слава Богу, все обійшлося, якщо не рахувати порізів склом лоба й рук. Простуда також не взяла. А невдовзі з Лубен повернулися бабуня Устина Лу-

ківна, і наше життя потекло усталеним руслом. Тепер вечірньої пори я вже готувався до школи, швидко освоївши абетку, і вже читати непомітно якось навіть для самого себе навчився. А от з арифметикою гірше, і ледве визубрив я таблицю множення. Особливо плутовався із шістьма, помноженими на дев'ять, та сімома, помноженими на вісім. Прочитав і невеликі ілюстровані книжечки, а потім узявся за «Кобзаря» Тараса Григоровича Шевченка. Читав «Причинну»; не втримувався від сліз разом із бабунею, співчуваючи гіркій долі Катерини... Багатенько мені було й незрозумілим, і я несамохіть набридав питаннями бабуні; десь через рік добрався і до Миколи Гоголя, й ото, читаючи «Вія», так настрашився, що тихцем своє ліжко полишав і перебирався до бабуні, бо ж ввижалася літаюча над церквою панночка-відьма в труні. Бабуня заспокоювали тим, що нечиста сила по'являється тільки до тих людей, котрі в Бога не вірують. Саме цих людей треба боятися більше нечисті всякої. Тож на ніч я прочитував спочатку по п'ять разів (бо раз не помагало) «Отче наш», але ця кількість молитов мало діяла, то я вже по десять разів молвився не тільки перед сном, а й ранкової пори, і, ви знаєте, на п'ятий день переляк мій як рукою зняло. І справді виходить – нечиста сила Бога боїться...

Іноді у вихідні дні тато з мамою ходили в сусідню Богданівку, і я з ними слідував хвостиком. Богданівка на той час гриміла. А все тому, що тут створили зразкове племінне господарство ВРХ – великої рогатої худоби, всесоюзного масштабу. Працювали й керували тим господарством науковці-спеціалісти. Селище, жарт сказати, електрифікували. Мався великий, просторий, як палац, Будинок культури. Сільбуд мав кіноустановку. А ще кожної неділі в селі базар або ярмарок відбувався грандіозний, куди з'їжджалися сходилися, вважаю, з усіх усюд. Чого тільки на тих базарах не було, Господи! Про такі приблизно ярмарки на Полтавщині неперевірено писали Микола Гоголь і Остап Вишня.

Дивлячись кінофільми в клубі, я їхнього змісту майже не розумів, та мене зміст і не цікавив, а от, скільки не дивився, весь час страшенно інтересувало, як це люди й тварини бігали-рухалися на екрані? Ну як?! Й електралампочки дивували, мов чаклунство якесь. Адже в лампочках, як, скажімо, в газових лампах чи ліхтарях, полум'я не було, а вони так гарно, манливо світ довколишній освітлювали...

Наближалася весна.

Чекав її з нетерпінням великим із трьох причин. Перша: мали розпочатися роботи на пришкольній садибі, де тепер багатогектарний сад, посаджений татовими руками разом з учнями-старшокласниками, квітнув біло-пребіло, наче його сніговою порошею обсыпали. По-друге, тьотя Віра, яка вчилася в київському інституті на вчителя, приїздила на канікули зі

своєю подругою Нелею, племінницею нашого письменника Михайла Коцюбинського. Неля чудово грала на графському роялі, як колись грала на ньому красуня-невістка графа Софія. Я слухав – наслухатися не міг. По-третє, наближалася поїздка в Липове в гості до дідуся Макара Григоровича (цілу зиму я ні та й ні думав про цю майбутню поїздку). А тут іще подія: у квітні, як і я, в мамі народилася моя сестричка. Назвали її Олею.

Й ось на початку літа з Києва прибули студентки тьотя Віра й тьотя Неля, через кілька днів і дідусь явився: забрав і студенток, і мене в Липове до себе в гості. Мама зосталася у Великих Липнях з Олею-немовлям. Тато ж не випрягався з педагогічної роботи, як віл з оранки. Ми, троє дідусевих гостей, розмістилися на возі, вимощеному запашним свіжоскошеним сіном і застеленому шерстяними ряднами. Рушили, нарешті, в дорогу і їхали майже весь день. Безобрійний, рівний, як дошка, степ стелився пахуче вусібіч; лише зрідка в око впадала та чи та могила земляна погорблена, але горда – як послання-перегук між часами з сивої-сивезної давнини. Давнини, майже щезлої з пам'яті, може, ще часів скіфії (про це я тепер, на схилі віку свого, так зі щемом думаю); пахощі наповнювали груди травневою рожденністю, буйством трав, квітів придорожніх. Тихо навколо, а світ ніби звучав нечутно-торжествуюче. У розігрітому сьйнистим сонцем небові жайвори зависли – так, наче їх невидимими нитками до воза хтось прив'язав, аби вони слідували за нами, пісню співаючи степову, сонце прославляючи і Творця небесного; перепілки перегукувалися наївними, як дитячими, голосами; тріщали коники, змагаючись між собою; довгоногі й спритні, майже невидимі, деркачі деренчали. Згодом повітря вщерть насотилося ще непередаваннішими пахощами конюшини, квітом різнотрав'я духмяним.

Проїжджаємо Іванівку, Степанівку, Микитівку. Чимало дахів селянських осель пофарбовано в світло-зелений колір. Колір – як ознака добробуту господарів, а може, тому, що взагалі і світ наш Божий, зелений-презелений, блакитно-помаранчевий, – беззаперечний продукт фотосинтезу. І як тут не славитимеш Господа за те, що сподобив народитися мені на цій незрівнянній ані з якими дивами-принадами Полтавщині. О диво з див на планеті, Полтавщино! І це не сентименталізм на схилі життя стражденного мого. Хай знають, хай чують про тебе, Полтавщино, в усьому світі. Хай люблять її, як я її любив і люблю. Хай пронесуть любов до неї крізь віки. Я вважав, думаю й переконаний: великі трудівники жили й живуть у Липовому, де я народився. Адже праця хліборобська, праця селянська перепочинку не визнає. Хіба що в дні великих свят та по неділях. Узимку майже в кожній хаті гуділи

прядки-коловороти, крутилися веретена, верстати ткацькі стукотіли. Ткалося полотно, яке влітку вибілювалося, простелене на траві біля річки: довгими осінньо-зимовими вечорами дівчата й молодиці вишивали сорочки з тонкого полотна різнокольоровою заповоччю. Збиралася до купи молодь – дівчата й хлопці – на «досвітки». Розважалися, співали пісень гуртом, дотепи сипалися іскрометні; іноді танцювали, що в хаті місця замало було. Як ото в частівці жартівливій ставалося:

Танцювала «карапет» –
Побила ботинки.
Зосталися на ногах
Чулки да резинки...

Так було заведено і в дідусевій сім'ї Макара Григоровича. Кожен був зайнятий ділом, і навіть я – п'ятирічний – із лозиною гусей пас на прирічних понизов'ях, чи рвав листя шовковичне, складаючи у возик, щоб ним червів шовкопряда годувати. А восени кокони здавали на кременчуцьку фабрику, де за них гарно платили. Восени і взимку шили добротний одяг та взуття. У Липовому були свої ремісники – власники сукновалень, чимбарень, майстри обробляти й вичинювати шкіру; були водяні і вітряні млини, олійниці, круподерки, гончарні майстерні (мабуть, предки мої були гончарями, тож і прізвище моє Гончарівський); улітку морозиво навіть робили та квас.

Узимку липівці зодягалися в добротні кожухи, чумарки, свитки, кожушанки, шапки хутрові. А літньої пори на головах солом'яні брилі носили. Парубки й чоловіки вдягали на себе вишивані сорочки з тонкого полотна, заправляли їх у широчезні штани, опущені на хромові чи юхтові чоботи; підперізувалися різнобарвними шовковими або шерстяними поясами; на головах – сиві високі смушеві шапки; на дівчатах – тонкополотняні вишивані сорочки, корсетки червоно-синього чи зеленого кольорів. Наперед пов'язували шерстяні плахти, взували сині, зелені або червоні чобітки, пошиті з натурального хрому. Ще й на шию дівчата надівали коралове або з різнокольорових скляних бусинок намисто. Іноді намисто прикрашали тоненькими дукачами з чистого золота. За кількістю дукачів, які носила дівчина, визначався статок родини. А ще що то б була за дівчина, яка б не носила довгу косу зі вплетеними стрічками. На голову надівали віночки квіткові. Кожній юнці майже з дитинства посаг-придане готувався: у великі розмальовані скрині вкладали сувої полотна, одяг жіночий дорогий. Пригадую, і в моєї тітки Явдохи, дідусевої дочки (було їй тоді 15 років) у намисті малося більше десятка дукачів золотих; скриня товстими сувовами полотна забита була.

Поки житиму, згадуватиму недільні гуляння молоді. Дівчата набирали в хустки смажене соняшникове або ж гарбузове насіння, сідали на колодки й лузали його. Тут як тут з'являлася парубота. Віталися, й дівчата люб'язно пригощали хлопців насінням. Гулянка починалася, танці. У селі були свої бандуристи, скрипалі, гітаристи, сопілкарі. І ніяких тобі грубошів. Не визнавали, не допускали такого, коли хтось із липівських хлопців чи дівчат пробував вийти на гулянку в «городському» одязі. Таких виганяли.

Згадується й те, як ще до схід сонця в Макара Григоровича збиралася вся родина: приїжджали з Великих Липнягів тато й мама з гостями. Богу помолившись, у степ вони виїздили кінною підводою або волами, запряженими в гарбу, жнивувати. А жита як стіна стояли – колосисті; пшениці густіли ваговито – вуж не пролізе. Ішли в хід серпи, коси, жниварки. Скошене збіжжя в'язали в снопи, в полукіпки складали, у четвертаки. А пізніше на обід варили у величезному казані чавунному на триногах галушки з білого чи гречаного борошна, засмаченому на старому жовтувато-му салі. Їли ті галушки після труду праведного, наколюючи їх на дерев'яні загострені шпичаки; щербу висьорбували також із мисок дерев'яних дерев'яними ложками. Смачніше було те вариво з легким присмаком димка від жевріючого вогню.

Робота кипіла – хвилини зайвої не гаялося. На полі не зоставалося й колоска. Згодом снопи з поля до клуні перевозили гарбами-возами, застеленими ряднами, аби, борони Боже, зерно не розгублювалося.

У недільні та святкові дні київські студентки тьотя Віра й тьотя Неля човном подорожували Сулою, мене із собою беручи. Ото плили ми, плили за течією повз береги густозарослі, несамохіть запливаючи на річкові заводі; у заводях тих латаття рясне із жовто-білими лілеями – від них запах терпкий; біленькі хати, мов курочки, білили на узвишсях. І пригадую, що в одну з таких подорожей, коли обидві тьоті сиділи на лавочках човна, заглибившись у читання книг, я, будучи позаду, задрімав, сонцем заколисаний. Човен легенько плив-плив, а я непомітно й шубовснув у воду, опинившись на неглибокому піщаному дні. Але мені страшенно повезло, тож не судилося рибою бути з'їденим ні за цапову душу, бо ж тітки почули, як я бовкнувся на міліну, – витягли бідолашного на берег. Відкачали воду з мене. Тільки суворо попросили жодній душі не розповідати про цю пригоду, але я таки не втримався й повідав дідусеві Макару Григоровичу, яка придибенція зі мною трапилася. Він трохи покартав студенток за їхній недогляд і суворо-іронічно наказав: «Ви ж дивіться мені, дівчата, що коли мій онучок знову потоне, то щоб живий додому більше не являвся...» Тамуючи при цьому неймовірну розтривоженість, звелів його меншому братові, дядькові Олексієві, негайно на-

вчити мене плавати, бо «шутки плохі»... Тож я через два тижні після пригоди Сулу перепливав «по-собачому» й наввимашки туди й назад, води ніскілечки не боячись, а ніби народжений був цілими днями купатися в річці.

Ще захопився я грою на балалайці – з нею і спати лягав, кладучи біля себе в ліжко на сон грядущий. Двоюрідний дядя Гриша навчив мене налаштувати інструмент на необхідний лад, а також показав, як треба правильно на струнах грати.

ПІСЛЯ

ЧАСТИНА ДРУГА

Вважаю і переконався: історія людства на нашій матінці Землі – це гора черепів людських.

Я не обмовився й не сказав це необдумано, скороспіло – ні! У цьому переконала мене не тільки особиста доля, а й доля мого народу; власне, як і доля інших народів, супроводжувана в усі віки пролітою кров'ю мільйонних жертв. І що характерне – пролітою намарне (а може, так визначила Природа...) кров'ю за утвердження тих чи тих ідей нездійснених. Тож чи не пора б, Господи, давно зупинитися в діяннях наших трагічних? Не зупиняємося... І чи зупинимось?

Думається й про те, що непростенні злочини почалися, може, навіть раніше того Рубікону, коли ми, люди, стали усвідомлювати себе людьми, або, як кажуть мужі вчені, homo sapiens. Позаяк ще в ранній історії – за правління римських імператорів Августа й Нерона, чи за Варфоломійської ночі, влаштованої католиками супроти протестантів-гугенотів у Франції, чи в розгул папської середньовічної інквізиції, за людинавбивчих загарбницьких походів іспанських конкістадорів проти тубільців Південної Америки, подібних жорстоких кровопролитів, сподіюваних військом Чингізхана, Батия й Тимура – той криваво-вбивчий саганізм диктаторів не йде в жодне порівняння зі злочинами ленінсько-сталінських сатрапів-більшовиків... І те найстрашніше зло чинилося над українським народом, зокрема на моїй Східній Україні. Ніби в жахливий сон, навертаюся пам'яттю у тридцять другий – тридцять третій роки в Градиському та Семенівському районах Полтавської області...

Місцева осатаніла більшовичня і її короткомізки прихвосні в п'яному пафосі-дикунстві ошаліло співали:

Сказал товарищ Ленин,
Что нэп нам нипочем,
Мы его родили –
Его мы и уьем!

Селян, пограбувавши, зірвали з рідної землі, на Соловки запроторили, на погибель вірну. І вже тоді я чув такі пронизливі рядки:

Соловки ви, Соловки –
Дальняя дорога.
Серце ние, грудь болит,

На душі тривога.
Соловки ви, Соловки,
Я вас не боюся.
А чи довго там пробуду?
Чи назад вернуся?

По Липовому лунав плач жіноцтва, як перед кінцем світу (у війну й то не так ридали). Плакали ті, кого вивозили із села, й ті, хто лишався. Суцільний похорон України відбувався, Боже. Плакали мама й бабуня Устина Луківна. Тато ходив, як ніч, колотило його від нервів. У школі примушували учнів співати:

Піонери, малобоговіри,
А де ваша паска?
Наша паска – видумана казка.
Ось де наша паска.
Піонери, малобоговіри,
де ваше Рождество?
Наше Рождество
Снігом занесло –
Ось де наше Рождество.

Власті розділили не тільки селян, а й усіх людей на «класи», тож коли ти був хоч трохи багатенький, у поті чола свого, не розгинаючись, трудячись, «залізний меч революції» тебе сік одразу смертельно або в тюрму кидав, що в ній і згниєш. Усе, що було в приватній власності, – млини, олійниці, майстерні всілякі – знищували як пережитки буржуйські. Натомість створили комуні і СОЗи (товариства спільного обробітку землі). І що з того вийшло:

Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Ми наїстися не в змозі.
Як приїде ж ГПУ, –
Ховаємось в кропиву.

Ще:

Питається сніг морозу,
Чи є чоботи для СОЗу.
А чорт каже із-під мосту:
«Є дві пари для колгоспу».

Народний фольклор бив, як то кажуть, не в брову навіть, а самісіньке око:

Сидить баба на рядні,
 Вибиває трудодні.
 Простукала цілий день –
 Вистукала трудодень.
 Трудодень – дурнодень,
 Пустоодиниця:
 Батько ходить без штанів,
 Мати – без спідниці.

Критикували селяни й самого Сталіна, під орудою якого нищення почалося:

Сталін сунеться на возі –
 В возі колесо одно.
 – Ти куди, паршивець, їдеш?
 – До селянів по зерно.

Був цар «дурачок» –
 Була булка п'ятачок.
 Як настали комісари –
 То й висівки позмітали...

Авторів цієї усної творчості майже всіх знищили. Якось улітку 1930 року я зі своїми однолітками на базар пішов у Богданівку. І там прямо на землі сидів старий сліпий кобзар, якому вже було, мабуть, за вісімдесят. Під акомпанемент ліри він співав:

Ой спасибі, Іллічу,
 Що я хліба не печу.
 Сталін буде говорить,
 Щоб і юшки не варить...

Кобзаря оточив чималий гурт. До людей підійшов дебелий, угодований, як кнур, гепеушник – вихопив кобзу в старого, розтросивши її на цур'я дрібне об колесо воза поруч. А сліпця за собою поволик. «Пожалійте ж хоч каліку сліпого!» – протестували оторопілі люди, але гепеушник на них нуль уваги. Ще й погрожував люто: «Мы ему вставим гляделки, контре. Мать его ети...»

У кінці літа 1931 року в село зачистив на своїй блискучо-глянцевій «льогковушці» сам грізний шеф семенівського відділу ГПУ Гарагуля. Жорстока, підла людина. Тато мій одразу визначив, що в революцію він не стільки вірив, скільки прикривався нею. Точніше, змушений був прикриватися, адже стільки безвинних селян на той світ загнав. Тож поступатися принципами не тільки не бажав, а й пізно було... «Если мы не сгноим победоносным мечом революции контру, тогда контра сметет нас с патрохами...» – це гасло його спонукало до людиновбивчих дій.

Гарагуля був невисокого зросту, широкий у плечах. Меткий чоловік. Під час суперечки чи й просто звичайної розмови, широко вимахував своїми короткими руками знизу вгору. Для сільської малечі, особливо для такої, яким тоді був я, поява Гарагулиного авто, по-липівськи – «льогкової», – сенсація: побачити в селі таку техніку в той час дорівнювалося диву дивезному. Гарагуля головно приїздив до сільради, а то заїхав до нас додому. Мама й тато, зважаючи на його високий сан, запросили гостя до столу. Подякувавши за гостинність, той одразу перейшов до наміченої розмови: «От вас, Сергію Макаровичу, – пішов у наступ, очі при цьому лишалися такими ж колючо-напруженими, – вас хвалять голова вашої Велико-Липнягівської сільради, районні керівники. Чи не так, Сергію Макаровичу?» – «Може, й так...», – сум'ятливо згодився тато, намагаючись уловити, до чого вів Гарагуля. А гепеушник продовжував: «Ви, шановний товаришу Сергію Макаровичу, перший перейшли на соціалістичні рейки зі своєю молодістю-учнями. Ви посадили великий сад – символ квітучості в світлому нашому комуністичному майбутньому, – вітійствував Гарагуля. – Ви самотужки обробляєте землю без жоднісінької допомоги з боку незміцнілих поки що наших властей. Виходить, діти, юнь вчать нас, дорослих недоумків, як треба позбуватися ненависних нам, більшовикам, дрібновласницьких буржуазних переконань. У цьому, Сергію Макаровичу, щитай, ваша велика заслуга перед партією і совєцьким народом, – ухорив у ораторський раж Гарагуля, ніби перед ним була не одна людина, Сергій Макарович, а натовп людей. – Ви виховуєте дітей у більшовицько-наступальному дусі...» Непомітно для самого себе став вимахувати руками, аж раптом суворо питає: «А чому це ви, Сергію Макаровичу, й досі не комуніст?» Тата від несподіванки ошелешило це питання, але він зібрався з думкою і, перевіривши погляд на книжкову полицю, де були праці з вищої математики, подаровані колись професором як кращому студентові (тато тоді вчився в інституті заочно), спокійно пояснював, що хоче зробити свій скромний внесок у математичну науку. На жаль, над вступом у партію не задумувався. До того ж адміністративна робота директорська решту сил забирала. Можливо, згодом визріє рішення... Із такими аргументами Гарагуля погодився. «Найголовніше, – зблискував він гострими, мов шабля в бою, очима, – бути в душі комуністом, Сергію Макаровичу. – Гарагулевім обличчям, глибоко подзьобаним віспою, пробігла несподіванозвеселіла усмішка: – Ще можу вас порадувати тією новиною, що ось-ось у наш район прибуде партія перших тракторів ХТЗ – Харківського тракторного заводу, і я, як начальник ГПУ і просто як більшовик, знайте, настоюватиму на тім, аби і ввіреній вам школі виділили трактор. – Гарагуля зробив глибокодумну

паузу й з інтонацією, що не потребує заперечення, зрік: «А трактор, Сергію Макаровичу, понятне діло, в жодне порівняння з конем не йде...» Повідомив Гарагуля і про те, що невдовзі прибуде у Липове уповноважений комуніст-двадцятип'ятитисячник для допомоги в організації колгоспу. Але що той може сам зробити, не знаючи, з якого боку коня у воза запрягати?! «А ви, товаришу Гончарівський, – із притиском казав Гарагуля, – знаєте в селі кожну хатню піч, хто які хліби в ній випікає. Крім того, вас поважають селяни, бо ви учите уму-розуму їхніх дітей».

Між тим мама стала показувати всі наші сімейні світлина, зокрема й світлину двоюрідного брата Федька Радзивіла, який служив у Середній Азії в органах ГПУ. Федько сфотографувався у військовій формі й не раз приїздив до нас у гості. 1937 року, в розпал єжовщини, його розстріляли (певне, мабуть, за те, що князівське прізвище мав – Радзивіл). Розглядаючи світлину, Гарагуля раптом вигукнув, ніби якесь відкриття зробив украй важливе: «Так ми, значить, свої люди, Сергію Макаровичу. Ми ще не всієї контрі голови встигли позривати – то позриваємо. Як куркульні, так і підкуркульним гнидам. На смітник історії їх! Щоб і духом їхнім не смерділо...»

Я – мале, дурне – тоді ще не розумів жодного слова Гарагулі; зачаровано дивився на новенький пасок, який оперізував його дебелу статуру в сіро-зеленому френчі. З правого боку принадно виблискувала темно-оранжева кобура з пістолетом. Угледівши й оцінивши мій погляд, гість погладив мене по стриженій під «нульовку» голові й дістав із кобури пістолета, вийнявши обойму з патронами. Врешті дав мені пістолет у руки погратися на пару хвили. У відповідь я мерщій показав «дяді Гарагулі» свій іграшковий олов'яний пугач, який стріляв пробками. «Тільки в мене немає паска і кобури», – із жалем промовив. Той негайно зняв із себе пасок із кобурою й подарував мені. Радості не було меж. А Гарагуля напучував: «Нехай пацаньонк привчається до іграшкової зброї. Виросте – бійцем справжнім стане для звершення й завершення світової революції». Згодом Гарагуля наказав своєму шоферові покатати мене на «льогковушці» на протилежний куток села й назад. Відкрите авто мчало з прохолодним вітерцем, здіймаючи куряву та розганяючи горобців і ворон, а я гордовито, з піднятою головою стояв, оперезаний паском, і тримався однією рукою за блискуче перило з кобурою-подарунком Гарагулі. На сьомому небі почувався, ловлячи погляди сільської малечі.

Й ось після Гарагулевого візиту до нас у село прибув уповноважений двадцятип'ятитисячник Назарчук. Йому було десь під сорок, і поселився він у нас з осені 1931-го, пробувши до весни наступного року. Назарчук, скромний, лагідний і незлий чоловік, швидко подружився з нашою сім'єю. Відтак кожного вечора після шкільних занять тато з ним поспішали до сільбуду, куди

сільські активісти скликали чоловіків і жіноцтво для «обробки-агітації». Тато страшенно не хотів такою агітацією займатися, але змушений був. Точніше, не знаходив жодної можливості відмовитися. Побойв, Боже борони, не застосовували щодо горопашних селян, як це в інших селах було – з десяти в дев'яти випадках.

Отож до весняної сівби 1932 року Великі Липняги повністю колективізували. Але мого тата це ніскільки не радувало, і якимось він у розмові з бабунею і мою мамою сказав: «Я робив недобру справу для великолипнягівців, підштовхуючи їх до колгоспної прірви-катастрофи. Але сталося те, що сталося, і Бог за це покарає насамперед мене...»

Організовували колгосп і в рідному татовому Липовому. Двадцятип'ятитисячником тут був Сталецький. Тільки він, на відміну від Назарчука, звірствував, як тільки дозволяла йому фантазія, і селяни не могли нічого вдіяти проти нього. Тих селян, котрі чинили спротив, не бажаючи під тиском подавати заяву для вступу в колгосп, замикали в погребі, били жорстоко, багатьох каліками поробивши. Вигнали із села священика, трактором за допомогою троса зірвали церковні бані й хреста; розпалили в церковному дворі вогнище й попалили рідкісні книги релігійного змісту (Біблію XVII століття, Євангеліє, псалтирі), ікони, хоругви. А навколо вогнища організували дику оргію. В ошалінні й півбезумі витанцьовувала, виспівуючи сороміцькі куплети, дружина Сталецького Догадіна, яку липівчани називали Гадиною:

Коло кузні ходила,
Х-єм в гузні крутила,
Черепочки збирала,
Коло поцьки чіпляла.
Черепочки збирала,
Хлопцям поцьки давала.
Черепочки брязкотять –
Хлопці дуже хотять...

Гиготіла Догадіна, мов навіжена, спідницю на озадді своєму задирає високо, аж голе тіло її лисніло. Вона, мов божевільна, ще й кричала до натовпу, дулі тицяючи, ніби перед нею сам Бог був: «Ось на тобі, Боже-дурню бородатий! Плювати я на тебе хотіла, бо тебе на світі немає...»

Але невдовзі Догадіну її чоловік Сталецький залишив із двома малими дітьми-хлопчиками. Й ось одного разу вона пішла на роботу в колгосп, зоставивши дітей без догляду в замкненій хаті. А ті, граючись сірниками, підпалили ганчіркове клоччя на підлозі під піччю, тож умить згоріла хата дотла, а з хатою – й діти. Догадіна від горя втратила глузд і стала витанцьовувати навколо згарища, як тоді біля вогнища зі святими книгами, коли церкву руйнували. Село жажнулося: «Бог не б'є хлудом, а б'є чудом...»

Між тим липівські жінки, не витримавши наруги над ними та їхніми чоловіками, вчинили заколот, мало не повбивавши серпами й косами буксирів Сталецького, котрі грабували хати навіть зовсім бідних, голодуючих селян. Власті викликали кінний загін міліції із самого Кременчука, і він жорстоко втихомирив повстання. Більше половини бунтарок заарештували, покаравши карою лютою.

А наш дідусь Макар Григорович серед перших зі своєю сім'єю подав заяву в колгосп, сільська влада поки що не мала до нього діла. Усе він здав до колгоспу: пару волів, пару коней, більше десятка овець, увесь реманент – вози, жниварку, сіялку, культиватори, борони, кінну молотарку; справно ходив, не пропускаючи жодного дня, на роботу в будівельну бригаду.

Саме тоді, навесні 1932-го, у село прибули із Семенівської МТС – машинно-тракторної станції – на колгоспні поля перші колісні трактори ХТЗ. Цілий день дитворня гасала полем коло тракторів. Враження разучі й незабутні, а серед них таке: один старенький меткий дідусь, якому було близько ста років, підняв руку в протесті гнівному догори на «залізного коня», що загиджував повітря смердючим кільцястим димом. Перекрикуючи гуркотняву двигуна, старий волав: «Запам'ятайте, громадяне селяни, це смерть іде до нас! До дітей наших і правнуків, бо ж отруїмо скоро повітря, землю і воду». Далекоглядно, мудро дивився старий у грядуще, і я досі не перестаю дивуватися, звідки в нього пророцтво було таке...

Привезли з району до сільбуду й чотирилампового приймача. Його приходило слухати багато людей, і саме тоді я вперше почув пісню Тарасову: «Рече та стогне Дніпр широкий». Її транслювала київська радіостанція РВ-9.

У середині літа 1932 року моїх батьків перевели в інше село: Очеретувате, за три кілометри від райцентру Семенівки. Назва, мабуть, тому в села така, що поблизу в понизов'ях болітця й озера, куди не глянь, були ряска, очерети, ситняги, рогаза... Землі ще з часів царських належали князям Шуйським. Останній князь Михайло доживав віку також в Очеретуватому. У політику не вмішувався, був толстовцем, і вже після жовтневого перевороту одержав невеликий наділ землі, господарював на ній. А дружина його була лікарем. Батьки мої з князем Михайлом дружили, а мама була навіть кумою княгині. Та ось перед самою колективізацією князь і княгиня таємно зникли кудись, полишивши все своє майно... Земля навколо була такою родючою, хоч на хліб намазуй. Тож багато селян, незважаючи на розруху після громадянської війни, збудували собі тут гарні хати, сараї, хлівні, усілякі необхідні в хазяйстві прибудови. В Очеретуватому був і добротний сільбуд, у якому виступали навіть відомі на той час артисти з Полтави. Біля сільбуду – школа, у школі сад розкішний;

із декоративних дерев запусканий парк підходив упритул до самісінького заболоченого озера. Була в селі й гарна мурована церква, хоч служба Божа в ній уже не правилася. А за Очеретуватим – на рівнинних просторах аж до неба-обрію все ті ж болота й озера. Улітку кишило там неміряно-нелічено птиці дикої, надто гусей і качок. Тому в сезон сюди з'їжджалися мисливці, і з сірого досвітку й до вечірньої густої темні чулася безперервна рушнична стрілянина.

Тато з мамою приїхали в Очеретувате якраз у розпалі сезону мисливського, і батько, ставши директором місцевої школи, поселився сім'єю в шкільному будинку. Житло скромне порівняно з квартирою у Великих Липнях: це були дві невеличкі кімнати, кухня і чомусь величезна кладова (згодом вона дуже знадобилася нашій сім'ї, бо там ми «поселили» корову на зиму в тридцять третьому). У шкільному хліві ми її не держали, адже туди вночі робили підкопи злодії, забуваючи живність, яка там трималася, і кусками, тобто частинами, м'ясо виносили надвір. Ще були в школі дві вчительки, окрім мами моєї. Старша Наталія Андріївна Климчук із двома дочками: Людою років п'ятнадцяти і Шурою років двадцяти. Вони теж мешкали при школі. Друга вчителька, Ольга Володимирівна, яка навчала й мене в другому класі, була молодою, років вісімнадцяти, і вродливою, мов намальована. Родом вона з Кременчука. Її прислали в очеретуватську школу після закінчення педагогічного технікуму в Кременчуці. Були ще нежонатих двоє молодих учителів: Сергій Степанович і Сергій Денисович. Тому недарма юнаки іноді жартували: мовляв, тутешній педагогічний колектив складається з трьох Сергіїв (мали на оці й мого тата). Поруч зі школою нашим сусідом був голова очеретуватівського колгоспу Григорій Солод зі своєю пришелепуватою дружиною Катериною Підкантер (вона лишалася на своєму дівочому прізвищі). Григорій Солод – вродливець років тридцяти. Що статурою показний, що обличчям красень. А ще й розумний і господарював на славу. Тож мав повагу всього села. Протилежністю була його дружина, як її охрестили в селі – Паршива. Бо й справді: носата, довготелеса, кістлява й засушена, мов щука; та ще й чванькувато-ревнивий характер у неї. Паршива ревнувала чоловіка, як у народі кажуть, до осики, берези й груші, бо вони жіночого роду. Часто влаштовувала йому такі скандали-сварки й сцени ревності, що хоч на край світу втікай. Жінка також учителювала в очеретуватівській школі, хоч педагог із неї був нікудишній: не скільки вчила дітей, як калічила. І все їй сходило з рук, бо – активістка з партійним квитком. А найголовніше, як сама бахвальствувала цинічно, була родичкою якогось високопоставленого партійного гуся чи то в Харкові (тодішній столиці), чи то аж у Москві. Паршива твердила, що завдяки її про-

текції чоловік і став головою колгоспу, а то б «свині пас або ж волам хвості крутив». Вона всіляко знущалася зі своєї свекрухи Ганни Миколаївни, яка Григорія любила без меж. Коли ж в очеретуватівську школу прибула нова вчителька – вродлива, курносенька кременчужанка Ольга Володимирівна, Паршива з першого дня взялася її тероризувати як «потенціальну коханку свого чоловіка». Не раз, не два бідна дівчина, заливаючись слізьми гіркими, жалілася моїм батькам, що та їй погрожує «випекти очі сірчаною кислотою». Тато й мама, як могли, утішали молоду вчительку, але врешті-решт вона не витерпіла й полишила роботу, вернувшись до батьків своїх у Кременчук. Отож недарма Паршиву ненавиділо все Очеретувате. Незабаром Григорій Солод із нею розлучився, і та, виїжджаючи з села, погрожувала своєму чоловікові ще обов'язково помститися, що той приповзе до неї на колінах, але пізно буде...

Надходив кінець літа.

Завершувалося збирання й обмолот урожаю в колгоспі. Селяни на роботу в новостворений колгосп ходили справно. Зерно після обмолоту молотарками возили кінними возами в мішках у районне заготзерно. Я ж із сільською дівторнею всі дні пропадав на токах молотильних. У паровиках спалювали солону, а вони через приводні паси крутили молотарки. На верх молотарок подавали привезені з поля на возах снопи, і вже там, нагорі, в одну мить розв'язували-розрізали перевесла гострими, як бритва, тесакми. А барабанщики запихали в барабан масу солом'яну-колоскову. І вже молотаркове гуркотіння одразу мінялося на голосне й натужне – уууу-уууу-уууу, несподівано лунко стишуючись до наступного кидка. Чахкали без угаву паровики, стукотіли ручні віялки. До цієї какофонії домішувався діловитий гомін запліжених по вуха чоловіків та жінок.

Одночасно снопи скиртували – виростили вправно складені акуратні стіжки. Ми допомагали в цій роботі дорослим: відгрібали полову, підносили солому до паровиків для спалювання, держали догідливо мішки, коли в них зерно засипали; часто ходили цілою зграєю полем, збираючи колоски в торби; висипали їх у застелені ряднами вози, а вже звідти хутко возили на токи для обмолоту, тож і зернинка жоднісінька в полі не пропадала.

А в школі закінчувався ремонт: самі ж учителі дофарбовували парти, двері, вікна, підлоги. У неділі тато й мама їздили у Великі Липняги, беручи й мене з собою. Копали картоплю, виламували кукурудзяні качани, вирізали соняшникові головки, вимолочували їх... Усе те перевозили з Великих Липнягів до Очеретуватого, а відтак на новому місці в нашій кладовці було більше двадцяти мішків кукурудзи, соняшникового насіння, три лантухи сої та квасолі; у льох засипали дві підводи картоплі, моркви, буряків,

капусти й цибулі. Радість була неабиякою, адже сподівалися, що бідувати не будемо і стачить усього нам на прохарчування.

Але життя пішло догори дригом. На погибель пішло. Шкереберть...

В Очеретуватому створили осередок із п'яти-шести негідників на чолі з алкоголіком Микитою. Це був малограмотний злодюжка, по-собачому відданий своєму гепоушному шефові Гарагулі. Виконуючи вказівки Гарагулі, його ошаліло-безкарні поплічники вимітали з дворів, хат, льохів, горищ, погребів усе, що було в селян на господарстві їстівного: навіть моркву, цибулю, буряки, соєве зерно, просо, квасолу, горох у горшках, банках та пляшках. Мали при собі буксири вогнепальну зброю й довжелезні сталеві шпичаки. Тими шпичаками-штрикачками не минали жодного обійстя. Награбоване вивозили в спеціальні місця або ж закопували в кагати. Там те добро й згнивало.

Тужливо собаки вили ночами. Згодом їх разом із котами повилонували й поїли голодуючі. І я мимоволі чув розмови між татом, мамою і головою очеретуватівського колгоспу. Солод жалівся: «...не можу второпати, що коїться... З колгоспу вигребли все зерно для весняної сівби. Розвалили, вважай, господарство в корінь...» Тепер Солод не міг із чистою совістю дивитися в очі своїм односельцям. Скільки разів він пробував напоумити гарагулівського посіпаку Микиту, аби той останню шкуру з людей не здирав, але даремні потуги. У Микити одна філософія: «Спасать государство рабочих і крестьян нада, а не соплі розпускати...» І так бідні, розворохоблені селяни знемічнили, що вже на колгоспну роботу в них сил не зосталося ходити. Та і яка робота, коли ноги спухли й обличчя, що очі ледь-ледь крізь прорізи мішкуваті на світ Божий дивились. Тікати від голодної смерті геть із села? Але ж у сільраді суворо заборонялося довідку видавати, щоб, утікши, на роботу десь улаштуватися. У містах давали по карточках 400 грамів хліба на працюючого, і дядькові Павлові (батьковому братові) таки вдалося всіма правдами й неправдами на Донбас дьору дати на ровеньківську шахту. Створили спеціальні магазини по містах – торгзіни. Наприклад, у Кременчуці: за здані хрестик золотий-срібний, весільні каблучки чи ікони позолочені продавали щось із їстівного. На базарах ціни на харчові продукти стали захмарними.

В Очеретуватому разом із дурнуватим Микитою лютував ще й двадцятип'ятитисячник Сталецький. Й ось одного разу ці бандюки ввірвалися до глухонімого Омелька Вільного, хатні двері зламавши. Чоловік, вискочивши з хати, тесаком, котрим раніше ще його покійний дід свиней різав, випустив кишки зі Сталецького, на смерть поклав ще чотирьох буксирів, п'ятий утік. Терміново з Кременчука над'їхав загін міліції. Омелька Вільного спіймали, пов'язали й до-

ставили в кременчуцьку в'язницю. Через кілька днів розстріляли як класового ворога-куркуля. Очеретуватському колгоспові присвоїли ім'я Сталецького – як героя, що загинув «за правое дело трудового народа». А мені чомусь думається: коли б в Україні було в тридцять третьому сто-двісті тисяч отаких глухонімих Омельків Вільних, то, певний, настільки смертоносного голодомору вона не зазнала б...

Не минула гірка доля й мого дідуса Макара Григоровича Гончарівського з його працювотою сім'єю. У грудні 1933 року, перед самим Новим роком, гарагулівські недолюдки прийшли куркулити й до них. Випотрошили дочиста харчі, одяг, худобу; вигнали з хати на сніг сімейство в чому було. А 96-річну прабабуню Тетяну, яка в ліжку в півбезпам'ятстві лежала, буксири спочатку хотіли також викинути з хати на сніг-мороз, але передумали: «Нехай здихає стара в хаті – до ранку все одно гигне...» Так воно й сталося. Тож укинули її сільські власті на кладовищі разом із сімнадцятьма липівчанами в спільну могилу.

Дідусь Макар Григорович із сином Олексієм, його дітьми та дочкою Явдохою прибилися до нас, а відтак у нашої сім'ї стало дев'ять ротів.

А в Очеретуватому трапилася ще одна подія: голова сільської ради, її секретар, голова колгоспу подали рішучий протест – як члени партії – про недопустимість неподобств і зловживань, котрі творили Микитині бандюки. І Гарагуля негайно на це зреагував. Але як: усіх трьох заявників через тиждень виїзна сесія обласного Полтавського суду покарала: голову сільради та голову колгоспу розстріляли; секретаря Колотія ув'язнили на 10 років із конфіскацією майна.

У селі люди споживали гречану та просяну полу, відвійки, бур'яни, упереміш із насінням блекоти й коров'яку, спориш, мак-самосійку. Більшість селян таким харчем труїлася, у великих муках тихенько на той світ відходили; поїли всіх собак і котів; півні не співали ніде, і тиша безмовна стояла, мов пазурами невидимими по душах тих, що живими zostалися, шкреблась.

У нас із осені був певний запас харчовий, але він танув із катастрофічною швидкістю. А пайок, який видавали вчителям щомісяця, був настільки мізерний, що його поїдали швидше, ніж за тиждень. Проте все одно мої батьки та дві бабуні підготовували малих діток – першокласників і другокласників у школі, котрі вже з голоду пухнули. Для цього товкли в ступах кукурудзяне або соняшникове насіння, потім у печі варили в чавунах вариво і давали по дві-три столових ложки дітям. Про цю татову (як директора школи) «крамолу» довідався всюдисущий Микита й доніс Гарагулі, а той накинувся з нестримною погрозою на тата: «Ты сматри, кокой он либерал-Исусик. Жалеет он кулацких и лодыревых детей. У тебя, говорят, отец твой тоже из кулацкого отребья был. Сматри мне, а то я и до тебя доберусь...»

Ми страшенно чекали, коли ж наша корівка Служняна отелиться та доїтися почне й не дасть нам згинути. І це – нарешті! – 23 березня сталося. Служняна гарно, як ніколи, доїлася, даючи майже по відру молока щоденно. Отже, рід на поправку пішов, точніше, ми відчули, що погибель відступає. Повезло ще й тим, що татові вдалося прилаштувати в сусідній криворудський радгосп дідуса Макара Григоровича на корівник нічним сторожем. Там йому давали чотири кілограми борошна на місяць, і вдень він приходив у село. Невдовзі харчі наші вичерпалися, і вже не те що школяркам не стало чим підсобляти, а й самим їсти не було. Тож тато списався зі своїм братом Павлом-шахтарем, і до Павла поїхали дядько Олексій, тьотя Явдоха й дядя Сергій. Там дядько Павло пристроїв їх на роботу.

Через кілька днів в Очеретувате прислали з району нового голову колгоспу – татового колишнього приятеля Семена Йосиповича Петраша. Гарною, справедливою людиною був Семен Йосипович. Він казав татові те, що думав і що його мучило: «Коїться страхотливий злочин проти України. Трагічність посилюється ще й тим, що це лінія не лише партії, а й самого Сталіна...»

Голод досяг свого апогею: кожного-кожнісінького дня в селі помирало більше десяти очеретуватівців. Їх укидали у величезну задалегідь викопану яму три на чотири метри. І новий секретар під великим секретом розповідав татові, що Гарагуля зобов'язав його вести точний облік померлих і щодня давати йому письмове зведення. Коли цифра померлих, на думку Гарагулі, зменшувалася, він докоряв: «Что-то мало сегодня лодырей подохло!»

До нас завжди після уроків заходили молоді вчителі Сергій Степанович та Сергій Денисович. «Ми повинні викладати напівживим дітям, – казали вони трагічну правду, – вкладати знання в їхні голови, а вони не сьогодні-завтра помруть з голоду... Дітовбивці, які керують державою, тільки прикриваються ідеями людинолюбства, насправді ж претендують на світове панування». Молодих учителів страшенно гнівало й непокоїло гоніння на українську інтелігенцію. Зокрема, те надумане судилище над СВУ (Спілкою визволення України); тривожили спровоковані смерті Скрипника, Хвильового. Почув я тоді й такі куплети:

Прийди, Сталін, подивися,
До чого ми дожилися:
Хата драна, клуня боком
І кобила з одним оком.
На хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.

Або:

У Кремлі, в своїй гостині,
Сталін попиває ром.

Села мруть на Україні,
Заростають бур'яном.

Почалося в Очеретуватому настрашніше: людодіство. Пам'ятаю, двоє діток невтримно стали блюватися, і вони розповіли вчителям, що вчора помер їхній тато. А мама на дошках порубала сокирою свого мертвого чоловіка на шматки й у ночви склала. Частину кусків зварила в печі у чавунові, нагодувала дітей і сама їла. Ми побігли до хати людодітки, а з нами – учителі. Посеред хати були великі оцинковані ночви. У них лежали закривавлені порубані куски людського тіла, а над ночвами стояла безмірно худа, виснажена жінка з розпатланим волоссям. Очі в неї безтямно-озвірілі. Увечері приїхали гепеушники й забрали кудись ту жінку та її дітей. Де їх поділи – невідомо.

Та ось нам од дядька Павла прийшов лист із Донбасу: щоб його батько Макар Григорович їхав до нього; там можна, як він уважав, порятуватися. У листі була ще записка до секретаря сільради, із яким дядько Павло до армії приятелював. У записці – прохання дати його батькові довідку-дозвіл, щоб виїхати на Донбас із села. Тож, коли дідусь повернувся з радгоспівського нічного сторожування, його в дорогу ми спорядили. У сумку вклали пляшку молока, кілька млинців, спечених із житнього борошна та просяної полови. Дідусь пішов. А на другий день хтось із району повідомив, щоб тато забрав із райцентра батька свого, бо той вже ходити не міг, а тільки лежав на землі й харчав щось незрозуміле. Голова колгоспу Петраш дав татові свої виїзні коні, і тато негайно привіз дідуся додому. Виявилось, що його вже по дорозі біля Липового перестріли п'яні активісти підводою. Схопили, відібрали харчі й повезли на Семенівку. Там у ГПУ так віддубасили, що геть усі тельбухи повідбивали. У грудях дідуся клекотіло безупинно. А спина, груди й живіт чорними від побоїв були. Через декілька годин Макар Григорович у нестерпних муках віддав Богу душу.

Коли хоронили Макара Григоровича, сяло тепле сонечко. А в паркові проти школи – чогось мені це дуже запам'яталося – синіли синню неповторно первоквіти-проліски. Я з п'ятилітньою сестричкою Олею нарвали по пучечкові тих квітів і поклали на віко дідусевої домовини, а як уже домовину в яму опускали, усі заплакали. І тато мій ридав. Я ніколи до того не бачив, щоб тато так плакав гірко, і мені стало страшно, як у пеклі. Кожен кинув по жменьці землі на спущену в яму труну, і її закидали землею, насипавши зверху горбик.

Весна надворі буяла квітом раннім і теплом, але ж радості те все не приносило, бо по траві ходили й лазили опухлі, мов гігантські кадуби, люди-привиди з водянками-пухирями; пухирі лопалися, і з них сукровиця текла; люди траву поїдали, мов худоба; спо-

живали слимаків-равликів, жуків, черв'яків, жаб та їжаків. Трупи валялися довкола, як на полі бою повбивані. Моя мама казала плачучи: «Я не виживу, бо з глузду вже сходжу... Вчора йшла мимо дерева і до дерева, як до людини, віталася: “Доброго дня тобі, дерево. Не голодай – живи!”» Часто мама згадувала про Дмитрика Кучерявого, невисокого такого хлопчика з рудуватим волоссям. Він вірші писав, і вчителі йому пророчили велике майбутнє. І якось прийшов у школу Дмитрик – шкіра та кісточки на ньому. Розповів, що тієї ночі померла його мама. Батько його ще раніше на той світ відійшов, і в руках Дмитрика бритва батькова була. Дмитрик черкнув нею себе несподівано по горлі. Мама моя мерщій підхопила його на руки, а він кров'ю стікав, поки й не захолов. А увечері вчителі Сергій Степанович, Сергій Денисович та мій тато закутали Дмитриків трупик у простиню білу, у шкільному саду викопали яму й поховали його. Досі прах там покоїться.

...Тоді в Липовому вимерли мої родичі: два брати покійного дідуса Макара Григоровича – Олексій Григорович і Опанас Григорович – і до ноги сім'ї їхні. Узгалі ж у селах Градизького й Семенівського районів штучно зорганізована голодовка викосила більше третини тодішнього населення. Багато хат-пусток зяли вікнами чорними, дворища бур'янами позаростали... Під осінь 1934 року моїх батьків перевели вчителювати в Криву Рудку, за 25 кілометрів од Семенівки. І там половина населення вимерла з голоду. У Кривій Рудці було аж чотири школи: дві семилітні і дві початкові. Тато викладав математику й фізику в старших класах, а мама – російську мову й літературу. Поселили нашу сім'ю, як було й раніше, у шкільне помешкання з двох кімнат і кухні; надворі хлів-сарай для худоби та птиці. Тато докупив ще й хатину для бабуні Агафії, і та, поселившись, господарством домашнім зайнялася. У той рік люди раптом стали хворіти на малярію – виснажливу, тяжку хворобу, коли людині робиться дуже холодно, її трясє, то в жар, то в холод кидає. Ще й висока температура доконує. Перехворіла на малярію і вся наша родина, врятувавшись хініном. І в цей час власті привозили з тих районів, що менше потерпіли від голодомору, селян, поселяли їх у ті хати-пустки. У селі залишилося багато дітей-сиріт, тож створювали приюти-патронати...

Я ходив уже в четвертий клас і, пригадую, в грудні 1934 року повідомили в пресі про підле вбивство Кірова «ворогами народу». Тато так і сказав тоді мамі й бабуні Устині Луківні: «Це вбивство провокаційне: щоб викликати й кинути брудну хвилю терору на народ». І – наче в око вліпив. Адже одразу розпочалися масові арешти безвинних людей.

Пригадується й те, що вчителем праці був Микола Антонович Базилевський, котрий жив із дружиною недалеко від школи. Дітей у них не було. До

революції Микола Антонович служив моряком на Чорному морі. У громадянську воював за червоних. До нас, як до сусідів, часто приходила його дружина й раптом стала жалітися, що віднедавна з її чоловіком коїлося незрозуміло-страшне щось. Уночі вві сні він дико, мов звір, кричить-плаче. І це повторюється майже щоночі. Невдовзі причину такого стану з'ясували, коли в нас удома вчительським колективом відзначали настання Нового 1936 року. Був і Микола Антонович із дружиною. Певна річ, усі випили за зустріч Нового року, а десь після півночі розходилися по домівках. Микола Антонович після всіх лишився й під дією випитого заливався гарячими сльозами за столом. Його трясли судороги. Мама занепокоєно розпитувала про причину його ридання. І той зізнався, що в громадянську воював у червоних загонах моряків, і, коли вони з кривавого, смертельного бою вдерлися в Севастополь, а білі драпонули, їхній комісар дав клич: «Бий білу контру під корінь, щоб і духу її не зосталося...» Й ось ошаліла матросня вдерлася до будинків білогвардійців, колючи багнетами всіх без винятку й жалості. Навіть малих дітей і зовсім ще немовлят. Випускав із них кров і Микола Антонович. «Передсмертний дитячий крик, – пояснив, – я чую кожної ночі уві сні...» – серце в нього з грудей ледве не вискакувало, і він зупинитися не міг у плачі... Через півроку, коли ми вже виїхали з Кривої Рудки, Базилевський помер від якоїсь дивної, незрозумілого походження хвороби: тіло його, гниючи, випадало окремими шматками з рук, ніг, грудей, живота і спини...

Улітку 1936 року тата й маму знову перевели. На цей раз – у райцентр Семенівку, де було дві школи: десятирічка й семирічка. Школи були близько, мовби тупилися одна до одної. Квартиру батьки найняли на околиці містечка. Будинок приватний – на дві квартири; по чотири кімнати в кожній. В одній половині жила сім'я службовця Требіна, у другій – ми. Требіни були хорошими сусідами, і наша родина з ними здружилася, ніби зналися раніше десятиліттями. Окрім занять у денній школі, батьки вели й вечірні в школах міліції та НКВС. Якось непомітно тато заприятелював з начальником енкаведистів Семенівського району Грозним. То був старий досвідчений чекіст, у громадянську війну його нагородили за заслуги перед революцією орденом Червоного Прапора. До того ж він добре знався із самим наркомом НКВС України Балицьким. Жив Грозний у центрі Семенівки в окремому особняку з дружиною, дочкою і тещею. Теща і дружина народилися й виростили в Києві. Грозні часто запрошувала моїх батьків по неділях чи на свята до себе в гості. Бували й вони в нас. Тоді вже розпочалися арешти, а з нового 1937 року ці арешти набрали інтенсивного, непоясненого характеру. Грозного навіть побоювалося тепер районне партійне начальство. Наприклад, коли він приходив до кінотеатру, секретарі

райкому піднімалися й догідливо-запобігливо запрошували його зайняти найкраще місце в кінозалі (такі місця існували для високопоставлеників-партійців та орденоносців). Тоді вже на повну катушку розкручено було в тому ж таки райцентрі й по глухих заляканих селах маховик нічних арештів чоловіків. Й ось одного разу, уже після Нового року, пізньої темної пори до нас завітав Грозний. Тато звично запросив його до столу, а після вечері вони вийшли в другу кімнату побесідувати. Моя невелика дитяча кімната мала наглухо забиті двері до тієї, де тато розмовляв із гостем. Через ті тонкі двері я добре все чув. «Сергію Макаровичу, – півшепотом казав Грозний, – ці безглузді арешти, котрі я змушений проводити, є безпідставною акцією щодо невинних людей. Фальшивкою чистої води. Виконанням плану по “ворогах народу”...» Грозний по секрету повідомив, що недавно був у Києві й розмовляв із самим Балицьким. Той йому заявив, що все, що зараз коїться, є великим державним злочином і в майбутньому матиме тяжкі наслідки для України й усього Совєцького Союзу. Балицький порадив Грозному, що коли він хоче зберегти собі життя, то буква в букву має виконувати вказівки Єжова, бо за Єжовим стоїть сам Сталін. Далі Грозний розповів, що НКВС у районі має сітку платних агентів і провокаторів, яким добре платять за кожне стукацтво на своїх жертв. Розповів також, що в татовому вчительському колективі є їхній агент, учитель історії, комсомолец Мишко, який регулярно строчить на тата доноси. Тато сексоту Мишкови не раз і не два давав добрячого прочухана, бо той розумівся на історії, як баран у Біблії. І цей нікчемний, підлий Мишко вдавався до несусвітньої провокації: вечорами, коли всі покидали школу, крейдою товсто вимальював німецьку свастику на класних дверях; згодом строчив у дописах, мовляв, роблять це «приховані вороги народу завуч і директор школи». Грозний щиро запевнив батька, що, поки він працює начальником райвідділу Семенівського НКВС, арешт татові не загрожуватиме. Про розмову тато повідав мамі й бабуні Устині Луківні, і вони страшенно занепокоїлися, місця собі не знаходячи. Однак нічні арешти продовжувалися ще жорстокіше. Через два дні заарештували секретаря Семенівського райкому партії Дурейка – із його сином Жорою я дружив. Жора був відмінником, до всіх товариським, і його обрали головою ради піонерського загону семикласників. Проте після арешту Жориного батька старший піонервожата школи зняв учня з цієї посади. Наставили Вітю Котляра. Вітя теж був відмінником, а його батько працював у районному земвідділі. Та ось заарештували і Вітіного батька – зняли й Вітю.

А в середині лютого вночі заарештували й самого начальника райвідділу НКВС Грозного та його дружину. Усе домашнє майно в них конфіскували. Арешт проводило начальство НКВС із Полтави.

Дочку Віру й тещу Грозного викинули з пожитками надвір. Мої мама й тато забрали їх із вуличного морозу до себе, і ті жили з нами до літа 1937 року, поки мама не виїхала з нами, дітьми, на село до бабуні Агафії. Віра була старшою за мене на рік і ходила у восьмий клас. Була розумною і стійко переносила своє горе, утративши батьків. Ми ходили з дому разом із Вірою повз будинок НКВС, й одного разу побачили, як енкаведист вів із допиту арештанта. Я навіть упізнав його і запам'ятав прізвище – Шишкін. До арешту цей чоловік жив поруч зі школою. Від побоїв Шишкін утратив здоровий глузд і почав утікати від конвоїра. Той застрелив його з нагана на наших очах. Шишкін корчився передсмертно, упавши на засніжену холодну землю. Тяжке видовище...

А сьомого березня, у переддень жіночого свята, увечері прийшли до нас двоє енкавеесівців: татові учні. Один із них, старший, сум'ятливо опустивши очі, вибачався; пояснив, що його послало начальство провести обшук у квартирі й заарештувати тата. Вони в речах не рилися, а тільки зробили опис книг нашої бібліотеки. Мамі сказали, щоб вона підписала акт, і що ніяких грошей тато при собі не має. Що мама й зробила. Татові наказали одягтися, йти з ними. Він, збліднувши як стіна, поцілував на прощання мене й сестру Олю, маму, й більше ніколи ми його не бачили...

Ранком приїхала вантажівка – усі до єдиної книги забрали. А через три дні явився знову один із тих енкаведистів, котрий здійснював арешт. Він приніс від тата записку, узявши від мами запевнення, щоб про це жодна душа не дізналася, бо інакше смерть буде і йому, і мамі моїй. «Загинете Ви і я...» –

повторив низьким, грудним голосом. У записці тато просив не побиватися за ним: мовляв, від своєї долі нікуди не втечеш...

На слідстві татові пришивали всілякі нісенітниці, придумані провокатором-іудою, вчителем історії Мишком: нібито за завданням гестапівської розвідки Німеччини він мав намір потруїти своїх учнів...

Одразу після тата – в ніч із п'ятниці на суботу – заарештували працівника народної освіти Дубовика, головного інженера цукрового заводу Гордієнка, із синами якого я вчився в школі; головного механіка цукрозаводу німця Шумахера; працівника райкому партії Артема Єруха, єврея; головного агронома МТС Сікорського, поляка.

Згодом мама поїхала в обласне управління НКВС Полтавської області шукати правди. Її прийняв сам начальник. Сказав сухо, із крижаною сталлю в голосі: «Ваш муж – ярый враг народа, націоналіст, подлий и опаснейший предатель. Никогда не ждите его возвращения, и можете, не опасаясь, выходите замуж...»

...Що довелося дружині «ворога народу» і його дітям пережити згодом, цього не опишеш і в десяти щонайтрагічніших повістях чи романах. Сталося те, що й мало статися. Але я не фаталіст і не вважаю, що все до мачини-мачиньки в руках Божих. Майже все, проте не все... Хоч вершителем долі як окремишньої людини, так і цілих народів є сама Природа в супрязі з Богом. Я тільки одного не збагнув, досі не розумію: чому доля саме до нас, українців, повертається таким трагічним, гострим кутом? Чому?!

м. Київ, 15 листопада – 10 грудня 2019 року

Ольга МОЦЕБЕКЕР – українська письменниця, редакторка. Народилася 1974 р. в селі Розкішній Ставищенського району Київської області. 2001 р. закінчила Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», здобула кваліфікацію редактора. Тривалий час проживала в місті Києві, згодом переїхала до міста Василькова.

Писати новели, оповідання, казки, мініатюри почала 2011 р. Статті та прозу авторки друкували альманахи «Нова проза», «Рідний край», літературно-мистецький журнал «Дзвін», «Нова газета», «Вісті Хорольщини», інтернет-проекти «Флаймама», «vashe-zdorovie», «TerraWoman», «Жінка-Українка», літературний портал «Проба Пера». Оповідання О. Моцебекер «Ключ у дитині» ввійшло до книги «Теплі родинні історії» (Брайт Букс, 2017).

МІСЦЕ СИЛИ

Пам'яті моєї вчительки української мови та літератури Марії Іванівни Бедрик та бабусі Ганни Семенівни Плаксії. Дякую, що навчили. Дякую, що були...

Низенька, худа бабуся Марічка, обпершись на палицю, ішла протоптаною тоненькою стежиною поміж двома частинами городу в кінець до межі. Там далі, за межею, росла висока стара груша-дичка. Попід нею завжди було багато дрібненьких солодких плодів, а поблизу тягнулася до сонця густа, зелена, соковита трава. Майже слідом за бабунею повільно йшла мала онука, намагалася переступати легенько, щоб іти лише по стежині. Стара Марічка почувалася кепсько, але мусила оглянути свої володіння, пройтися – так любила ту свою землю, обійстя і сад, і ту дичку-одиначку, що росла неподалік.

Онука знала, що баба Марічка любила не лише стару грушу-хранительку минулих подій, але й місце біля неї, яке називала «місцем сили». Підійшли вони й цього разу до груші, торкнулися по різні боки руками дички... Із пташиною легкістю пам'ять перенесла жінку на далеко в минуле.

...Вона вже не сива, нема довгих літ за спиною, вона – дівчинка з чорним довгим волоссям, заплетеним у дві тонесенькі коси, – біжить до тієї дички. За нею скаче на палиці-коникові хлоп'я. То Василько – рідний брат. Кирпатий, білявий, клаповухий, на два лише роки старший, на батька схожий, брат і друг їй на все життя. Гратися любили на дереві й на землі під його кроною. Коли день був чудовим, сідали малі у траву поблизу груші й дивилися на хмари, мріяли. Коли ж горе навалювалося на маленькі плечі, підбігали до дерева, припадали до шорсткої кори, розповідали йому про свої тривоги та біди. Іноді найпотаємнішими секретами ділилися, але тоді вже

кожен приходив до грушки сам. Василь у її дуплі сховав мав, любив вилізти на дерево, лягти на широку гілку, немов на лаву, й оглядати володіння навколо. Заспокоїтись, коли щось гнітило, міг теж лише там. Та й Марічка йшла до дерева з радістю й бідою. Та груша, немов лагідна бабуся, зігрівала теплом. Шорсткі хвилики на корі, мов зморщечки на старечому тілі, велетенський міцний стовбур, який одній дитині було не обійняти, розкішна зелена крона створювали для малих казковий світ і захист.

Сюди прибігала плакати Марічка, коли померли батьки, старші сестри вийшли заміж і родичі, розділивши батьківський спадок, віддали Марічку та брата Василька в найми.

Плакав тут, пригортаючись до груші й малий Василь, коли семирічну Марічку побили за необачно зламану рідкісну квітку на клумбі поблизу панського маєтку. Полола мала вперше – змусили, але не навчили, не розповіли про різні квіти. Тільки ще мале, худе, і сапка тяжка. Для неї, такої тендітної, – нелегке завдання, годі було впоратися. Різками було посічено тоді за наказом управителя маєтку її так, що за три дні Марічка не приходила до тями. Лежала потім хвора довго, уже й не чекав Василько побачити сестру живою. Уночі тікав тоді до старої груші, листя шепотіло заспокійливо, широке дерево наче ховало його від біди. Марічка вижила, та незабаром захворів уже Василь – і швидко як свічечка згас. Ховалася відтоді під грушкою сама. Туга огортала душу дівчинки. Одна-однісінька, занурена у свої переживання та страхи, вона теж шукала захисту в широкого дерева.

Торкалася тонкими рученятами до кори й, здавалося, вбирала його силу, почувалася, мов у хатині, під величезною кроною дички. Коли знала, що сил уже більше не лишилося, притулялася обличчям до дерева й слухала його силу, чула життя. Іноді їй здавалося, що дерево помагає рости – ніби літає вона, Марічка, понад землею, сягаючи широкої крони дички, а потім знову торкається землі. Часом лягало дівча на траву, вбирало в себе тепло землі й відчувало, як глибоко поселилося коріння дички в ґрунті. Марічка тоді не тільки міць дерева відчувала, але й силу матері-землі, кріпнула, росла.

Так дерево рятувало й підтримувало всі роки аж до старості. Було мовчазним свідком усього її життя. Ось і нині, разом з онукою, вона гладить грушу легенько, наче шукає силу життя, що струменіла під її корою, спираючись на спомини, мов на палицю. Але вже передчуває: остання то зустріч у них. Прощалася тоді Марічка з деревом – онука й не знала. І не потрібні вже були слова, лише дотик. Звідки було знати тоді старенькій, що після її смерті ще років із десять дичка радуватиме своїми дрібними грушками дітей і

внуків. А потім теж зникне із землі, забравши, на решті, усі сльози й таємниці Марічки з собою. Порізана на невеличкі полінця, згораючи у вогні, вона зможе перетворити їх на яскраве світло.

Онука ж у пам'ять про свою бабуню посадить тонесеньке, маленьке деревце молоді груші на тому місці, де раніше дичка бабусина росла. Та грушка і простір круг неї – коло життя, зв'язок минулого, сьогодення й майбутнього. Так відчує онука, тому посадить нове дерево на «місці сили», і воно зросте. Але станеться те через роки.

А поки що стара Марічка все ще біля грушки з онукою гомонить.

– Ходімо, маленька, приляжу.

– Пішли...

– Не біжи, ступай обережно, дорогесенька, не топчи городину, не поспішай. Іди по стежині.

– Я йду, бабусенько, іду.

Соковита трава морем безкрайнім уві сні Марічки розкотиться зеленими хвилями, і піде старенька по ній до межі з блакитним обрієм. Віджила. А ви, діточки, живіть, цінуйте землю роду, місце сили.

ПАМ'ЯТЬ

Присвячую Ганні Семенівні Плаксії

Чорні балетки моєї дорослої доньки стоять у коридорі біля дверей, балетки з м'якої шкіри, модель із заокругленим носком та тонкою прошивкою посередині. Такі ж були і в тебе. Я пам'ятаю. У тебе таких було кілька пар. Одні – з прошивкою посередині червоною ниткою – на кожен день, другі – з тонесеньким зеленим візерунком – на вихід, ще одні – з прошивкою блакитною ниткою – «про запас». «Навіщо тобі однакові чорні туфельки з невеликими відмінностями?» – подумала я лише раз. Потім ці чорні балетки ніби стали невід'ємною частиною твого образу для мене, а тепер і спогадів про тебе, моя рідна.

Я пам'ятаю. Усе пам'ятаю... Твої очі, безліч дрібних зморшок на обличчі, довге волосся. Я і зараз можу відчувати свою долоню у твоїй руці. Пам'ятаю твої руки – невеликі, натруджені, але такі рідні. Як ти ласкаво гладила по голові – хіба забути? Ти й зараз ніби поруч.

Пам'ятаю твоє вбрання: вишиті старовинними знаками й узорами лляні сорочки, довгі темні спідниці, жилетки й піджаки. У пам'яті збереглися всі барви твоїх фартухів із кишеними, візерунки твоїх хусток. Завжди в хустинці, яка приховувала красу твого волосся, виходила ти на вулицю. Проте ввечері перед сном, коли ти розчісувала своє довге волосся, яке спадало чорною хвилею нижче колін, я милувалася, захоплювалася твоєю вродою й дивувалася,

Лариса Моцебекер
Портрет Г. С. Плаксії

чому ховаєш цю красу. Пам'ятаю, що з часом мама підстригла тобі волосся, воно стало тонким і сивим. Але в моїй уяві так і залишилася твоя ріка волосся і твоя жіноча краса, моя бабусенько.

Хіба ж забудеш про наші посиденьки? Пам'ятаю, як тріщить у грубці вогонь, поруч на мотузці сушитися мій одяг, а я сиджу в тебе на руках і слухаю твої історії. Відчуття захищеності, безпеки, тепла і зараз зі мною при цьому спогаді.

... Мені не забути історію твого заміжжя. Коли ти розповідала про знайомство з моїм дідом і про те, що тебе видавали за нього заміж родичі зовсім юною, я сиділа тихо, боялася, що зупинишся й не розповіси далі. Але ти розповіла: ви йшли з дідом на вінчання до церкви через міст. Тобі не хотілося виходити за нього заміж, тому що ти ще не кохала його. Ви були однолітками, він був нижчим і занадто худим. Тобі хотілося скинути його з мосту в річку, а не виходити заміж. Я не могла перебити твою розповідь питанням, але пам'ятаю своє внутрішнє обурення: «Як так – не хотіла йти за діда?» Я ж пам'ятала його лише за однією вцілілою після війни світлиною. Для мене він був красивим, ставним і високим, чужим і водночас таким рідним. А ти неначе почула мій тихий внутрішній протест – сказала, що покохала діда пізніше, що він через рік підріс, а потім став набагато вищим за тебе, змужнів, на нього стали задивлятися інші жінки, зізналася, що тебе іноді це навіть засмучувало.

Знаю, ти кохала діда все життя. Пам'ятаю, як приходив тебе сватати «чужий дід». Ви посиділи на лаві під високим ясенем зовсім недовго й розійшлися, адже, крім мого діда, тобі більше нікого поруч не хотілося бачити. Розповідали, що «чужий дід» не здавався, через кілька років знову намагався покликати у свій дім доживати віку. Але твоїм посивілим очам на старість, напевно, хотілося бачити лише дітей та онуків, бо в їхньому голосі, поглядах, рухах жив той, кому віддала своє серце занадто давно – ще до війни.

Пам'ятаю всі твої історії про дитинство, про голод, про війну, про людей. Не забути, скільки в них було болю. Але мені не забути, і скільки в тобі було сили, любові й ніжності, моя бабусенько. Усе пам'ятаю... Відчуваю.

Пригадую твої останні роки. Ти висохла, стала майже прозорою, маленькою, обличчя у зморшках, очі втратили колір, але жіноча сила відчувалася в тобі й тоді. Ти була завжди берегинею нашого дому. Пам'ятаю найстрашніший день у твоєму житті – день, коли ховали твого онука. Ти вже не вставала, не могла навіть вийти попрощатися. До тебе тільки раз його піднесли. Усі вийшли з дому, і ти потім залишилася одна зі своїм болем. Ти пережила синів, чоловіка й багатьох близьких, твої діти були вже із сивиною, а ти несла тягар своїх років, схиляючись усе нижче й нижче до землі. Проте тоді небеса не покликали тебе до себе, а забрали молодшого онука. Я не бачила тебе, люба моя, того дня. Точніше, бачила лише очима – моя душа була далеко від тебе. Але сьогодні я знову побачила тебе, моя рідненька, – маленьку, самотню жінку, яка сидить на ліжку й не може встати, провести онука; готову помінятися з ним місцями, аби лише на те була воля небес. Ти молила про це, проте небеса не почули. Я обіймаю тебе зараз, моя бабусенько. Подумки обіймаю.

Пам'ятаю все про тебе, твої пісні, твою посмішку і твої сльози. Можливо, тому звідти – із-за не пройденої мною ще межі – ти мене оберігаєш і нагадуєш про себе через сни. Хоч не лише вві сні являєшся ти мені – ти живеш нині в посмішці моєї мами, в очах твоїх онуків, ти живеш у мені й зі мною. Де б не була твоя душа, я люблю й пам'ятаю тебе, моя бабусенько...

Чорні балетки стоять біля дверей. Пам'ять – мов вікно в минуле: поглянув, помилувався й пішов далі. Життя триває. Дорогою життя легше йти, коли поруч серця, сповнені любові, рідні душі.

Тетяна ГОРИЦВИТ (ЛУНЬОВА) – прозаїк, лінгвіст, викладач, екоактивіст. Член Національної спілки письменників України (з 2015 р.).

Народилася в місті Києві. Фах філолога здобула в Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка. Кандидатську дисертацію з англійської мови захистила в Київському національному лінгвістичному університеті. Викладає англійську мову в полтавській *alma mater*.

Авторка книги новел та акварелей «Рукописи не форматуються» (Полтава, 2010), роману-перформатива «Знайти Лева» (Полтава, 2010), збірки есе «Те, що можна написати тільки аквареллю» (Київ, 2018), дитячих видань «Усі ми будемо королевами, або Казка про Маринку та Мишенятко» (Київ, 2012), «Зайченятко У» (Київ, 2015), «Міські пригоди лісової шишки» (Київ, 2018), «Будиночок, що пахне евкаліптом» (Львів, 2019). Багато часу приділяє зустрічам з юними читачами, співпрацюючи з дитячими бібліотеками Полтави, Сум, Києва, Херсона, Львова тощо.

Лауреатка конкурсу «Книжковий дивосвіт України (МЕДВІН)» (2010) і полтавських літературних премій імені Леоніда Бразова (2011) та імені Панаса Мирного (2016).

ДНІ, ДАТИ, ПОДІЇ

ТОЙ ДЕНЬ, КОЛИ ЩУКА РОЗБИВАЄ ХВОСТОМ ЛІД

Я бачила це у своїй уяві багато разів: щука згинається, мов пружина, а тоді враз вистрілює, лясає щосили хвостом об лід, і він колеться, від місця удару відходить тріщина, збільшується, від неї, немов гілки, відгалужуються нові тріщини, потім ще і ще, й ось увесь лід зрушився – це сталося! Тепер усе розкриватиметься: бруньки розпукуватимуться, пуп'янки розцвітатимуть, зимові хмари розповзатимуться урізноміч, можна буде розклеювати вікна, розмотувати шарф і жити на повну силу!

Я ніколи не бачила цього навсправжки. Одного разу спостерігала льодохід на Дніпрі. Великі важкі крижини зі скреготом наповзали одна на одну. Коли вони ставали дибки, можна було побачити їхню товщину – щонайменше двадцять сантиметрів. Скільки сили треба було мати щуці, щоб розбити такий товстий лід! То мусила б бути надзвичайна щука – дуже велика й сильна. Чи, радше, дуже мудра і вміла – та рибина, що знає про міфологічну боротьбу тепла і холоду, життя і смерті й уміє визначати влучний момент, коли слід ударити.

Я найбільше думаю про той день, коли щука розбиває хвостом лід, улітку. Так-так, не наприкінці зими і не напровесні, а влітку – тоді, коли раз по раз чуєш, як обговорюють свій улов рибалки. Вони то хваляться великою рибиною, то бідкаються, що риба здрибніла й нічого пристойного вже не впіймаєш. Коли я чую ці розмови, з тривогою думаю про те, що буде, коли виловлять саме ту щуку – оту мудру і вмілу рибиною, адже із сучасними технологіями – усілякими гіперреалістичними приманками, підводними локаторами, електровудками – усе можливо. Якщо щука не розіб'є лід, і він назавжди спинить ріки, і вони не понесуть води життя... Я не хочу уявляти, що тоді станеться. Учені напишуть, що для міфологічних сюжетів про роль щуки в будові світу вже немає біологічних підстав, тоді дорослі перестануть переповідати дітям, як щука розбиває хвостом лід і діти не проситимуться побачити це на власні очі, а це значить, що, навіть якщо крига все ще скресатиме, уже не буде того щемливого моменту, коли можеш почути різкий тріск і збагнути, що саме в тобі, у силі твоєї віри звершується велике таїнство буття.

ЛІТНЄ СОНЦЕСТОЯННЯ: ФЕЄРІЯ

Вступ. Вечір. Очікування

Сонце піднялося високо-превисоко і затрималося в зеніті. Воно сконцентрувалося на точці свого триумфу, завмерло, закарбовуючи в пам'яті переможну мить. І все довкруг слухняно залякло разом із ним: не смів дихнути вітерець, сумирно чекали за обрієм хмари, навіть краєчком своїм не потикаючись на небесний обшир.

Коли сонце ледь помітно зрушило з місця, протяжно видихнув вітер і, ніби по команді, виступили з-за обрію хмари, незвичайні, химерні.

Дія перша. Черепахи

Спершу з'явилися черепахи – їх виповзло багато-пребагато. Великі, малі, середні, крупніші й дрібніші – усі вони повагом йшли небом, нащадки тих прадавніх черепак, що тримали світ на своїх спинах, коли він

був щойно створеним. Ці сучасні черепахи, навіть найбільші серед них, значно поступалися розмірами своїм легендарним предкам-велетам, однак сьогодні вони причастилися великого призначення своїх пращурів і сунули небом урочистою процесією.

Сповнене наснаги сонце легко просвічувало черепашині тіла, і їхні лапи світилися яскраво-рожевим, як і неокріплі м'які панцири маленьких черепашаток. Закостенілі панцири дорослих особин не пропускали світла й темніли фіолетовим та синім. Черепахи не порушували ладу у своїй процесії, не штовхалися, не метушилися, не галасували, сповнені усвідомлення важливої сьогоднішньої місії: пронести небом нагадування про першопочатки світу, про його з'яву з боротьби стихій: вогню й води, світлого й темного.

Дія друга. Кити

За черепахами випливали кити. Темно-сірі й важкі, вони випускали фонтани-струмені яскравих оранжевих хмар зі своїх дихал. Кити майже закрили небо масивними тілами, терлися бік об бік, і раптом у них почали з'являтися китенята: маленькі, ладненькі хмарки виринали, мов із дива. Кити оточили малят колом і попливли за виднокрай, охороняючи таємницю народження життя.

Дія третя. Хтонічні чудовиська

Ці були зовсім темні, майже чорні. Змії з багатьма головами, краби з велетенським клешнями, спрути з гігантським щупальцями, а потім – жахливі безформні потвори, страшні монстри, що їх лише раз на рік випускає бездонна безодня – безпросвітна темрява, безнадійна зневіра, безжальна згуба, куди з висоти своєї найвищої тріумфальної точки стрімголов покотилося сонце.

Цих чудовиськ злякалися всі. Навіть вітер не наважувався здмухнути їх із неба, навіть міські ліхтарі відмовлялися запалюватися на повну й ледь жевріли, заплющившись од жаху.

– Дива, – невпевнено бурмотіли монтери, перевіряючи електродроги й напругу, що подавалася на ліхтарі, й відзначаючи аномальне перевантаження в мережі.

– Час додому, чи що, – шепотіли перехожі, раптово відчувши незрозумілу тривогу, зіщулювалися й воліли не дивитися на небо.

Кульмінація. Драматична битва

У зовсім темному небі невидимі людському окові змагалися дві сили, сходилися в тісному бою, перепліталися тілами, розходилися і з розмаху вгачувалися одна в одну, сипали жаром і кригою, відкривали й закривали космічні портали, грозилися розпанахати небо й розкришити землю; так затято шукали балансу, що замалим не знищили світ.

А в цей час сонце, яке перед тим так переможно височіло на пікові звершень, виборсувалося з прірви поразок.

Розв'язка. Ранок. Вічний рух

Уранці настало полегшення. Сонце пішло по небу, вже не зупиняючись, вітер раз по раз дмухав, підганяючи звичайні хмарки. Спала до нормальної напруга в електромережі, розвіялася тривога. Багатьом усе забулося, тільки на сонці з'явилася ледь помітна ще одна темна пляма – немовби рубець на рані, знак пережитої битви, символ нерозривності перемоги й поразки, пам'ятка про відстрочене невідворотне.

ТЕПЛА ПОКРОВА

Покрову зазвичай зображають із тонкою білою габою – вона покриває землю снігом. Цього року Покрова прийшла з яскравою хусткою – аномально тепла осінь, зміна клімату...

Бджола переплутала Покрову з Теплим Олексієм, вилетіла з вулика енергійно й завзято, мала задум летіти по взяток, щоб мед носити, й носити, й носити. На вулиці так яскраво: жовто, жовтогаряче, червоно. Ой, скільки квіту вже відігрів Теплий Олексій! – зраділа бджола. Так барвисто, проте нектаром не пахне. Покрутилася бджола туди й сюди і відчула десь оддалік солодкий-пресолодкий запах, який нагадував їй щось дуже знайоме. Підлетіла до яблуні, наблизилася до гілки – ось воно, те, що так гарно пахне! Знайшла! І тут же здивувалася: далєбі, це не квітка! Ні, певно, що не квітка, це щось набагато більше і зовсім кругле. Припала бджола до яблука, поповзла по ньому, почувала, як у яблуці стугонить сік. Це здалося їй схожим на те, як у сотах злегка вібрує молодий мед, коли до вулика щомиті залітають із взятком бджоли.

Ледь не зімліла бджола від солодкого яблучного духу. Затим переповзла на гілку. Трохи заспокоїлася, придивилася – побачила маленькі-малесенькі тріщинки.

І враз збагнула, що хоч і здається це тепло безкілечним, за ним прийде студінь; своїми кістлявими безжальними пальцями вона роздиратиме, розтинатиме найменші тріщинки і спиватиме з них застигле, зачасне, перетворене цілолітньою невтомною працею на насичений густий життєвий сік сонячне світло. А замість нього напускати холод і розпач, від яких розриватимуться судини і розпукуватимуться серця. І буде цей холод тим лютішим, чим ласкавіше зараз це пізне, уже не доречне тепло.

Тоді стало бджолі так тужно, що вже хоч до вулика не вертайся, впади тут, під ноги цій яблуні із солодким яблуком, із дрібнюніми тріщинками в гілочках, заплющ очі й не рухайся, чекай повного мороку.

Але тепла Покрова ніжно підняла бджолу, дбайливо загорнула її у край своєї барвистої хустки й віднесла прямо до лотка.

Затим торкнулася китицями хустки яблуні, і яблука, яке так пахло бджолі, і землі, що родила для неї квіти, – і дивилися на всіх тепла Покрова так, мовби

хотіла запечатати всі найдрібніші шпарочки, закрити всі тріщинки в душах усіх божих створінь, щоб туди не проник ніякий холод.

ХЕЛЛОВІН: СУЧАСНА ВЕРСІЯ

Я стою в переповненому людьми магазині: тут широкий вибір аксесуарів до Хелловіну. Зайшла сюди, бо привабила яскрава паперова оранжева гірлянда у вітрині – банальний рекламний трюк, який знову безвідмовно спрацював.

Поклавши гірлянду до кошика, я продовжую роздивлятися стелажі. Відьомські капелюшки, маски монстрів, іграшкові кажани, павуки і пластикова павутина. А ось наклейки – швидке рішення для тих, кому бракує часу на вирізання традиційного хелловінського ліхтаря: відкрив упаковку, відліпив стікер від основи – і наклеїв косі очі й зубатий рот на гарбуз. Це так просто, що все можна зробити швидше, ніж я про це написала.

Розплатившись за гірлянду на касі й вийшовши з магазину, продовжую думати про наклейки. Кілька липучих шматочків плівки – вони такі характерні для сучасної епохи, коли цінується можливість зробити щось максимально швидко і з мінімальними затратами зусиль. Треба лише відкрити упаковку (звісно, на пакетуку

є спеціальна помітка, у якому місці він легко розривається), відклеїти око чи рот від основи і притулити до поверхні гарбуза – готово! Розслабся і відпочивай.

Але ж вирізання гарбуза – нехай і забавка, усе-таки праця. Вона потребує часу, зосередження, розвитку певних навиків. Це вирізування дозволяє взаємодіяти з простором і фізичними об'єктами насправжнє: проникати (після певних труднощів) усередину тримірних об'єктів, долати опір твердої шкірки, дізнаватися, що означає «вглиб», пізнавати незворотність певних перетворень.

Із наліпками ж лише ковзаєш по поверхні, гарбуз залишається цілим, і ти таким самим – духовно недоторканим: усе зроблене, як годиться, швидко досягнута бажана зовнішня подoba, ти не трудився, не втомився, не засмутився й сильно не зрадив, не розмірковував і не думав... Хелловінські наліпки на гарбузик – яскраве втілення поширеного сучасного поверхового ставлення до світу.

ДЕНЬ СВЯТОГО МИКОЛАЯ

Позначення дати 19 грудня як свята Святого Миколая мало би бути тавтологічним, однак видається, що це не так, бо лише крихти сакрального залишилися в цьому дні. У ніч на 19 грудня годиться класти дітям під подушки подарунки, подбати про які варто заздалегідь, щоб не трапилося часом, що замовляєте вподобаний товар в інтернет-магазині, а вам відповідають, що все вже розпродано. Аякже, не одному Святому Миколаєві потрібні гостинці – у спину йому дихають Дід Мороз і Санта Клаус, у яких і поміж собою шалена конкуренція. Комерція впевнено витісняє святе зі свята. Артисти, які ходять до дітей на музичні ранки в дитячі садочки, не дуже переймаються, кого саме зображають: атрибути образу всіх трьох чудо-дарувальників однакові: дід з бородою й торбою подарунків.

Діти чекають на подарунки: їм кортить дізнатися, що вони отримають. Цікаво не лише дітлахам – виховательки неодмінно розпитають, хто що знайшов під подушкою, і в такий спосіб довідаються між іншим і дещо про батьківські статки.

Тягар сучасної комерціалізації так приземлює свято, що, виконавши всі потрібні дії від замовлення й оплати подарункового товару до його розміщення біля сонної дитини, не відчуваєш окрилення. Маляти

є що відповісти розпитливій виховательці, і ти можеш перекинутися з колегами слівцем із приводу свята... Далекі, чому мають бути якісь особливі очікування? 19 грудня – звичайний день, повний мирських клопотів і рутинних труднощів.

Ти звично терпиш термосіння і штовхання в громадському транспорті, завчено прямуєш у повсякдення своєї роботи, як завше бачиш, а радше усім еством відчуваєш сірість цього грудневого дня: укрите важкими зимовими хмарами небо, викиди численних машин, що загатили дороги, утомлені, знервовані чи й зневірені обличчя, передчуття нових проблем...

І раптом у цю густу матеріальність буття всотується щось небачене: білосніжні манюсінські крупинки тягнуться так близько одна до одної, що утворюють ніби тонесенькі нитки. Вони снуються від неба до землі, ледь помітно вібрують і кардинально змінюють структуру простору довкола. Несподівано згадується про те, що насправді означає свято: милосердя, доброзичливість, надію...

Навіть найпаскудніші вибрики комерціалізації та найхитріші виверти сучасних технологій не спромоглися завадити Святому Миколаєві принести у свій день на землю свято.

Ольга Смольницька

АРФА І МЕЧ: ШОТЛАНДСЬКІ ТА АНГЛІЙСЬКІ НАРОДНІ ІСТОРИЧНІ БАЛАДИ

Здавалося б, ми достатньо знаємо про Англію та Шотландію й можемо багато розповісти про ці народжені в битвах країни. Один із їхніх «маркерів» – це балада, з якої можна довідатися про те, як творилися кельтський і германський світи. Що ж мусимо знати про жанр балади? І якою мірою він перекладений українською?

На жаль, ні Максим Рильський, ні Григорій Кочур, ні Микола Лукаш народних англійських і шотландських балад не перекладали. Леонід Первомайський перекладав деякі – про Робіна Гуда, але з підрядника. З українських перекладів шотландських і англійських балад відомі інтерпретації І. Франка (але з німецької мови). І тривалий час ледь не єдиним «вікном» у фольклор Англії та Шотландії був Самуїл Маршак. Його переклади справді гарні формою й читаються вільно, але містять багато відступів од оригіналу (зокрема й від розміру) і навіть змінені фінали. Це скоріше переспіви.

XXI ст. принесло українському перекладацтву нові й успішніші результати – у нас відбувається справжній Ренесанс шотландистики, але спершу треба схарактеризувати, які несподіванки чекають на нашого перекладача під час відкривання шотландського або англійського баладного світу.

Якщо сонет можна назвати королем літературної форми й літературного жанру (особливо малого обсягу), то балада – по праву королева народного й літературного вірша. Але вона вельми неоднорідна. Не секрет, що українська балада не схожа, скажімо, на провансальську. Ісландська не тотожна ірландській. Шотландська й англійська балади теж не завжди подібні. А якщо заглибитися в тему, то виникає ще тисяча питань.

Британська балада може бути й романтичною, і чутливою, але водночас їй притаманна певна нордична суворість. І це не дивно. Адже Шотландія не суто кельтська країна – так само й Англія (недарма кельти називають англійців «саксами», тобто нащадками германців). І в Шотландії, і в Ірландії не раз побували вікінги, які лишили сліди своєї матеріальної культури – і нащадків. В Англії так само є роди, чиїми предками були саме нормани – але не куртуазна знать, а саме дани, «північні люди». Різниця між нащадками кельтів і нащадками скандинавів впадає у вічі. А якщо згадати саме Шотландію, то й вона неоднорідна. Адже кельти-горяни в Highlands (за Миколою Лукашем, «Верховині») зберегли гельську мову і власний побут (обидві риси Марія Стюарт свого часу, побачивши цих підданих у кілтах і тар-

танах, сприйняла як милу «екзотику»), а от жителі «низовин» говорять лаланс – тобто нижньошотландською мовою, скотс, яка германського походження.

Для кращого розуміння – лінгвістичний коментар. Шотландська мова, або скотс (Scots), або англошотландська, або нижньошотландська, або лаланс – це одна з германських мов, близькоспоріднена з англійською. Іноді її вважають діалектом чи регіональним варіантом англійської мови й тоді називають середньошотландським діалектом староанглійської мови. Інша назва – рівнинна шотландська (Lallans Scots, англ. Lowlands), або лаланс. Вона поширена в рівнинній Шотландії (на півдні та сході країни). Її не слід плутати з кельтською шотландською мовою, тобто гельською.

Диференціація англійської та шотландської мов відбулася в XI–XII cc., тому що вони постали з різних діалектів англосаксонської.

Англошотландська мова зазнала важкої історії. Спочатку скотс поширювалася. З підсиленням впливу англонормандських дворян у Шотландії й розвитком торгівлі з XIV ст. скотс почала панувати й витіснити гельську мову (якраз цей період стосується сюжетів балад про Робіна Гуда – конфлікти між саксами й норманами).

Гельську мову стали вживати лише в горах і на Гебридських островах. Дворяни і взагалі вищі верстви, а також міське населення, перейшли на скотс. Той факт, що король Яків IV (кінець XV ст.) знав гельську мову, сприймався як диво, адже кельтські мови при дворі за тієї доби не вживали. Марія I Шотландська Стюарт володіла саме лаланс, а не гельською. Нижньошотландську мову знав її син Яків VI Шотландський (він же Яків I Англійський). А коли Англія й Шотландія об'єдналися під владою одного монарха 1603 р., скотс почала витіснятися англійською мовою. У романі сера Вальтера Скотта «Роб Рой» показано ставлення шотландців до англійців та їхньої мови («сассенах», тобто «саксів», «саксонської»).

Розквіт середньошотландської мови припадає на XIV–XVI cc., тому більшість перекладених і взагалі прочитаних балад створені в цей період.

Наскільки відомо, середньошотландська мова досі не включена до системи шкільної освіти.

Сучасна шотландська літературна мова не продовжує середньошотландської, хоч має багато застарілих слів. Єдиної норми для письмової шотландської мови досі немає.

Нам близька ця культура. Адже і в нас, і в жителів Британських островів була лицарська культура (річ не лише в титулах і зámках). Це розуміння й обстоювання власних прав, починаючи від смужки рідної землі – і до власної гідності. Також це героїзм у всіх проявах. Музичний хист, нахил до естетизму (як сказали б нащадки бриттів, англів і скоттів уже у ХІХ ст.) тощо. І, безперечно, чуття символів, без якого справжній витвір мистецтва неможливий.

А що сказати про сучасність? Є вже певні успіхи у знайомстві українського читача з фольклором Британських островів, особливо шотландців. Сьогодні з українських перекладів британських балад можна згадати здобутки «сьомого неокласика» І. Качуровського, фаворит новітніх перекладів (здійснених із мови скотс, тобто оригіналу) – сер Вальтер Скотт (відомий не лише як романіст, але й збирач та автор балад – «Пісні шотландського Пограниччя»; ці тексти перекладені Оленою О'Лір («Трагедія Дугласів») і М. Стріхою («Напередодні Святого Йвана»). Із шотландських народних балад відома, зокрема, «Едвард» у перекладі М. Стріхи («Всесвіт», 2016, № 1–2, добірка «Англійські та шотландські балади», передмова перекладача). З публікацій перекладів цих балад можна назвати журнал «Сучасність» (2012, ч. 7–8), антології М. Стріхи «Улюблені переклади» (2015, 2017). Узагалі дуже плідно й регулярно працює Олена О'Лір, якій уже належить великий корпус перекладених балад із зібрань В. Скотта, Фр. Дж. Чайлда та інших видань. І цей список увесь час поповнюється! Це сумлінні й філігранні переклади, які зважають на особливості оригіналу. Перекладати мову скотс, ураховуючи алітерації, внутрішні рими й інші особливості балад, важко, але ці переклади звучать як музика. Водночас вони зберігають історичний флер, шарм старовини, милу архаїку. У перекладача завжди є небезпека надмірно доместикувати твір. Але цього не сталося. Природне звучання і вдалий добір українських лексем – чудове враження.

Шотландські та англійські балади досліджують і теоретично, але часто трапляється, що тут теорія і практика поєднані. Наприклад, власний перекладацький коментар до балади розростається в повноцінну статтю. Або треба зробити переклад балади чи співанки для концепції. З найновіших публікацій такого штибу можу назвати свої переклади. Це добірки в альманасі «Рідний край» (2017, № 1) – «Народні балади: Англія і Шотландія. Сакси і кельти» (на різну тематику); як ілюстрація до власної наукової статті – переклад із шетлендського діалекту, мови норн балади «Король Орфео (Шетлендська балада)» – своєрідної обробки античного сюжету про Орфея й Евридику («Наш український дім», 2017, № 2); у збірнику перекладів «Ars Translatica» (2017); у журналі «Київ» (2019, № 1–2) – добірку під заголовком «Ельфи, феї, чарівні тюлені: із шотландських фантас-

тичних балад», відкриті статтею «Ї Величність Балада» (де я спробувала схарактеризувати розвиток і особливості цього жанру в Шотландії, від кельтів до вікінгів і куртуазної доби). Також це наукові публікації, де ілюстративним матеріалом стали оригінали й різні переклади (зосібна й мої). На практиці це й наші з Оленою О'Лір декламаційні виступи на різних літературних імпрезах («Скальди, ваганти та інші: мандрівка у поетичне Середньовіччя» в Музеї-квартирі Миколи Бажана, 2015), вечорах із шотландистики (традиційна Burns Night та інші заходи в Київському літературно-меморіальному музеї Максима Рильського, виступ із Ганною Дикою в Музеї Лесі Українки про українсько-шотландські зв'язки тощо), виступи на кіплінгівських заходах і т. ін. Але, звичайно, фольклор Британських островів такий різноманітний, що його треба докладніше дослідити.

Останнім часом українською публікували балади переважно любовні та фантастичні. Пропонуємо читачкій увазі шотландські та англійські балади на історичну тематику. Переклади здійснені з мови скотс і англійської.

Незалежно одна від одної ми з Оленою О'Лір захопилися баладами на різну тематику – і являємо вашій увазі добірку.

Перекладати художній текст завжди цікаво, особливо якщо українських версій (як і версій іншими мовами) не було. Навіть якщо мова оригіналів застаріла й непроста. Балади Британських островів майстерні формою і, попри великий обсяг (адже це епічний жанр), не втомлюють. У текстах часто вживані алітерації, внутрішні рими, у перекладі важливо вловити розмір – і це створювало додаткові пошуки вже українських відповідників. Праця зі словниками кидала певний виклик, адже стародавній варіант мови скотс відрізняється од пізнішого, та й сама скотс неоднорідна. Так само з англійською мовою, яка постійно еволюціонувала. Упізнати знайомі слова серед англошотландського тексту важко. Але можливо все.

Перекладач мусив бути ще й істориком, знавцем звичаїв, міфології та всього, завдяки чому Шотландія стала Шотландією, а Туманний Альбіон – Туманим Альбіоном. Без знання балад неможливо зрозуміти британську класику, адже середньовічні письменники (зокрема Джеффри Чосер), Вільям Шекспір і його наступники, а далі – романтики, вікторіанські письменники й пізніші автори (уже у ХХ ст.) використовували сюжети й мотиви, запозичені з народних балад. Або ж черпали натхнення з одного джерела – наприклад, певного звичаю.

Із цієї добірки читач дізнається і про морське плавання шотландця до Норвегії, і про талановитого й винахідливого шотландського арф'яра, і про те, як жителі графства Кент успішно оборонили власні права, і про англійську Жанну д'Арк, і про інші факти, які справді відбулися. Сподіваємося, фольклор Британських островів, кельтський і германський, іще не раз перекладатимуть українською.

ШОТЛАНДСЬКІ БАЛАДИ ВІД ОЛЕНИ О'ЛІР

Зі збірки сера Вальтера Скотта «Пісні шотландського Пограниччя»

СЕР ПАТРИК СПЕНС ("Sir Patrick Spens")

У Дамфермлайні п'є король
Вино червоне, мов кров:
«О¹, де б для нового мого корабля
Шкіпера я знайшов?»

Устав і мовив лицар старий,
Що справа від трону сидів:
«Сер Патрік Спенс – найкращий моряк
З-поміж усіх моряків».

Довгого склав наш король листа,
Власноруч поставив печать
І послав його серу Патріку Спенсу,
Що вийшов на берег гулять.

«В Норвегію, в Норвегію,
В Норвегію піною хвиль –
Дочку короля Норвегії
Доправ додому звідтіль».

Від першого слова, що він прочитав,
Гучний розібрав його сміх;
Від другого слова сер Патрік зронив
Сльозу з очей своїх.

«О, хто це накоїв такого мені
Й намовив мого короля,
Що він у цю пору року нас
За море пливти відправля?»

Чи то шквал, чи то град, чи то мжа й снігопад –
Нам краяти піну хвиль,
Щоб дочку короля Норвегії
Привезти додому звідтіль».

В понеділок уранці вони чимскоріш
Підняли вітрила свої,
А в середу вже в Норвегії
Зійшли вони з лодії.

Не тиждень, не тиждень вони пробули
В Норвегії, цілих два,
Як голосно лорди норвезькі такі
Почали говорити слова:

«За кошт короля й королеви у нас
Шотландці живуть при дворі». –
«На повен голос брешете ви,
Брехливі ви пліткарі!»

Бо стільки привіз я срібних монет,
Скільки вистачить нам,
І червоного злота привіз калиту²
З собою з-за моря я сам.

Готуйтеся, готуйтеся, мої молодці!
Відпливаємо вранці ми». –
«Боюсь, мій пане, що буде шторм,
Страшніший за всі шторми!»

Два місяці бачив учора я –
Старого й молодика,
І якщо ми вийдемо в море, пане,
Боюсь, нас біда спітка».

Не встигли одне пропливти вони льє,
Одне, від сили три,
Як небо померкло, збурилось море
І загули вітри.

Рве якорі й щоглу лама –
Це страшніше за всі шторми;
І бурун накрива лодію і терза
Від прови її до корми.

«О, який би добрий моряк
Потримав стерно корабля,
Доки на щоглу не злізе я –
Чи не видніє земля?»

«Ось я, добрий моряк, і я
Потримаю стерно корабля,
Доки на щоглу не злізете ви,
Та боюсь – не видніє земля».

Не встиг ні разу ступити він,
Ні разу, від сили раз, –
Як вилетів з доброї шхуни шпень
І вода затекла крізь паз.

«Шовку сувій і сувій сукна
Несіть на мій наказ

¹ При співі вигук «О» додають також до другого й четвертого рядків.

² В оригіналі – «a half-fou», тобто 1/8 пека (британська міра об'єму сипучих тіл, що дорівнює 8,81 л) (прим. перекладачки).

І корабельний обвиньте борт,
Щоб вода не текла крізь паз».

Шовку сувій і сувій сукна
Принесли на його наказ
І корабельний обвинули борт,
Та вода все ж тече крізь паз.

О, нехіть, нехіть шотландським лордам
Воложити шхуну свою!
Та кінець ще нескоро – а кожен зволожив
Капелюха свого тулію.

І багато-багато пухових перин
Гойдалось на піні хвиль,
І багато-багато шляхетських синів
Не вернулось додому звідтіль.

Як дамам собі не ламати рук,
Як дівам не рвати кіс,
Оплакуючи коханих своїх? –
Їм не бачити любих рис.

Попосидять ще дами, узявши до рук
Віяло кожна своє,
Доки узрять, як сер Патрік Спенс
До берега пристає!

Попосидять і діви, встроливши собі
Золоті гребінці до кіс,
У чеканні обранців своїх дорогих! –
Їм не бачити любих рис.

Від Абердіна за сорок миль
Півсотні сажнів углиб,
І разом з шотландськими лордами там
Сер Патрік Спенс загиб.

З мови скотс переклала Олена О'Лір

ЛОХМЕЙБЕНСЬКИЙ АРФ'ЯР ("The Lochmaben Harper")

Про сліпого чи чули ви Арф'яра,
Того лохмейбенського простака,
Як зібрався до Англії він, аби
В Лорда-Зверхника вкрасти Баского Гнідка?

Та до жінки своєї доброї він
Передусім чимдуж поспіша:
«Це діло не піде, – каже, – гаразд
Без кобили, що має мале лоша».
А вона: «В тебе ж сіра кобила є,
Яка не боїться ні ям, ні узвиш;
Отож на ту сіру кобилу сідай,
А лошатко зі мною вдома залиш».

Отже, простісінько в Англію він,
Не шкодуючи сил, поскакав стрімголов,
А коли до карлайльських дістався воріт –
Хто, як не Зверхник, назустріч ішов?

«Ходи в мій палац, Арф'яре сліпий,
І переді мною на арфі заграй!»
«О, слово чести, – мовив Арф'яр, –
Спершу кобилу прив'яжуть нехай».

Зверхник зирнув через ліве плече
І до стайничого так гука:
«Арф'яреву кобилу піді прив'яжи
Біля мого Баского Гнідка».

Він грав і грав, співав і співав,
Аж лорди в залі юрмляться вже;
Та музика солодкозвучна така,
Що й стайні стайничий не встереже.

Він грав і грав, співав і співав,
Аж сон міцний уже знать пойма;
Відтак, черевики знявши мерщій,
Спустився сходами він крадькома.

Тоді поспішив до стаєнних дверей
Так, що й не чути легких його ніг,
А коли відчинив і до стайні ввійшов –
Тридцять і трьох румаків спостеріг.

З панчохи обротъ він зробив нашвидку
Й не схибив – досягнута вже мета:
Накинув на морду її Гнідку
Й кобилі своїй прив'язав до хвоста.

Він вигнав із замку її й скакуна
До пустищ, і падолів, і багновиць;
І пастись Гнідку не давала вона,
Лиш тягла до лошати свого силоміць.

Кобила – була бистронога вона,
Не збилась з путі, біжучи навмання,
Бо при лохмейбенській брамі була
Години за три до початку дня.

Діставшись до Арф'яревих дверей,
Вона заходилась іржати й хропти,
А жінка служниці: «Ледащо, вставай, –
Пана й кобилу його впусти».

Та підхопилась тоді, вдяглась
І в замкову шпарину глянути йде:
«О, слово чести! – служниця у крик. –
Привела нам кобила лошатко гніде!»

«Ти, дівко, свого прикуси язика!
То сліпить світання, проста ти душа.
Проти пенні я ставлю свій статок увесь,
Що таким і не виросте наше лоша».

Арф'яр-невгавайло у веселім Карлайлі
Тішив тим часом і чернь, і знать;
Його слуха юрма – і ради нема,
Аж ось уже й почало світать.

А вранці, при світлі білого дня,
Коли забаву кінчати пора,
Бачать – немає Баского Гнідка
І кобили сліпого того Арф'яра!

«Ой леле! – завів лукавий Арф'яр. –
І нащо я тут, у цьому краю!
В Шотландії я загубив лоша,
В Англії вкрали кобилу мою!»

«Перестань голосити, Арф'яре сліпий,
І дай нам почути знов твою гру!
Добре заплатять тобі за лоша
І кобилу ще кращу дадуть за стару».

Він грав і грав, співав і співав –
Солодкозвучні музика й спів!
За лоша незагублене гроші дістав,
За кобилу ж утричі більш заробив.

З мови скотс переклала Олена О'Лір

АНГЛІЙСЬКІ БАЛАДИ В ПЕРЕКЛАДАХ ОЛЬГИ СМОЛЬНИЦЬКОЇ

**Зі збірки Томаса Еванса (Thomas Evans) "Old ballads, historical and narrative,
with some of modern date" (Лондон, 1810)**

ВІЛЬГЕЛЬМ ЗАВОЙОВНИК І ЛЮДИ КЕНТУ
("William the Conqueror and the Kentishmen",
інша назва **"The valiant Courage and Policy**
of the Kentishmen")

*(Про доблесну мужність і політику людей графства Кент,
переможців Вільгельма Завойовника, що намагався забрати
в них одвічні закони і звичаї, яких вони досі дотримуються)*

[The valiant Courage and Policy of the Kentishmen which over-
came William the Conqueror, who sought to take from them
their Ancient Laws and Customs, which they retain to this day]

Нормандський герцог увірвавсь,
Приніс щити й блискучий спис,
Прекрасну Англію скорив,
І враже військо стало скрізь.

І на Різдва врочистий день
Його Альберт коронував –
Архієпископ Йоркський сам,
І він за свідків перів мав.
Король новий змінив ураз
Всі звичаї у цім краю
І тих жорстоко покарав,
Хто владу боронив свою:

Багато міст він підкорив,
Взяв Лондон красний у полон:
Та силам опирався Кент,
Ненавидів новий закон.

Король у Дувр попрямував –
Завдав він замкові удар;
Той замок Арвірагус звів,
Британський славний володар.

Архієпископ мужній був,
Кентерберійський панотець,
Абатом-августинцем був,
У почті лицарських сердець:

Узяли зброю осяйну –
Розбити ворога уцент;
Всі йомени звитяжні йшли,
Щоб захистити квітучий Кент.

У Кентербері всі прийшли,
З мечем і списом у руках,
Тримали луки і броню,
Щоб ворогу закрити шлях.

«Ні, не здамось, мов кріпаки,
Французам-зайдам, гордіям,
Та давні вбережем права,
Що надані одвіку нам;

Та краще полягти в крові,
Щоб як мужі зустріти смерть,
Ніж рабське зносити ярмо,
Що осоружило ущерть», –

Це все промовив кентський люд,
Це прокричав до ватажків.

На схилю Свонскома пішли,
Там розмістили вояків:
У тих сховалися лісах,
В зеленім затінку вони,
Бо звідти видно ворогів –
Із лісової сторони.

І як підкорювач прийшов,
Вони укрились крадькома,
І звідти раптом всю пиху
Вони вжахнули, як чума:

Бо звідти встежили вони
Прихід чужинця-короля,
Схопили ворога в кільце,
В правиці кожного – гілля.

І це нападника вража,
До краю, як він там постав;
Здавалось – то мандрівний гай,
Ожилий ліс і військо трав.

Не бачив схованих людей:
Гілки страхіттями здались,
І серце острах охопив,
Як бачив, що рушає ліс.

І спереду, й за ним, і скрізь –
І очі вже заплющив він:
Так ясно ворог бачив ліс,
Що оточив з усіх сторін.

Та як потому кентський люд
Схопив напасника в кільці –
Ще швидше вихопив мечі,
Тоді відкинув пагінці.

Їх прапорні ступають скрізь,
Їх сурмачі сурмлять, як грім,
Їх тулумбас гуде щораз,
Їх лави стали над усім.

І завойовник ужахнувся,
І втратив мужність нанівець;
Ще більший ризик – як вони
Гадали, що уже кінець.

Послів до кентців направля,
Аби спитати в сторони:

І намір, і причину, й ціль,
Чом опираються вони;

І кентці так одповіли:
«За наші вольності цей бій,
За право Едварда й закон,
Ось виклик наш прийми правий».

Напасник зляканий сказав:
«У вас залишиться усе:
Одвічні звичаї й закон,
І все, що влада принесе;

Все дам, – благаю про одне:
Лиш волю визнати мою:
Верховним визнать королем
В прекраснім Англії краю».

На це погодивсь кентський люд,
І зброю всю одразу склав;
Лишився Едварда закон,
І Кент своїх не втратив прав.

Ніде більш – знай – англійський край
Не має звичаїв батьків
І прав, які розважно дав –
Сам герцог Вільям залишив.

*З англійської формою оригіналу
переклала Ольга Смольницька*

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧКИ: Балада належить до історичних. Проте про багато подій, не надто славних для графства Кент, тут не йдеться, адже після битви під Гастінгсом – упродовж 1066 р. – майже всі райони Кенту визнали владу Вільгельма I Завойовника (Нормандського, Незаконнонародженого). Наприкінці листопада під вплив завойовника потрапили Сассекс, Кент і майже весь Гемпшир, тобто Південно-Східна Англія.

Арвіратус (Arviragus, Arvirargus) – легендарний, але є версія, що й історичний британський король I ст. н. е. Згаданий Готфрідом Монмутським. Герой Шекспірового «Цимбеліна».

Свонском (Swanscombe – мабуть, «лебединий яр») – містечко в Кенті.

Едвардові закони – вочевидь, закони із часів Едварда Сповідника (Edward the Confessor), передостаннього англосаксонського короля. Тобто кентці підкреслили, що вони сакси й не ідентифікують себе з норманами.

Прийом з «ожилим лісом» використав Шекспір у «Макбеті» (Бірнамський ліс).

¹ Переклад Ю. Некрутенка.

З АНГЛІЙСЬКИХ НАРОДНИХ БАЛАД ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

МЕРІ ЕМБРІ ("Mary Ambree")

Як вої безстрашні, в пекельний момент
Відважно пішли брати приступом Гент,
Вели їх солдати – чи двоє, чи три,
Та першою рушила Мері Ембрі.

Як мужній Джон Мейджор убитим упав,
Що був їй і любим, і палко кохав,
Убитим найбільш підло був – і в журі
Помститись дала клятву Мері Ембрі.

І одяг вона добира шкіряний,
Звисяжна в уборі – як личить він їй,
В сорочці тонкій на тугому шнурі –
Хіба не сміливиця Мері Ембрі?

Шолом надіває для битви вона,
Меча бойового на бік припина,
О діво-красо, рукавичку бери –
Хіба не сміливиця Мері Ембрі?

Бере у правицю меча і щита;
Сама в обладунку, до бою літа;
Пред очі її стали сотня і три:
Хіба не сміливиця Мері Ембрі?

«Солдати, – сказала, – звисяжні мої,
Я ваш капітан, вас вестиму в бої:
До битви вестиму о скрутній порі». –
Хіба не сміливиця Мері Ембрі?

І кожного вигуки чути бійця:
«Тобі обладунок такий до лица,
Серця наші й зброю навіки бери –
Де знайдеться діва, як Мері Ембрі?!»

Вітала безстрашних знаменами фан,
Звучали і флейта, і ще барабан,
І сурми до бою вже чути у грі –
Хіба не сміливиця Мері Ембрі?

«Перш ніж оберу кращих з ваших колон,
Кого не лякають ні смерть, ні полон,
Я вам присягаю: за волю умри!» –
Хіба не сміливиця Мері Ембрі?

Солдатів вела діва небоязка,
І тричі її поріділи війська;

Вона сім годин билась аж до зорі –
Хіба не сміливиця Мері Ембрі?

І небо наповнив од пострілів дим;
Лежать вороги – кулі випали всім;
За одного безліч вбива в тій порі –
Хіба не сміливиця Мері Ембрі?

І як зіпсував зброю зрадник-стрілець,
І порох її підмочив нанівець –
Нанесла мечем здрайці рани аж три –
Хіба не сміливиця Мері Ембрі?

Та інший запроданець, покруч нечиста,
Примусив її відступити од міста;
Війська діва ставить у замку дворі –
Хіба не сміливиця Мері Ембрі?

Ворожі її оточили війська –
Та діва до себе їх не підпуска;
Наказ є: фортеці пробити старі –
Хіба не сміливиця Мері Ембрі?

Бере у правицю меча і щита,
На стіну безстрашно красуня зліта,
Напали на неї отамани три;
О, що за сміливиця Мері Ембрі!

«О вождю англійський, ти бранець тепер,
Нам викуп давай – бо інакше ти вмєр;
Дай швидше грошей – а інакше умри». –
Всміхнулась войовниця Мері Ембрі:

«Славєтні мужі, вам не лячно жажіть,
Гадаєте: хто перед вами стоїть?» –
«Це лицар англійський, що не говори,
Ув'язнений буде о скрутній порі». –

«Не лицар англійський у битві страшній,
Мені груди стягує панцер міцний,
Не лицар англійський, що не говори,
Та дівчина проста я, Мері Ембрі». –

«Якщо тільки жінка, як стверджуєш ти,
Чом сміло до бою могла всіх вести?
Як кожна англійка в бою, наче в грі –
То нас переможуть, о Мері Ембрі».

До Пармського князя вість линула ця –
Про діву, що билась за правду вінця;

І він посилати став щедрі дари,
Щоб з ним повінчалася Мері Ембрі.

Та панна чеснотна верта все назад:
«Себе не продам за порфіри шарлат:
Бо діва англійська – хай знають царі –
Не хвойда монарша! Я Мері Ембрі!»

І вернула потім до рідних країв,
І довго жахала іще ворогів,
І кожний англієць о бранній порі
Звитяжну оспівує Мері Ембрі.

*З англійської переклала
Ольга Смольницька*

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧКИ: Героїня – історична особа. Дати її життя невідомі, є лише 1584 р. як ознака діяльності. Мері Ембрі була англійським капітаном, брала участь у звільненні бельгійського міста Гента (бельг. Ghent, у баладі Gaunt) від іспанців у відомій війні. Є версія, що ця жінка служила під псевдонімом. У баладі вона описана як англійська Жанна д'Арк³.

Історія зберегла й інші можливі прототипи Мері Ембрі. Зокрема, це факти про молодих леді, комендантових дружин, які у відсутність чоловіків витримували ворожу облогу фортець. Зокрема, це Джоанна Пелем (1375–1404), дружина коменданта Джона Пелема (1350–1429). 1399 р. Джон Пелем приєднався до військ Генріха Боллінгброка (майбутнього Генріха IV), а Джоанна витримала облогу Ричарда II (конфлікт між Ричардом і Генріхом відображений у Шекспіровій трагедії «Ричард II»). Але більше Мері Ембрі нагадує інша жінка, теж Мері: ця леді була дружиною сера Джона Бенкса (1589–1644), генерального судді та прокурора Карла I. Леді Мері (1598–1661) керувала чоловіковим замком та обороняла свої маєтки від парламентської облоги під час Громадянської війни, від 1643 до 1646 рр. 1646 р., за два місяці знесилені голодом, леді Мері та її люди здалися. Є легенда про привид безголової жінки на замкових руїнах, хоч саму леді Мері не стратили.

Отже, Мері Ембрі – і реальна постать, і водночас архетипний образ діви-войовниці.

У баладі прізвище героїні наголошене на останній склад – напевно, для рими. Можливо, так вимовляли і франкомовні бельгійці.

³ Докладніше: Смольницька О. О. До питань українського перекладознавства: можливі прототипи історичної героїні Мері Ембрі в однойменній англійській народній баладі / О. О. Смольницька // Наука і вища освіта : тези доповідей XXVI Міжнар. наук. конф. студентів і молодих учених (Запоріжжя, 15 лист. 2017 р.). – Запоріжжя : КПУ, 2017. – С. 227.

Ольга Смольницька

«СКАЖИ ЦЕ ЗАРАЗ»: ВІЛЬНА ПОЕЗІЯ ДЛЯ ВІЛЬНИХ ЛЮДЕЙ

Голосіївський мануар уже традиційно збирає поетичні читання молодих талантів, як велося ще за життя Максима Рильського. Щоразу поезія нова, але ця новизна спирається й на класику. Юні поети по-новому обіграють одвічні теми – і цікаво простежувати, як саме, адже в кожного покоління – свій творчий рецепт.

Цей захід не став винятком. 18 червня 2019 р. відбулися поетичні читання «Скажи це зараз». Мотто вечора стало: «Вільна поезія для вільних людей». Модераторкою заходу й авторкою ідеї стала поетеса, студентка Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка Ілона Розновська. Тема заходу – свобода. Так чи так, але кожен учасник торкався її у своїй творчості.

Задум вечора був цікавий. Ілона пропонувала кожному учасникові витягнути будь-яку паперову стрічку – афоризм, присвячений мистецтву. Далі поет мав або підтвердити, або спростувати своє ставлення до слів Оскара Вайлда, Бернарда Шоу, Андре Моруа, Френсіса Бекона, Вольтера та інших видатних людей. Такий несподіваний хід привчав формулювати свої думки. Інші учасники заходу так само долучалися до обговорення. Після висловлення своєї позиції – «за» чи «проти» – поет декламував свого вірша. Твори читалися по колу, кожен митець презентував по віршу. Після виступу літератора слухачі ставили йому питання. Отже, відбувався діалог.

А тепер – слово кожному авторові.

Мілана Польова, пояснивши автобіографізм своїх віршів, загострила слухачську увагу на багатьох важливих питаннях. Наприклад, спостереження людей – не ідеальних, які прагнуть лише існування, не бажать нести відповідальності за себе, тобто – внутрішньо не вільні (вірш «Звички»). Водночас лірична героїня та просто спостерігачка також не є ідеальною, на чому наголосила поетеса. У її текстах – чесність, передовсім перед собою. Твори присвячені свободі індивідуальності, адже для митця важливе власне мислення. Це виявилось і в символах, обігранних юною поеткою. Наприклад, для неї чорна троянда (в однойменному вірші) – символ саме нестандартної особистості: «Троянда повинна зростати, / Немає дороги назад». Мілані виявився близьким античний афоризм «Мистецтво пом'якшує звичай».

Василь Духновський продемонстрував оригінальний погляд на нібито буденні речі. У його віршах – і маски на героях, розрив між бажаним і дійсним («Маршрутка»), і янголи, які мешкають у звичайному будинку, перуть сині комбінезони від власної крові та життєвого бруду, але насправді так і не покидали Бога. Деревя, які порівняно з дітьми мудрі, бачать більше, ніж ми («Бачать все, що, власне, варто бачити»). Для поета важливе

вміння спостерігати, а також – огранювати побачене. У віршах Духновського є пісенність. А ще недарма поет погодився з афоризмом Тадеуша Котарбінського: «Повна свобода можлива тільки як повна самотність».

Також поетів хвилює проблема дорослішання. Це й біль, і мудрішання, відстоювання митцями права на самостійність (вірш Мілани Польової «Діти ростуть»). В обговоренні Ілона Розновська навела біблійний приклад: «Адже Бог теж любив Адама і Єву». Але дітей треба відпускати.

Юлія Петрук, аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія», філософ за фахом, прочитала вірші, у яких класичні образи переосмислено в сучасному розумінні й сучасний ліричний герой начебто вражає непоетичністю. Натомість сподіваною виявилася згода поетеси зі словами Л. Толстого: «Мистецтво є одним із засобів єднання людей». А в Юлиних віршах помітна й філософська база текстів. Можна погодитись і зі слушною ідеєю поетки: «всі свої капризи / краще сублімувати». Адже чим є творчість, як не сублімацією? Також несподіваним був вірш із... професійної сфери, адже Юлія – фаховий фотограф.

Авторка цих рядків погодилася з висловом Олександра Блока про те, що митець – сильна людина, і продемонструвала це своїми віршами. Прodeкларовані твори так само торкалися проблеми свободи – несвободи, перетворення того, хто прагнув волі, на внутрішньо невільного, а також – теми творчості.

Ілона Розновська висловила свою незгоду з Чаком Паланіком, сказавши, що свободу можна забрати в людини, яка навіть і не знає, що це таке. Вірші поетки – про трагедію в буденному, про прагнення спокою («втома»). Втома постає як богиня, щось ірраціональне, може, і трансцендентне («у Втоми така професія – / терези між Добром і Злом»). А ще оригінальним утіленням присутніх вразив вірш «яр, той що Бабиний», де події – очима дитини. Якби не назва й не фінал, слухачі, певно, не дізналися б, про яку трагедію йдеться в начебто безневинних спостереженнях.

Отже, мистецтво – це свобода. Мистецтво – індивідуальне й суб'єктивне.

Почуті твори показали, що всі поети, попри різні стилі, насправді доповнюють один одного. Вийшло творче коло, у якому кожен – індивідуальність, і водночас ми – об'єднані. Виникла атмосфера довіри, а отже – взаємообмін думками. Усі вірші продемонстрували оригінальність мислення, володіння формою, а також щирість, свіжість. Прийшла справжня література. Кожному було що сказати. І добре, що ми сказали це – зараз! Якщо не зараз, то коли? А наш Київський літературно-меморіальний музей Максима Рильського цьому сприяв.

Василь ДУХНОВСЬКИЙ – бібліотекар, письменник і актор із міста Києва. Закінчив фізико-математичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Призер кількох поетичних та прозових конкурсів.

* * *

Троє янголів поселились у нашому домі.
Матір годувала їх дешевими сосисками та омлетом.
Янголи не жалілись, хоч готувала мама паскудно.
Певно, тому батько й пішов від неї.
Погана кухня, от і все.

Троє янголів носили сині комбінезони,
розмовляли чужою мовою
і називали мене дитям.

Троє янголів знали більше, ніж говорили,
хоч і говорили досить чимало,
в основному про роботу.

Троє янголів ніколи не вважали нас рівними,
але завжди радо ділили з нами стіл,
сосиски та омлет.

Не знаю, що то за роботу мали янголи,
але бачив, як вони прали після неї
свої сині комбінезони;
вода наповнювалась чорним та червоним,
і то не були журба й любов,
а радше кров і бруд.

Я запитав у найстаршого з янголів,
того, що мав найдовшу бороду
і найменше зубів:
«Чия то кров на ваших синіх одежах?» –
«Наша і тільки наша, – відказував він, –
чужої ми не терпимо».
І поки бруд з янгольських комбінезонів
осідав на стінках моєї ванної,
я раптом чітко усвідомив одну очевидну річ:
іноді варто дуже сильно забруднитись,
аби зробити цей паскудний і безжальний світ
хоч трохи чистішим.

А тоді я запитав у нього,
у цього старого беззубого янгола:

«Коли, – мовляв, – ви кинете весь цей бруд
і повернетесь до Бога?»
Янгол незграбно усміхнувся і сказав
сильним східним акцентом:
«Ніколи, дитя, ми не повернемося до Бога,
бо ж ніколи його не покидали».

* * *

старійшини кажуть про смерть голосами
схожими на зіткнення скель

мій дідусь батько моєї мами
помирати пішов у готель
зачинився у тісному й брудному
номері для молодят
і помер далеко від дому
в часи новорічних свят

тепер діду я хочу знати як ти порвав стільки струн
як ти досі лишаєш плями дихання на люстерці
і на чому працює той твій незбагненний двигун
і що перекачує твоє всеосяжне серце

його спалили і розвіяли хтозна-де
все що лишилось плями на дзеркалах
той хто шукає щастя по смерті його знайде
сподіваюсь вітер вказує тільки правильний шлях
сподіваюсь вітер співає старі пісні
сподіваюсь вітер знає тебе як ми

хай живе твій праведний вічний гнів
ти лишаєшся Богом а ми людьми

* * *

Дерева в парках дихають повітрям міста
намагаючись з того зробити хоч якусь атмосферу.
Дерева – вони ж ліплені з іншого тіста;
вони не можуть писати петиції чи скарги меру.

Дерева можуть тільки вдихати і видихати,
і в тому диханні їхня правда і сила.

Їм не потрібні для зрадників мури чи каземати,
їм для кохання не треба штампи або весілля.

Дерева народжуються дорослими і глибокими,
ніколи, насправді, не поводяться по-дитячому.
І бачать все, хоч і не є двоокими.

Юлія ПЕТРУК – молода поетка, дослідниця. Народилася 15 лютого 1994 р. в місті Борисполі. Закінчила Національний університет «Кієво-Могилянська академія», філософія. Працює над дисертацією з філософії фотографії.

* * *

я селфую відтак я існую –
з ніг на голову думку декарта
живу дихаю фотографую
і вишукую пунктуми барта

я нахабно ловлю ті моменти
що приваблюють ауричність
опредмечені сентименти
що зворушують ностальгічність

очі – два об'єктиви камерні
бачать ціль – миттю фокусуються
і радіють коли продукуються
зображаються фотозадуми

апарату потрібне паливо
для найбільшої продуктивності
запорука фотоактивності –
кільканадцять ковточків кавових

фотографія пишеться світлом
чи на кнопку лиш пальця натиском
у стосунках волосся з вітром
щось є схоже: він творить зачіску

* * *

дуже часто ліричний герой моїх віршів
насправді просто закоханий чоловік
або зневірений
у котрого й досі не зник
слід

Бачать все, що, власне, варто бачити.

А вмирають дерева так, як вмирають діти:
під важким повітрям мовчки ідуть на страту;
по собі не лишають ні крику, ні заповіту –
просто припиняють вдихати і видихати.

від попередніх почуттєвих опіків
від словесних і просто дотиків
просто чоловік
якому затісний соціальний черевик
стає на заваді творчого пересування
просто чоловік
часом вертер
часом радченко
літературний космополіт
а простими словами
літературний безхатченко
некласичний
цілком ірраціональний
із хронічною алергією
на все банальне
інколи приходить до мімікрії
хоч і всіляко виступає проти
ідолопоклонництва
і наслідування
має сім п'ятниць на тиждень
і їх всіх віддає творчості
виступає проти фетишизації
хоч улюблені фотографії
і телефон де вони зберігаються
завжди при ньому
часом на нього нападає втома
і тоді йому нічого більше не лишається
як піти додому
і лягти спати
виспавшись він береться читати
раніше йому до вподоби були антиутопії
тепер же як після його почуттєвого потопу
греблю с'як-так залатано

* В основному збережено мовно-правописні особливості оригіналу. Ред.

він упивається
філософськими щоденниками
і урбаністичними романами
просто чоловік
зі своїми мріями бажаннями планами
зі своїм світом

* * *

всі свої капризи
краще сублімувати
шкода тільки
це приходить
трохи запізно

і тільки в т р а т а
як цукрова вата
у роті маленької
дівчинки що ніколи
не знала тата
нагадує про
існування чогось
більшого у цім
с в і т і

і що його
розмаїття
не зводиться до
о ч е й навпроти
в яких ти
лякаєшся свого
блідолицого
в і д о б р а ж е н н я
де ховається
д е м о н впертості

і тільки словесний
болючий д о т о р к
стає тим самим
поштовхом до
віднайдення
своєї с а м о с т і

бо ти стала огидна
сама собі
бо ти стала бідна
на щирі думки

коли твоя краса
стає лиш
обгорткою
доріанівській
нищості

коли твоя душа
була гордою а

стає прихистком
для інстинктів

і н с т и н к т
самозбереження
кричить тікай
розбещена дитина
плаче – забрали
іграшку

загублена людина
в часі нищечком
прошмигне
крізь зашморг
кроноса
набір хромосом
вказує напрям
п е к л о
воно
незмінно
в
с л о в а х
навпроти

* * *

не довіряти людям свої ще нереалізовані ідеї
не довіряти їм почуття
не відкривати їм справжнього я

нехай ти будеш їм таємницею
нехай вони підбирають ключа
нехай дзвонять пишуть
нехай кричать
шепотять кажуть бубонять
махають гукають муркочуть
крекчуть жахаються оглядаються
жбурляють слова навмання
проходять мовчки

немов не впізнали
немовби ніколи не знали
немовби ніколи не читали
енного повідомлення
немовби ніколи не посміхалися
сяяв
розтягнутий усміхом
білозубий рот
колись як ваші зустрічі
ще не страждали від сухот
і ваші розмови не переходили у
давлюче сичання і відхаркування
наболілих слів

і ти стоїш
поміж такими ж

обранцями бранцями
якихось дивних чуттів

шукаєш знайому п'ятницю
але ось пригадуєш
ненависну середу
зболілий четвер
спантеличену суботу
болів липень
щемів листопад
зненависний ли
лист лип
либонь
всевишня
якій так багато присвячено
захотіла погратися

занедбана станція
вкотре вимита
від запилюжених мітів
досвідченою ганчіркою
довго лишалася
сверблячим лишаєм
а стає ще одним рубцем
на загрубілій і без того
шкірі твого олюдненого міста

з вимушеною грацією
з'являється поїзд
київ – хмельницький
київ – львів
київ – бориспіль
любив

Мілана ПОЛОВА – молода поетка. Народилася 2002 р. в місті Кисві. Закінчила Кисво-Могілянський колежіум, абітурієнтка. Перший вірш написала в 6 років. У молодшій школі писала дитячі поезії, здебільшого про природу і свята. Їх друкували в журналі «ВДГ». У 10 років почала писати про вади світу. У 12 була в курсі суспільних подій, писала про них. Прагне стати перекладачем, тому активно вивчає мови (англійську, німецьку). Має вірші німецькою та англійською. У 13 років написала першу поему про кохання. Часто писала шкільні твори у віршованій формі. У 17 років вирішила брати участь у поетичних конкурсах і вечорах. Першою перемогою стало друге місце на конкурсі «Поетична весна» (2019).

ЧОРНА ТРОЯНДА

Ще сила моя не зродилась,
Ще воля в мені не жила.
Та мрія в мені пробудилась.
Троянда в душі розцвіла.

А колір її – мов вугілля,
Пелюстки її – мовби сталь.
Пожива для неї – зусилля
І вміння долати печаль.

Троянда зростала узимку,
Вугіллям на білім снігу.
В юнацькій душі розпалила
Рішучість, незламність, жагу.

Лишивши далеко позаду
Всі сльози, покірність і страх,
Я йду і тримаю троянду
В подряпанних ніжних руках.

Пелюстки лягали на аркуш,
Лишали на ньому вірші –
Слова, що постійно на думці,
Як гімн, надихають душі.

«Хоч як не хотілося здатись,
Хоч скільки не мала ти втрат,
Троянда повинна зростати.
Немає дороги назад».

13.03.2019

ДІТИ РОСТУТЬ

А діти ростуть, як приходять їх час,
Піднявшись нарешті на сходинку вище.
І поки в них вогник юнацький не згас,
Злітають до сонця, все ближче і ближче.

До неба, до зір, до незнаних висот!
Лиш юність уміє так швидко летіти.
Забравши з собою скарбницю з чеснот,
Лишивши позаду обпалені квіти.

А діти ростуть, вирушаючи в світ.
А потім прямують у інші світи.
І хочуть нарешті почати політ,
Забувши про землю, спаливши мости.

Ростуть, дізнаються про біль і про страх,
Про марні надії, про розпач і зраду.
Лиш юність уміє іти по зірках,
Лишивши свій якір далеко позаду.

Лиш юні не звикли дивитись назад,
На решту життя обираючи путь.
Колиска чекає своїх немовлят.
А діти не прийдуть. А діти ростуть.
26.03.2019

ЛЮДИНА

Ти – полум'я. Зігрій, а не спали.
Серед снігів на тебе лиш надія.
Тих, що тебе від вітру берегли,
Цінуй – можливо, ти їх тепла мрія.

Ти – море. Не топи, а піднімай
З глибин смертельних геть розбиті душі.
І кораблі дбайливо зберігай,
Що мчать на битву під вітрилом «мушу».

Ти – сила. Не спустошуй, а твори.
Є міць для цього – в кого, як не в тебе?

Ти – барва. Намалюй, а не зітри
Весняний день із голубого неба.

Найбільша радість чи найгірший жах?
Цей вибір остаточний і єдиний.
Ти – біль, і щастя, і любов, і страх.
Ти – воля. Ти – могутність. Ти – людина.
18.06.2019

МРІЯ

Приходить диво-ранок і п'є із чашки каву,
І небо синє-синє вітається із ним.
Займається світанок. Наліво і направо
На землю сипле сонце промінням золотим.

Це мрія. Дивна мрія... Під шаром бруду й болю
Тихенько зачаїлась від друзів, ворогів.
І дивиться на сонце. І вирватись на волю –
Її палке бажання вже скільки довгих днів.

І небо тихо плаче осінніми дощами.
Хоча на дворі літо, а в серденьку гроза.
Веселка, мов надія, заграла кольорами.
Мов скельце, заблищала малесенька сльоза.

А десь не так далеко – і сонечко яскраве,
Життя коханням пахне, гарячим і п'яним.
Приходить диво-ранок і п'є із чашки каву.
І серце вічно юне вітається із ним.
22.06.2019

ВТОМА

таки названа Втома приходить
у двері стука
коли ти п'єш пігулки чи щось міцніше
каже цілуй у руки
ходи до плечей
і
губ

бо зачну невеселого
вірша
про п'яного лісоруба що не утнув
молитви
п'яного в дрова
рубане дерево
знаєш напевно

або про один монастир не – жіночий
не – чоловічий
ніким не знаний
переінакшений добрими людьми
молота і серпа

череп черепи черепа
чашка чашки і... нема

у душі тої руки нема
і Марії святої нема

ти питаєш, навіщо прийшла
в ранню пору під спів пташок?
підкреслити прихід старості
нагадати земне тавро

у Втоми така професія –
терези між Добром і Злом

так, давай скажу віршика
про беззахисність

про неминучі втручання Себе
в життя

ви так прагнете спокою, спокою...
спокійно, вже їде швидко

щоб кричала стобіса голосно
до судоми суха
трава

діти тиснуть 'читати скорочено'
розуміючи – щось
не так
таки названа Втома натомість
читає
повністю

ляга на стола під інтимний
тембр

і все далі все ти старієш
не помічаєш
як вірші ті сунуть на голову
ріжуть вже другу ногу
смокчуть білок з очей

заплітають сталеві коси
і з'їдають чужий Едем

і ходиш по хаті боса
лаючись до
дверей

і виє по хаті стомлений голос
над вухом гості:
йди нечиста бо разом – ні

а Втома повзе тарганом
і грайливо мовить:

завтра малá
дзвони

ЯР, ТОЙ ЩО БАБИНІЙ

яку хмару на небі видно?
чи тоне воно у воді?

замучена мама
каже синові мертве –
ні

дивися ця хмара – печиво!
поглянь а там киця мурчить...

з усіх інших бажань, тільки мама
вкотре зітхає...
мовчить

те що бачив на небі хлопчик
маленький хлопчина під літ так сім

розкриває йому сині очі
і кидає на матір
тінь

вперше щось застигає у слові 'глянь'
вдруге котиться словом 'ого'

а небом махнула сльоза
і порізала все
серпом

аби марення те пройшло
аби збіглися їхні однакові очі
і вимкнувся клятий дощ

* * *

вони разом лягають на рівну зелену постіль
вони чують що хтось їде
вони знали і стався постріл

мамо як добре як гарно...
ми

де?

Ольга СМОЛЬНИЦЬКА – письменниця, перекладачка, науковець, літературний критик. Кандидат філософських наук. Старший науковий співробітник Київського літературно-меморіального музею Максима Рильського. Член Національної спілки письменників України (з 2012 р.), Українського Кіплінгівського Товариства (з 2017 р.), ІСОМ (Міжнародної ради музеїв, з 2018 р.). Живе в місті Бучі Київської області.

Авторка понад 200 наукових публікацій в Україні, США, Канаді, Австрії, Німеччині, Польщі, Чехії, Грузії; восьми україномовних книг – монографії «Філософсько-методологічні засади літературознавчих досліджень в Київському університеті кінця XIX – початку XX ст.» (2013), художніх збірок «Ангел ночі», «Відшукаю мінливу комету» (обидві 2009), «Чорний метелик» (2010), «Мандрівник» (2011); книги телесценаріїв, есеїв, статей «У пошуках коріння» (2010), «Лілеї для Ніли» (2012, пам'яті Ніли Зборовської), електронної збірки поезій «Стиглий виноград» (2017). Активно друкується в періодиці. Лауреатка багатьох літературних конкурсів і премій.

Вибрані поезії й телесценарії мисткині перекладені англійською, іспанською, німецькою, польською, португальською, російською мовами (перекладачі: Віра Вовк (Селянська) – Ріо-де-Жанейро; Лідія Крюкова-Качуровська – Мюнхен; Олена Криштальська; Наталя Бйорнер – Ляйпциг; Гергард Гентнер та ін.). Видавалися в Німеччині, Чехії, Словаччині, Бразилії.

ПОЕЗІЯ: ЛЕГЕНДА І ЖИТТЯ

(кавказький колорит)

Аварській поетесі Анхіл Марін з Ругуджа (1840 чи 1847–1905) за критичні пісні, які не сподобалися старшині громади, зашили рота, але жінка розірвала шви й далі співала, акомпануючи собі на бубні. Проте ця оповідь – лише легенда. Як кажуть, є просто аварська ідіома «зашити рота» (тобто заткнути). Хоч у тому селі досі показують могильну плиту (до якої буцімто прив'язали поетесу), як і прірву, куди нібито скинули

Анхіл Марін, але насправді жінку ніхто не нівечив і не вбивав – вона довго прожила. Її нащадки спростовують легенду. Проте вигадка надихнула на творчість не одного митця.

Ще одне несправджене убивство –
Якого так мені бажаєш ти.
О, надто доброзичливе безчинство –
Припнути до могильної плити.

Ще одна несправджена розплата:
Не так в легенді страшно, як в житті.
Вуста зашити – я, вже винувата,
Могильній довіряюся плиті.

Але нехай – щоб ви були готові,
У цьому світі хаосу й безумств,
Бодай одну всотати краплю крові,
Що в мене рветься бризкою із уст.

Перейде кров у зірвані гранати,
Пролитою розділиться на двох.
Ось епос, що мені складала нарти¹,
І ось підземний, дуже гідний бог.

Хай ланцями прикутий Амірані²
(Я бачу обрис в'язня на стіні),
Та чорний кінь, божественний Мерані³,
Являтиметься творчістю мені.

Нового боїтеся сплеску крові,
Вбачаєте у віршах тіні зла,
Загоювати рану не готові,
Бо хворості зцілятиме – стріла.

А нині – тонше: заздрі гнилозубі
Не чинять надто грубо, – зрозумій.
Натомість, наче пошестю, у згубі
Отрутою прищеплюють застій.

Не відаю, чиї звичаї гірші,
Позбулися-бо мудрі простоти, –
Щомиті-бо приковуєте вірші
Незримо до могильної плити.

І ці незримі – не міфічні пута.
Я втомлена від хаосу й безумств...
Ні, не було Анхіл Марін прикуто,
І їй повік не зашивали вуст, –

¹ *Нартський епос* (про героїчне плем'я нартів) належить осетинам, адигам та іншим кавказьким народам. Його персонажі – боги й герої. Один із них – підземний бог смерті (в осетинів – Барастир). (Тут і далі примітки авторки.)

² *Амірані* – герой грузинського епосу, долею і карою схожий на Прометея. Але, на противагу античному герою, іще не звільнений.

³ *Мерані* – у грузинських романтиків аналог Пегаса.

Та нині всі, народжені зі мною,
Німіють од незримої змії,
Запущеної заздрістю в напою...
Але зашито губи не мої.

Хтось інший – доброзичливо зашиє,
Не відаючи, трутки піділлє...
Найгірше – доброзичливості змії,
Незримі цвяхи – начебто мале...

Збагніть: є над могилами і чисте, –
Вас наново навчаю вірша я...
Повідай, не задушений мій хисте,
Що зараз іменинниця – земля⁴,

Що зараз, може, будемо готові
Мерців оддати – мертвим, на гробки.
Ось бризка вам невидимої крові,
Що вплетена в народжені рядки.

17.06.2019, Духів день. Буча

ГРАНАТОВА КВІТКА

*Пам'яті Анатолія Франса («Боги прагнуть»⁵
і під враженням від пісні “We shall overcome”⁶)*

Забуте сновиддя, півстерте сновиддя,
Мов натяк – вуаль, грубо здерта людьми...
Проте на це створене вами непліддя
Повернемось ми.

Орати й непліддя оце торувати –
Різниці між цвітом нема і кістками.
Та для палахкого суцвіття гранату –
Повернемось ми.

Нав'язливий сон – мов закови, мов грати...
Ножем гільйотини – дарунок прийми.
Та кров'ю – не леца, не часу розплати,
А всохлого, та пломінкого гранату,
Повернемось ми.

Судилище крові – узилище дике.
Я вдячна за квітку – гранатну візьми.

⁴ За народним православ'ям, на Духів день (наступний день після Трійці, завжди понеділок) земля – іменинниця, тоді її гріх кривдити, працювати на ній.

⁵ У романі А. Франса «Боги прагнуть» (українською переклав В. Підмогильний) головний герой, художник Еварист Гамлен, який стає присяжним і посилає невинних на гільйотину, божеволіє та приймає гранатову квітку (знайдену в несправедливо засудженого дворянина Жака Мобеля) за червону гвоздику, нібито давній подарунок від Елоді – нинішньої коханої митця. Вважаючи, що саме Мобель був спокусником цієї жінки, Еварист прирікає його на страту. Правда виявляється надто пізно: Елоді зізнається, що не знала Мобеля.

⁶ “We shall overcome” («Ми все подолаємо») – американська пісня протесту на мотив релігійного гімну. Одне з найбільш пронизливих виконань належить Джоан Баез (Joan Baez).

Безумні сліпці досі вірять в помилку:
Вважають, що це не гранат, а гвоздика –
Та, всупереч і мракобіссу, і крику,
Повернемось ми.

24.08–25.08.2016, Буча

СОН ПРО ВІРШ, НАПИСАНИЙ КРОВ'Ю

Так, снилося, що пишеться – стріла.
Надрізи-вірші – пишеться все кров'ю.
Що ж, це банально, як і дзеркала,
Як вірш, мені накреслений війною.

Рука – надріз – і стріли замість пер.
Я власних бачу недругів – недуги.
Вві сні все просто – образи химер,
І дух не терпить сірості й наруги.

Є перемога. Це твій маєстат.
Від нападу рятуєшся стрілою.
Я вбила мору – як і маренят⁷.
І всі хвороби зв'яні марою.

5.06, Віддання Паски – 10.06.2019, Буча

* * *

Вони тобі влаштують
Персональний концтабір –
Дуже чемно,
Усміхнено,
Зо всім сервісом,
Накрохмалені,
Чигаючи бодай на одну сльозу
Зі скелець твоїх нордичних очей.

24.10.2018, Буча

СМЕРТІ

Це починалось
Удосвіта людства.
Потім – розквітло,
Немовби чумою,
Плодом заразним
Достигло воно.
Перше – це Авель,
А потім – усі.
Далі – ще гірше:
То Сильвія Плат
(Чадного газу отруєна змієм),
То – Ингеборг⁸,

⁷ *Маренята*: за германо-скандинавською міфологією в жіночого втілення нічних жахить, мари, було дев'ять дочок. Так само – у слов'янської богині Марі (Мори).

⁸ *Ингеборг Бахман* (1926–1973) – австрійська письменниця, дослідниця філософії. Загинула в Римі. Вважається, що вона заснула, не погасивши сигарету, але є версія, що це не так, тобто обставин не з'ясовано. Ліна Костенко присвятила пам'яті І. Бахман «Баладу про дим».

Що на прізвище Бахман
 (І не дізнались, той звідки вогонь,
 Як і чому не згасили цигарку:
 Надто-бо племінь тоді страйкував,
 Наче з плящини то звільнений дух).
 Штучними квітами
 Бавтеся з віршів
 (Цвіт – паперовий).
 Далі – смерті нові:
 Надто подібний кінець до кінця,
 Як був кінець Соломії Павличко.
 Потім – коли у світі відійшла
 Ніла Зборовська.
 Ні, годі, не можу!
 Кожна і кожен згоряли тоді –
 Так, ізсередини.
 Жар і вода, попіл – недуга,

І газ, і хвороба...
 Все, що могли дарувати, – це текст.
 Австрія сном повівала незримо:
 Архітектура – житло – як і твір,
 Чи громадянство,
 А потім вона
 Подарувала не кров, а інакше –
 Психоданаліз.
 Смерть огорнули в незвіданий текст.
 І дарували нам тексти на згадку.
 Наша задача – щоб текст не згорів:
 Чи у Майданеку, чи як пальне,
 Чи як метелика
 Смерть
 Паперова.

10.02.2019, Буча

ПЕРЕМОЖЦІ XIII ЩОРІЧНОГО КОНКУРСУ «КРАЩА КНИГА ПОЛТАВЩИНИ» КРАЩЕ ВИДАННЯ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА – 2019

I місце

Ми з ними – в одному човні. Оповідки про тварин / упор. Г. Антипович (Дениско). Полтава: ФОП Говоров С. В., 2019.

Збірка новел, бувальщин, мініатюр, віршів про домашніх і диких тварин, про радість співжиття з ними у згоді із законами природи та біль від порушення цієї гармонії. Для широкого кола читачів – і дорослих, і юних.

II місце

Пустовгар Г. Нащо равликові хатка? Полтава: «Полтавський літератор», 2019.

Твори познайомлять малечу з правилами поведінки, азами нотної грамоти, традиційною кухнею, назвами тварин і птахів, музичних інструментів, спонукають поміркувати над нібито буденними речами і явищами.

III місце

Нездойминога В. Небилиці для Оленки. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2019.

Книжка поведе маленьких читачів у світ легкого гумору, збагатить їхнє мовлення. А дорослим навіть теплі спогади про дитинство, яке назавжди лишається в пам'яті кожної людини.

Юлія ГРИШКО – молода письменниця, дослідниця мови, педагог-словесник. Народилася 17 серпня 1989 р. в селі Мачухи Полтавського району Полтавської області. Закінчила загальноосвітню школу із золотою медаллю, здобула кваліфікацію філолога (українська, німецька, англійська мови, українська й зарубіжна літератури) на українському та іноземному відділеннях факультету філології та журналістики Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Нині аспірантка кафедри української мови рідного вишу. Працює редактором у Полтавському національному технічному університеті імені Юрія Кондратюка.

Шукає себе в художньому слові з дитинства, пише вірші українською, російською, німецькою, англійською мовами, прозові твори українською мовою.

АУКЦІОН

Продавали душі на аукціоні,
Чийсь – за валюту, чийсь – за біткойни.
Зголоднілі душі, ніби пси бездомні,
Ждуть чужої ласки, милості від долі.

Зазирали душі крадькома в кишені:
В кого більше срібла й золота у жмені,
Простягали душі безпорадні руки.
Припнуті на прив'язі, тамували муки.

А шановне панство весело сміялось:
«Гиньте, вражі душі! Недовго зосталось!»
Плакали живі ще (ще не мертві) душі,
Хапали повітря, як риби на суші.

Ви ж живі ще, душі, ви ж живі, не мертві!
Нащо ж ви полізли до чужої петлі?!
Нащо ж вам сидіти повік на припоні?!
Невже хтось приставив дуло вам до скроні?!

СКЛЯНІ ОЧІ БАЙДУЖИХ РИБ

Скляні очі байдужих риб
Тягнуть на дно, все далі вглиб,
Ковтнувши гачок, пливуть униз:
Байдужі риби не мають сліз.

Білий пісок чи мулисте дно –
Що буде далі, їм все одно,
Їхнє життя – чистий рефлекс:
Корм і розмноження мають сенс.

Байдужі риби теж мають страх,
І більшість із них не спить по ночах,

Щоб не приснився дзьоб чайки
І волосінь сітей рибалки.

Скляні очі байдужих людей
Будують царство мертвих ідей,
Кожен замкнувся в уявний свій світ:
Брак кисню – неможливий політ.

Брак кисню в морі й на суші,
Через нього риби байдужі,
Через нього люди байдужі –
Скляні очі, скам'янілі душі.

НАД ПРІРВОЮ У ЖИТТІ, АБО THE CATCHER IN THE LIFE

Зняті запобіжники,
Наведені приціли,
Танцюємо над прірвою,
Бо руки й ноги цілі.

Танцюємо над прірвою
(І у житті, не в житі)
Із ризиком звалитися
Від пострілу щомиті.

ЖИТТЯ МАЛЕНЬКОГО МІСТА

Без жодних емоцій і провокацій
Потяги швидко втікають зі станцій,
Самотні столики старих кафешок,
Сонячні зайчики порожніх пляшок –
Так проживає маленьке місто,
Де всіх небагато, але всім тісно,
І так карбується в історію день –
Без слів, без текстів і без пісень.

Лавки у парках, сумні перехожі –
Один на одного всі чимось схожі,
Палять хлопці (іноді дівчата)
І обговорюють свої зарплати,
Ніхто не бачить тут перспективи,
Окрім як ввечері попиту пива,
Збирають валізи, пакують речі,
Важкі рюкзаки скидають на плечі,
Тримають курс до Італії й Польщі,
Де мотивація – реальні гроші.
Тихо сумує маленьке місто,
Де всіх небагато, але всім тісно,
Якби не студенти й пенсіонери,
Що вчать студентів гарним манерам,
Давно б заснуло маленьке місто,
Гублячи мешканців, мов рване намисто.

МОЇ СЛІДИ РОЗВІЯВ ВІТЕР

Мої сліди розвіяв вітер,
Душа притихла серед трав,
Вплету в волосся сині квіти,
Бо вже втомилась від заграва.

Куди поділось чисте небо?
Чому весь час двигтить земля?
Нікому в світі ми не треба,
Бо ця країна – лиш твоя!

Твоя, хто тут родився й виріс,
І карбував непевний крок,
Твоя, хто й досі не зневіривсь,
Хто вправно тисне на курок,
Твоя, хто й досі тут залишивсь
На «Пе-еМ-Же» на вічний строк,
Твоя, хто приземливсь не в Хітроу,
А у Донецький аеропорт,
Твоя, кого назвали «кіборг»
Й чие життя забрали в борг..
Твоя...

Мої сліди розвіяв вітер,
Душа притихла серед трав,
Та тільки жаль: ворожий снайпер
В приціл за мною слідкував.

2014, АБО ДЕНЬ БАЙБАКА

Вони приходять в твій дім,
Беруть твої речі,
Цілують твоїх жінок,
Вбивають чоловіків,
Наводять приціли
На голови твоїх дітей.
Вони змушують тебе

Повірити в те, чого
Насправді не існує.
Ти заплющеш очі,
Сподіваючись, що
Все це скоро мине,
Але вчора непомітно
Перетікає в завтра,
Стираючи сьогодні.
Алкоголь і цигарки
Не рятують нітрохи.
Моя зболена Україно,
Так ти живеш щодня
І так виживаєш віками.

УКРАЇНІ

Земля, що мене зростила,
Земля, що мене забере,
Земля, що дала мені крила,
Земля, що ці крила зітне.

Земля, де горять світанки,
Земля, де горять світи,
Земля, де з-під вишиванки
Видніють натільні хрести.

Земля, що плекає волю
Й водночас волоче ярмо,
Земля визначає долю,
Яку п'єш до дна, як вино.

Земля протиріч і муки,
Земля перемог і втіх,
Земля, що зв'язує руки,
То сльози дарує, то сміх.

Земля, що полита кров'ю,
Земля, де ростуть жита, –
То з ненавистю, то з любов'ю
Говорю, що вона свята.

СЛОВА БУВАЮТЬ РІЗНИМИ

Слова принишкили,
Як сонні птахи,
Слова пророчі
Й слова-невдахи.
Слова стомились
Й сіли спочити,
Тяжка їх праця –
Щодень служити.
Служити правді
Й неправду крити:
У суперечності
Слова сповиті.

Слова-щити
 Й слова-убивці,
 Влучають в серце,
 Немов з рушниць.
 Слова-бинти
 І сіль на рани.
 В словах ніхто
 Не бездоганний:
 Втрачаєш слово –
 Втрачаєш волю
 Й можливість бути
 Самим собою.

НЕЗЛАМНИЙ

Твій особистий простір
 Заповнює порожнечу,
 Будуєш мости наосліп,
 Готуючи з пекла втечу.

Шукаєш в тумані зорі,
 В пустелі – духмяні квіти,
 І хвилі морського шторму
 Не здатні тебе спинити.

Здається, далеко вихід,
 Здається, що все пітьма,
 Немовби невидимий вихор
 Закинув тебе до дна.

Гартуєш свій дух із криці,
 Плекаєш в душі тепло,
 Палає вогонь в зіницях –
 Тебе не здолає зло.

Стій сам і підтримуй інших,
 Тебе не зламає страх,
 Всі праведники і всі грішні
 Зрівнялись в твоїх очах.

Бери і веди до світла
 Всіх тих, хто не має сил,
 Бо кожна людина гідна,
 Щоб ти її запросив,

Щоб ти їй вказав дорогу,
 Дав натяк на правильний шлях,
 Ще доки віра в себе і в Бога
 Не розсіялась по чужих світах.

Є ЛЮБОВ НАЗАВЖДИ

Забувай кожну мить,
 Забувай кожну рису обличчя:
 Це було вже колись...

Назавжди відійшло в небуття.
 Тільки серце щемить:
 Його пам'ять невпинно калічить,
 Покотилося вниз
 І розбилось колишне життя.

Час – не лікар, а кат,
 Що сокиру єхидно все точить.
 Обернувшись назад,
 Ти побачиш високу стіну.
 Де пігулка від втраг? –
 Бо ж душа у вогні й кровоточить,
 Біль не піде на спад,
 Тож навіщо ж кричати й кому?

Є любов назавжди –
 І вона просто так не проходить,
 Тихо в серці живе,
 Огортає, мов Янгол крильми.
 Ти її віднайди,
 І хоч квітка шипами тривожить,
 Та ніколи не вмере,
 Бо полита твоїми слізьми.

ЧИ МОЖНА ЛЮБИТИ НАДТО СИЛЬНО?

Я надто люблю тебе,
 Щоб сказати «прощавай».
 Вже вкотре повертаюсь,
 Стукаю в твої двері,
 Чекаючи, доки ти
 З'явишся на порозі
 В своїй фірмовій майці
 З модним інгліш-написом,
 З усміхненим обличчям
 А ля містер Голлівуд.
 Твоя невимушеність
 Підкупляє будь-кого,
 Ти маєш купу друзів
 (Я вже мовчу про подруг),
 Проте я знаю, що ти
 Насправді самотній вовк,
 Який свободу любить
 Надто сильно – так, як я
 Занадто люблю тебе.

ПРОСТО ЛЮБИЛА

Любила сильно,
 Немов горіла,
 Або ж летіла
 З небес до дна.
 І в цьому леті
 Себе згубила

І спопелила
Себе дотла.
Немає болю,
Немає й жалю,
Нема обмежень
У почуттів.
Просто любила
Й не вимагала,
Щоб від любові
І ти горів.
Та більш не хоч
Себе терзати:
В твого кохання
Короткий строк.
Цілюю в щічку
Я на прощання,
Остання крапка,
Останній рядок.

ФІЛОСОФІЯ ОСЕНІ

Кликала криком,
Осіннім бодем

Птахи кружляють
Над сонним полем.

Ці чорні птахи –
Як символ смутку.
Руки в кишенях
Старої куртки,

Солоні сльози
Сохнуть на вітрі,
Туга, як куля,
Бринить в повітрі.

Вітер розвіяв
Доценту вчора,
Не від застуди,
Без тебе хвора.

Кликала пошепки,
Кликала криком,
Застиг годинник –
І стало тихо.

Ніна ПІЧКА (КАСЯН) – молода письменниця, педагог-філолог. Народилася 13 березня 1990 р. в селі Веприку на Полтавщині. Навчалася в місцевій загальноосвітній школі. 2013 р. закінчила факультет філології та журналістики Полтавського національного педагогічного університету. Нині проживає в селищі Опішні Зіньківського району Полтавської області. Займається текстовим наповненням інтернет-ресурсів. Виховує двох синочків.

Віщує зі шкільної лави. У 2006–2007 рр. активно друкувалася в районній газеті «Мое місто». Із 2019 р. пише прозу.

ГУЛЯЦА

Вона не мріяла про такого, як Він. Мріяла зовсім про інших чоловіків. А Він з'явився раптово, неочікувано, такий, наче сірник, і вмить запалив її: своїм гумором, мужністю, своєю відкритою усмішкою та сильними руками.

І вона запалала: коханням та пристрастю, радістю та якоюсь незрозумілою гордістю: «Такий Чоловік звернув на мене увагу!», бо ж скільки часу її запевняв інший: «Ти – ніхто».

Усе закрутилося у вихорі: щастя в крові, ніжність і... невпевненість: «Не можу, не можу. Не зрозуміють. Заклюють, закидають камінням слів твою душу, тикатимуть

пальцями услід. А якщо не вийде? Що тоді?» Передумала, перемріяла, згорала, мов той Фенікс, від своїх вагань, прожила – відкинула зайве геть: «Яке їм діло?!» Та слідом блискавкою прилетіла інша думка: «А як же батьки?» Вони ж виховані у таких вузьких рамках: можна тільки так, а інакше – ні в якому разі. А Вона хоче інакше: «Я не маю гаяти своє життя, проживати його, я хочу жити!»

Хоч спершу мати й батько були «за», та раптом стали «проти», бо Той схаменувався, «ввімкнув» хорошого тата, відмінного зятя. А дитина... Чи зможе Він стати для неї Татом?

А ще люди будуть дорікати батькам... Усе ті люди, безжалісні язички... Де ж вони були, коли Той блукав десь ночами, коли не мав ні за що, коли знаходив собі іншу до пари, і ще іншу, і ще?.. Коли не бачив доньку впритул? Коли розлучалися, теж чомусь ніхто того не знав. Тоді їх не було... А тепер умить повилазили отруйними зміями: «Отака! Не встигла розвестися, вже повіялася. Ото ж, мабуть, давно гуляла!»... Вони смакували її життя, ласували ним, наче солодким пирогом.

Та «гуляща» закрила вуха і широко розплющила очі, із захопленням слухаючи свого соловейка, що ніколи не мовчить і так часто жартує. Відмахнулася від усіх рукою. А батьки... А батьки зрозуміли згодом, побачили все, а може, відчули...

Минуло кілька років. Любов перестала обпалювати. Тепер вона тепла, ніжна і м'яка. Домашня. Міцна. А нещодавно Він сказав їй: «Я навіть не мріяв про таку, як ти».

ПРО ЩО ГОВОРЯТЬ КРИЛА?

– Ну, це ж неможливо – так їздити! – серед великої кількості людей у маршрутці почувся чийсь знервований голос. – Якщо в мене немає ніг, то це ще не значить, що мені можна все відтоптати! Куди вам усім тільки треба?!

Маленька школярка, що сиділа поруч, звернула увагу на гамір. Проміж людей, що поспішали в різних справах у час пік, застрягли величезні, схожі на гусячі чи, скоріше, на лебедині, Крила. Вони сварилися та штовхалися, намагаючись пройти далі. Дівчинка потерла очі, але це видиво не зникло, а наблизилось.

– Ну ось, сидить вона! Така молода! – промовили Крила, проходячи повз. – Поступися місцем!

Школярка невпевнено встала.

– Ну, ось і добре. Хух. Щось ранок зовсім не вдався. Чого витріщилась?

Дівчинка відповіла, дивлячись величезними здивованими очима на цю чудасію:

– Та я нічого... А ти хто?

– Ну, не ти, а Ви, взагалі-то. Поважати старших треба. Я – Крила.

– Чиї крила?

– Ну, нажаль, із сьогоднішнього ранку нічий, бездомні. Жили ми тут на спині в однієї мадам. Ну, в жіночки однієї. Вона хороша така, добра та й красива. Уже зовсім звикли до неї. Хух. А тут зранку прокидаюсь, а я вже окремо лежу.

– Чому? – запитала дівчинка.

– Ну, що – «чому»? Тому. Довелося мені відпасти. Ми ж найчастіше – не на все життя. Хоч буває і так, але рідко... Доводиться переїздити. На заробітках її чоловік. У нас тут же хіба заробиш? Він мене їй подарував. А тепер зник зовсім.

– Куди ж це? – здивувалася мала.

– Може, лишився там на ПМЖ, може, іншу знайшов, може, вбили, може... Та хто його знає! Мені все одно вже. Це Вона ж там страждає. А мені треба нового господаря шукати. Зима ж, сама бачиш. Там, надворі, холодно так, що ух. А мені переночувати немає. Треба буде десь пожити, хоч трішки. Можливо, у підлітків. Але там надовго не затримаєшся. Хоч може бути всяке... Мені б у сім'ю – та до золотого весілля! Але так таланить дуже рідко, одиницям.

– А що ж там у жінки на спині залишилось, коли Ви «відпали»?

– Та нічого. Спина як спина. Ну, там усе добре. Душа, правда, може, у крові. Та нічого, заживе. Не скоро і не зовсім, але затягне точно.

– А чому я раніше ніколи не бачила таких, як Ви?

– Та тому, що ми не їзимо автобусами. Холодно, просто, зараз літати. Мороз ще так раптово... І сніг цей безглуздий.

– Квиточки, готуємо квиточки за проїзд, – проходом поважно йшла кондукторка.

– Ну, ось і приїхали, – пробурчали Крила.

– Ваш білетик, – тітонька звернулася до Крил за так треба, бо досвідченим оком уже побачила, що перед нею вухатий. – Отже, немає. Ну, що будемо робити: платити штраф чи вийдемо на наступній зупинці?

– Та виходжу я, виходжу, – трішки зсутулившись, пішли засмучені Крила. – Ні, люди, це ж просто абсурд, проганяти Любов та Надію навіть із транспорту. Ну, нічого, нічого... Я ще повернусь!

ФІКЦІЯ

– Ого, бабулько, дивися, які до нас люди приїхали! – старенький дід із добрими блакитними очима радо зустрічав у воротах онука.

– Привіт! – цілуєчи бабцю й обіймаючи дідуся, сказав Андрій.

На вигляд йому було років зо тридцять. Молодий та статний, він одразу кинувся б у вічі кожній дівчині на виданні. Тим паче в селі.

Бабуся заметушилася, збираючи на стіл. І все бідкалася, що «Андруша» не попередив про приїзд.

Вечеряли за столом у саду. Тут минало кожне літо малого Андрійка. З отого дерева він падав у кропиву, коли поліз рятувати кішку, що задерлася за надто високо й боялася златити. Отам біля сараю його побив гусак. Після цього «конфлікту» останнього було запечено на вечерю. На лавочці біля воріт стрічалися з друзями на так званій «вулиці» – молодіжних посиденьках. Усе навколо нагадувало приємні миті. І дідову, тепер білу, наче хмарка в погожий день, бороду, він теж знав, скільки себе пам'ятав. Тільки раніше вона була темного кольору. А бабуся завжди усміхнена – і тоді, і зараз. Якою б стомленою вона не була за день, усе з посмішкою, усе з ласкою.

Говорили про погоду та про здоров'я, доки старенька жінка не пішла дойти козу. Майка саме окотила, і біля неї метушилися дві кізочки й цапок.

– Ну, Андрію, тепер кажи. Баба пішла, не чує.

– А що казати, діду? – ховаючи очі, мовив онук.

– Я, онучку, може, в чомусь і дурний, але не зараз. Ти до нас коли останній раз приїздив? Правильно, на золоте весілля. А перед тим на похорон прабаби Уляни. І все. А тут – на! Щось у тебе сталося, певно, га?

Дід примружив старечі мудрі очі й пильно подивився на онука.

– Я наливаю ще по чарочці, а ти говори.

Узяв скляного «графіна» й наповнив ущерть два келишки.

– Та що, дідусю, розлучився я. Покинула мене моя Крістіна. Як із фірмою прогорів, так і покинула.

– Тю, я думав щось серйозне, – удавано легко сказав старий. – Ти мене вибач, звичайно, але я й думав, чи, може, й знав, що таке станеться. Ну, бери, а тоді скажу, чого.

Вони випили міцний самогон до дна. Дід занюхав скибкою чорного хліба, а Андрій «закусював» картоплею та огірком.

– Вона ж, ота Христя твоя, якась наче не справжня. О! Наче фік-ці-я. Десь у газеті слово таке чув. Точно фікція – підробка.

– Чого це? – підозріло глянув онук на діда.

– Ну, ось дивись, ти її полюбив за що? Правильно, за красу. Більше там не було за що.

– Ну, діду...

– Не перебивай. А краса у неї яка? Несправжня. Те намальоване, те причеплене, те наклеєне. Городська вона в тебе вся отака. А краси справжньої там нема. Звичайно, що купило все те тебе легко, що й забув наших сільських відразу. Хто б не хотів бути біля ляльки? Хоч я б не хотів.

Хлопець голосно засміявся. А дід підняв одну брову і сказав:

– Та правда! Не смійся. Ось бабуся твоя красива й досі. Може, ти цього не бачиш, а я бачу. І зморшки її мене не цікавлять, так, як її моя борода сива. Скажу

тобі по секрету: вона їй навіть подобається. А все це чого? Правильно, бо любимо ми одне одного все життя й оберігаємо. Таке з нею пережили, що геть! А Христю твою цікавило одне – гроші. А їх ти мав та й більш нічого. Он, дивися, баба Майку дос. Вона їла-пила сьогодні, бо це – її робота. З неї є вигода – молоко. А ти заробляв гроші, великі гроші – і що? На що витратив цілу купу? Зробив їй тітьки, тьфу ти!

– Ну, діду, не треба... – Засоромився онук. – Ти помітив?

– Хо-хо, Андруша, я ж старий, а все ж чоловік, – дід засміявся у свої сиві вуса. – Яка приїхала вперше, а яка потім. Ого! Та не в тому річ. То ж усе «тюнінг», як зараз модно казати.

– Господи, діду, звідки ти цих слів набрався?

– Е-е, до мене ходить помагати Іринка сусідська. Я їй за допомогу копійчку плачу. А вона така говоруха та моторуха, що ого. Школу, правда, скінчила, то поїде в город. Так ото вона мені все розказує: що, де і як. Так до чого це я? Ага. То просто «тюнінг». А спільного у вас нічого не було. От, хоч би діти...

– Вона не хотіла, – знову відводив очі Андрій.

– Ото ж бо й воно. «Не хотіла». Знову те саме. У вас же тее, ну, оте, було? Було. А дітей за сім років не вийшло. Що ж виходить? Знову фікція! Та і все зараз таке. Не тільки в тебе, скрізь. Ось, наприклад, ковбаса, – дід узяв до рук підсмажений шматочок «докторської», – ковбаса без м'яса. Зараз таке преспокієно буває. Ми ж на пенсію не дозволимо собі тієї, що з м'ясом, а їмо таке. А курки оті надуті, не такі, як у нас ходять, а велетенські, бо наштрикані якоюсь халерою – також фікція. Наливай ще по одній, бо скоро баба прийде.

– Може, ви і праві, дідусю. Усе фальшиве, усі фальшиві.

– Та ні, не всі. Це ти загнув. Просто треба вміти «вчисляти» справжнє. Ось лежав ти у лікарні, так?

– Було діло, – перехиливши чарку, сказав вже охмелілий Андрій.

– Скільки до тебе людей приходило?

Загинаючи пальці, хлопець почав рахувати:

– Ви з бабусею, Антон, Мишко і Марта.

– Ото ж бо й воно! Цінувати таких людей треба! А отам, у інтернетах, у тебе ж теж є «друзі»?

– Є, діду, та це не те, – посміхнувся внук.

– Чого ж не те? Так скільки їх там у тебе?

– Десь 1200 зараз, мабуть, назбиралося.

У діда широко розкрилися очі:

– Ото ж! А прийшло 5! Знову фікція! Нащо тоді їх друзями називати – «знайомі», «родичі» казати чи ще якимось, але не «друзі».

Андрій розсміявся:

– Дідусю, ну, то така дружба в інтернеті, вона інша. Ти не зрозумієш.

– Може, дітки, я вже й старий і чогось не знаю,

але думаю, поки ще не зовсім мізки висохли, тож тямлю, що таке дружба справжня. Це точно інше. А справжнє воно лишилося, хоч його і мало. Приїздила до тебе Марта і любить тебе давно. А красива яка, навіть без усього наліпленого та причепленого! А ще красива душа в неї, а це – головне. А її сільську красу на городську ти в силах змінити: відправити там у

парикмахерську чи ще куди. Тільки не переборщи, – дід лукаво усміхнувся, – із формами там усе гаразд, природа не обділила.

Уже спустився на землю вечір, пахли яблука, десь гавкав собака. Сиділи, обнявшись, за столом у саду Мудрість та Молодість і голосно співали красиву пісню, щоб усе село чуло, що до Сірків онук приїхав.

СМІТТЯ

Розділ 1

Упізнавати близьку для тебе людину в морзі – цього нікому не побажаєш. Навіть найлютішому воєгови. Нікому...

Вони сиділи в півтемному коридорі. Світила, чи, точніше, жевріла, лиш одна лампочка, та й то далеко, біля входу. Їх було четверо. Молода жінка років тридцяти все тихо плакала, перебираючи в руках картату носову хустку. Її волосся було скуйовджене. Мабуть, запускала в нього руки, сильно нервуючи.

Поряд сиділо подружжя поважного віку. Чоловік обіймав дружину за плече й дивився в одну точку на давно нефарбованій стіні лікарні. Його дружина мала темні кола під очима й геть опухлий через сльози ніс.

Біля них сиділа дівчина років двадцяти. І то максимум, що їй можна було дати. Але погляд вона мала дорослий, аж занадто дорослий. Поводилася ця юнка найбільш спокійно, а виглядала суворо, чи що. У двадцять дівчата не мають так виглядати.

Патологоанатом заводив їх по черзі. Спочатку зайшла Марія. Уніс ударив важкий сморід. Картата хустинка випала з рук, коли вона побачила накрите тіла: троє мертвих чоловіків лежали перед нею. Лікар знімав простирадла по черзі. Під першим був хлопець років дев'ятнадцяти, із дуже красивим, якимсь наче жіночим обличчям. Другий – чоловік передпенсійного віку, явно, не її Максим. Після «чужого» тіла Марія могла видихнути, але сльози все одно котилися. Це смерть, нехай і чужа, але смерть.

Лікар попередив, що останнє тіло дуже понівечене і попросив зберігати спокій. Відкрив. Вона не змогла довго дивитися. Відвернулася, у вухах зашуміло, у скронях пульсувала гаряча кров. Нашатир вернув до тям. Вона мала дивитися, іншого вибору не було.

Тіло обгоріло майже повністю. Цілою лишилася тільки права рука. Так, саме цей запах, запах горілого людського м'яса, вона почула, коли ввійшла.

– Ну що? – запитав анатом.

– Я... Я не знаю, – тремтячим голосом озвалася Марія і відступила на крок. – Я не розумію. Ні. Ні! Ні, це не може бути він!

Жінка істерично закричала, помітивши на пальці обручку. Так, це її Максим, її коханий, її єдиний чоловік, друг, її янгол, її герой. Такої обручки не може бути іншої...

Знову сиділи в коридорі. Марія чекала на документи. Чекали також батько й мати хлопчини з дівчачим обличчям. Жінка весь час ридала в чоловіка на грудях. Її трусило. Згодом навіть почала блювати, чи то від нервів, чи від довгого плачу.

Вийшла дівчина із суворим поглядом. Вона була геть роздратована і скоріше для себе, ніж для оточення, сказала:

– І що нам тепер робити? Що мені робити? Олька тепер мені. За що мені це все?! – голос зривався на крик. Вона присіла під стіною і з безумним, якимсь нелюдимим виглядом, сміючись істеричним сміхом, закричала:

– Захистив свою Україну? Захистив?! А про нас ти подумав? – тільки тепер на її очах з'явилися сльози.

– Подумав, дочко, подумав, – до неї присів та обійняв за плечі чоловік із подружжя. – Вони про нас, про нас якраз і думали. І тато твій, і наш Альошка. Про нас. Та так сталося. Так сталося... – Його погляд був пустий і безсилий. Сьогодні він утратив сина, єдиного сина.

А в сестринській на другому поверсі поліклініки сиділа та сама Олька – дівчинка років п'яти, що залишилася тепер із двадцятирічною сестричкою наодинці серед цілого, такого великого і такого невимовно жорстокого світу. Медсестри співчували дівчатам, переказуючи одна одній історію про їхню важку долю – про те, що їхня мати померла, коли народжувала меншу дочку, і що жили вони з татом, який, дочекавшись, коли Оля хоч трішки підросте, пішов добровольцем в АТО. А сьогодні повернувся...

Розділ 2

– Ну, як це ти підеш туди? – знервовано говорила Марія чоловікові. – Максиме, я не згодна. Я тебе не відпущу.

– Вибач, але я все вирішив, – молодий чорнявий чоловік говорив зі стовідсотковою впевненістю в голосі.

Марія знала, що він уже все обдумав і відмовити його не вдасться, але не могла просто мовчати.

– Навіщо тобі це треба? – жінка благально дивилася, повертаючи його обличчя руками до себе. Вона поцілувала його та пригорнулася. – Не кидай мене.

– Марійко, я не можу тут сидіти. Ти уявляєш, скільки дітей стає сиротами через усе це? Скільки людей там гине? І діти, до речі, теж.

– А якщо в нас із тобою дітей немає, то тут тобі робити нічого, нікого захищати, так, чи що? – вона з докором чи навіть гнівом кинула йому і випросталася з обіймів, сховала погляд.

– Ну, зірочко, до чого тут це? Ти ж знаєш моє ставлення до дітей, тим паче до сиріт. Ти ж знаєш, як мені було в дитячому будинку. Я не хочу іншим того ж. А ти мене навчила любити. Тому я й тебе йду захищати, тебе, розумієш? Що буде, якщо вони й сюди прийдуть? Що тоді? – він поглянув на неї, обійняв і поцілував у скроню. – Усе буде добре. Вір мені. Ти ж наче кожного дня бачиш обручку і забула, чи що?

– Ні, не забула.

– І що там написано? Що моя зірочка мені обіцяла, а я їй?

Марія поглянула на обручку, де на зовнішній стороні було вигравіювано надпис:

– «Кохаю. Пробачаю. Оберігаю».

– От бачиш. Все точно. Я тебе люблю, маленька, через те хочу вберегти від злих чоловічків. А ти мені вибачай, що з тобою не порадився.

– А як же фірма? – понурим голосом, із комом у горлі, спитала вона.

– Я про все домовився із Сашком. У тебе ж брат з головою. Та й скільки років працюємо разом. Він же все знає.

Настала ніч. Максим спав, а Марія лежала в нього на плечі й дослухалася, як б'ється серце коханого, гладила волосся на грудях і запам'ятовувала його запах. У неї є лише ніч, до ранку. Завтра він поїде...

Розділ 3

Вона змогла все витримати: і впізнання, і похорон, тільки визнати його смерть було дуже важко, так важко, наче небо впало і придавило її до землі, й дихати стало майже неможливо і невимовно боляче. Їїсти вона не могла, і спати.

– Як жити можу я, коли він уже не живе? – така думка з кожним днем міцнішала, росла, заповнюючи собою спочатку кімнату, потім – увесь будинок. І більше ні для чого місця не лишалося.

– Де я? – ледь розплющивши очі, спитала Марія у брата, що сидів біля ліжка. У голові паморочилося. Кімната переверталася. Відчувала сильний біль у животі. Губи запеклися, дуже хотілося пити.

– Ти в лікарні, – сказав Сашко.

– А я думала, що померла. Краще б померла.

– Не говори так, моя хороша, – хлопець ніжно погладив розкуйовджене руське волосся сестри.

– Сань, я так хочу померти. Та гріха боюся. Бо я ж хочу до нього піти, а так буду блукати по світу за самотністю, – вона витирала всією долонею сльози, що котилися по щоках. – Чого все так сталося? Чого те АТО сталося? АТО. Хто його так назвав?! Війна там, ВІЙНА!!! І помирають там, на війні. А хтось на це ди-

виться, наче згори. Сань, – вона взяла брата за руку і міцно її стиснула, – ти розумієш, які ми нікчемні? Одна людина, дві-три чи десять. Скільки там їх?.. Вони все вирішують. Вирішують, що хтось має вбивати одне одного, вбивати дітей, жінок, спалювати їх, різати, стріляти. І їм підкоряються мільйони, – її очі горіли безумством, вона сіла на ліжку. – І ми як мурашки для тих десяти. А їм байдуже все. Вони просто чогось хочуть: грошей чи влади, чи чого вони, кляті, хочуть?! Коли їм буде досить?!

Сашко вийшов із палати, а через хвилину туди вбігла медсестричка і зробила ін'єкцію.

– Я прийду ввечері, – гукнув із дверей брат.

Надворі вже сутеніло, коли до палати знову зайшов Сашко.

– Привіт. Тобі вже трішки краще? – запитав.

– Щось таке, – вона поглянула на нього безсилим, туманним поглядом.

– У мене для тебе новина. Хороша.

– Кажі, – скептично усміхнувшись, сказала Марія.

– Ти вагітна.

Очі Марії миттєво округлилися, і вона поглянула на брата розгублено та здивовано.

– Так, аналізи показали. Але доки ти була не при тямі, приходив лікар і сказав, що є загроза переривання вагітності, тому тобі не можна вставати з ліжка і, наскільки це можливо, нервувати.

Цієї ночі жінка майже не спала. Була спантеличена й розгублена, і щаслива, і сумна, що не може поділитися такою бажаною, такою очікуваною новиною з коханим. Але в ній тепер є його продовження, його син чи донька. Тож, виходить, не дарма Максим приїздив у відпустку. Мабуть, такий шанс їм дав сам Бог. Вона передумала все-все: про те, що їхня дитина може бути схожа на нього зовні, а може за характером чи якимось із талантів, голосом чи...

Тільки перед світанком Марія заснула.

Розділ 4

У коридорі відбувалася якась метушня. Когось привезли у важкому стані. Голосила жінка, благаючи врятувати її доньку. Саме навколо неї, як виявилось пізніше, сімнадцятирічної «Жінки номеродин», зібрався чи не весь медперсонал того ранку.

Санітарка, що доглядала за Марією, пояснила: швидкою привезли вагітну, у якої дитина завмерла всередині.

Дізнаватися про подальшу долю дівчини Марія не стала, оскільки вирішила берегти свої почуття заради власної дитини. Тому не допитувалася, чи операцію тій робили, чи народила померлу дитину. У будь-якому випадку і те, і те дуже страшно. Вона не хотіла про це думати. Та надвечір саме до її палати поклали цю молоду й напрочуд красиву, змучену пацієнтку. Дівчина відвернулася до стіни й не розмовляла. Її можна було зрозуміти.

Настав вечір. Місяць заглядав до кімнати. Марія заснула, на диво, міцним, спокійним, глибоким сном. Уперше за останній час.

Прокинулася ж раптово, точніше – її розбудив крик сусідки по палаті: – Іди геть! Я не хочу тебе бачити! Я тебе не хотіла! Йди геть!

Забігли медсестра й санітарка. Їй укололи заспокійливе.

За 15 хвилин до цього.

«Жінка номердин» майже спала, уже щось починало снитися, коли почула голос:

– Мамо, мамочко, ось яка ти.

Вона прокинулася й поглянула в темний куток, звідки лунав звук.

– Мамо, не бійся. Це я – твоя доня. Я так тебе хотіла побачити. Мені тепер добре. Спокійно. У тобі було чомусь так боляче. Так гірко, так сумно.

Волосся здійнялося на голові, мурашки побігли по шкірі, а ноги та руки затерпли...

– Мамочко, я бачила сьогодні таке страшне: дітки з відірваними ручками й ніжками. Чому це так? Це ті люди жахливі з ними зробили, що в білому вбранні ходять. Чому їхні мами їм це дозволили? Чому я не з тобою? Скажи мені.

Дівчина побачила, як у темному кутку ворухнулася маленька тінь і рушила до неї. Вона закричала:

– Іди геть! Я не хочу тебе бачити! Я тебе не хотіла! Йди геть!

І насправді вона не хотіла цієї дитини. Не хотіла «псувати» свою молодість, а піти зробити аборт теж не могла, бо не мала вісімнадцяти років, а отже, повинна була привести із собою принаймні когось одного з батьків. Та як сказати про те, що ти підробляєш повією, навчаючись, просто для того, щоб купувати собі нові і ще нові лахи та ходити по клубах? Сказати людям, які тобі ні в чому ніколи не відмовляли й давали все, що могли, навіть, можливо, більше? Ні! Тож вона тягала меблі й пила пігулки. Різні, які траплялися. Щоб убити. А воно вчепилося так міцно, що, навіть коли померло, залишалося в ній. І тоді вже сказати мамі довелося, коли швидко привезла в лікарню, бо ж знову не мала грошей – спустила на клуби й коктейлі.

Батькові так і не повідомили. Коли через 5 років вона виходила заміж, він був упевнений у її цнотливості. А дитину Бог їй чомусь усе-таки дав, і вона стала зразковою мамою та дружиною.

Розділ 5

Марія про все здогадалася. Їй було бридко й дивитися на ту химерну істоту, що зветься жінкою. Мабуть, та відчула ставлення всіх до її вчинку й наступного дня втекла з лікарні.

На її місце прийшла інша – «Жінка номердва». Вона була коротко підстриженою, без макіяжу та вся у веснянках. Але вони не псували її обличчя, а надавали якоїсь, як кажуть, родзинки. Вона зайшла в палату і привіталася. У руках тримала пакет. Марія помітила, що її пальці дуже тремтять. Хвилювання

також упізнавалося за частими дотиками до волосся.

Через п'ять хвилин до кімнати ввірвалася, а не зайшла, ще одна особа – «Жінка номертри». Побачивши вільне ліжко, підійшла, сіла й почала швидко перевдягатися. У неї задзвонив телефон, тож узяла трубку й мовила:

– Так. Я тут недалеко, у перукарні. Ти там свої справи коли скінчиш, наברי мене. Я недовго.

І поклала слухавку. До палати зайшов лікар – чоловік років п'ятдесяти. Лисий, із сумним обличчям:

– Так, дівчата, хто з вас «Жінка номертри»?

– Я.

– А, впізнаю, – якимось непривітно сказав лікар.

– Яка вагітність?

– Восьма.

– Скільки пологів?

– Одні.

– Не передумали?

– Ні.

Тепер Марія зрозуміла, у чому справа. Тільки не хотіла сприймати однієї речі: чому в тій самій кімнаті знаходяться люди, які мріють, молять Бога, щоб допоміг зберегти дитину, і які хочуть від неї позбутися? Річ у тому, що банальний ремонт ніхто не скасовував. І потрапила вона до лікарні в той несподіваний момент, коли іншу частину відділення саме приводили до ладу.

Лікар підійшов до дівчини з веснянками.

– Тоді Ви – «Жінка номердва». Так, тут за показами. Бачу. Не можна.

У руської покотилися сльози.

– Ну, нічого, – сказав лікар, – діти ж є?

– Є. Мироська, – ледь чутним голосом прошепотіла.

– Ну, от і добре. Готуйтеся. Вирішуйте самі, хто перший. Мені різниці немає.

Коли він вийшов, у «Жінки номертри» знову задзвенів телефон:

– Алло. Так. Привіт, Натусь. Та де-де? На процедурі. Натю, яка епіляція? Інша, ота процедура. Та так, і в цьому місяці теж, прикинь? Ну все, бувай, бо вже йду.

Вона відключила телефон і сказала:

– Я перша, бо в мене мало часу.

Коли вона пішла, Марія поглянула на «Жінку номердва». Та плакала й зовсім не рвалася «бути першою». Її плечі опустилися й тільки час від часу здійсалися від схлипувань.

«Жінка номертри» повернулася дуже швидко. Переодяглася і вже на ходу телефонувала чоловікові й повідомляла, що «вже вийшла з перукарні». Їй услід медсестра сказала, що та має хоч трішки полежати, але ніхто вже не чув.

Марія лежала й намагалася не дивитися, як страждає «Жінка номердва». У неї самої котилися сльози, хоч намагалася відволікатися. Уже все сталося. Русьва зайшла до палати, лягла й відвернулася. Їй не можна було народжувати. Принаймні так сказали в невеликій районній лікарні: два роки тому з'явилася епілесія. Хоч, як виявиться пізніше,

можна було б дібрати препарати, що блокували б напади хвороби, і народжувати в спеціальному перинатальному центрі. Та сталося інакше. Хтось вирішив по-своєму долю маленької людини, хтось просто випадково, чесне слово, скалічив назавжди душу дівчини у веснянках, яка обіцяла «купити» братика чи сестричку своїй Миросі й так цього хотіла.

Розділ 6

Стан Марії раптово погіршився. Знову підключили крапельниці, болів низ живота. Вона розхвилювалася.

До палати поклали нову сусідку – вагітну з животиком, місяць шостий. Марія почувалася геть кепсько, тому на спілкування не набивалася.

А ця жінка – «Жінка номерчотири» – постійно гладила живіт, але лице її не було щасливим, навіть навпаки. Прийшли медики й почали колоти їй щось у живіт.

– Певно, щось серйозне з дитиною, – подумала Марія, зовсім не розуміючись на медицині.

Згодом стало ясно, що щось не так. Цю жінку до чогось готували, підключили крапельницю, ввели «Окситоцин». Викликають штучні пологи.

Вона витримала все, ця жінка. Пологи, як у звичайної породіллі: з переймами, болем, але вкінці не було радості. Був сум та сльози. Вона народила дитинку, дівчинку, вже другу, вже другу без черепної кістки. Бо в них із чоловіком, бач, несумісність.

– О Господи, за що їй таке горе? – думала Марія, коли побачила розбиту «Жінку номерчотири» вже без живота. А та, за звичкою, усе його періодично гладила.

Та «Номерчотири» вважала, навіть була переконана, що страждає не дарма. Це Бог її покарав. За першу вагітність, якої не захотіла. За дитину, від якої відмовилася.

У неї був чоловік, і вони жили в шлюбі. Кохала його і швидко завагітніла. А він сказав, що йде до іншої, яка теж чекає дитину. І в них є хлопчик, якому вже десять років. А в неї було три вагітності, а дитини жодної так і нема...

Але вона замолить гріхи, дитина в неї буде, здорова дитина в «Номерчотири», дівчинка – результат четвертої вагітності. І їй буде зовсім байдуже, що й другий чоловік не вельми хотів ставати батьком.

А тим часом, розбита й змучена, лежить у ліжку в темній палаті, чуючи з коридору голос медсестри, яка дорікає санітарці:

– Ліліє Андріївно, ви знову забули винести біологічні відходи? Стільки можна?!

– Ой, Людочко, забула. Ото ж уже вік, склероз, певно.

Санітарка практично побігла коридором.

А Марія слухала схлипування «Жінки номерчотири» й обурювалася подумки:

– «Біологічні відходи»... Хто вигадав цю назву? Хто дав право так це називати. Відходи... Тобто сміття, чи що? Оця жінка, яка страждає, яка носила під серцем – продукує сміття?! У мені сміття, коли щось, не приведи Господи, піде не так? Тоді й чоло-

вік мій, певно, сміття... Тільки іншого, промислового масштабу. Викидень матінки-війни, чи що?..

Думки перервав біль. Нестерпно заболів живіт, пішла кров.

Він не втримався. Вона не втримала. Не втримала Його дитину.

Після огляду лікар сказав, що треба «дочищати» те, що лишилося.

– Не хвилюйтеся. Усе буде добре. Дамо вам наркоз, так буде краще.

Вона скипіла від цих слів:

– Краще? Кому краще? Кому добре? Мені чи дитині моїй, чи, може, моєму мертвому чоловікові буде краще від того, що в нього так і не народиться син чи донька? – вона кричала на весь поверх, зриваючи голос. – Що ти в цьому розумієш, ти – дітовбивця! Ти кожного дня розриваєш їхні маленькі тільця на шматки і тобі байдуже!

– Готуйтеся. Зараз Вам уведуть наркоз, – спокійним голосом сказав лікар. Ні, він не був безсердечним і завжди обстоював збереження вагітності. Просто вже багато бачив за своє довге життя.

Розділ 7

Марія відходила від наркозу поступово. Світильник навпроти двоївся, і ще хотілося спати. Часом сон сплітався воедино з приходом санітарки чи медсестри.

Вона знову напівпрокинулася й побачила Максима.

– Я померла. Як добре, – посміхнулася, – тепер ми будемо всі разом.

– Тихо-тихо, все позаду. – Він обійняв її і поцілував у чоло.

– Ти якийсь інший, я тебе пам'ятаю іншим, – вона відсторонилася і поглянула на нього. – Максиме, я не сплю? Ти живий? Як таке може бути?

– Ні, маленька моя, то все неправда. Я живий. І все в нас буде добре.

Марія дивилася на нього широко розплющеними, розгубленими очима, наче прокинувшись від сну:

– Я ж бачила обручку. Це ж твоя обручка.

– Прости мені, прости. Я її загубив, а він знайшов і одягнув, щоб не втратити, щоб віддати. Уже не важливо. Усе буде добре. Тепер я тебе не покину.

– А де ти був стільки часу? – не вірячи своєму щастю, спитала жінка.

– Я все розкажу. Але потім. Тобі треба відпочити.

– У нас не буде діток, – Марія благально дивилася на нього, відчуваючи свою провину, та він її заспокоїв:

– Одне твоє слово – і в нас буде діточок, як на небі зірочок, – він намагався посміхатися. Тоді, вже серйозно, сказав:

– Знаєш, скільки там їх залишається без батьків. А в нас є можливість. Прибуток від фірми стабільний, ми зможемо взяти не одного і навіть не трьох. Тільки скажи.

Михайло Наєнко

«ФІЛОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР» ЯК МОДЕРНА НАУКА ПРО ЛІТЕРАТУРУ

Йому нині 115. Заснований у Київському університеті професором Володимиром Перетцем, він сформував модерне літературознавство в особі найвідоміших представників його – Миколи Зерова, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмари, Освальда Бургардта, Сергія Маслова, Івана Огієнка, Дмитра Чижевського й ін. Протягом першого десятиліття радянської науки цей науковий напрям та його сподвижників було винищено й піддано ідеологічному остракізму. Відродити семінар удалося лиш 20 років тому, і нині, отже, у нього (хоч і не дуже круглий), але подвійний ювілей: 115 і 20!

Семінар академіка В. М. Перетца (1910-ті роки)

Внизу, починаючи зліва:

І. І. Огієнко, Е. Л. Невкром, професор А. М. Лобода, С. О. Щеглова, професор В. М. Перетц, В. П. Андрианова, С. І. Маслов. Середній ряд: Б. В. Нейман, С. Е. Чебан, Л. Т. Вілецький, О. А. Назаревський, О. С. Грузинський, О. К. Дорошкевич, М. К. Гузіл, О. В. Вагріл, Ф. П. Сушицький, В. І. Маслов. Вгорі: С. О. Богославський, О. П. Баранніков, П. П. Филипович, Б. О. Ларін, В. М. Отроковський, Е. С. Бражников, С. Ф. Шевченко.

Певний час мала місце розбіжність у поглядах на час виникнення «Філологічного семінару». Первісну назву його («Семинарий русской филологии») сформульовано було на догоду російсько-імперській доктрині, але пізніше він здобувся на істинно наукове означення «Філологічний семінар».

Деякі джерела хибно наголошують, що семінар почав діяти з 1907 р. Але більш авторитетним слід уважати свідчення однієї з учасниць семінару, згодом –

відомої дослідниці питань теорії й історії літератури, дружини Володимира Перетца Варвари Павлівни Адрианової-Перетц. У радянські часи вона працювала в системі Академії наук СРСР. Академік Д. Лихачов часом наголошував, що вона як науковець «превзошла» свого вчителя, але Варвара Павлівна завжди говорила про В. Перетца як про Вчителя з великої літери. У післямові до вибраного його праць – за т. зв. «хрущовської відлиги» – вона писала: «Воспитание молодых исследователей было главной целью университетского преподавания В. Перетца. Поэтому уже с осени 1904 г. (вырзнено мною. – М. Н.) он начал организацию семинара, каждый член которого брал для разработки свою тему...» А 1907 р. цей семінарій «из обычного университетского “спецсеминара” превратился в своеобразный научный кружок. Работа в этом кружке не входила в рамки факультетской программы, не давала “зачетов”, не регулировалась часами университетского расписания и положением участника...» [1, с. 248–249]. Коли ж у 1994–1996 рр. я запропонував відродити цей «семінарій», то було обрано форму не «спецсеминару», як 1904 р., не «гуртка», як 1907 р., а

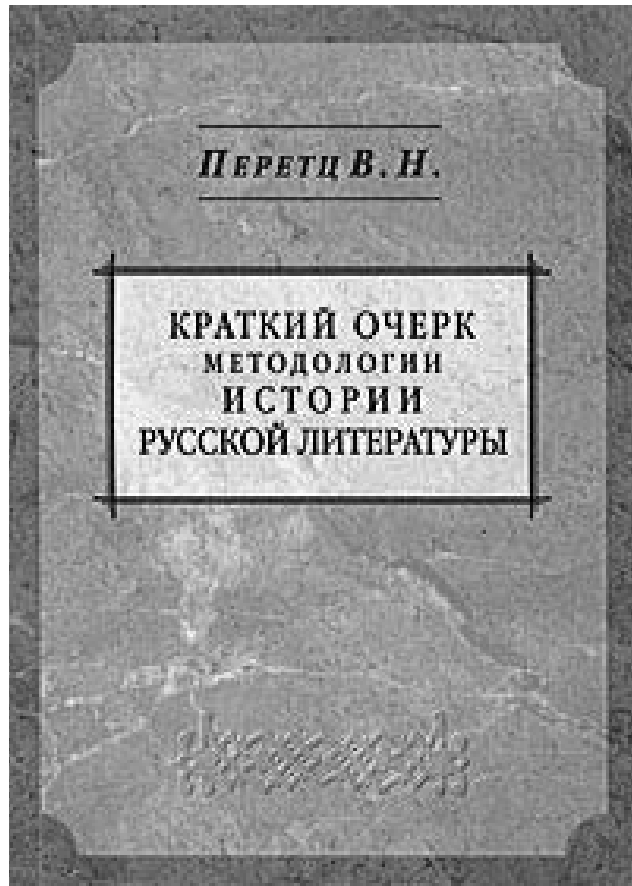
Початок роботи семінару 18 грудня 2006 р.

Зліва направо: професор **Ярослав Поліщук** (Краків, Польща), академік **Дмитро Наливайко** (Інститут літератури імені Т. Шевченка НАНУ), професор **Михайло Наєнко** (КНУ імені Тараса Шевченка), професор **Нонна Шляхова** (ОНУ імені І. Мечникова), професор **Людмила Грицик** (КНУ імені Тараса Шевченка), **Роман Гром'як** (Тернопільський педуніверситет імені В. Гнатюка).

щорічного симпозиуму-семінару з міжнародним статусом і єдиною темою: «Теоретичні й методологічні проблеми літературознавства».

На перших трьох семінарах-симпозиумах розглянуто такі підтеми: «Сергій Єфремов і Дмитро Чижевський: дві літературознавчі методології – одна мета», «Літературознавство як наукова й освітня проблема», «Інтерпретація художнього тексту». Детальна інформація про ці форуми містилася тоді в газетах «Літературна Україна» (16.05.1996), «Освіта» (10.07.1996), «Освіта» (05.02.1997) тощо, а матеріали четвертого семінару опубліковано 1998 р. вже окремим збірником («Філологічні семінари»), і саме з того часу почалося літочислення його як відродженого в нових умовах.

Професор В. Перетц роботу заснованого ним семінару зосереджував насамперед на формі художнього слова, і тому його наукову методологію прийнято називати формальною чи формотворчою. Чи був він тут найпершим і єдиним на той час? Ні, звичайно. Сучасники, як знаємо, і дуже палкі послідовники якоїсь традиції схильні до перебільшень і фетишизацій. В. Перетц був дуже скромним і об'єктивним в оцінках своєї діяльності. Не випадково він свою працю «Из лекций по методологии истории русской литературы» супроводжував приміткою «На правах рукописи» (1914). В 1920-х рр. учений опублікував скорочений варіант цієї студії з назвою «Краткий очерк методологии и истории русской литературы».

Платона й Арістотеля) міркування про види, роди і жанри поезії, про епос, лірику та драму були не чим іншим, як міркуваннями про художню форму літературних явищ. Продовжували їх і автори ренесансних та барокових поетик (до кінця XVIII ст.), і лише в часи романтизму й реалізму увага до форми відійшла ніби на другий план; але для того, виявляється, щоб у кінці XIX ст., коли заявили про себе модерністські форми художнього мислення, знову вийти на передній край науки про літературу. За яких-небудь десять чи трохи більше літ до виникнення семінару В. Перетца у європейській філології стали дуже активно обговорюватися можливості формотворчого розуміння мистецьких явищ з апеляціями до відповідних учень німецького естетика Баумгартена (друга половина XVIII ст.), біографічного методу французького письменника й ученого Сент-Бева (40-ві рр. XIX ст.), естопсихології француза Еннекена (кінець XIX ст.), а в Росії, зокрема, підключився до цієї проблеми один із найбільших теоретиків літератури свого часу О. Веселовський. 1893 р. він прочитав випускникам вищих жіночих курсів у Петербурзі лекцію «Из введения в историческую поэтику», а 1899-го опублікував перших «Три главы из исторической поэтики», у яких концептуальною основою був саме формальний підхід до літературних явищ [4]. Хоч це, звичайно, уже було уявлення про форму творів зовсім не таке, як у Платона чи Арістотеля: на нього накладалися то-

У залі засідань семінару. 2009 р.

Зліва направо: у першому ряду – професор **Віра Просалова** (ДНУ імені Василя Стуса), професор **Григорій Штонь** (КНУ імені Т. Шевченка); другий ряд: професор **Нонна Шляхова** (ОНУ імені І. Мечникова), професор **Євген Черноіваненко** (ОНУ імені І. Мечникова), академік **Віталій Дончик** (Інститут літератури імені Т. Шевченка НАНУ); третій ряд: д. ф. н. **Галина Александрова** (КНУ імені Т. Шевченка), доцент **Тетяна Шестопалова** (ЧНУ імені П. Могили), к. ф. н. **Роксана Харчук** (журнал «Дивослово»), чл.-кор. НАНУ **Григорій Сивокін** (Інститут літератури імені Т. Шевченка НАНУ).

На питаннях форми художнього твору зосереджувало свою увагу, як відомо, навіть найдавніше європейське літературознавство. Усі ті (починаючи з

дішні модерні віяння в літературі й науці про неї: форма – це і є зміст художнього твору. Отже, професор В. Перетц 1904 р. лише актуалізував в українській філології те, що хвилювало тоді новітніх письменників і вчених у всьому європейському літературознавстві. Актуалізував, проте, не механічно, а творчо, зі своїми індивідуальними особливостями й завданнями щодо стану й ситуації в українському літературно-науковому процесі.

Тоді до пошуків нових форм аналізу художнього слова й секретів творчості спонукали чимало знакових явищ літературного мистецтва та науки про нього. Французькі «парнасці», «Молода Німеччина», автори «Молодої Польщі», поети російського «Срібного віку» говорили про це дуже багато. А водночас породжували нові літературознавчі візії З. Фрейд і Ф. Ніцше, а трактат І. Франка «Із секретів поетичної творчості» (1898) змагався, зокрема, з паралельно утверджуваною тоді «модою» на вульгарний соціологізм марксистської псевдоестетики.

В українському літературному процесі рубежу ХІХ–ХХ сс. потребу формального аналізу текстів диктували «Зів'яле листя» І. Франка й повісті О. Кобилянської, новелістика «покутської трійці» і новоромантична поезія Лесі Українки, імпресіоністична проза М. Коцюбинського й символістські спроби Миколи Вороного та Олександра Олеся... А на горизонті вже виднілися підрастаючі автори з «Молодої музи», «Української хати» та ін. Розгадати таїну їхніх новотворів намагалися тоді й вони самі, і старші, і молодші сучасники з літературно-критичного цеху, але дослідницькому методі ще бракувало найголовнішого в науковій діяльності – академізму. Ліквідувати цю прогалину судилося саме професору В. Перетцу і слухачам його «семінарію». У тогочасні формальні шукання письменників вони майже не втручалися, але були, звичайно, в їхньому полоні чи в їхній аурі. Починали, однак, здалеку, із глибин, освоюючи майже цілenni пласти найдавнішої української та російської літератури і доходючи висновку, що найкраще їм у цьому прислужиться саме формальна, філологічна методологія. Вона дасть змогу, на думку В. Перетца та його колег, проникнути в естетику слова, вивести літературу з циклу суспільних дисциплін (де тримали її прихильники ідеологічних поглядів на творчість), поставити її на відповідне місце в системі мистецтв, розв'язати важливі текстологічні проблеми тощо. Ішлося, по суті, про надання літературі й науці про неї іманентного, самоцінного значення. «Не можна, – наголошував В. Перетц, – зобов'язувати науку “історія літератури” стежити за відображенням у літературі “класових суперечностей” <...>. Для історика літератури літературні пам'ятки важливі зовсім не тому, що відбивають класові інтереси і симпатії, а тому, що самі в собі містять

своєрідну історію» [7, с. 86]. Цю концепцію В. Перетц висвітлював у роботі з методології історії російської літератури, але стосувалася вона й літератури української, і на ній виховалася ціла плеяда найвидатніших для свого часу українських та російських літературознавців. Хто вони?

Більшість із них бачимо на репродукованому вище знімку 1910 року, але в колі «семінаристів» були й дещо старші Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургардт, і наймолодший Дмитро Чижевський. Він прийшов у семінар 1914 року, перевівшись до Київського університету з Петербурга, який був шкідливим для молодого інтелектуала не тільки з кліматичних причин... Можна з певністю сказати, що це золотий генофонд нашого літературознавства ХХ ст. Частина його радянська влада виштовхала в еміграцію (сумнозвісне «ленинское выдворение из России философов и историков»), дехто був духовно зламаний і змушений займатися свідомо звуженими чи й кон'юнктурними питаннями літературознавства, а таких, як Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, було репресовано й закатовано в більшовицьких таборах смерті. На три роки таборів (відбував термін у «Сиблагі») був засуджений Кость Копержинський; три роки заслання відбула в Середній Азії Софія Щеглова; Олександрів Багрію вдалося «переховатися» в Азербайджані, Борису Ларіну – в Петербурзі й т. ін.

Не уник репресій і сам Володимир Миколайович Перетц. Його й науковців-побратимів звинувачували в належності до вигаданих контрреволюційних, терористичних, буржуазно-націоналістичних організацій, але насправді їх закатовано за те, що були справжніми вченими, прагнули добути значення літератури з художньої форми, з її естетичної вартості. Подібний сатанізм європейська цивілізація демонструвала хіба що 500 літ тому, на межі Середньовіччя й Ренесансу, коли астрономів Галілея чи Джордано Бруно спалювали на вогні лиш за те, що вони доводили очевидне: Земля ж крутиться навколо Сонця! Однотимі В. Перетца могли б за ними повторити: література ж «крутиться» навколо форми, у якій вона тільки й здатна існувати, – стиль, жанр, текст, підтекст і т. ін.

Професора й дійсного члена російської та української академії наук В. Перетца арештовано було нібито як члена контрреволюційної фашистської організації «Российская национальная партия», яка, крім усього, мала ще й «Зарубежный мозговой центр» на чолі з Романом Якобсоном. Заведено було 1934 р. т. зв. «Дело славистов», за яким репресовано більше ста лінгвістів, літературознавців, письменників, мистецтвознавців, художників, архітекторів, фольклористів, етнографів і навіть кількох геологів, гідрологів та трьох хіміків. Це було фактично третє за радянських часів варварське нищення гуманітар-

ної еліти в СРСР. Перше – згадане ленінське «вдворення» філософів і істориків у 1921–1922 рр., друге – розгром 1930 р. сфабрикованої органами ГПУ Спілки визволення України (СВУ) на чолі з академіком Сергієм Єфремовим, і тепер, через чотири роки, третє – «Дело славистов». У підсумку гуманітарну науку в усьому СРСР доведено до цілковитого знекровлення на генетичному рівні, гіркі плоди чого ми пожинаємо донині.

Професора В. Перетца «по Делу славистов» засудили на три роки заслання в глухому Саратові, університет у якому не мав ні філологічного, ні історико-філософського факультетів. Крім такого покарання, ОГПУ (тодішнє КДБ) звернулося в травні 1934 р. «совершенно секретно» з листом до Сталіна, щоб позбавити «ворога народу» звання академіка. Підписав це звернення якийсь «зам. пред. ОГПУ Агранов» [2, с. 105].

Сталін, звичайно, клопотання ОГПУ про позбавлення В. Перетца академічних звань задовольнив, після чого вчений, прибувши до Саратова, – виснажений, ображений, з безліччю хвороб – написав «вождеві» сповненого відчаю листа. Ось кілька цитат із нього: «В настоящее время состояние моего здоровья таково, что жить мне, по-видимому, осталось очень мало... Арест, обвинение, ужасное по своей невероятности, ссылка в непривычный для меня климат, жизнь в непривычных бытовых условиях, исключение из обеих академий сломали моё и без того слабое здоровье». Літературознавець просив дати йому можливість «дожить последние месяцы жизни в семье» і ще раз переглянути його судову справу: «Если моя невинность будет обнаружена хотя бы тогда, когда меня уже не будет в живых, то все же это даст по крайней мере право опубликовать мои законченные научные работы». Донині на це прохання вченого зреаговано лиш частково: звання академіка двох академій офіційно не повернуті, уся спадщина його не опублікована чи не перевидана, увічнення пам'яті меморіальною дошкою здійснено лише в Київському університеті. Усе інше залишилося переважно так, як описали в донесенні московському начальству два саратовських службісти НКВС: «...Перетц В. Н. 23 сентября (насправді, 24-го. – М. Н.) умер <...>. Поп “благословил” гроб, находящийся в закрытом состоянии. На могиле установлен крест с дощечкой <...>, а на другой день должны были положить плиту с надписью» [2, с. 105].

Останнє в цьому сумному сюжеті пов'язане з Україною. 20 липня 1934 р. із Саратова В. Перетц написав листа новому директоріві Пушкінського дому в Петербурзі Л. Каменеву, у якому припускав, що причиною його арешту «скорее всего могли быть интриги против него на Украине». Припущення це безпідставне. 1934 р. молодий директор тодішнього

Науково-дослідного інституту Тараса Шевченка ВУАН Євген Шабліовський написав рецензію на «Научный сборник», редагований В. Перетцом, із дуже промовистою назвою – «До кінця розтрошити кубло буржуазного націоналізму» [8, с. 20]. Зміст заявленого в рецензії націоналізму кожен читач міг домислювати на свій смак, бо в судовій справі слідчі дуже ретельно зазначали: у підсудного Перетца дід був – хрещений єврей, а в материнській гілці його роду стрічались і росіяни, й українці. Вибір «варіанту» націоналізму, отже, міг бути дуже широким...

Інша українська інтрига пов'язувалася з іменем штатного співробітника ГПУ й відомого літератора-історика-археолога Віктора Петрова (псевдоніми Домонтович, Бер, Петренко, Веріга). У Петербурзі він на рубежі 1920–1930-х років зустрічався з В. Перетцом (чого до нього їздив? – можна лише здогадуватися), у Києві знав буквально все про колишніх «семінаристів» Перетца, особливо – про Миколу Зерова та його дружину Софію Лободу. Коли Зерова було вже страчено, цей літератор-кадебешник розшукав його вдову й навіть одружився з нею, ехидно занотувавши у спогадах, що В. Перетц про студента Зерова відгукувався не дуже прихильно: «блідий студент» [5, с. 281]. У них із Софією був потаємний і загадковий «роман», зміст якого почасти розкрився після смерті М. Зерова. Під час фашистської окупації В. Петров-Домонтович керував виданням журналу «Український засів», носив есесівську форму одягу, потім емігрував до Німеччини, звідки його «вिकрало» радянське КДБ, а коли поселився в Москві, то налагодив із Софією зв'язок... Це, звичайно, «інша» історія, але те, що В. Петров зустрічався з В. Перетцом перед арештом останнього, могло якось пов'язуватися з тим, що ув'язнений академік називав «українською інтригою». Хоч для прояснення цього питання, як і глибокого вивчення «формального» літературознавства у трактуванні В. Перетца, потрібні новіші факти й дослідження. Зокрема про те, чи вчених нищили за участь у контрреволюційних організаціях, чи тільки за те, що вони намагалися довести ненауковість ідеологічного літературознавства й показати самоцінність літературної творчості. Якщо врахувати, що В. Перетц зважувався стверджувати, ніби для власне літературної історії ніякого значення не має ідеологічне літературознавство В. Белінського, М. Добролюбова та інших, кого вважали основними «стовпами» радянської науки про літературу, то місце йому, уважав більшовицький режим, спочатку на саратовських тюремних задвірках, а звідти – пряма дорога й до могили.

Тому, що в українському літературознавстві філологічний метод не загинув разом із його фундатором і репресованими послідовниками, найбільшою мірою прислужилася діяльність учасників семінару

В. Перетца, які емігрували за кордон. Крім Леоніда Білецького, який 1926 р. створив «Основи літературно-наукової критики» і присвятив їх В. Перетцу, на особливу згадку заслуговує Д. Чижевський. Видворений з України 1922 р., у майбутньому видатний філософ і філолог ХХ ст., він назавжди залишився відданим саме філологічному методу в літературознавстві. Ураховуючи досвід М. Зерова, викладений у праці «Нове українське письменство» (1924), він у 1940–1950-х рр. запропонував суто філологічне прочитання історії української літератури до початку ХХ ст. Особливість такого прочитання полягає в тому, що воно враховувало деякі особливості естетичних підходів до розуміння літератури, які то відроджувалися, то пригасали у світовому й українському літературознавстві протягом першої половини ХХ ст. Цей процес ішов у річищі того модерного розуміння літературної творчості, яке пробували утвердити в українській критиці згадувані «молодомузівці» та «хатяни», і водночас – у протистоянні радянському, соцреалістичному літературознавству, котре гальмувало розвиток української науки про літературу в ХХ ст. понад п'ятдесят років.

Відновлюючи роботу перетцівського семінару в Київському університеті, ми знали, що в радянському літературознавстві є про нього дві думки. Академік О. Білецький в одному випадку говорив, що семінарії у дожовтневий час був кращим зразком організації наукової роботи з молодими кадрами, що семінаристи послідовно цікавилися проблемами методології, але все ж «їм не вдавалося оволодіти марксистсько-ленінським методом дослідження суспільних явищ» [3, с. 98]. Розвиваючи це судження, він дорікав В. Перетцу за навернення слухачів семінару до «філологічної школи» в літературознавстві, для якої важливо, «як виразив поет свою ідею, а не що він виразив» [3, с. 109]. У такий спосіб, за словами О. Білецького, був «декларований метод, який після Жовтня одержав назву формального <...>. Недовгим було його існування в наших умовах, і нічого плідного він не дав для пізнання нашої літератури. Але в країнах капіталістичного Заходу він утримується до цих пір, хоча зарубіжне буржуазне літературознавство і нині не вийшло з кризового стану. Подібно до того, що переживала в нас академічна наука про літературу в передреволюційну епоху» [3, с. 109].

У відродженому семінарі-симпозіумі ми повинні були, по-перше, заперечити такий нігілізм у розумінні формального методу в літературознавстві, а по-друге, повернути в українську філологічну науку імена й самого В. Перетца, і цілої плеяди зарахованих в обійму буржуазних учених його учнів. Друге завдання виявилось порівняно легким, оскільки здобуття Україною незалежності збіглося з процесом реабілітації всіх тих учених, письменників та інших працівників

культури, яких довгі роки вважали буржуазними, націоналістичними чи й просто ворогами народу. Щодо першого завдання, то його доводиться виконувати донині, оскільки не до кінця всім зрозуміло, що таке «формальний» метод у літературознавстві й що таке «форма» художнього твору в принципі. Одна з тем нашого форуму, присвяченого століттю з часу заснування перетцівського семінару, називалася «Художня форма» (2004), але про це ми говоримо постійно, незалежно від звучання тем. Так, уже на першому семінарі (1996) обговорювалося «співіснування» двох літературознавчих методологій – історичної та філологічної, але головний акцент усе ж ставився на філологічній, тобто формальній, яка дає змогу сприймати літературу як вид мистецтва, а не ілюстрацію яких-небудь ідей. Про це ж ішлося й на другому («Літературознавство як проблема науки і освіти», 1997), а особливо на третьому семінарі, коли аналізувалося питання інтерпретації художнього тексту (1997). Наступні семінари присвячувалися більш конкретним питанням літературознавства, наприклад реалістичному типу творчості (1998), типам художньої творчості в епоху постмодернізму (2002), національним моделям порівняльного літературознавства (2006), літературній критиці і критеріям художності (2008), «межі» між літературою і паралітературою (2011), неокласикам як поетам і як теоретикам літератури (2014), теорії та практиці інтермедіальності (2016) тощо, але в усіх випадках ми намагалися показати продуктивність саме того методу, який з ініціативи В. Перетца приживався в українському літературознавстві як метод формальний.

Доречно тут згадати те означення художньої форми, яке сформулював В. Перетц у роботі «Из лекций по методологии...»: «Под формой в истории поэзии мы разумеем не только обработку известного содержания, способ трактовки сюжета или всю композицию произведения в целом, или то, что называют литературным жанром (эпос, лирика, драма с их разновидностями), а неизбежные формы поэтического творчества, без которых оно немислимо: слово, поэтический стиль <...> поэтическое мышление отдельного поэта и иногда целой эпохи и господствующего класса или разряда лиц» [7, с. 86]. Хоч таке означення художньої форми де в чому «відкориговане» нинішнім постмодерним літературознавством, але воно в основі своїй залишається домінуючим у науці про літературу. Ми про це детально говорили на семінарах про «своє» й «чуже» в термінологічному апараті сучасного літературознавства (2007), про теорію літератури у вищій школі (2008), про світовий контекст сучасного українського літературознавства (2013), про фікцію чи полілог із традицією в сучасних постмодерних жанрах (2015), про теорію й дійових осіб у «театрі» сучасного літературного процесу (2017) тощо.

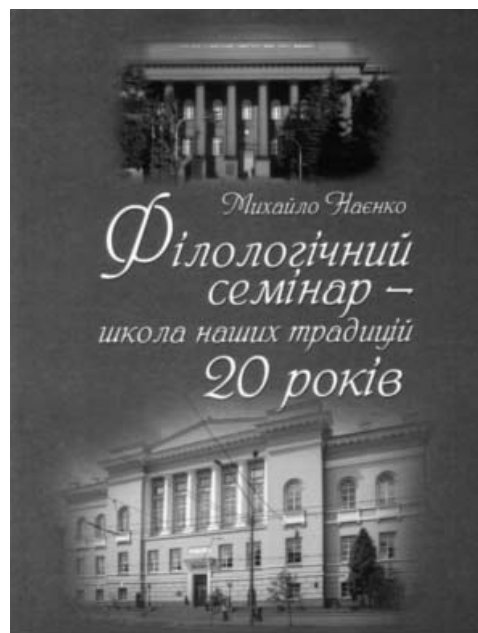
Слід наголосити, що після «формальної школи» В. Перетця і його послідовників, після відомих «бахтінізмів» (частково запозичених у В'яч. Іванова) нічого нового в плані методології в нас не з'явилося; та й де ж йому взятися, якщо сімдесят із гаком років канонізували «єдино правильний» творчий метод – соціалістичний реалізм з його казуїстичною теорією й термінологією. Прориву тут можна чекати, як нам бачиться, від викладання теорії літератури у вищій школі, де слід формувати, м'яко кажучи, і своє науково-теоретичне мислення, і національну гордість за свою літературу. Показовим є польський приклад: у їхньому «Slovník-u terminov literazkich» (1998) кожен п'ятий літературознавчий термін має свій, польський варіант. Це, сказати б, зовнішній аспект проблеми, але він має безпосередній стосунок і до внутрішнього – художньої образності як головного двигуна творчості (детальніше про це ми говорили на семінарі з темою «Що таке історія літератури?», 2010). Вона безпосередньо пов'язана з роботою духу людського, продуктом якого є (даруйте!) краса. Що це таке – загальновизнаного наукового означення ще не винайдено. Відомі лиш такі, наприклад, судження Платона: коли хтось зустрінеться з красою тет-а-тет, печать смерті йому буде забезпечена; чи Олександра Довженка, переконаного, що коли у творі відсутня краса, то він – мертворожденний. Художність – ось вияв краси у творі, а науково-критичне прочитання її – це пізнання в ньому (шляхом проникнення у форму) особливостей краси.

Розглядаючи на семінарах такі й подібні питання, ми віддаємо данину шани насамперед В. Перетцю і його учням М. Зерову, П. Филиповичу, І. Огієнку, Д. Чижевському й ін., котрі утримали у ХХ ст. українське літературознавство на рівні не служби ідеологічній доктрині (до чого закликали псевдотеоретики соцреа-

лізму), а власне науці. Без неї ж бо залишилося б не пізнаним найосновніше в літературній творчості: естетичний та інтелектуальний потенціал. Це «зафіксовано» в усіх 20-ти випусках наших «Філологічних семінарів» і підсумковому виданні з назвою «Філологічний семінар – школа наших традицій».

У Київському університеті станом на 2018 р. зареєстровано 62 наукові школи. Наш семінар із назвою «Теоретичні та методологічні проблеми літературознавства» значиться в цьому реєстрі за номером 17. Стисла інформація про школу-семінар викладена, як і годиться, канцелярським стилем («Дійсний науковий керівник: професор М. К. Наєнко. Дата і місце заснування: Заснована 1904 р. ... Засновник наукової школи... академік РАН, академік УАН В. М. Перетц. Припинила існування на рубежі 20–30-х років... Відроджена...») і далі коротко – про все, про що вже мовилося вище [6].

Вступаючи в третє десятиліття своєї діяльності, ми («школярі-семінаристи») налаштовані на послідовну й подальшу працю у своїй галузі, але стурбовані ситуацією, яка склалася в українській філологічній науці загалом. Річ у тім, що кожен наукову школу та її видання нині слід перереєструвати за новими вимогами. Зовні ці вимоги нібито націлені на підвищення якості наукової роботи, але чиновники від науки встановили в них такі норми, які згубні не лише для нашого семінару, а й гуманітаристики України загалом. Універсальна реферативна база даних Scopus, що позиціонується видавничою корпорацією Elsevier як найбільша у світі з можливостями відстеження наукової цитованості публікацій, за оголошеною стратегією, має стати і в нас найбільш повним і вичерпним ресурсом для пошуку наукової літератури. Потреба в ній справді необхідна, якби не одне «але». Ця база, попри все, є ще й бізнесовою структурою.

Аби зареєструватись у ній чи опублікувати в уже зареєстрованому виданні своє дослідження, потрібні неабиякі кошти. Принаймні опублікування однієї статті «у них» вартує 200–300 євро. Для українського вченого така сума невідомна в принципі, оскільки, як відомо, наука в бюджеті нашої держави фінансується в сумі 0,4 відсотка від валового доходу її. Як сказав одного разу президент Академії наук України Борис Патон, це рівень африканської Сахари, бо в нормальних країнах ця цифра становить від 5-ти до 6-ти відсотків. Й ось чиновники від науки поставили перед кожною науковою школою та її виданнями таке завдання: очолювати це видання має вчений, який публікується в журналах, що «базовані» в системі Scopus, а до складу редколегії видання певної школи, яке слід ререєструвати, повинні входити як мінімум троє вчених, котрі мають публікації у «скопусних» журналах-збірниках. Переважно – англійською мовою. А освіта ж у нас будувалася, як знаємо, у такий спосіб, що знавці англійської мови про українську літературу знають лише «за чутками», а українські літературознавці англійською можуть лише читати й перекладати «зі словником». Про створення літературознавчого тексту англійською мовою за таких умов, як любив повторювати один із персонажів Павла Загребельного, «шкода говорити».

З-поміж українських літературознавців «вимоги» МОНу витримують лише кілька: один з учених працює в Києво-Могилянській академії, другий у Київському університеті, третій в Інституті літератури імені Тараса Шевченка НАНУ. «Набрати з них» і голову редколегії, і три члени редколегії спромоглася поки що тільки Могилянка, а що робити решті? Наша школа-семінар (у питанні ререєстрації за новими умовами) зависла в повітрі; що й казати про подібні явища в інших університетах?! Літературознавству України, м'яко кажучи, загрожує колапс. Хоч серйозних науковців цієї галузі в нас достатньо. Вони зазнали значної травми 1977 р., відколи всі дисертації треба було писати й захищати імперсько-російським наріччям, а от перед «скопусною англікацією» можуть упасти з усіх чотирьох.

Думаю, що чиновникам МОНу слід на це зважити й на перших порах скасувати ту норму «скопусних вимог» хоча б для формування редакційних колегій наукових видань, а освіту в майбутньому по-

будувати так, аби молоде покоління літераторів-україністів отримувало вищу освіту не за дипломом, а за знаннями. Лише за таких умов, можливо, будуть і вівці ситі, і сіно ціле.

Зауважу, що серед учасників нашого семінару були не тільки відомі члени академії В. Дончик, В. Затонський, Д. Наливайко, Н. Крутікова, Г. Сивокінь (усі з Інституту літератури імені Т. Шевченка НАНУ), доктори філології Г. Александрова, О. Астаф'єв, Н. Бернадська, Л. Грицик, І. Заярна, Н. Зборовська, Г. Мережинська, В. Панченко, А. Ткаченко (Київ), М. Гнатюк, Т. Салига (Львів), Г. Грабович (США), Г. Клочек (Кропивницький), С. Козак, В. Соболев (Польща), В. Нарівська, А. Степанова (Дніпро), О. Ніколенко (Полтава), М. Павлишин (Австралія), І. Поспішил (Чехія), В. Просалова (Донецьк), М. Роман (Словаччина), Є. Черноіваненко, Н. Шляхова Л. Рева-Левшакова (Одеса) та ін., а й молоді кандидати наук, аспіранти, магістранти... За ними майбутнє, і думати (творчо, а не по-чиновницьки) треба насамперед про цю молодь і про шляхи наукового розвитку літературознавства.

Література

1. Адрианова-Перетц В. Владимир Николаевич Перетц / В. Адрианова-Перетц // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XIII веков / В. Перетц. – М., 1962.
2. Ашнин Ф. «Дело славистов». 30-е годы / Ф. Ашнин, В. Алпатов. – М., 1994.
3. Білецький О. Зібрання праць у п'яти томах / О. І. Білецький. – Т. 2. – К., 1965.
4. Веселовский А. Н. Собрание сочинений / А. Н. Веселовский. – СПб., ПГ; Л. : Отд-ние рус. яз. и словесности АН; Изд-во АН, 1908–1938. – Тт. 1–16.
5. Домонтович В. Болотьяна Лукроза / В. Домонтович // Київські неокласики. – К., 2003.
6. Науково-дослідна частина Київського національного університету імені Тараса Шевченка: наукові школи 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://science.univ.kiev.ua/research/scientific_school/. – Назва з екрану, переглянуто 10.06.2019.
7. Перетц В. Из лекций по методологии истории русской литературы / В. Перетц. – К., 1914.
8. Щербань Т. Організатор Київської філологічної школи / Т. Щербань // Слово і час. – 1995. – № 8.

Григорій Титаренко

«НА УКРАЇНУ ПОВЕРНУСЬ...»

Ми на Капрі. Два дні мовби в казці. Перша гостина – Мі на все життя. Недарма ж наш земляк Микола Гоголь називав цей благословенний край земним раєм...

Я знав Італію з дитинства. Не всю, звісно, зате, як мовиться, з перших уст, наживу. Зі справжніми італійцями. Та ще й якими! Навесні 1963 року в нашому Чернечому Яру італійська студія «Галатея» знімала фільм «Вони йшли на схід». Мені тоді минуло тринадцять. І мене, малого, покликали зніматися в масовці. Наче нині бачу емоційного головного режисера Джузеппе Де Сантіса. Бігає по знімальному майданчику, голий до поясу, на шиї пов'язана червона хустинка й розгойдується невеличка кінокамера, постійно збиває його стрімку ходу. Де Сантіс намагався вчити українську мову й багатьох просив, щоб йому вимовляли по-нашому назви предметів.

Удруге італійці – і теж кіногрупою – приїхали до нас у Чернечий Яр 1968 року. Тоді я був уже студентом-першокурсником. Режисер Вітторіо Де Сіка знімав фільм «Соняшники» з Марчелло Мастрояні й Софі Лорен у головних ролях. Розпочинається фільм показом розкішного соняшникового поля. Соняхи розгойдує вітер, а на горизонті височіє могила. Це наше Сербине Поле. Тут 7 червня 1668 року Лівобережна й Правобережна Україна об'єдналися під булавою гетьмана Петра Дорошенка. А за 10 років до цього на тому ж таки полі з'ясували свої стосунки гетьман Іван Виговський і полтавський полковник Мартин Пушкар.

...Гарні соняшники виростив 1968 року мій батько. Тоді в колгоспі запровадили новачку: за кожним механізатором закріплювали якесь поле і заробіток пов'язували з урожаєм. Італійці облюбували батькове поле. Отак увічніли його працю світовим кіношедевром.

Утретє стрівся з італійцями сорок років тому. Більше того – працював із ними в одній бригаді й навіть отримав від одного з них запрошення до Італії. Ця пропозиція тоді сприймалася як жарт – ми ж були відрізані від Європи залізною завісою...

Склалося так, що на Полтавському автоагрегатному заводі мене призначили керувати бригадою. Інтернаціональною: до наших інженерів-конструкторів, наладчиків, робітників-станочників долучилися двоє посланців Італії. Інженер сеньйор Мартинеллі й Батісто – робітник, на всі руки майстер: слюсар, зварювальник, токарь, фрезерувальник... Був він щонайменше вдвічі молодшим від сеньйора Мартинеллі, мав років 30–35. Їх відрядили до нас із міста Брешіа: фірма «Ідра» тоді поставила нам 11 найсучасніших машин для литва під тиском і 18 прес-форм для наших виливок.

За радянських часів виробництво, починаючи від самої організації, обставляли численними бюрократичними рогатками, котрі на позір називали «погодженнями в інстанціях». Ця нудота розтягалася на місяці, а іноді й на роки.

За роботу італійців ми платили валютою. А тому кожен день цінувався на вагу золота. Через те нашу команду наділили надзвичайними повноваженнями. Ми, наприклад, мали право без додаткових креслень і погоджень вносити зміни до оснащення. Важливий результат, отож конструктори міняли креслення вже після нашого втілення в металі...

Лише тиждень спілкувалися з гостями через перекладача, потім від нього відмовилися. Отак спільно працювали сорок днів. Не покладаючи рук, але справилися із завданням у визначений термін. На прощальну зустріч з італійцями головний інженер заводу Віктор Пашков запросив до себе й мене. Подякувавши за плідну працю, він запитав сеньйора Мартинеллі: «Що б ви нам побажали на прощання?» Мудрий італієць тоді побажав, щоб ми так оперативно й результативно трудилися без них, як із ними. І попросив головного інженера відправити до нього в гості «сеньйора Тітаріні» (так жартома мене називали італійці). Признаюся, це запрошення для мене стало несподіваним. Але В. Пашков сприйняв прохання зарубіжного колеги як удалий дотеп і довго сміявся.

Після від'їзду італійців усе на нашому заводі сповзло до свого звичного рівня, в облогу бюрократії.

А от відвідати Італію мені пощастило ось тепер, лише через сорок років...

Правда, побував я не у Брешіа, а на Капрі й у Неаполі (його італійці називають *Hanoli*, з наголосом на першому складі).

Морська подорож нашої невеликої групи з Неаполя до Капрі тривала півтори години. Паром плавно йшов морем, ліворуч красувався знаменитий Везувій, далі Соренто, а на горизонті замаячили капрійські обриси.

Аромати моря, теплий бриз, чудові краєвиди, італійське вино й гарне товариство створювали якийсь неймовірно святковий настрій.

На рейді поблизу острова стояло чимало кораблів, а порт захряс катерами й човнами найрізноманітніших форм і конструкцій. Складалося враження, ніби зібралося якесь морське свято. Усі судна бездоганно пофарбовані, переважно білим. Бірюзово-синя прозора вода та сяйна лазур небес лише огранювали, відтіняли й підкреслювали цю сліпучу білизну.

Місто зустріло ароматами ресторанчиків, кав'ярень, одсвітом вітрин магазинчиків. Усе святкове на вид і якесь мініатюрне: будівлі, вулички, тротуари. Імовірно, саме для Капрі створені мініатюрні вантажівочки з кабінами для одного водія, які обслуговують містечко.

Усі крутосхили острова поросли оливами й інжиром. А в садах дозрівали виноград, мандарини, цитрини... Тільки тут бачив такі велетенські плоди лимонів!

Місцеве населення вельми приязне: всі один із одним вітаються, знайомі чи ні. Оце привітне «Бонжормо!» («Добрий день!») чути на острові найчастіше. Та ще «грація». Італійське «дякую». Наче Чернечий Яр мого дитинства, адже в кожному українському селі не

привітатися із зустрічною людиною було гріхом неввічливості й перше, чого навчали діток, – вітатися.

Отож кожен стрічний на Капрі усміхався нам із «Бонжормо!» А коли ми звернулися до чоловіка, котрий працював із мотокосаркою, з проханням указати дорогу до нашої вілли, той тут-таки залишив працю й узявся нам допомагати. Сам не міг нам пояснити, тому зупинив першого ж водія, потім поштаря, чим буквально затримав рух на вулиці.

Поблизу вілли нас уже чекав господар, людина в добрих літах, сеньйор Альберто. Привітно стріла і його молода дружина, одразу зауваживши: на Капрі працює багато українців. Згодом ми переконалися: це «багато» – не перебільшення. Ознайомивши з помешканням, господарі віддали нам ключі. Побачилися з ними вдруге в день нашого від'їзду.

Вілла розташована на північному боці острова. З веранди – грандіозний вид на гору Анакапрі, порослу оливами. До підніжжя гори туляться будинки, облямовані виноградниками й садами. На вершину гори в'юниться дорога, і ми з нашого осідку спостерігали, як маленькі автомобілі долали той крутосхил. А по інший бік – море. І до нього – на невеликий кам'янистий пляж – збігали сходи.

Для італійця немає нічого дивного в тому, щоб підійти до незнайомої людини й завести розмову. Мали й ми таку зустріч на пляжі. Підійшла сеньйора, привіталася, назвалася Розою й повідала, що тут найкращий

на острові пляж. А потім звернулася до наймолодшого з нашої групи: сказала, що він симпатичний і має наступного року приїхати сюди вдруге, але вже з молодою дружиною. Привітно усміхаючись, наче старим знайомим, сказала: «Арві-дерчі!» – і пішла.

Швидко сплив час, нас чекав Неаполь. У день нашого прощання з Капрі хлипнув теплий дощ. Очікуючи паром, ми сховалися у гроті – насолоджувались італійським вином та сиром і з легким смутком дивилися на пляж, море...

Якщо Капрі видався нам справжньою перлиною, то Неаполь справив двояке враження. Справжнє місто контрастів. Наші апартаменти були біля площі Гарібальді. Центр міста й веремія стихійної торгівлі: чорношкірі торгівці ще вдосвіта на ятках і просто на землі розкладають свій крам і галасливо припрошують перехожих, часто аж надто наполегливо. М'яко кажучи, наш квартал не відрізнявся великою охайністю. Якщо на Капрі ночі аж бриніли тишею, її порушував лише крик сови (їх на острові багато), то Неаполь засинав десь ген о четвертій по опівночі й уже за дві години розбурхувався. Враження, ніби це місто сну не знає. Усеньку ніч – людський галас, газування двигунів, сигнали авто... Вулички сажневі, тротуари – метрові. Та ще й захаращені наполовину пошкрябаними автівками.

Одного разу зі свого балкону бачили, як нам здалося, розбірки справжньої «камори» (так називається неаполітанська мафія) з одним крамарем. Двоє кремезних чоловіків в однакових костюмах, сорочках і навіть краватках щось вимагали у крамаря, бурхливо жестикулюючи. А коли вони пішли, той одразу закрив свою лавочку.

Зате район поблизу муніципалітету справив зовсім інше враження: вишукана архітектура, старі фортечні споруди, цілі квартали під скляними дахами, старовинні вілли, храми, мозаїчне покриття пішохідних доріжок, загальна чистота вражали. І це за дві зупинки метро від площі Гарібальді!

Сам Неаполь розташований у природному «гірському циркові». Чимось нагадує нашу Ялту. Тільки схили пологіші, аніж у Криму. Ліворуч від Неаполя височіє Везувій. Уже за три зупинки метро від центру розташовані тризіркові пляжі з прозорою водою (звичайно, коли немає шторму). Спускаючись униз від метро до моря, бачили багато антикварних магазинчиків, де торгували бронзою, картинами та всілякою

старовиною. До слова, в Італії ми не бачили ні платних пляжів, ані платних туалетів.

За тиждень, проведений у цій мандрівці, зустрічали багато українців. Вони самі підходили до нас, почувши українську мову, або ж, чуючи рідну мову, ми зверталися до них. З усіх земляків, із ким поспілкувалися, лише одна жінка, киянка, була на відпочинку. Майже всі інші – заробітчани зі Львівщини, Тернополя, Франківська... Переважно жінки. Одна розповіла, що працює в Італії вже понад двадцять років, але звикнути не може: її тягне додому, а коли приїжджає до України, то завжди дуже хвилюється.

Першого ж дня біля пляжу в піцерії наш товариш звернувся до бармена англійською. І неочікувано почув: «Говоріть українською». Бармен завважив рідну мову, якою ми спілкувалися між собою. Двадцять чотири роки, як він переїхав до Італії з Тернополя. Удома залишив дружину, дітей, внуків і тітку. Нам назвався вже по-італійськи: «Александро». Удруге, коли я зайшов до піцерії, Александро мене впізнав. Привітав гучним співом:

*На Україну повернусь
Через роки, через віки...*

Я підхопив знайому пісню Іво Бобула. Італійців це чомусь не здивувало.

І нині чую той сум земляка, у пісню перелитий:

На Україну повернусь...

Чи повернеться?

Сергій Шебеліст

«МЕНТАЛЬНА МАПА В НАШІЙ ГОЛОВІ ВІДРІЗНЯЄТЬСЯ ВІД ГЕОГРАФІЧНОЇ»

Інтерв'ю з письменником Андрієм Любкою¹

Поет, прозаїк, есеїст і перекладач Андрій Любка – доволі продуктивний автор. Майже щороку він видає як не роман, то збірку оповідань, есеїв чи переклад твору котрогось зарубіжного письменника. Також Андрій регулярно пише авторські колонки для кількох вітчизняних і зарубіжних видань. Восени 2019 р. письменник презентував нову книжку «У пошуках варварів. Подорож до країв, де починаються й не закінчуються Балкани» (видавництво Meridian Czernowitz). Її встигли оцінити не лише шанувальники літератури, а й члени журі конкурсу «Книга року», який проводить українська служба BBC. Видання увійшло до короткого списку в номінації «Есеїстика» та довгого списку премії «ЛітАкцент року» в номінації «Літературознавство, есеїстика й художній репортаж». В інтерв'ю Андрій Любка розповів про Балкани, варварів і мандри Балканами в пошуках цих самих варварів.

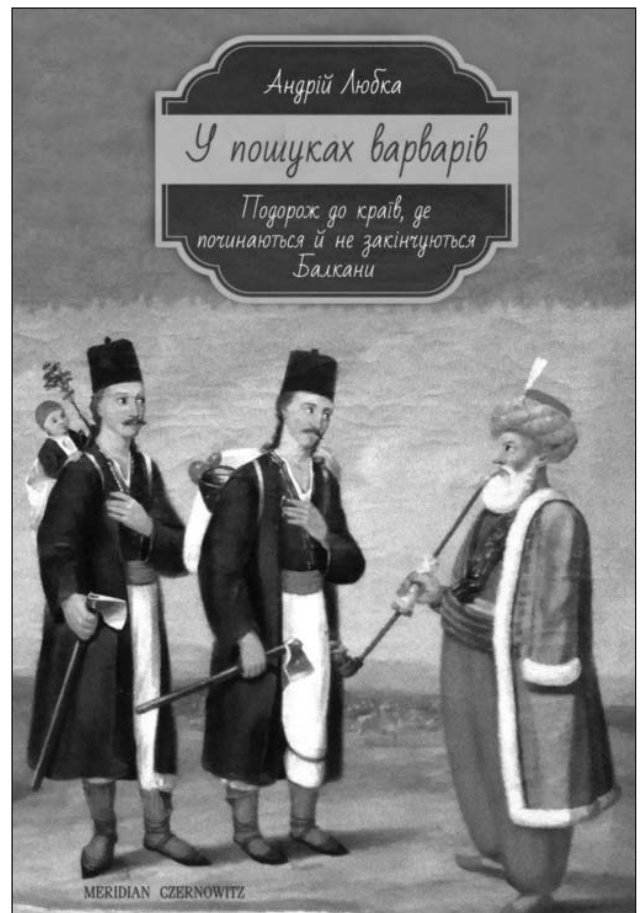
«Мене найбільше цікавлять провінції»

– Ти давно захоплюєшся Балканами. Вивчав балканістику у Варшавському університеті. Сам говориш, що відчуваєш себе балкарцем, і порівнюєш рідне Закарпаття з Балканами. Як, зрештою, вирішив написати книжку про цей регіон?

– Це взагалі важко пояснити, бо любов логічного пояснення не має. Ідеться про якусь магію. Так само було в мене з Балканами. Коли я почав навчатися й пізніше став туди їздити, то перелопатив просто гори профільної літератури про цей регіон, сам дуже багато чого побачив. Мав різний досвід спілкування і пригод на Балканах. Чесно кажучи, у якийсь момент ці поїздки мене перенаситили. Я відчув, що мені цього вже забагато. Тому й вирішив написати книжку, щоб поділитися оцим знанням.

Кого б я не зустрічав, усім починав розповідати про Балкани. На літературних тусівках тощо розказував про те, як функціонує тамтешній книжковий ринок, як там працюють із темою війни, або називав імена найцікавіших письменників. Це була тема, якою я жив. Мені хотілося весь цей масив непроговореного систематизувати. Умовно кажучи, скинути із себе баласт.

¹ Уперше опубліковано у грудні 2019 р. на сайті «Полтава 365».

До певної міри мені це вдалося. Коли я склав план книжки і вже знав, що хочу розповісти, то навіть змінилося моє ставлення до Балкан. Для мене це завжди була емоційна, цікава й екзотична пригода. Натомість, пишучи книжку, я все-таки спромігся не просто побачити, а й краще зрозуміти регіон. Це був перший важливий для мене момент.

По-друге, я хотів написати репортажну книжку. Не просто кілька текстів, таких собі колонок, есеїв і напівхудожніх текстів про міста чи країни, а цілу книжку. Попрацювати в жанрі так, як це робить, наприклад, польський письменник Анджей Стасюк, і в такий спосіб заповнити прогалину в українській літературі.

Третя причина появи книжки полягає в тому, що в Україні немає всеохопного видання про Балкани, яке б створювало портрет регіону й давало уявлення про народи, котрі там живуть, і на чому базується їхня ідентичність. Саме таку книгу я й хотів написати.

– Наскрізною метафорою твоєї книжки є варвари, які символізують «дику» Східну Європу в очах «цивілізованого» Заходу. Чи ти часом не надихався творчістю польського письменника Збігнева Герберта, який писав про варвара в саду європейської культури?

– Безумовно. Але не можна сказати, що я аж так надихався «Варваром у саду» Герберта, хоча дуже люблю цю збірку есеїв і конкретно цей текст. Мені йшлося не стільки про Герберта, як про роман «В очікуванні варварів» Джозефа Кутзеє. Так само важливий для мене Овідій, який почав змальовувати цих варварів. Його замітки із заслання до Східної Європи – моя улюблена тема. Про мешканців Східної Європи як варварів пишуть західні мандрівники XVIII століття.

Натомість для українських авторів Балкани – це все одно Захід, навіть якщо й Південний. Коли вони пишуть про варварів, це набуває іронічного звучання і доводить сам прийом варваризації до абсурду. Їдучи з Ужгорода до Белграда, я прямую на Захід, але все одно ніби подорожую в пошуках варварів. Це прийом, коли ти тримаєш у руках компас, просто крутиш його – і сторони світу змінюються.

Є стереотип, що Схід – це щось гірше, проте не завжди Схід – це Схід. Ментальна мапа в нашій голові відрізняється від географічної. Коли я жив у Румунії півроку, то весь час підколював румунів, говорячи на якісь геополітичні теми, про їхнє життя в Євросоюзі. Вони говорили, що їм треба більше зробити всього того, що є на Заході. Я ж запитував: «Ви хочете побудувати таку країну, як Сербія?» Бо суто географічно Сербія для Румунії – чистий Захід. Мені здається, що навіть у серйозних питаннях варто мати дрібку гумору й дивитися на світ трохи примруженим оком. Багато речей не є аж такими однозначними й аксіоматичними.

– Збираючи матеріал для книжки, ти подорожував автомобілем. У чому вбачаєш переваги такого способу мандрів і наскільки він змінює оптику людини в дорозі?

– Узагалі, це мій найулюбленіший спосіб подорожування, тому що він романтичний і дозволяє самому прокласти маршрут. Колись давно я захоплювався автостопом, аж поки не поїхав до Відня через Чехію. Тоді й зрозумів, що тебе може занести не туди, куди ти хотів. Так я випадково потрапив у Брно. Автостопом ти рухаєшся магістральними трасами, а подорож машиною дозволяє дорозі певним чином диктувати твій маршрут. Побачив вказівник на монастир XII століття, руїни якоїсь споруди або просто цікаву назву села (наприклад, Кастрат на півдні Сербії) – і просто повертаєш кермо та їдеш туди.

Крім того, авто дозволяє не залежати від туристичної інфраструктури. Мене найбільше цікавлять провінції. Щоб зрозуміти Україну, недостатньо прилетіти до Києва й чотири дні походити ним, зайшовши в ресторани, Софію Київську або Києво-Печерську лавру і все. Мені здається, що важливо поїхати на Волинь, Слобожанщину, Південь, Закарпаття, в Галичину. Але так само недостатньо побувати в Ужгороді, Луцьку, Харкові, Полтаві чи Херсоні. Важливо потрапити в райцентри й села, подивитися, як там живуть люди, чи зачинені в них ворота, яка там узагалі атмосфера. Скажімо, на Закарпатті є села, куди не їздить жоден громадський транспорт. Якщо людина не має машини, їй доведеться пройти дванадцять кілометрів пішки. Можна сказати, що авто є співавтором моєї книжки. До того ж машина – це такий транспорт, де ти можеш переночувати, якщо немає куди заселитися. А в багажник можна покласти купу речей, які стануть тобі у пригоді під час подорожі.

«Боснія обеззброює і реально закохує»

– Несподіваним чином ти вписуєш у балканський контекст Одесу й Одещину, називаючи цей регіон найсхіднішим краєм Балкан. Але тобі йдеться не лише про географію, так?

– Коли я навчався в університеті, найцікавішим завданням було визначити, які країни входять до Балкан, а які – ні. Ця розмова триває й досі. Є держави, котрі не хочуть бути Балканами. Є такі, котрі ставляться до цього нормально. Скажімо, Румунія – буцімто балканська країна, проте водночас вона має Трансильванію та культурно належить до Центральної Європи. Словенія також дещо вибивається з Балкан. Але дуже часто до регіону не зараховують Грецію, котру вважають колискою європейської ци-

вілізації. У голові західного інтелектуала це батьківщина філософії й арифметики, тоді як Греція – найбільш балканська країна. Звідти виростає Балканський півострів.

Я намагався знайти більш-менш об'єктивний географічний показник. Цей півострів вростає в континент біля Одеси і Трієста. Таким чином, у мене була можливість трохи написати про Молдову і Придністров'я, котрі ніхто всерйоз до Баклан не зараховує. Але там є культурна спадщина не лише Османської імперії, а й Візантії. Або, наприклад, угорське місто Сентендре. Це точно не Балкани. Проте це воно було засноване переселенцями – купцями, які тікали, коли османи вдерлися на північ Сербії та південь Угорщини.

Так само, коли ми говоримо про Буджак, південну частину української Бессарабії, то бачимо, що там дуже багато болгарських й албанських сіл. Це також спадщина тієї доби, коли османи правили в цій частині світу. На рівні кухні та фруктових горілки – це більш-менш єдиний регіон.

– Ти зауважив, що серед усіх балканських країн тобі найбільше подобається Боснія. Чим можеши пояснити цей вибір, зважаючи на те, що про Боснію в Україні мало знають, а якщо і знають щось, то переважно завдяки трагічним подіям балканських воєн і не дуже ефективній реінтеграції?

– Саме це мені в Боснії і сподобалося. Видно, що ця країна має дуже жорсткі умови для життя, сільського господарства. Там або лісисті, або кам'янисті стрімкі гори. Люди там у всі часи жили бідно. Це бідна країна, ще і зруйнована війною. Вона була воєнним пограниччям. З одного боку, європейські держави сприяли колонізації регіону, щоб створити живий щит перед натиском Османської імперії. А з іншого – він так само населявся Османською імперією, для котрої було важливо створити свій форпост для подальшого завоювання Європи. Це можна порівняти з коліщатками механізму, які входять одне в одне.

Боснія – приклад мультикультурності. Це справді плавильний казан, у якому різні культури стали чимось специфічним і локальним. Наприклад, тамтешні мусульмани – це не конче нащадки турків, це ісламізовані слов'яни, які говорять слов'янською мовою, визнають Аллаха і Магомета, проте водночас для них невелика проблема їсти свинину та вживати алкоголь.

Коли ти в Сараєві бачиш старі мечеті, а поряд ще кам'яні православні храми та кафедральний католицький собор і знаєш про те, що тут була єврейська громада, то Боснія здається дуже екзотичною, майже неєвропейською, інопланетною країною. Ця мультикультурність, зокрема, була причиною війни. Колапс Югославії зробив людей дуже бідними. Вони опинилися просто в диких умовах. Через біди, смерть, утрату Батьківщини й ідентичності, адже було багато змішаних родин, боснійці стали дуже простими, відкритими й навчилися радіти сьогоденню.

Це люди, які знають, що таке жорстокість і агресія. Переживши все це, вони намагаються наповнювати життя позитивними емоціями. Боснійці, на відміну від австрійців чи шведів, радо приймуть тебе до себе додому, хоч знатимуть тебе десять хвилин. Якщо ти в боснійця запитаєш дорогу, він не розкаже, а проведе тебе туди, куди треба, сяде до тебе в машину, приділить тобі свій час. То зовсім інший тип людського спілкування. Коли ти приїжджаєш в Боснію, це тебе обеззброює і реально закохує.

– Хтось із твоїх читачів уже скористався книжкою як путівником Балканами?

– Парадокс української книжкової ситуації полягає в тому, що найбільше відгуків і рецензій виходять не на літературних сайтах, не у Фейсбуці, а переважно в Інстаграмі. Наприклад, я вже знаю, що моя книжка була в Мостарі (Боснія і Герцеговина). Хтось фотографує її з македонським вином, згадуючи свій літній відпочинок. Це справді дуже приємно. На форзаці видання є мапа, дивлячись на яку, читач може побудувати маршрут своєї майбутньої подорожі.

Віктор Азьомов

ПАЛІМПСЕСТИ «ЕНЕЇДИ» ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Трагедія і тріумф Дидони

Якби Дидони дали пряму мову, вона розповіла б літературознавцям чимало такого, від чого ті, схопившись за голови, заходились би не лише переписувати підручники для середньої школи та переінакшувати лекції для студентів, але й змушені були б по-новому трактувати національні сенси поеми Івана Котляревського «Енеїда». Спробуємо відійти від трафаретного образу Дидони, потвердженого академічними авторитетами, пірнувши в океан національних первнів нашої «Енеїди». Єдиною опорою буде для нас текст поеми під доскіпливим, але коректним дослідницьким скальпелем. А ще – методологічні засади Духовної Архетипної Системи Віктора Азьомова та родоцентричного світогляду Олександра Лук'яненка.

Відрізок життя головного героя Котляревського, пов'язаний із Карфагеном, мислиться як закінчена сага двох сердець, нерівноцінних у порогах вірності. На нашу думку, сенси образу Дидони набагато глибші й масштабніші, але чомусь не прочитані до сьогодні.

Карфагеном опікувалася Юнона, люта суперниця Венери, матері Енея. Значить, прибукавши до цього міста, наш герой автоматично потрапляв на ворожу територію. Усе матеріальне, започатковане в Карфагені, не матиме продовження в майбутньому. Усе карфагенське духовне, трансформоване від протилежного й засвоєне в скарбниці несвідомого, складатиме досвід, який дасть можливість подолати випробування й ініціюватися Енеєві на героя.

На перший погляд, любовна інтрига лише потверджує банальну істину, що задля інтимних насолод та втіх людина ладна забути навіть покликання богів. Тривіальна історія, тривіальний фінал...

Здається, Котляревський слідує ступа в ступу за Вергілієм. Але є сутнісні відмінності. У Вергілія Дидона сама наказує приготувати собі смертне вогнище, сама кидається в полум'я, але падає на меч Енея, і в полум'ї згоряє фактично труп уже мертвої цариці. Високу орбіту жіночого Еґо в найвищій точці кагарсисного напруження припляскує до грішної землі грішний попіл грішного людського тіла. Класичне самогубство класичної коханки.

Котляревський же своєю творчою волею надає Дидоні зовсім інший, винятковий, високий космологічний духовний статус.

По-перше, очерет у кінці городу зовсім не призначався для ритуального самоспалення. Спонтанне рішення використати запас палива на зиму як знаряддя зведення рахунків із життям відкриває ситуацію вибору, за яким центри раціональної оцінки ситуації пригнічуються й у дію вступають архетипні спонуки індивідуального несвідомого героїні – Дидоною рухає досвід поколінь українських жінок – великих лад, Великих Матерів, Обережниць, Амазонок, Ярославен, Чураївен.

По-друге, автор «прибрав» із тексту підступний меч: спокусник Еней тепер не зможе «догнати» гріховною смертю свою коханку на вівтарі возвишеної смерті, жінка не просто опанувала ситуацію – вона містичним чином вже над нею. Вона свідомо пройде всі кола пекла тут, на землі, у вогні, вона очиститься від скверни гріха... А для чого? Що далі?

Зробимо історичний відступ. У праязичницькій традиції є такий феномен: дружина мертвого чоловіка добровільно йшла на ритуальне вогнище. Щоб метафізично, у наві Великого Роду, бути поряд зі своїм судженням. Жінку спеціально готували до такого метафізичного переходу з тілесного стану в енергетичну, космологічну субстанцію. Аналітичні карти плутає те, що насправді Еней живісінький, сповнений нових спонук і з подвоєною енергією виконує накреслення неба. Але... для Дидони він помер. І це незаперечна правда, яка в її свідомості концентрується в концепт непереборної істини.

Не можна не зважати на ту очевидну обставину, що Дидона в поемі живе у двох нетотожних світах. У першій частині твору (до загибелі) вона діє за законами зрозумілого та звичного нам антропоцентричного мислення. Проте в акті самоспалення й у розмові з Енеєм у пеклі діалектичні принципи бачення світу не можуть бути застосовані. Така логіка призводить до перекручення, вульгарного тлумачення святая святих – тексту твору. Справа в тому, що в ситуаціях архетипного межового вибору, в доленосні моменти життя, перед лицем смерті ця жінка керується типовими для тієї епохи заповідями прадавніх родоцентричних поведінкових принципів. А вони побудовані на вертикальних ієрархічних зв'язках між ви-

димим і невидимим, матеріальним і духовним, фізичним і метафізичним. Це прерогативи ієрархічного світогляду. В ієрархії родоцентричних цінностей діють імперативи національних звичаїв, національних традицій, віри як найвищого аргументу совісті й честі людини. Людина, яка пройшла такі сакральні випробування, набуває здатності телепортаційно, полого, космологічно впливати на світ нижчих енергій – насамперед на людей, незалежно від того, знають вони про це чи не знають, хочуть вони цього чи не хочуть.

І тому, по-третє, завдання дружини, що має родоцентричний світогляд (це про Дидону), – до кінця життя служити чоловікові, зберігати вірність його поклонянню. Яка, за Котляревським, роль цієї жінки в долі Енея? Чи вона лише зухвалий зигзаг фантазій Зевса? Карфагенська цариця своєю смертю дала Енеєві саме те, чого йому *недоставало*, чого він сам тоді не розумів, а осягнув лише... в кінці поеми, коли нарешті дав згоду піти на сакральний поєдинок із Турном. Дидона, як справжня духовна жона, втілення архетипу Великої Матері, діяла оберегово – на випередження.

Актом самоспалення вона онтологічно перебирає на себе роль своєрідної Оранти в долі Енея, переходить зі стану коханки, що є першою природною чуттєвою фазою близькості чоловіка та жінки, у другу, вищу фазу, в любов, де провідну роль відіграють ірраціональні зв'язки між людьми.

І, по-четверте, ми підібралися до центрального питання, а чого ж йому, зухвальцеві й характерникові, *недоставало*? Відповідь буде розлогою.

Ідучи за Котляревським, Еней ніколи з власної ініціативи не покинув би карфагенський Едем. Меркурій, посланець володаря неба й землі, дав троянцеві такого прочухана, що той «піджав хвіст, мов собака; / Мов Каїн, затрусивсь увесь; / Із носа потекла кабака: / Уже він знав, який Зевес». Це до того, що звинувачувати Енея в подружній невірності не можна. Але й державник із нього тут ще ніякий. Звісно, Дидона далеко від таких міркувань. Її докори й розлогі, і дошкульні, і справедливі, і... сповнені такої психічної навіювальної сили, що здатні ввести саму жінку в стан неосудного афекту. І Дидона в кінці першої частини поеми зважується на безглуздий у параметрах антропоцентричного мислення й величний у родоцентричних первнях крок – вона йде у вогонь. Її тіло, джерело гріховності, зникає. Вона не настроюється на меч, але фізично проходить усю повноту очищення полум'ям, яке у світі символів означає найвищі випробування добродетельності й віри. Вогонь – це стихія перетворення душі, звільнення її від гріховного зла.

Ключова деталь: наш лицар не звабився скоками в гречку, не був одержимий пошуками чергової пасії – він мусить надолужувати державницькі гони. А це реабілітує його й перед коханою, і перед лицем національної вічності.

І несвідоме Дидони, резонатор тієї самої національної вічності, раптом – а насправді глибоко закономірно – веде її в ритуальне вогнище.

Неймовірним учинком цариці свавільний Карфаген містично включається в побудову централізованої козацької держави. Ідея бога Зевса в перекладі на історичні поняття – це ідея, що оволоділа масами. Все-перемагальна, непереборна, незнищенна. Навіть хиткі околиці (Карфаген... чи Донбас) мусять підкоритися ієрархії надісторичних передвизначень, силою любові долучаючись до могутнього потоку державотворчих змагань. Так тлумачить Котляревський.

Дух Дидони, як енергетичний оберіг, на орбітах Великого Роду йтиме за коханим, наснажуючи його в перипетіях боротьби за утвердження держави, пантруючи в численних викликах, випробуваннях та авантюрах.

Еней далекий від усвідомлення того, що виклик Дидони відкриває в ньому довгий і тяжкий психічний процес – початок руйнації його, Енеєвого, Карфагена поверховості, егоїзму та легковажності. Одночасно це – жертвний камінь у будівлю майбутнього Рима. Серце коханої – метафізична, так і не усвідомлена ним територія шуканої внутрішньої Вітчизни, перше посилення до закладин особистого почуття відповідальності за доручену справу, обов'язку полководця й державного діяча.

В античному світі існувало повір'я, що душу людини можна врятувати, переселивши її в будь-який призначений для цього предмет. У Вергілія Юнона посилає Іридію, щоб та відрізала в конаючої Дидони пасмо волосся. У такий спосіб душа цариці мала уникнути пекельних мук. Котляревський категоричний: «Енея так вона любила, / Що аж сама себе спалила. / Послала душу к чорту в ад».

Перемагає оціночна християнська традиція? Будьмо обережні з однозначними висновками. Є ще розлогий опис зустрічі двох колишніх коханців у пеклі. Саме тут автор розставив остаточні (язичницькі!!!) акценти.

Давши волю творчій фантазії в переліку сонмиська грішників і способів їхнього покарання, поет чомусь відмовився від деталізації мук Дидони. Інший християнський дидакт не пропустив би нагоди задля повноти морального колориту провести читача за грішницею дев'ятьма колами пекла. А в тексті сухо, двома рядками, підкреслено описово повідомляється, що «Еней уздрів свою Дидону, / ошмалену, мов головня».

Вона омудрена митарствами Великого переходу – він той самий гольтіпака. Вона у світі ієрархій – він у діалектиці антропоцентризму. З нею, персоніфікованою нареченою від майбуття, Еней – і то не своєю волею – вступив у містичний шлюб. Тому реальні сімейні узи мають бути розірваними, щоб герой, звільнений від зовнішніх заземленостей, зміг пройти суджений йому шлях до опанування Самості.

Мандрівець до аїду дошкульно й одверто цинічно оцінює теперішнє становище жінки й... пропонує зараз же, в пеклі, згадати минуле й удатися до любовних утіх. І тут нарешті розкривається велич злету й велич жертви Дидони: «К чорту убирайся / На мене більш не женихайся... / Не лізь! Бо розіб'ю і ніс!» Ні слова докорів, ні грама емоцій від лібідо, ні натяку на якусь любовну гру. Чи це та Дидона, яка так щедро й розлого осипала зрадливого мандрівного Дона Жуана кпинами та вмовляннями в першій частині? Вона вже не чує, не бачить, не мислить себе у світі людей. Еней блідне перед «ошмаленою, мов головня», Дидоною. Він ні на рисочку не змінився. Він нічого не зрозумів. Він той самий ловелас. Скільки ж великих і малих дурниць ще накоїть на своєму життєвому шляху! Не флер бурлескно-травестійної традиції, а одностороння жіноча катарсисна напруга справжньої шекспірівської трагедії визначає цю мізансцену.

Надто несумірні величини зіткнулися віч-на-віч. Поет не знаходить іншого способу розрядити ситуацію – Дидона раптом зникає з-перед очей Енея. Як людина. Лірична частина їхніх стосунків завершена. Далі – національний епос, що з повісті двох сердець переростає в літопис нації. Де б'ється колективне серце мільйонів – у єдності життя і смерті, перемог і поразок, надій і спроневір. Це – у глибокому підтексті поеми. А як анімі-Дидоні – жіночому несвідомому Енея – як їй терпіти його химерне характерництво в межах вічності, щоб десь на фініші його національного місіонерства, може, навіть поза межами поеми, віримо в це, дійти-таки згоди з химерною козацькою натурою коханого вже в архетипі Мудрого Старого?

Парадоксально, але сама Дидона й розрив із нею потрібні в долі Енея, щоб з іншою коханою, з нацією, він не опускався до відмітки флірту, за яким маячить привид безвідповідальності й елементарної неготовності до архетипної жертви в ім'я державного втілення. Еней мав би опанувати аніму – простір жіночого колективного несвідомого, згармонізувати його в собі в цілісну особистісну систему морально-етичних цінностей чоловіка, лицаря, очільника держави – особисте із загальним, індивідуальне з громадянським... Чи впорався герой із цим завданням? Відповідь треба шукати в надтекстах до поеми І. Котляревського – на сторінках нашого сьогодення.

«Карфаген повинен бути зруйнований», – закінчував свої промови великий політик античного світу Марк Катон Старший. Вислів знайомий кожному, хто живе на цій планеті і вчився в середній школі, – у статусі фразеологізму вже третє тисячоліття. Людство оцінило в ньому безмір концентрованого владного волонтаризму в суміші з містичною невідворотністю неминучого – історична мапа світової цивілізації зіткана з таких пазлів.

«Карфаген повинен бути зруйнований, але тінь його йтиме за вами», – свідчить Котляревський у поемі «Енеїда». Мотивація розривання стосунків з

боку Енея читачеві зрозуміла. Це і в Енея, і в нас виходило й виходить непогано. Але ж поема продовжується. Як умонтувалися руїни Карфагена в наступні етапи розвитку справи Енея?

Хочеться вірити: наш герой зрозумів, що все егоїстичне, індивідуальне, сердечне має відступити, відійти на другий план. У перипетях утілення величних національних накреслень ліричні ретардації на догоду серцю провокують відступи й програші на полі бою.

Автор послідовний у проведенні цього положення. Активована жіноча воля виявляє себе в кількох ключових епізодах твору. Але як? У першій частині це, звичайно, зустріч Дидони з Енеєм. Далі – жінки, збурені Юноною, ледве не знищили флот троянців. І нарешті війна в кульмінаціях поеми формально обумовлена бажанням двох претендентів заволодіти серцем Лавінії.

Кожного разу деструктивний елемент виявляє себе, коли порушується домінування чоловічих засад, особливо на тлі розгортання головної лінії сюжету – боротьби за утвердження козацької держави. Знаменно, що над всіма цими негараздами нависає тінь аніми – богині Юнони, трансформованого архетипу Грізної Матері, який активується в часи швидких суспільних змін і помщається як за помилки минулого застою, так і неофітних перетворень.

Котляревський наголошує, що в критичні моменти вирішення національних викликів суспільство має орієнтуватися на твердий мілітарний, лицарський, козацький, суверенний початок. Будь-яка розконцентрованість, сентиментальність, непослідовність, ліричне розм'якшення можуть звести нанівець навіть найблагороднішу, найвищу, божественного рівня ідею.

З іншого боку, не можна не бачити, що актом самоспалення Дидона виводить свою долю з профанного побутового рівня і стає речницею Великого Роду. Не можна не бачити закамфльованої під травестію історичної правди, коли в умовах жорстокого російського імперського гніту та винародовлення Українська Духовна Традиція була загнана в надра колективного несвідомого народу.

Але ніщо не може пересікти віковічності, безперервності, самобутності Буття національної душі. Барвінкові первні любові й офіри українки Дидони виспівані Котляревським не за лекалами Вергілія, а з тисячолітньої традиції відданості, стоїцизму й утвердження безсмертя жіноцтва Руси-України.

Дидона, цей самовтілений символ рідної землі, до відповідності якому Енеєві прижиттєво доростати, космологічно наповнюватиме його вітаїстичною енергією державотворення.

Наш не лише літературознавчий, але й громадянський обов'язок – відчитати ці палімпсести незнищенності нації, донести їх до свідомості молодого покоління в тяжку годину сьогоднішніх борін за незалежну суверенну соборну Україну.

Ганна Дідусенко

ГОРТАЮЧИ СТАРОДРУКИ: ЩО ПИСАЛИ ПОЛТАВЦІ ПРО І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО (ЗА ФОНДАМИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО)

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди.
Поки сонце в небі сяє,
Тебе не забудуть*

Т. Г. Шевченко

Ці слова, сказані великим Кобзарем на пошану славетного полтавця, справді стали пророчими. Минуло 250 років від дня народження І. П. Котляревського, а світ і досі захоплюється карколомними пригодами парубка Енея, співпереживає ніжній і вірній красуні Наталці Полтавці, сміється над дотепними витівками Москаля-чарівника. Водночас творчий спадок поета, а особливо весело-бурлескна «Енеїда», став переломним моментом не тільки в літературі, а й в історії нашого народу як такого: поема не лише відродила українську літературну мову, почерпнувши для цього натхнення в українцях, їхньому побуті та блискучих гранях індивідуальності, а й дала українській нації силу для відродження та подальшого розвитку. Саме цим і зумовлено незгасний інтерес як українських, так і зарубіжних дослідників до вивчення життя і творчості «батька української літератури».

Найбільш яскраво дослідницьку палітру ілюструє збірка «Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях», що була впорядкована й підготовлена до друку А. Залашком, першим директором Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського. Видання включає в себе архівні документи та матеріали, що розкривають сторінки біографії письменника, спогади його сучасників, широкий спектр літературознавчих праць вітчизняних, зокрема полтавських, та зарубіжних дослідників. І хоч ця збірка побачила світ ще в 1969-му році, а деякі літературні джерела представлені в ній не повністю, а скорочено, це видання й понині залишається найбільш повним зібранням документів для вивчення життєпису автора «Енеїди». Щодо наукової та пізнавальної цінності матеріалів, уключених до книги, то вони з плином часу не втратили своєї актуальності та можуть і надалі бути надійним дороговказом для майбутніх дослідників в їхніх невтомних пошуках власного пізнання яскравої самобутності «веселого мудреця». Сама збірка, а також деякі з творів, представлених у

ній, зберігаються у фондах Полтавської обласної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського. Особливу дослідницьку цінність становлять літературно-мистецькі праці кінця XIX – поч. XX ст., адже «пожовклі, вицвілі від часу аркуші паперу розкривають не одну невідому сторінку в біографії корифея української літератури» [3, с. 3]. І хоч це зауваження було зроблене А. Залашком стосовно архівних документів, усе ж вивчення праць перших знавців творчості Котляревського також може надихнути на пошук та відкриття нових шляхів у літературознавчих дослідженнях особистості І. П. Котляревського.

Почнемо нашу бібліографічну розвідку оглядом праць видатного полтавського історика, архівіста та краєзнавця І. Ф. Павловського. Його розвідки насамперед цікаві тим, що ґрунтовані на дослідженнях архівних документів, на які він постійно робить посилання. Коло його наукових інтересів було досить широким, а одним із найбільш вагомих дослідницьких напрямів був усебічний та ґрунтовний аналіз історичної минувшини губернського міста Полтави. У контексті цих історичних розвідок він розглядав і постать І. П. Котляревського, міркуючи, що «наши очерки о давней Полтаве и жизни полтавской были бы не полны, если бы мы обошли молчанием личность знаменитого полтавца, жившего и действовавшего как-раз в рассматриваемый нами период» [9, с. 101]. Тому дев'ятий розділ другого випуску видання «Полтава у XIX столітті» (це видання є окремим відбитком із журналу «Київська старовина» за 1906 рік) він присвятив детальному описові життя і творчості І. П. Котляревського. Тут Іван Францевич не лише докладно оповідає біографію свого земляка, знайомлячи так читачів з особистим побутом поета і його взаєминами з рідними та знайомими, а й аналізує та оцінює його творчу спадщину. Текст розвідки вміщує фотографії та досить цікаві примітки й посилання, що надають більшої інформативності дослідженню. Наприклад, Іван Фран-

цевич наводить відповідь І. Срезневського на його ж запит, чому він у Полтаві, а саме: «Могила (т. е. Шведская) и Котляревский – ничто другое не могло меня привлечь в эту беззаботно-скупную, простодушно-пустынную, хоть и милую Полтаву» [9, с. 102]; цитує цю відповідь за текстом «Записок» Срезневського. А описуючи навчання І. Котляревського в семінарії, Павловський робить таку примітку-зауваження: «Зазначим, кстати, что в этой же семинарии получил начальное образование и другой знаменитый полтавец, Николай Ив. Гнедич» [9, с. 103]. На жаль, старі видання, як відомо, можуть зазнавати втрат із плином часу. Це стосується й нашого випадку: книга збереглася не повністю – була втрачена половина дев'ятої глави, яка обривається на епізоді зустрічі поета з І. І. Срезневським. Тому, як доповнення до аналізованого джерела, радимо репринт видання твору І. Ф. Павловського 1910 року – «Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856)». І хоч розділ восьмий цієї праці, за словами автора, є «очерком о Котляревском», який був надрукований 1908 року [8, с. 235], ми можемо додати, що він також інформаційно розширює та доповнює текст розвідки за 1906 рік. Тож ознайомлення із цим розділом дозволить заповнити лакуни втраченої інформації з розглянутого вище видання, зокрема послугує цьому опис і малюнок приміщення школи імені І. Котляревського, а також опис і фотографії пам'ятників на могилі поета.

Продовжимо розповідь оглядом двох відтисків праць І. Ф. Павловського із журналу «Київська старовина» за 1905 рік: «Участіе И. П. Котляревскаго въ формировании малоросійських козацьхъ полковъ въ 1812 г.» та «Къ біографіи И. П. Котляревскаго». У цих розвідках Іван Францевич звертається до суспільно-громадської діяльності письменника, пояснюючи це тим, що «на страницах “Киевской Старины” не мало было помещено исследований, статей и заметок, касающихся литературной деятельности родоначальника новой украинской литературы» [10, с. 1].

У першому повідомленні він розглядає діяльність І. П. Котляревського на військовій службі, а саме його особистий внесок у формування козацького полку в с. Горошиному. Військову службу Котляревського І. Павловський трактує через призму знайдених архівних документів – двох листів поета й донесення про створення ним козацького полку. Історик зазначає, що поет поставився до взятої на себе справи відповідально й сумлінно і, не зважаючи на труднощі й перешкоди, зміг повністю закінчити формування козацького полку навіть раніше визначеного строку. Крім того, ця розвідка І. Павловського є цікавою в аспекті досліджень загальної історії України, оскільки автор подає своє бачення передумов створення козацьких полків в Україні з огляду на події 1812 року.

У другому повідомленні розглянуто історію конфлікту І. П. Котляревського з міською думою та її головою купцем Ворожейкіним щодо асигнувань полтавських богоугодних закладів, який виник під час перебування письменника на посту попечителя цих установ. Перебіг цього конфлікту І. Павловський досліджує за допомогою знайдених у міському архіві документів. І хоч фінал цієї історії не відомий, бо, за словами історика, «к сожалению, данных об этом мы не нашли в архиве» [5, с. 10], вона є досить пізнавальною для вивчення особистості поета. А найціннішим, на нашу думку, є те, що Іван Францевич надає читачам можливість самим, на основі викладеної інформації, зробити висновки про ставлення Котляревського до своїх обов'язків й одночасно привертає увагу до його дотепної саркастичності під час ведення перемовин. І знову ми бачимо серйозне й відповідальне ставлення видатного полтавця до дорученої справи, відчуваємо його бажання виконувати її добре. А його саркастичні, дошкульні зауваження щодо виявлених недоліків були настільки прицільними, що брали за живе думських опонентів, котрі навіть внесли до журналу засідань міської думи записи про «оскорбительные и к делу не принадлежащие выражения...», а саме: «...глава Ворожейкин, имеет ум тонкий, гибкий и изворотливый, который он показал во многих случаях...» [5, с. 7] – із подальшим поданням скарги до губернського управління на неповагу поета до міської влади.

Ще одну статтю І. Павловського зі схожою назвою – «Къ біографіи И. П. Котляревскаго» – знаходимо на сторінках 13-го випуску Трудів Полтавської вченої архівної комісії. Цей допис є висвітленням окремих біографічних фактів із життя поета та ґрунтується на відомостях зі знайдених справ «Приказа Общественного Призрения», що зберігалися в архіві Полтавської губернської земської управи. «По существу, все эти данные о поэте, извлеченные нами (Павловским. – Г. Д.) из этих архивных дел, если и не представляют очень ценного материала для биографии писателя И. П. Котляревского, то все-таки они рисуют его деятельность, как стоявшего во главе “дома воспитания”, отношение к нему Приказа Общественного Призрения, доверие и расположения к нему высшей администрации края...» [8, с. 133]. А оскільки «в жизни исторических деятелей важны и мелочи, и они имеют интерес и значение» [10, с. 1], то, на нашу думку, саме таке виявлення різноманітних біографічних фактів дозволяє допитливим дослідникам скласти цілісний образ І. П. Котляревського, відкриваючи нові грані його особистості та розглядаючи його не тільки як письменника, а і як людину та громадянина. Крім того, публікація має цікавинку – наприкінці статті І. Ф. Павловський наводить два автографи І. П. Котляревського.

Хочемо привернути увагу й до короткої біографічної довідки письменника у праці І. П. Павловського «Краткій біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губерні съ половины XVIII вѣка». Крім лаконічних біографічних свідчень, тут також подано портрет поета та стислий, але досить пізнавальний рекомендаційний бібліографічний список творів І. П. Котляревського й невеликий огляд літературно-критичних праць із примітками І. Ф. Павловського. Зокрема, навівши літературно-критичну працю П. Куліша (1861), він додає: «Кулиш несочувственно относится к поэту» [7, с. 96]; а після згадки: «... есть биография С. П. Стеблин-Каминского, лично знавшего поэта», додає – «библиографическая редкость» [7, с. 96]. У кінці списку Павловський рекомендує – «См. еще труд Житецкого об Энеиде» [7, с. 96].

Узагальнюючи огляд цих праць, зауважимо, що І. Ф. Павловський, використовуючи архівні дані, зумів розкрити й донести нащадкам характерні особливості поета через його ставлення до дорученої справи, взаємини з друзями, сусідами, начальством. Дослідник зумів не тільки розкрити образ І. П. Котляревського як людини з великим серцем, живим, допитливим розумом, непримиренної до всякого кумівства й підлабузництва чи несумлінного ставлення до справи, а й громадянина, який, маючи ідеали та принципи, також мав бажання й натхнення їх відстоювати. Із праць І. Ф. Павловського вимальовується постать «веселого мудреця», який має досить розуму, щоб висміяти життєві негаразди, і досить дотепного, щоб ставитися до недоліків життя з мудрістю й розумінням.

Рекомендована Павловським біографія Котляревського, написана С. П. Стеблин-Камінським, справді є бібліографічною рідкістю. На жаль, вона відсутня у фонді нашої бібліотеки. Натомість працю «Энеида Котляревскаго и древнейшій список ея въ связи съ обзором малорусской литературы XVIII вѣка» (1900) П. Житецького можемо запропонувати користувачам для ознайомлення. Ця розвідка, яку П. Житецький присвятив місту Полтаві, батьківщині Івана Петровича Котляревського, становить собою ґрунтовне історичне дослідження українського мовознавства. Автор ретельно дослідив функціонування в писемності XVII–XVIII ст. двох типів старої літературної мови – слов'яно-української, що продовжувала церковнослов'янську традицію, і книжної української мови, яка поєднувала стару писемну традицію з елементами живого народного мовлення, та, проаналізувавши процеси еволюції обох типів літературної мови на ґрунті їхньої взаємодії з народнорозмовною, зробив висновок про їхній подальший занепад під впливом русифікації у XVIII ст.: «Ми видели, что две разновидности литературной малорусской речи – речи славяно-малорусской и книжная малорусская – должны были исчезнуть из общего потока литературного движения,

созданного Петром Великим» [1, с. 128]. Те, що давня українська літературна мова остаточно не зникла, а отримала потужний поштовх для подальшого становлення й розвитку, П. Житецький пов'язує з мовно-літературною діяльністю І. Котляревського: «Нужно сказать при этом, что он (Котляревский. – Г. Д.) прекрасно владел литературной русской речью и мог бы, подобно многим землякам своим, подвизаться на поприще русской литературы, но, повинувшись своему художественному чутью, с полной верой в могущество родной речи, он подчинился ее поэтическим внушениям. Это был, можно сказать, решительный момент в вопросе в том, быть или не быть малорусской литературе...» [1, с. 163]. Здійснивши ретельний аналіз літературної спадщини І. Котляревського, учений дійшов важливого відкриття про вагомий вплив «Енеїди» І. Котляревського на формування нової української літературної мови: «Этот широкий круг лиц, захваченных Энеидой, привлекал к ней внимание самых разнообразных читателей, поэтому Котляревского нужно признать создателем малорусской читающей публики, которая находила в его произведении правдивое изображение жизни, приправленное здоровым, честным смехом. Самый смех этот возможен был только под условием независимой общечеловеческой мысли, которая требовала свободного поэтического слова. Как творец этого слова, Котляревский по всей справедливости считается отцом новой малорусской литературы» [1, с. 163].

Варто зробити акцент і на публікації «Энеида, сочинение Котляревского на малороссийском языке по списку 1799 г. с вариантами по первопечатным изданиям Парпуры 1798 г. и Котляревского 1809 г.», яку П. Житецький подає як додаток до сімнадцятого розділу своєї розвідки. Мета цього друку – «...восстановить первые три части ее («Енеїди». – Г. Д.) в том виде, какой она могла иметь в первоначальной авторской редакции этой поэмы» [1, с. 174]. Цікавинкою публікації є те, що в процесі ознайомлення з нею ми – разом із мовознавцем Житецьким – мовби самі стаємо присутніми в «стилистической лаборатории автора (Котляревского. – Г. Д.), при самой обработке его произведений» [1, с. 174]. До речі, у нашій книгозбірні зберігається праця Житецького в перекладі українською мовою, видана з незначними скороченнями в Києві 1919 р. Всеукраїнським Кооперативним Видавничим Союзом.

Перейдімо до наступного видання з фондів бібліотеки – «Іванъ Котляревський. Описаніе его жизни» (автор не вказаний). Ця невеличка за обсягом (усього 48 сторінок) книжечка кишенькового формату була видана в Полтаві 1898 року з дозволу цензури Санкт-Петербурга, наданого 14 січня 1898 року. Вона яскравою літературною мовою переказує біографію І. Котляревського та знайомить читачів із го-

ловною працею життя поета – величною «Енеїдою». Гортаючи сторінки цієї книжечки, ми разом із її героєм проходимо «тяжелый и тернистый путь дьячковской мудрости» [2, с. 7] та семінарської науки, відбуваємо військову службу, опікуємось тим, «чтобы лучше устроить и обезпечить Полтавский воспитательный дом» [2, с. 12], та завзято й захоплено працюємо над створенням у Полтаві драматичного театру. Також автор нарису стисло й дохідливо передав зміст «Енеїди», акцентував на її великому впливі на читачів: «Ее читали и перечитывали. Те, которые не имели печатной книжки, списывали ее себе. Были и такие, что почти всю «Енеиду» могли на память без книжки сказать. Некоторые стихи «Енеиды» стали употребляться вместо пословиц» [2, с. 30]. Природно, що в нас виникло питання авторства цього невеличкого, але вельми змістовного літературного нарису. На обкладинці, як і на титульній сторінці, було вказано тільки назву нарису. Виходячи з того, що обкладинка не є «рідною» й, можливо, автор був усе-таки на ній зазначений, ми провели невеличку розвідку. Після наполегливих пошуків на сайті Київського університету імені Бориса Грінченка на сторінках електронного ресурсу «Борис Грінченко» в розділі «Грінченко-літературознавець» ми знайшли назву, ідентичну назві нашого друку: «Б. Гринченко. Иван Котляревский, описание его жизни». Цей електронний запис виявився посиланням на статтю з № 212 «Полтавского вѣстника» за 1903 рік. Текст наведеної статті (з деякими несуттєвими відмінностями) виявився ідентичним текстові нашої книжечки. Тому з великою впевненістю можемо твердити, що наявний у книгозбірні літературно-критичний нарис належить перу українського філолога, педагога, письменника Б. Грінченка. Також припускаємо, що праця була ним написана на прохання Полтавського губернського земства.

Наступну згадку про І. П. Котляревського ми знайшли, гортаючи сторінки збірки наукових праць Полтавської вченої архівної комісії. Загалом видання комісії є невичерпним джерелом краєзнавчої інформації: на їхніх сторінках можна знайти різноманітні дослідження, що висвітлюють питання з історії, літератури, мистецтва, етнографії тощо полтавського краю. Зокрема, у восьмому випуску Трудів Полтавської вченої архівної комісії надруковано працю В. Щепотьєва «Демократичні симпатії І. П. Котляревського», написану до 50-ліття звільнення з кріпацтва селян. Поштовхом до написання статті стало те, що на відзначенні дати падіння кріпосного права мовилося про велику роль російських письменників у цій справі, натомість, «к сожалению, об украинских писателях почти не упоминалось, несмотря на то, что они в данном случае поднимали свой голос против тяжелого положения крепостных не менее смело и

не менее открыто, чем их северные братья» [11, с. 38]. На підтвердження своєї тези про демократизм української літератури В. Щепотьєв провів глибоке дослідження творів І. П. Котляревського з метою виявити й проаналізувати громадські переконання та вподобання письменника. У ході праці він твердо переконався: «Горячей любовью к народу проникнуты эти произведения и незаметно для читателя будят в его сердце те же чувства <...>. Так проявилась в произведениях И. П. Котляревского его демократическая симпатия» [11, с. 38].

Наостанок назвемо ще одну бібліографічну рідкість із фондів ПОУНБ імені І. П. Котляревського – художній альбом «Мартинович П. Рисунки до Энеиды Котляревского». Дуже цікавою є назва книги, зокрема розбіжності між написанням назви на палітурці й на титульній сторінці. Якщо на палітурці ми читаємо «Малюнки художника П. Д. Мартиновича до Энеиды Котляревского», то титул сповіщає: «...по бажанню художника П. Д. Мартиновича, надпись на обложке следует читать: Рисунки до Энеиды Котляревского Порфирия Мартиновича» [4]. Альбом містить тринадцять чорно-білих (намальованих італійським олівцем) ілюстрацій, які зображують жанрові сценки з поеми І. П. Котляревського з наведеними під ними відповідними цитатами з тексту. В основі цього альбому, виданого Полтавською міською думою, – колекція з тринадцяти фотовідтисків малюнків П. Мартиновича, зроблених у московському фотоательє К. Фішера.

Отже, у цінних фондах Полтавської ОУНБ імені І. П. Котляревського зберігається багато рідкісних матеріалів, які не тільки ознайомлять читачів із життям і творчістю великого полтавця, а, можливо, дозволять їм відкрити для себе нові й цікаві риси особистості Івана Петровича Котляревського.

Література

1. Житецкий П. Г. Энеида Котляревскаго и древнейшей списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка / П. Житецкий. – К. : Типографія Императорскаго Университета св. Владиміра, 1900. – 130 с.
2. Иванъ Котляревскій. Описание его жизни. – Полтава : Типо-Литографія Л. Фришберга, 1898. – 48 с.
3. Иван Котляревскій у документах, спогадах, дослідженнях / уряд. А. Т. Залашко. – К. : Дніпро, 1969. – 631 с.
4. Мартинович П. Рисунки до Энеиды Котляревскаго / П. Мартинович. – Полтава : [б. в.], 1908. – Буклет.
5. Павловскій И. Ф. Къ біографіи И. П. Котляревскаго : оттискъ изъ журнала «Кіевская Старина» / И. Ф. Павловскій. – К. : Типографія Императорскаго Университета св. Владиміра, 1905. – 10 с.

6. Павловскій І. Ф. Къ біографіи І. П. Котляревскаго / І. Ф. Павловскій // Труды Полтавской ученой архивной комисіи. – Полтава : Електрич. Типографія Г. І. Маркевича, 1915. – Вып. 13. – С. 133–142.

7. Павловскій І. Ф. Котляревскій Іванъ Петровичъ / І. Ф. Павловскій // Краткій біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губерніи съ половины XVIII века : изданіе Полтавской ученой Архивной Комисіи / І. Ф. Павловскій. – Полтава : Типо-Литографія І. А. Дохмана, 1912. – С. 95–97.

8. Павловскій І. Ф. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856) : по архивным данным, с 80 рис. и планом города / І. Ф. Павловскій ; репр. воспроизведение изд. 1910 г. – Харків : САГА, 2009. – 456 с.

9. Павловскій І. Ф. Полтава въ XIX столетіи : очерки по архивным даннымъ съ рисунками : отдельный оттискъ изъ журнала «Кіевская Старина» / І. Ф. Павловскій. – К. : Типо-Литографія Н. А. Гиричъ, 1906. – 110 с.

10. Павловскій І. Ф. Участіе І. П. Котляревскаго въ формировании малоросійськихъ козацьхъ полковъ 1812 г. : оттискъ изъ журнала «Кіевская Старина» / І. Ф. Павловскій. – К. : Типографія Императорскаго Университета св. Владиміра, 1905. – 12 с.

11. Щепотьевъ В. Демократическія симпатія І. П. Котляревскаго : (къ 50-летию со дня освобожденія крестьянъ) / В. Щепотьевъ // Труды Полтавской ученой архивной комисіи. – Полтава : Електрич. Типографія Г. І. Маркевича, 1912. – Вып. 8. – С. 37–45.

Юрій Ковалів

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ: ФЕНОМЕН ЧИ КАНОН

Будь-яка нормативно-ціннісна система, в тому ряді й літературна, тяжіючи до структурованої визначеності, викристалізовується в канон. Той чи той референт набуває сенсового наповнення в межах усталеного семантичного поля, зазнаючи відповідної фетишизації, що заблоковує шляхи його осягнення в адекватних характеристиках.

Аналогічна рецептивна процедура позначилася й на постаті І. Котляревського. Найпоширеніша формула-кліше «основоположник нової української літератури», її «творець та батько» зводиться до сакралізації імені письменника та його творчої спадщини. Практику типового українського «батькування» поета й драматурга започаткував Т. Шевченко, який у своєму посланні «На вічну пам'ять Котляревському» (1838) віщував: «Будеш, батьку, панувати, / Поки живуть люди». Однак у нього до автора «Енеїди» склалося неоднозначне ставлення. Коли спочатку Т. Шевченко дякував поетові за те, що «Всю славу козацьку ти словом єдиним / Переніс в убогу хату сироти», то в передмові до «Кобзаря» (1847) убачав в ірої-комічній поемі «сміховину на московський лад». Що змінилося за час між двома протилежними за значенням оцінками? Текст «Енеїди» лишився тим самим, хіба що відомим уже в повному обсязі за посмертним виданням 1842 р.

Якщо брати до уваги істотні зрушення рецепції твору, що їх продемонстрував Т. Шевченко, за основу аналітичної аргументації, то довелось би визнати суб'єктивний принцип інтерпретування тексту, неможливіючи наближення до адекватного прочи-

тання творчої спадщини І. Котляревського. Інтуїтивно це відчував і Т. Шевченко. У написаній невідомі повісті «Близнець» змальовано іманентний образ І. Котляревського, котрий любив «усе благодне, в якому б вигляді воно не поставало».

Прикро, але нечисленні студії, присвячені творчості автора «Енеїди», нагадують портретну галерею, де експоновано одне й те ж зображення, тільки кожне з них надивовижу різниться від іншого, тому про відповідність оригіналу говорити не випадає. Складається таке враження, ніби, потрапивши в галерею Котляревських, не можеш знайти справжнього. Де С. Єфремов убачав у постаті І. Котляревського ледве не громадського реформатора, там М. Зеров – «дрібнобуржуазного дворянина». Коли М. Яценко посилався на патріотизм автора «Енеїди», то Д. Чижевський застерігав довірливого читача, перейнятого «національним та державним почуттям» від таких маркувань, адже в поемі, після описів славної минувшини Гетьманщини, поет «гірко розчаровував, подаючи <...> негероїчну та вульгарну картину». Прикладів несумісних рецепцій – безліч. Їх єдне спільне визнання І. Котляревського як засновника нової української літератури, вперше узаконене 1898 р., коли українська громадськість святкувала сто років нового письменства, започаткованого, як вона проголосила, появою «Енеїди». Ця подія, ініційована журналом «Кіевская старина», організована силами львівської «Просвіти», збіглася з ушануванням 25-річної літературної діяльності І. Франка. Статус І. Котляревського як письменника-деміурга, сформо-

ваний у дистанційованій історичній перспективі, було закріплено 1903 р. під час відкриття йому пам'ятника в Полтаві за участю національно свідомих українців, змушених проживати в Російській й Австро-Угорській імперіях, тому їхнє зібрання можна вважати всенациональним форумом. Історія новітньої української літератури задокументалізована тритомною антологією (1798–1908) («Вік», 1900, 1902) в упорядкуванні В. Доманицького й С. Єфремова, що констатувала: українське письменство існує всупереч несприятливій дійсності, шовіністичній політиці українофобської Москви. Тому існує й Україна. Навряд чи автор «Енеїди» міг припустити, яку роль він відіграє не тільки в історії української літератури.

Спроби навести лад у з'ясуванні розуміння постаті І. Котляревського в іманентних характеристиках властиві біографічним студіям. І. Стещенко («Иван Петрович Котляревский, автор украинской Энеиды») провів слушне коригування життєписних, іноді містифікованих версій долі письменника, що набули нормативно-ціннісних констатацій у версіях С. Стебліна-Каменського, В. Пасека, К. Сементовського, А. Терещенка та ін. Дослідник і сам удався до легендаризувань, що їх делікатно усунув М. Зеров. Переважно неадекватне прочитання тексту відбувалося тоді, коли за основу літературознавчого судження бралася позахудожня концепція, що властиве С. Єфремову – апологету соціальної критики й народницької ідеології. І. Котляревський будь-якої активної громадської діяльності, крім участі в полтавській масонській ложі «Любов до істини», не виявляв. Олександр I указом 1891 р. заборонив її, засновану рік тому за ініціативою М. Новікова. Імператор запідозрив прагнення «незалежності Малоросії». С. Єфремов сумнівався щодо української сутності масонства, що, діючи в багатьох містах України (Тульчин, Кам'янець-Подільський, Летичів, Житомир, Одеса, Харків тощо), не відбивало на собі «національної людності». Принаймні ложа «Любов до істини» обстоювала принципи лібералізації Російської імперії, хоч до «каменярьського» руху долучалися й апологети українського автономізму – українофіли на кшталт В. Лукашевича, В. Кочубея, Капністів та ін. Вони були послідовниками гетьмана України в екзилі Пилипа Орлика, майбутнього гетьмана Кирила Розумовського, шотландця Дж. Кейта – засновника масонства в Глухові. Цілком можливо, що «Енеїда», розпочата І. Котляревським ще перед участю в цій корпорації, згодом поступово виявляла опосередковану відповідність езотеричній символіці й морально-етичним чеснотам масонства.

Особливо загостреним було з'ясування мотивів переходу І. Котляревського від давньої, книжної літератури до нової, живленої джерелами народної, передусім мовної культури. Проте не вона тільки стала визначальним критерієм перспективного повороту письменства, адже бароко також апелювало до живої мовної стихії, починаючи від «Паксвіля» Яна Жоравницького. Жив нею й Іван Мазепа, і мандровані дяки,

й Іван Некрашевич, й Опанас Лобисевич, й анонімні автори «Марка Пекельного» чи «Отця Негребецького»... Інша річ, їхні твори не стали подією літературного життя, сприймалися за прояв низького стилю, що не відповідав вимогам книжного канону. С. Єфремову зміна нормативно-ціннісної системи мовного сенсу, що його пережила українська література межі XVIII–XIX cc., видавалася перспективною, іманентно національною, тому він не припускав іншого вибору, убачав вирішальний чинник у соціальному сумлінні, бо «справа такої величезної громадської ваги несвідомо не робиться, а тим більше, коли людині доводиться йти першій». Послідовна апологія логоцентричного чину на теренах письменства спрямовувалася на спростування підтверджених дійсністю міркувань П. Куліша, висловлених у передмові до збірки «Хуторна поезія»: «Котляревський не знав, що він творить», «підкорявся несвідомому велінню народного духу, був тільки знаряддям українського світогляду».

Мало хто звертав увагу на особисте поцінування «Енеїди» її автором. Він, за свідченням І. Стещенко, сприймав власне віршування, принаймні на початку свого творчого шляху, досить стримано, за критеріями раціонально-просвітницької доби, з критичною обережністю за нестатечне заняття. Тому «римач», як його іронічно називали в Полтавській духовній семінарії, звертався до віршоскладання для внутрішньої розради. Давалася взнаки й поширена під ту пору рукописна традиція, зумовлена руйнуванням українського книгодрукування, здійснюваного Московщиною, зумовивши практику анонімного рукописного авторства, переписування текстів без інтересу до джерела. Не дивно, що «Енеїда», перше видання якої (1798) сталося поза волею І. Котляревського, тривалий час поширювалася в різних рукописних списках, віднайдених М. Петровим, М. Сперанським, В. Перетцом, П. Житецьким та ін. Небезпідставно в XIX ст. виникла потреба ідентифікації тексту поеми, на чому наполягали М. Дашкевич, М. Сумцов та Б. Грінченко.

Публікація «Енеїди» в трьох частинах (1798), яку здійснив чернігівський дідич М. Папура, викликала обурення автора, адже видавець не погодив видання з ним, знехтував рукописною традицією межі століть. Насправді поява поеми стала визначальною в історії української літератури, чого І. Котляревський не міг навіть собі уявити. Пізніше, очевидно, усвідомивши слушність учинку М. Папури, поет почав сам налагоджувати видання свого твору. Він засвідчив ознаки сецесійного психотипу зі ще гаразд не викристалізованою новою художньою системою, тому в його творчій практиці химерно поєднувалися елементи пізньобарокової поетики, просвітницького світоуявлення з рисами мало властивого українській літературі класицизму, вже проявлялися паростки

преромантизму й реалізму. Проекція нового письменства тільки-но структувалася, про що ніхто із сучасників не здогадувався, зумовлювалася потребами народного духу, що переживав тоді жакливу катастрофу тотального нищення національної інфраструктури. Очевидно, вибір І. Котляревського виявився інтуїтивно віднайденою відповіддю на невблаганний виклик неприхильної до українства дійсності.

Сумнівно, чи збагнув поет свій учинок, чи зрозумів місію «свідомого українського народолюбця». Він радше, на думку І. Стешенка, правив за «зразок лояльного підданого» Російської імперії, «як урядовець був високо шанований за свої чесноти». І. Котляревському, як багатьом його сучасникам, після остаточної втрати автономії Україна ввижалася міцно припнутою до Російської імперії, лояльність до якої не могла не позначитися й на «Енеїді». Він вірно служив їй у складі Сіверського карабінерного полку, брав участь як штабс-капітан у російсько-турецькій війні, за що отримав орден Святої Анни III ступеня, формував на Полтавщині 5-й козацький полк для боротьби з французами (1812), виконував обов'язки попечителя «богоугодних» закладів, скарбника й книгоохоронця полтавського відділу Російського бібліотечного товариства. Дивним видається захоплення поетом фатальною для українства Полтавською битвою («Полтавську славили шведчину»), хоча в поемі «Енеїда» згадується полковник Лубенський, який «к Полтаві полк веде», поспішає «Полтаву-матушку спасати», окуповану росіянами на чолі з комендантом Келіним. Так само він посилався на Гадацький, Полтавський полки, які, на відміну від Миргородського й Прилуцького, пристали до Івана Мазепи.

Тому «Енеїда» викликає подвійне враження. Справді, І. Котляревський спромігся написати нетипову ірої-комічну поему, що вийшла за межі трагедійного жанру чи пародії. Маючи з ним тісні інтертекстуальні зв'язки, вона продемонструвала перехід від «двотекстовості» до семантично автономної «однотекстовості», з якої усувалася присутність Вергілія, на противагу творам П. Скаррона, А. Блюмавера чи М. Осіпова й О. Котельницького, що так і лишилися літературно-історичними пам'ятками, наслідкуванням давньоримського взірця. На відміну від Вергілія, який мав на меті в «Енеїді» (29–19 до н. е.) з 12-ти розділів й 9996 віршів прославити троянця Енея – засновника Риму, звеличити імперські домагання Октавіана, світову могутність його імперії, І. Котляревський виходив з інших засад. Головний герой його поеми – не завойовник, тому не виявляв імперських зацікавлень на новій землі, куди його вигнало національне лихо, спочатку сподівався порозумітися з рутульцями, але мусив збройно протистояти їм, коли ті вдалися до провокацій. Тому твір І. Котляревського не зовсім вкладається в один ряд з творами П. Скар-

рона, А. Блюмавера, М. Осіпова й О. Котельницького, навіть пізніше написаної анонімною білоруської «Перелицьованої Енеїди». Так, він належить до сміхової культури, але не в карнавальному сенсі з перевертанням «верхів» і «низів», описаному М. Бахтіним, не в раблезіанському реготі гіперболічного переситу, не в дусі грубого гробіанського жарту. Персонажі «Енеїди» І. Котляревського живуть не у світі пірамідальної, жорстко регламентованої ієрархії давнього Риму з її Олімпом, недосяжним для простих смертних. Натомість Еней та інші козаки в інтерпретації українського поета перебувають в одному світі з богами, схильними поводитися так само, як земні істоти, хоча й наділені більшими повноваженнями. Між «верхнім» і «нижнім» просторами відсутня демаркаційна лінія. Усіх єднає здоровий сміх як вияв потужної вітальної сили, гарних апетитів, земних і небесних щедрот, уміння ними задовольнятися без всіляких зловживань. Центральне місце посідає потужний сміх воїна, часто на екзистенційній межі життя та смерті, – воїна, який, тримаючи при собі зброю, наділений рисами лицарського етосу, завжди вміє захистити свою людську й громадську честь, тому Москва завжди боялася козака із шаблею, Запорозьку Січ, української ментальності.

І. Котляревському вдалося не тільки реабілітувати запорожців, статус яких послідовно дискредитувала й нищила Російська імперія (маніфест від 3 серпня 1775 р., імперська історіографія Г.-Ф. Міллера, І. Теплової, О.-І. Регельмана та ін.), а й сформувати національний міф соціальної й етноментальної самотождності мілітарного українства на основі козацької ідеї, спонукати до переорієнтації вірогідних перспектив відродження національного буття в його сутнісних характеристиках. Тому прийоми перевдягання були зовнішніми формами внутрішньої екзистенційної сили невгнутої особистості, що лишалася незнищеною. Ось із чого починалася нова українська література, основним героєм якої стала нескорена нація, здатна відродитися всупереч найнесприятливішим обставинам.

Трагедія остаточного зруйнування Запорозької Січі, асоційована з катастрофою Трої, здавен викликала асоціації з Києвом: «Про вдачі татар, литовців і московитів» Михалона Литвина, «Дніпрові камени» Яна Домбровського тощо. Запорозьці, як і троянці, змушені були податися позасвіти, аби побудувати там нову Батьківщину, а не засновувати абсолютно іншу династію. І коли, за версією Вергілія, завдяки троянській волі виник Рим, відмінний від Трої, то чом би так не відновитися українській козацькій державі? Принаймні нею могла стати Задунайська Січ, власне Усть-Дунайське буджацьке військо, яке на тогочасній турецькій території продовжувало справу Запорозької Січі, підступно ліквідованої Катериною II. Котляревський – учасник російсько-турецької війни,

ад'ютант генерала К. І. Майендорфа – безпосередньо не займався козацькими проблемами, добре йому відомими з діяльності графа О. Ф. Ланжерона, зосередженої на їхньому розв'язанні на користь Російської імперії. Письменник був поінформований про життя задунайців. Події 1806–1807 рр. безпосередньо позначилися на останніх частинах «Енеїди», зокрема в ситуаціях прояву героїчного чину (Низ й Евріал), у політичній волі відродити свою Батьківщину, у мілітарній спадкоємності українства. Власне, тоді з'явилася класицистично-просвітницька сентенція «любов к отчизні де героїть», хоч автор чітко не назвав «отчизну», давши привід М. Павлишину для іронії: «...читач має пристосувати <...> до будь-якої “отчизни”, яка йому дорога». У формулі згадано й воляцькі чесноти козацтва («там лицар – всякий парубійка, / козак там чортові не брат»), яке допомагало Російській імперії у війнах із Туреччиною, витягувало на собі батальні перемоги, за що мало жорстоку царську подяку. Невипадково Котляревський апелював до національної воляцької минувшини, посилався на гетьманів, згадав Б. Хмельницького у фантастичному сенсі-натяку: «Се килим-самольот чудесний / За Хмеля виткався царя, / Літа під облака небесні, / До місяця і де зоря...». Іноді поширюються припущення, ніби Еней уособлює Україну, а Турн – Росію. Тому бодай у літературній версії альтернативної історії український троянець «З сим словом меч свій устромляє / в роззявлений рутульця рот / і тричі в рані повертає, / щоб більше не було хлопот». Такої гіпотези, що видається домислом, дотримується В. Шевчук. Цілком можливо, що І. Котляревський спростовував версію «Діалога Енея з Турном» із чернігівського підручника «Аполлоновий театр» (1745), у якій слабодухий Еней тікає від грізного Турна.

І. Котляревський тонко відчував відмінність української й московської ментальностей, тому оснастив поему словником, аби московському читачеві дати можливість зрозуміти чужу для нього мовну стихію. Національне життя ніколи не покидало І. Котляревського, хоч перебувало в латентному стані. Воно, витиснене в глибини підсвідомого, проривалося назовні, як, наприклад, 1819 р., інспіроване спотворенням української дійсності безцеремонними, нетолерантними її інтерпретаторами. Цього разу письменник обурився балаганними п'єсами О. Шаховського, різко протестуючи проти них у драмі «Наталка Полтавка». Він також один із перших на теренах української літератури вказав на небезпечні тенденції російщення українців («Москаль-чарівник»), перетворення їх на об'єкти імперського маніпулювання, унаочнював самоочевидні відмінності українських і російських психотипів.

Інтуїція І. Котляревського позначилася й на жанрово-стильовому виборі, підказаному європейською бурлескно-трагедійною традицією та досвідом ко-

зацького «низового» бароко, інтермедій. Цей вибір виявився альтернативним шляхом щойно зароджуваного нового українського письменства панівному в російській літературі псевдокласицизму, сфокусованому переважно на високому стилі, дозволяючи в жанрах «низького» стилю побавитися грубуватим сміхом. Можливо, це й мав на увазі Т. Шевченко, мовлячи про «сміховину на московський лад». Можливо, він, оперуючи гнучким коломийковим розміром, не сприймав і силабо-тоніки, запозиченої з російської версифікації. Однак запроваджений чотиристопний ямб в «Енеїді», що змінив поширену в добу бароко силабіку, чітка синтаксична конструкція досить удало відтворювали стихію сміхової культури, яка засвідчувала вітальну силу українців, здатних переборювати національну катастрофу.

Потужний козацький сміх, виповнений життєлюбною енергією, надавав поемі надзвичайної популярності, однак зумовив і потоки сліпих наслідувань, відомих під назвою *котляревщини*, що вдавалася до огрублення сміху, до вульгаризації естетичних смаків українців, часто зводячись до непривабливої карикатури. Лише окремим письменникам (П. Білецькому-Носенку, К. Думитрашку, Я. Кухаренку) удалося зберегти дешицу сміхової культури, що виявилася життєздатною, пізніше відгукнувшись в усмішках Остапа Вишні, «Дияболічних параболах» містифікованого Порфирія Горотака чи в карнавальній прозі Ю. Андруховича. Мало хто враховував, що персонажі «Енеїди», не дозволяючи собі сентиментів, репрезентували героїчну людину з її здоровим сміхом, якої бракувало котляревщині, котра спровокувала упереджене уявлення про українську спільноту як егалітарну, «хлопську», нехтуючи властивою їй тонкою, поетичною натурою, відображеною в поліжанровому фольклорі. Певно, І. Котляревський розумів, що читач ідентифікуватиме його поему з обмежливим бурлескно-трагедійним жанром, не спроможеться зазирнути в глибини тексту, тому звернувся до створення соціально-побутової драми «Наталка Полтавка» (1819), де акцентовано високі людські чесноти, що сягають іконографічних зразків. Хай вони викликають асоціації з «пейзанами» (Д. Чижевський), п'єса, написана спеціально для Полтавського театру, впродовж двохсот літ лишається незмінною в репертуарі, вабить витонченим ліризмом, як і «Енеїда» своїм маскулітним віталізмом і здоровим сміхом. Обидва твори заклали міцні підвалини белетризації та художньої міфологізації української історії, будівлю якої почали першими зводити романтики, спираючись на творчий досвід неординарного письменника.

І. Котляревський, безперечно, відкрив нову, свіжу сторінку в історії української літератури, яку помітили й заповнили його наступники, але йому напевно чи це було відомо. Такий дивовижний парадокс нашого письменства.

Михайло Наєнко, Олександр Мушкудіані, Олена Погребняк

«ЕНЕЇДА» І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ТА ХУДОЖНІ ПЕРЕКЛАДИ ЇЇ ІНОЗЕМНИМИ МОВАМИ

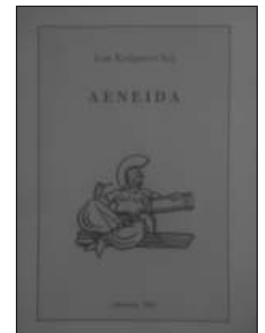
Переклад, як знаємо, – це адаптація художнього тексту до мовних особливостей іншої мови. Інколи доля перекладеного тексту буває ще більш живучою, ніж оригінал. Один із прикладів – переклад Лесею Українкою поезії Генріха Гейне «Коли розлу-

чаються двоє». Покладена на музику М. Лисенком, вона вже понад століття залишається активною в репертуарі дуже багатьох і солістів, і хорових колективів України. А що, коли йдеться про переклад перекладу? Про переспів чи травестію?

Здебільшого вони залишаються тільки літературним фактом у певній літературі. Так було, скажімо, з травестіями Вергілієвої «Енеїди» французькою (Скаррон), німецькою (Блюмауер) чи

російською (М. Осипов та О. Котельницький) мовами. Видані чи й перевидані у своїх літературах, вони далі й не зрушили з місця. Інакша доля судилася травестійній «Енеїді» І. Котляревського.

Її перекладено понад десятьма мовами Європи, і процес творчого перекладу триває донині. Назвімо тільки найбільш відомі: російською існує п'ять перекладів, два останніх із яких (А. Кондратенка й А. Ільїна) виконані вже в наші дні – 1998-го і 2013 року. Крім того, перевидано 2008 року переклад В. Потапової, що вперше з'явився 1961-го. Чеською мовою переклад здійснили Марія Марчанова, Зденка Ганузова і Ян Туречек-Ізерський (1955); білоруською – Аркадзь Кулешов (1969); болгарською – Кирило Кадійський (1987); румунською – Аурел та Іоан Ковачі (2001); німецькою – (у Відні) Остап Грицай (1915) та Ірена Качанюк-Спіч і Леонід Рудницький (у Мюнхені) (2003); англійською – (у Торонто) Богдан Мель-

ник (2004); польською – (у Варшаві) Єржи Плешнарович (1976) і (у Любліні) Петро Куприш (2013); грузинською – Аміран Асанідзе (2011; раніше друкувався також журнальний варіант цього перекладу); 2005 року у Львові перевидали окремі частини поеми польською Єржи Єджевич, Флоріан Неуважний і Єржи Загорський; перекладено мовою есперанто – Геннадій Турков (залишається в рукопису); японською готує переклад Хіно Такао; існує також своєрідний переспів білоруською мовою анонічного автора ще з початку XIX століття. Статистика, як відомо, суха й ніби мало про що говорить, але коли вона така численна, то змушує думати не лише про кількість, а й про якість. Такої кількості перекла-

дів іноземними мовами не сподобилася жодна інша травестія Вергілієвої «Енеїди». У чому ж тут секрет?

Наші попередники-літературознавці над цим уже думали не одну нічку й годиноньку. У радянські часи були міркування щодо цього О. Білецького, П. Волинського, П. Хропка й ін., але вони (в умовах заблокованості відомостей про Розстріляне Відродження) нічого не говорили про Миколу Зерова. А він, як нам здається, дав найбільш прийнятну характеристику цікавої для нас проблеми. На думку вченого, І. Котляревський мав перед собою російську (М. Осипова) та деякі інші травестії часів європейського ренесансу, проте М. Зеров знаходить в українського автора те найголовніше, завдяки чому вона суттєво відрізняється від них. Твердження Олександрі Єфименко, що «“Енеїда” Котляревського так относиться к “Энеиде” Осипова, как живой цветок к жалкому тряпичному изделию», М. Зеров відчутно пом’якшує і наголошує: «Осипов більше версифікатор; він дає легкий вірш, але не може конденсувати своїх образів, тоді як Котляревський дає яскраві образи і, підсилюючи епітетами, робить їх більш рельєфними та пластичними. У виразах Котляревського більше іронії, що підсилює враження й дає розмаїтіший вислів. В Осипова надто мало національного колориту». Є підстави стверджувати, що саме обрідна поетичність і національний колорит поеми І. Котляревського найбільшою мірою сприяли і сприяють тому, що інтерес до неї іноземних авторів-перекладачів виникав і виникає буквально до сьогодні. Навіть у російських. Якби їх улаштувала версія травестії М. Осипова, то вони б навряд чи зверталися до поеми І. Котляревського знову й знову. Нам видається, що найбільш професійний переклад її здійснила В. Потапова 1961 року, а 2008-го його перевидано в Петербурзі – в цьому виданні вміщено й український варіант твору, і 104 ілюстрації художника Дмитра Бісті. Вони (ілюстрації) не можуть, звичайно, змагатися з ілюстраціями Анатолія Базилевича, які готувалися в тих же 60-х роках ХХ століття в Україні, але для російськомовного читача в них містилося дуже багато національної інформації про український шедевр.

Академік О. Білецький устиг 1961 року написати передмову до перекладу «Енеїди» В. Потапової та сказати, що він (переклад) «наиболее эквивалентный вариант украинского текста». Національний колорит перекладу поеми вчений, проте, аналізував скупко, а в М. Зерова це був найпереконливіший аргумент на користь тексту І. Котляревського. «Неокласик» Зеров писав: «В Осипова надто мало національного колориту: так, його спроба надати Дідоні та її двору колорит російсько-поміщицької старосвітчини – слабенька. Котляревський, обставивши цю сцену аксесуарами характеру національно-побутового, зробив її живим документом певної доби». До прикладу – один із фрагментів поеми й те, як його переклала В. Потапова:

*Так вічної пам’яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись...*

У В. Потапової ці рядки звучать так:

*У нас в Гетманщине, бывало,
Свои обычаи велись.
Равняясь, войско застывало
Без всяких «стой, не шевелись!».
Казацкий полк любой заправский –
Лубенский, Гадячский, Полтавский –
Все в шапках, словно мак, цветут.
Нагрянут с копытами стальными,
Ударят сотнями лихими –
И подчистую всё метут.*

У М. Осипова така сцена відсутня, зате аж надто детально описано в нього стосунки Енея з Дідоною. Тут йому бракувало того поетичного лаконізму, який характерний для художньої мови І. Котляревського:

*Еней з Дідоною возились,
Як з оселедцем сірий кіт...*

У В. Потапової ці два рядки звучать так:

*Еней с Дидоною бесились,
Возились, словно с салом кот...*

Бачимо, що поетеса-перекладачка використала два слова, яких немає в Котляревського: образ «возились» вона підсилила експресивнішим «бесились», а «оселедця» замінила «салом». Від цього поетична картина не втратила свого колориту, а в національному розумінні стала не менш яскравою, бо ж образи «кота» й «сала» в українській традиції існують нерозривно здавна: академічний словник української мови подає кілька фразеологічних прикладів саме такого змісту з творів багатьох українських письменників: Г. Квітки-Основ’яненка, Лесі Українки, Гната Хоткевича та ін.

Інколи В. Потапова вдавалася ніби до калькування українських слів; часом додавала в перекладі якісь свої, але вмонтовувала все це в такі звороти, що все в неї виходило аж дуже по-російськи й водночас не втрачало українськості. Скажімо, в переліку збройного начиння, яким у боях користувалися троянці:

*А про военный обиход
Пришлось готовить впрок снаряды, –
Так много, просто дрожь берёт!
Из глины ядер налепили,*

*Для пультів галушок насушили,
Солили сливи – на картечь.
В щити корита преврацали,
Из бочек днища вышибали,
Прилаживали их у плеч.*

То дарма, що зникли в перекладачки всілякі квачі та макогони, колеса й церковні мари, зате з'явилися днища бочок та корита-ночви, які в поетичному лексиконі українських авторів зовсім не чужі. Згаданий академічний Словник української мови знаходить його в Г. Квітки-Основ'яненка, М. Стельмаха чи, наприклад, Олесь Досвітнього: «З повітки сивий дідок викотив величезне барило, намагаючись перекинути догори днищем» (Олесь Досвітній). В. Потапова, отже, добре, як зауважив академік О. Білецький, освоїла лексику поеми й української мови, орієнтуючись, між іншим, і на лексику повістей М. Гоголя, в яких дуже вдало поєднувався, зокрема, «комічний» елемент і російського, й українського лексикону. Ще один приклад для підтвердження цієї думки наведемо у зв'язку із зображенням у поемі картин пекла. В І. Котляревського це не просто пекло, а саме українське пекло, навіть у варіанті, коли в те пекло потрапляв наш брат – літератор. Пригадаймо:

*Гай, гай!.. та нігде правди діти,
Брехня ж наробить лиха більш:
Сиділи там скучні піїти,
Писарчуки поганих віри,
Великі терпіли муки:
Їм зв'язані були і руки,
Мов у татар терпіли плін.
От так і наш брат попадеться,
Що пише, не остережеться...
Який же втерпить його хрін?*

Здавалося б, ну як перекласти російською цей суто український вигук: «Гай, гай!», суто українську ідіому «нігде правди діти», суто Котляревського винахід «скучні піїти»? В. Потапова знайшла для цього саме російські й по-справжньому поетичні відповідники:

*Эхма! Лукавить нет охоты,
Солгав, лишь попадешь впросак.
Томились в пекле рифмоплёты,
Немало было там писак.
Великую терпели муку
За то, что нагоняли скуку... і т. ін.*

Вельми доречними є російські відповідники «Эхма!» для «Гай, гай!», «рифмоплёты», «писаки» для «скучних піїтів» і «писарчуків поганих віри» тощо.

Не одну оскомину вже набили імперські інсинуації, що українська й російська мова споріднені, а носії їхні – єдиний народ. Жодної спорідненості і ніякий не єдиний. Поетична мова це підтверджує якщо не на всі сто відсотків, то близько до цього. Так званого пересічного росіянина до розстрілу став, а він ніяк не второпає, що воно то написано в Котляревського:

*Борців як три не поденькуси,
На моторошні засердчить;
І зараз тяглом закинуєси,
І в буркоті закеньдююши.
Коли ж що напхом з'язикаєси
І в тереб добре зживотаси,
То на веселі занутрить;
Об лиху вдаром заземлюєси,
І ввесь забуд свій зголодуєси,
І біг до гора зачортить.*

Віра Потапова, мабуть, не одним потом зросилася, щоб знайти цьому хоч приблизний російський відповідник. І таки знайшла, скориставшись, щоправда, лише мотивом та грою в каламбур, але ніяк не словесними аналогами. Довелося відмовитися і від «борцу», і від «тягла», і від «гора», замінивши їх «обедком», «тоскою» чи «досадою». Хоча звучить і приблизно, але для трохи підготовленого віршолоба з Росії це буде зрозумілим. Добре, що хоч «борцу» не постав як «первое», а «тягло» – як «скот», який несе на шії улюблене в росіян «іго». Заграбастане, щоправда, з тюркських джерел.

Своєрідною була адаптація Вергілієвого сюжету до білоруської літературної практики. Над проблемою їхньої поеми ««Энеїда навыварат» у різний час міркували Р. Падбярэзкі, Ю. Карський, М. Марковський, А. Мальдзіс, Г. Кісяльов, М. Хаустовіч та інші білоруські науковці. Найбільше суперечок викликає особа письменника й час написання твору, міра впливу на білоруського автора українського тексту І. Котляревського. У 20-х роках ХХ ст. український дослідник М. Марковський спробував довести, що не лише «Енеїда» І. Котляревського впливала на появу білоруської «Энеїды навыварат», але й навпаки – начебто міг існувати і зворотний вплив. Такий висновок ґрунтується на спостереженні над текстом першого видання українського твору (1798), де є рядок «Як хочеш, так себе смякай», де слово «смякай» – не українське, а білоруське. Можливо, І. Котляревський уже був знайомий із білоруським твором, коли взявся за перо? (Г. Кісяльов). Версія ця видається майже фантастичною, адже українська поема була добре відомою й популярною на білоруських землях із кінця ХVІІІ ст., побутувала в рукописах і в усній формі. Тоді як перші згадки про білоруську «Энеїду» – аж 1837 року. Саме тоді студент-першокурсник Москов-

ського університету І. Мисловський передав О. Бодянському фрагмент поеми (104 рядки) із заголовком «Отривокъ изъ 1-ой песни Енеиды, вывороченной на изнанку на белорусській языкъ, по образцу мало-россійской Котляревскаго, г-мъ Мысловскимъ (въ губ. Витебске)». Текст самої поеми написано латинкою. Саме цей текст, але вже кирилицею, і скопіював для П. Шафарика О. Бодянський. Це призвело до низки неточностей і перекоордувань у ньому.

Дослідники ХХ століття здебільшого погоджуються з думкою, що твір виник скоріш за все після війни 1812 року й не пізніше 1830 року. Уперше був опублікований у Петербурзькому журналі «Маяк» 1845 року, більш повна публікація (303 рядки) з'явилася в 10–11 числах «Смоленского вестника» за 1890 рік. Наукову публікацію тексту «Енеїди навиварат» здійснив академік-славист Юхим Федорович Карський на початку минулого століття. Учений доводив, що за мовними й етнографічними ознаками, деякими реаліями, присутніми на сторінках поеми, її автор походив із західної Смоленщини (риси північно-східних білоруських говірок, до яких належить і смоленський діалект). Автором був смоленський поміщик Вікентій Павлович Равінський. Поема могла бути написана ним або після повернення з армії (1816–1825), або кількома роками пізніше. У родині тривалий час зберігався рукопис поеми, й саме на його основі внук В. Равінського Костянтин здійснив публікацію «Енеїди навиварат» у «Смоленском вестнике». Як і Ю. Карський, білоруський письменник і дослідник літератури ХІХ століття Г. Кісяльов дотримується версії про В. Равінського як найбільш вірогідного автора твору. Поема писалася, поза сумнівом, як безпосередня реакція на появу «Енеїди» М. Осипова та І. Котляревського. Складна художня природа твору пояснюється поєднанням книжної письмової традиції з народно-фольклорною основою. Навіть зачин, що перейшов з українського козачого епосу («Жыў-быў Эней, дзяцюк хулавы...»), абсолютно не властивого білоруській історії та фольклорній традиції, свідчить про народно-пісенну першооснову тексту. Цілоком зберігаючи класичний сюжет Вергілія (обов'язкова умова травестії), автор наповнює свій твір реаліями життя білоруського села кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть, часів кріпацтва. Фабула, що перейшла з «високого» жанру, викладена мовою білоруського селянина. Присутність натуралістичних сцен і ненормативної лексики, на думку А. Мальдзіса, є ознакою свідомої полеміки автора з панівними в тогочасній літературній традиції канонами класицизму й сентименталізму. Автор нібито глузує з грубості мови, її відвертої «не літературності» і водночас милується її соковитим гумором, образністю, дотепністю, гнучкістю, здатністю до найрізноманітніших функцій. Троянці, супутники Енея, перетворюються під його пером на кріпосних селян:

*Глядзі, як мы парасшарпалісь,
Аж сорам свеціцца наскрозь,
Ўсе лаці розна растапталісь,
Рубахі чорныя, як вась.
Калі ўжо ласка твая будзець, –
Вялі нам баньку пратапіць!*

У кожному рядкові твору відчувається захоплення невичерпною енергією, талановитістю, спритністю, кмітливістю простого люду – саме ця тема стане наскрізною в білоруській літературі другої половини ХІХ – початку ХХ століть:

*І ўсяку паничыну смякаем:
У бровара сядзець як, знаем;
Пракоп жа ступы, таўкачы,
Загнеткі, суднікі рабіць,
На бочки абручы набіць;
Піліп наш лепіць гарлачы.
А Саўка зелле ўсяка знае.*

Домінантним мотивом білоруської версії поеми, як і «Енеїди» І. Котляревського, є нескореність духу й життєлюбство народу. У раблезіанській сцені бенкету в Дідони, наприклад, докладно представлені всі тонкощі стародавньої білоруської кухні, звичаїв святкування, а етнографічні деталі сповнені життєствердого пафосу:

*За стол ўсе порадам садзілісь,
Мялянік на сталі ляжаў.
Дыдона варыва ўлівала,
Шматкамі мяса ў місьы клала
І забяляла малаком...*

Грунтовно виписана сцена зборів Венери до Зевса демонструє чудові знання автором традиційного білоруського жіночого костюму вищих суспільних верств. А сам головний герой Еней – це не козацький отаман (як у І. Котляревського), а швидше за все представник типу дрібного шляхтича: він освічений і походить із гарного роду, однак бідний, тому змушений служити в панському маєтку. Очевидно, що білоруський автор дотримується реалій тогочасного білоруського життя, досконало передає своєрідний місцевий колорит. Відомо, що Т. Шевченко, який на початку 1840-х років познайомився з білоруською поемою, відзначав її «чисто белорусский элемент». Звертав він, очевидно, увагу на суто мовні особливості твору, які, звичайно, більшою мірою, ніж російські, подібні до українських.

Мовні особливості твору не стають на перешкоді тоді, коли перекладач, крім усього, безмежно залюблений у предмет перекладу й має добру фахову підготовку. Це видно з перекладу «Енеїди» грузинською

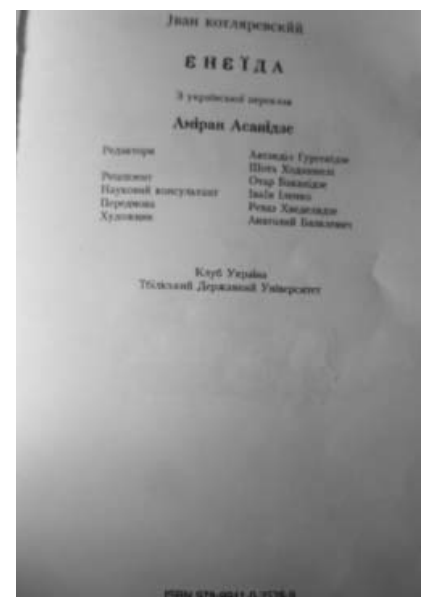

мовою. Це не адаптація, не подвійне травестування, як у білоруському випадку, а саме художній переказ. Автор його – Аміран Асанідзе. Він був душою грузинського товариства, яке 1962 року прибуло з Тбіліського університету до університету Київського й тодішнього Київського педагогічного інституту імені Максима Горького (нині педуніверситет імені Михайла Драгоманова). А з-поміж його друзів тоді були майбутні доктори наук і професори Нурі Вердсадзе, Олександр Мушкудіані, Реваз Хведелідзе та майбутній поет без наукових звань і ступенів Аміран Асанідзе.

На цьому знімку, де немає тільки Олександра Мушкудіані, Аміран Асанідзе стоїть крайнім праворуч разом з іншими двома грузинами й викладачкою університету Ніною Тоцькою під час відвідання ними Шевченкової могили на Тарасовій горі в Каневі. Патроном тодішніх і пізніших грузинських студентів, які вивчали українську мову та літературу, був і нині залишається професор Тбіліського та почесний (*honoris causa*) професор Київського університетів Отар Акакійович Баканідзе (фото праворуч). Він на-

писав для грузинських студентів грузинською мовою «Історію української літератури» у 3-х томах. Його світлину для цього матеріалу взято з презентації грузинського перекладу «Енеїди» І. Котляревського, яка відбулася в українському посольстві в Грузії 2011 року. Перед ним та в його руках бачимо щойно видану книгу грузинського перекладу «Енеїди» І. Котляревського. У нас (М. Наєнко) є чимало гарних спогадів про великого патріота Грузії та України Амірана Асанідзе, проте згадаємо лише один факт: я був дома в його мамі в Тбілісі, вона пригостила нас дивовижним чаєм із гірськими травами та ягодами, а спілкувалися ми з нею через перекладача. Я тоді вперше дізнався (у грудні 1963 року), що жінки у Грузії категорично не спілкуються ні з ким чужими мовами. Є в них неписаний закон, що жінка – головний охоронець мови й національного менталітету, і тому вона повинна говорити зі світом тільки рідною мовою. Перекладачем тоді для нас був студент, комсомольський ватажок університету Томаз Попхадзе.

Над перекладом «Енеїди» І. Котляревського Аміран Асанідзе працював понад 20 років. На жаль,

йому не судилося дочекатися виходу у світ свого перекладу. *«Після закінчення Київського університету він цілком віддався творчій роботі над перекладом "Енеїди", і саме завдяки йому через 200 років грузинський читач має змогу познайомитися з творінням великого українського поета»*, – сказав під час презентації книжки директор Інституту україністики при Тбіліському державному університеті імені І. Джавахішвілі Отар Баканідзе. У цьому заході взяли участь Надзвичайний посол України в Грузії Василь Цибенко, заступник голови Співки письменників Грузії Реваз Мішвеладзе, колеги й друзі перекладача, представники української діаспори в Грузії та засобів масової інформації. А учні тбіліської школи імені М. Грушевського запропонували гостям інсценізовану медіа-презентацію поеми.

У художній майстерності перекладача, так само, як і в майстерності автора першотвору, наявна ціла низка поєднання художніх прийомів: гротеску, пародії, живої і здорової гіперболізації трагічних ситуацій. Усіх їх А. Асанідзе узяв із грузинської народної творчості. Те саме можна сказати і про використання перекладачем реплік. Рядки і в оригіналі, і в перекладі максимально динамічні, прозорі й легкі.

Складність перекладу «Енеїди» І. Котляревського іншими мовами полягає в її бурлескно-травестійній оповіді й багатющій поетичній мові. У перекладі грузинською часто чуємо лайки, влучні вислови, жаргонізми, узяті із живої мови Грузії. Особливо, коли йдеться про гумористичне наповнення поеми. Перекладач перегорнув гори мовних шарів, щоб досягти поставленої мети, використовуючи при цьому багатющий лексичний матеріал, точно відтворюючи задум автора та зберігаючи природність і красу рідної мови. Мандруючи за троянцями, грузинський читач побуває в сільській хаті України, у панському палаці й там побачить лубочні картини з найрізноманітнішими малюнками, сюжетами тощо. У нього не виникає жодного сумніву стосовно того, що ці сюжети й картини взяті з українського життя. Це ж можна сказати і про вбрання героїв у виконанні А. Асанідзе: вони носять не одяг троянських звитязців, а сорочки, широкі, мов Чорне море, штани, чоботи, шапки, капелюхи, свитки, себто повністю українські. Те саме можна сказати й про жіноче вбрання: жінки і в першотворі, і в перекладі одягнені з особливою увагою й ретельністю.

Не було для А. Асанідзе потреби вигадувати для героїв і страви: грузинам більшість із них відомі. Герої «Енеїди» в українському та грузинському випадках ласують зі столу все з мисок. Деталі одягу і страв самі вказують грузинському читачеві, з якої країни та суспільного стану вихопив автор цих героїв, показав їхній побут. Цікаво, що відтворені грузинськими літератами назви страв лишаються українськими. Відбувається

все це головню при зображенні подій, де українські народні звичаї тісно переплетені з грузинськими звичаями й побутом. Це є одним з аксіологічних принципів перекладу А. Асанідзе.

У процесі ідейно-естетичного засвоєння «Енеїди» І. Котляревського А. Асанідзе максимально зберігає її фабульну основу, точно відбиває окремі епізоди, змальовані в першотворі, максимально дотримується й відтворює звичаї, народні вірування, прикмети, побут і морально-етичні уявлення українців, різного роду висловлювання, скажімо, з питань народної медицини, розваг, ігор тощо. Усе це в перекладі подано в етично-інтегративному аспекті, через що грузинський читач не потребує зайвих пояснень, уточнень.

«Енеїда» І. Котляревського славиться особливим характером сміху. Грузинський перекладач не міг не звернути увагу на це. Гуманістичний напрям епопеї, героїчні діяння самого Енея, дух мужності, патріотизму й товариської солідарності в перекладі максимально співзвучні з оригіналом і водночас із історичними традиціями грузинського народу. Тому ці місця глибоко лягають у пам'ять грузинів-читачів. Природа сміху в «Енеїді» А. Асанідзе органічно пов'язана з грузинською природою сміху, місцевою сміховою традицією. Вона глибоко народна та є організаційним центром поеми в обох випадках.

Перекладачеві вдалося мобілізувати великий арсенал грузинського поетичного слова для мовної характеристики персонажів. Він зумів увести в тканину свого перекладу той основний словесний склад грузинської побутової лексики, яким великою мірою користувалися всі поети Грузії, починаючи з Давида Гурамішвілі.

А. Асанідзе, як досвідчений перекладач, зокрема і з української, добре знав, що перебуває під тиском складної поетичної мови – стилістичної строфічної системи; знав, що будь-який автор першотвору задля одної вдалої рими може змінити цілий рядок або і строфу, тобто має велику свободу, перекладач натомість обмежений, позбавлений такої свободи. Водночас йому треба адекватно відбити обриси окремої строфи і зберегти думку кожної з них, кожну деталь, кожен нюанс першотвору. Амірану Асанідзе вдалося повторити ритміко-інтонаційні особливості оригіналу і вкласти зміст кожної окремої строфи першотвору в навіть схематично схожу грузинську десятирядкову строфу.

Відомо, що у творенні оригінального поетичного ритму основну функцію в строфі відіграє рима. Але інтонаційний акцент часто випадає на різні ділянки строфи. Це надає строфі поліфонічного звучання. А. Асанідзе підійшов до відтворення цієї особливості оригіналу творчо. Він майстерно повівся з ритмічною структурою й так досяг інтонаційного багатства поеми. Водночас у перекладеній строфі панує ритм грузинського вірша і грузинського віршування, що аналогічне ритму й звучанню першотвору.

Для відтворення мовно-лексичних та інших художніх образів перекладач старанно шукає й обов'язково знаходить відповідники. Цього, звичайно, важко досягти та, як показує зіставлення, іноді навіть неможливо. Ось зразок перекладу першої строфи з першої частини першотвору:

*Цецхлівіт бічі іко Енеас –
Казакзе аба він тквас аугі,
Чірса да лхінші суприс мивенеба,
Шпотса да чхубші мхне да чаукі.
Роца бердзнеба гадацвес Троа,
Акціес перилад да квебіс гровід,
Ман, хіпатебіші асе нацадма,
Гудамшієрі халхі шекара,
Дагледжіл халатс хелі стаца да
Зургі акція миобел квеканас.*

Така система ідентичності в перекладі витримана автором до кінця поеми. А. Асанідзе максимально зберіг строфічну систему оригіналу. Як завжди, рядки I–III, II–IV–V, VI–VIII, VII–IX, VIII–X римуються й лише зрідка ніби руйнується схема римування оригіналу, а натомість виграє грузинський двійник. Загалом переклад звучить максимально «по-грузинськи» й повністю передає зміст українського першотвору.

Найважче всім без винятку перекладачам давалися ідіоми, фразеологізми, метафоричні вислови суто українського походження. Ну як, скажімо, передати іншими мовами образи на зразок «завзятіший од всіх бурлак», «тягу дав», «як гиря ланців» чи «п'ятами з Трої наживав»? Коли піти шляхом пошуку адекватності, то можна втрапити в халепу й лише зрідка досягти бажаної поетичності. Румуни, наприклад, «бурлацьку завзятість» Енея означили як «чортисько серед розбишак»; чехи назвали Енея «добрячим пройдисвітом» і «шельмою продувною»; німці пішли ніби легшим шляхом і назвали героя простіше: «смлівіший від усіх». До «осмалених, як гиря ланців» перекладачі підійшли з деякими домислами, щоб точніше передати саме українськість Вергілієвого Енея. Румуни, наприклад, побачили Енеєве товариство «стриженими наголо», чехи – «ватагою халамидників», а німці – «з короткими чубами», тобто – з козацькими оселедцями. Російська перекладачка тут обійшлася «бритоголовими голодранцями», зате для виразів «тягу дати» і «п'ятами наживати» використала деяку творчу адекватність: «Котомку сгрѣб и тягу дал» та «грекам пятки показал». Німці з виразом «тягу дав», як видно, відчули складність: «тягу» сприйняли буквально, і тому в них перемогло дієслово «тягнути» – Еней із військом просто «потягнув». А це далеко не те, що в українській мові «тягу дати». Хоча над перекладом працювали двоє не просто перекладачів, а білінгвіс-

тів. Ірена Качанюк-Спіч і Леонід Рудницький – етнічні носії української мови, а німецька для них – мова спеціальності: обоє мають фахові наукові ступені саме з німецької філології.

Загалом, білінгвізм перекладача – найкраща чи й найголовніша умова якісної перекладацької діяльності. Тому таким природним сприймається переклад грузинською А. Асанідзе, який мав вищу освіту з української філології в Київському університеті; майже бездоганним – російською мовою, оскільки перекладачка В. Потапова знала українську з дитинства й т. ін. Хоч у таких випадках ледве не першорядне значення має суто поетичний хист перекладача. Грузин А. Асанідзе – поет від природи (можу підтвердити особистим знанням його неординарної літературної натури. – М. Н.), українець Б. Мельник – теж поет за покликанням, і тому його англійський переклад не викликає особливих нарікань. Не були «одномовними» також румунські чи болгарські перекладачі, оскільки, крім своєї, автохтонної мови, знали українську переважно з межової ситуації – тобто виростили, формувалися на прикордонні з Україною. Там мовним елементом націй, які існують по сусідству, виповнена не лише фізична аура, а й внутрішнє єство їх. Як казав найбільший модерніст ХХ століття Дж. Джойс, у кожній людини навіть кров тече мовою. Важливим, проте (повторюємо), в усіх випадках залишається обов'язковий поетичний хист перекладача. Без нього «не вловиться» жодна образна структура першотвору, щоб знайти їй відповідник у мові перекладу. Білоруська мова, скажімо, найбільш близька до української й за семантикою, і за звучанням, однак на буквالیстському відтворенні «Енеїди» І. Котляревського білоруський перекладач у жодному разі не спиняється. Тому в нього «парубок моторний» міг би залишитися таким, як і в Котляревського, але ж перекладач знаходить для нього суто білоруський образ – «дзяцюк хупавы». І стає цілком очевидно, що над перекладом працював поет. Таким шляхом ішов і Аркадзь Кулешов, який узявся відтворити українську «Енеїду» білоруською мовою практично через століття після з'яви її переспіву анонімного автора.

Переклади «Енеїди» іноземними мовами тривають досі. Так, польською мовою Петро Куприш переклав її 2013 року, а невдовзі, сподіваємося, з'явиться переклад японською авторства Хіно Такао. Подібне не трапляється із жодною іншою «Енеїдою», яких налічується в зарубіжних літературах десятків чи й більше. Найближче до української стоїть португальська «Лузіада», написана за мотивами «Енеїди» Вергілія португальським поетом Луїзом Камоенсом (видана 1572 року). Електронні джерела свідчать, що вона перекладена п'ятьма мовами: італійською, німецькою, польською, російською, українською.

«Енеїда» І. Котляревського, як уже мовилося, перекладена вже одинадцятьма мовами, а дванадцятий переклад (японською) готується. Якщо врахувати, що деякими мовами існує не один, а кілька перекладів (російською п'ять, білоруською та польською по два), то можна сміливо говорити про українську «Енеїду» як світовий феномен. Про неї (переважно в зарубіжжі) складаються навіть легенди, у які вплетено й деякі домисли, проте оперті вони на реальність.

Є усні відомості, що Наполеон, відступаючи до Парижа після поразки у війні 1812 року, прихопив із собою примірник «Енеїди» І. Котляревського (див.: Нудьга Г. Котляревський за рубежом). А письмово першими за кордоном заговорили про поему чехи (Добровський, 1814; Шафарик, 1826) і поляки (Бандке, 1815). В англomовний світ ввела І. Котляревського Тереза Робонсок, що виступала в літературі під псевдонімом Тальві (30-ті роки ХІХ ст.); вона називала талановитого автора-полтавця навіть останнім гетьманом України. Німецький мандрівник-антропогеограф 1841 року зарахував поему І. Котляревського до найвизначніших і найоригінальніших шедеврів української літератури. Згадано поему й у французькій «Історії світової літератури» (1879) Л. Сішлера та в російській «Історії слов'янських літератур» (1879) О. Пипіна. В «Історії всесвітньої літератури», яка видавалася у 80–90-х роках ХХ століття в Москві, «Енеїду» схарактеризовано як поему, близьку до гуманістичної сатири Ренесансної пори (поруч із творами Ф. Рабле та М. Сервантеса), до комічних національних епопей доби Просвіти (І. Красицький та ін.) і до євро-

пейського «сюжетно-екстенсивного» лицарського роману, зокрема французького «Роману про Енея» та романів «бретонського циклу» Кретьєна де Труа. Світ «бретонського роману», як і української поеми І. Котляревського, побачений (зазначають автори «Історії...») крізь магічний кристал чарівної казки, збудовано на хисткому врівноваженні чудесного та звичайного, високого й низького, героїчного й комічного. Завдяки цьому «Енеїда» І. Котляревського й посіла почесне місце в ряду тих творів світової літератури, які узвичаєно називають «енциклопедіями» народного життя. Серед них «Божественна комедія» А. Данте, «Дон Кіхот» М. Сервантеса, «Людська комедія» О. Бальзака, «Улісс» Дж. Джойса й ін.

За Вергілієм, Енеєві в мандрах, пригодах і подвигах сприяли небесні «боги, богині і півбоги». За Котляревським, серед побратимів Еней бачимо й земних героїв –

*Панька, Охріма і Харка,
Леська, Олешка і Сізьона,
Пархома, Їська і Феська,
Стецька, Ониська, Опанаса...*

У мене (М. Наєнка) для підготовки цього матеріалу коло помічників було вужчим, але всі водночас і земні, і небесні: картвелолог і україніст Олександр Мушкудіані, білорусист і богеміст Олена Погребняк, германіст Олеся Костюк, класицист і румуніст Сергій Лучканин. Усім їм щире пошанування й велика вдячність за допомогу.

Вікторія Пащенко

УЧАСТЬ ПАНАСА МИРНОГО У ВШАНУВАННІ ПАМ'ЯТІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

На відзначення 100-річчя виходу «Енеїди» полтавці вирішили побудувати у своєму місті пам'ятник І. Котляревському. Справу спорудження його взяла на себе Полтавська міська дума. Невдовзі почали збирати на цю справу гроші. А вже 1897 року Панас Мирний був запрошений міським головою до участі в роботі комісії зі складання проекту та вибору місця для монумента. Панас Якович наполегливо і сміливо відстоював місце для нього, яке мусило б бути якомога кращим у Полтаві; він виявляв велику активність, про що свідчать гуморески на цю тему, листування й заява до міської управи.

Заяву Панаса Мирного до міського голови було подано невдовзі після засідання думської комісії – за

участю Л. Позена – щодо питання вибору місця для пам'ятника І. П. Котляревському, яке відбулося 24 (12 за ст. ст.) жовтня 1898 року. У цій заяві письменник наполягав, що не потрібно зводити пам'ятник на Протопопівському бульварі, бо там «теснота, несиметрия в направлении улиц <...>, и грязь квартала», а пропонував поставити його на Петровській площі: «Разбиваемый сквер даст прекрасные условия, чтобы создать у памятника уютный уголок украинского характера и соответствующими кустарниками, деревьями и цветами устроить место, в котором именно мог бы отдохнуть от ежедневной суеты наш обыватель и, полюбовавшись памятником, вспомнить своего достойного предка» [4, с. 588].

Запропоноване Панасом Мирним місце комісія зі спорудження пам'ятника визнала найкращим. Його думку підтримало багато щирих прихильників таланту І. Котляревського. Та для остаточного вирішення цього питання потрібна була ухвала міської думи. На голосуванні перемогли реакційні сили, і місцем для пам'ятника обрали Протопопівський бульвар (нині – вул. І. Котляревського).

Полтавський адвокат, культурний і громадський діяч М. А. Дмитрієв зазначав, що вибір Протопопівського бульвару настільки становив злобу дня для обивателів, що пізніше, протестуючи проти цього місця, Панас Мирний виступив із гострою сатирою. Чого тільки варту заява «Господину полтавському городському голові от 22-х шаров, бывших в руках гг. (господ) гласных Полтавской городской думы, кои подавали голос за постановку памятника г. Котляревскому на Протопоповской улице!»

За наявною в Росії системою таємного вирішення деяких справ особам з ухвальним голосом видавали дві виборчі кульки: біла – на випадок згоди і чорна – на випадок незгоди. Гласні проголосували за Протопопівський бульвар. Заява починається словами: «Будучи терзаєми аж до почервонення совестью за наших владельцев, – не сделали ли они преступления перед памятью нашего достославного земляка Котляревского, определивши ставыгы йому памятника на Протопоповской улице...» [4, с. 268]. І закінчується так: «В подтверждение сего нашего ходатайства руку прилагаемо, вышеназванные шары... – всего 22. Были белые, но почервонели» [4, с. 268]. Себто навіть кульки почервоніли від сорому за своїх господарів.

Як протест проти вибору Протопопівського бульвару Панас Мирний написав і дві сатиричні поезії в дусі «Енеїди». Перша – «Жалібна супліка на той світ Іванові Петровому синові Котляревському двадцяти двох гласних Полтавської городської думи, що подали свої голоси за поставлення його пам'ятника на Протопопівській вулиці», у якій начебто гласні пояснюють І. Котляревському, яке ж гарне місце вони вибрали:

Якби ти, славний наш Іване,
Почув, що радять городяни,
Як тебе мають шанувать <...>,
То, певне, б ти з своїм Енеєм
Нам заспівав би не тієї,
А по-московському б загнув,
Та так би голосно та круто
Скрутив словечко те, мов путо,
Щоб і глухий його почув! <...>

Дивися: тут бульвар, як треба,
Над ним буяє синє небо,
Гуляють кози по йому <...>

Побиті вікна, стіни голі,
Обшарпані, мов саме горе,
Воняє всюди пустирем;
Хіба коли яка собака
Мерщій тут пробіжить від ляку
Та хвіст телятко задерє! <...>

Прийми ж від нас се місце, друже,
Не лай ти нас за його дуже
І голови нам не мороч! [4, с. 56–59].

Друга поезія – «Одклик з того світу від Івана Петрового сина Котляревського на жалібну супліку гласних Полтавської городської думи» (рукопис зберігається в Полтавському літературно-меморіальному музеї Панаса Мирного):

А як до мене добулась супліка ваша,
То от вам хрест! Й позаторішня каша
Вся одригнулася, й гірка нудьга,
Неначе трута та, мою тут душу пройняла!
<...>

А ви, ви необачні мої, хотіли
За те мене поставити на базар!
Якщо се станеться, то от вам побожуся, –
Хоч я уже тепер нікуди не годжуся, –
Проте не побоюся ще з могили встати,
Енеєвим бичем вас добре одшмагати!..

Але Іван Котляревський, герой сатиричного вірша Панаса Мирного, вже ні з ким не може боротися. Він змирився зі своєю долею, вирішивши й на новому місці прислужитися Україні:

Зате я, стоячи тут, буду благати
Святого Господа, щоб милосердний він
Свою правицю дужую над краєм моїм звів
І оберіг його од гіркої недолі;
Щоб, вивівши його на вільну волю,
Він і наслав нового кобзаря. <...>
Щоб ті його поспіви голосні,
Як у церквах забій святого дзвона,
Будили тут у душах силу нову:
Любов до краю рідного та до людей <...>.
Тоді й моє старе, побите серце
В труні глухій тихенько усміхнеться,
І я, знайшовши там спокій,
Тоді тільки скажу: амінь!.. [4, с. 59–63].

Перший із цих віршів був надрукований у Львові в «Літературно-науковому віснику» 1899 року – як доказ того, що дух покійного Котляревського ще не вмер у Полтаві. Другий – у журналі «Україна» аж 1929 року. Під час роботи комісії вірші поширювалися Полтавою в рукописах.

Пам'ятник Іванові Котляревському був відкритий в останні дні серпня 1903 року. Панас Мирний став душею цієї важливої справи. До його голосу прислухалися, з думками рахувалися видатні письменники й митці того часу. У музеї Панаса Мирного зберігаються програми святкувань на честь відкриття пам'ятника І. Котляревському, у складанні яких брав участь П. Я. Рудченко.

Панас Мирний бажав провести свято в Полтаві якнайкраще. Марії Заньковецькій, наприклад, він писав: «Ясна зоре нашого кону... Допоможіть нам відбутися наше святкування, як воно годиться задля такого значного для усього краю свята» [4, с. 501].

Офіційні врочистості почалися 30 серпня на могилі І. Котляревського, де коштом Полтавського земства було встановлено новий надгробок. Там Панас Мирний прочитав свого вірша «На відкриття пам'ятника першому українському письменникові Іванові Котляревському», написаного до цього свята. Вірш цей уперше був надрукований 1906 року в журналі «Рідний край» [7, с. 3] (усе число 36 часопису було присвячене пам'яті славного українського письменника Івана Котляревського):

Упала заслони! Й обличчя знайоме
Згори позирнуло на нас...
Се ж ти, наш Іване, кобзарський гетьмане,
Найперший співаче ти наш <...>.

Таке-то, мисливий, земляче наш милий,
Таке з нами диво робив:
До простого слова та рідної мови
Ти перший своїх прихилив!

І з твого почину на всю Слов'янщину
Пішло наше слово гулять;
А твої нащадки своїм рідним батьком
Тебе почали величать [4, с. 63–64].

Другого дня свята, 31 серпня, публіці були показані малюнки П. Мартиновича до «Енеїди», текст до яких дуже добре читав д. Старицький.

Малюнки Порфирія Мартиновича до «Енеїди» Котляревського було випущено окремим виданням у Полтаві 1903 року. Цей альбом експонується в музеї Панаса Мирного. Його художник подарував письменникові та зробив такий дарчий напис: «Дорогому українському писателю, полтавцеві, Афанасію Яковлевичу Рудченку. Порфирій Мартинович. 1903 р. Полтава» [6].

31 серпня місто влаштувало для своїх гостей розкішний обід у «Монголії», який дуже всім сподобався. Про це Д. Іваненко у своїх «Записках и воспоминаниях» (книга, мабуть, єдина в Полтаві, зберігається в музеї Панаса Мирного) писав: «Да как и

могло быть иначе, – как было не есть и не пить – при таком напр. меню, автором коего явился довольно популярный в Полтаве малорусский писатель Афанасий Яковлевич Рудченко: “Карта обиду вечній пам’яті І. П. Котляревського: борщ до шпундрів з буряками; юшка з пиріжками; келебердянська осетрина з підливою; пелюстки до смальцю з сухарями; сахарний горох; різна дичина до соку; заморожена молошна каша з київськими смаженими горіхами та полтавськими пундиками. Трунки; медведики; пунші; Анхизова чекалдыха; овочі”. Все названія блюд і питий позаимствованы А. Я. Рудченко из “Энеиды”.

<...> Как первое, так и второе меню очень заинтересовало тогда Полтаву, часто повторялись приведенные названия блюд, – и долго многие ломали голову, что за штука “Анхизова чекалдыха”.

<...> Во всяком случае, на городском обеде гости хорошо “начекалдыхались” – и потому, вечером, 31-го августа, после спектакля прощание уезжавших из Полтавы с остающимися вышло очень трогательным – много было объятий, поцелуев и даже слез...» [1, с. 217–218].

На відкриття пам'ятника першому поетові нової української літератури до Полтави приїхали письменники, громадські й культурні діячі: Леся Українка, Олена Пчілка, Христя Алчевська, Володимир Самійленко, Михайло Коцюбинський, Михайло Старицький, Гнат Хоткевич, Василь Стефаник та ін. Панас Якович вітав їх у своїй гостинній оселі на Кобишанах, де відбулося приватне засідання обмеженого кола присутніх у театрі й на якому обговорювалася ганебна подія на урочистому засіданні 30 серпня.

Про ці гостини син Панаса Мирного Михайло Рудченко згадував: «Мені було тоді 10 років. Я вперше був прийнятий до гімназії і вперше одягнув учнівську форму. Бажання подивитись на приїжджих, послухати їх промови, а головне – показатися в новій формі, примусили мене упросити матір дозволити мені розносити гостям чай. Одержавши дозвіл, я з великим задоволенням почав частувати всіх присутніх у нас у залі чаєм» [10, с. 1].

На третій день свята значна група гостей пішла до фотографа Хмелевського і сфотографувалася. Але чимало присутніх на святі не потрапило на знімок.

1940 року з Москви приїхала вдова Миколи Дмитрієва Ганна Тимофіївна. Дізнавшись, що М. Рудченкові доручили організацію музею, вона передала велике фото учасників святкування 1903 року в Полтаві. З того часу це фото зберігається в музеї Панаса Мирного.

М. П. Рудченко згадував: «Розглядаючи фото, я по пам'яті став пізнавати деяких осіб, які були в нас на засіданні в 1903 році. Ганна Тимофіївна підказала мені прізвища всіх, які були засняті на фото, і особливо тих, хто був у нас, і повідомила, про що тоді говорили на цьому засіданні» [10, с. 3].

Свої спогади М. Рудченко передав у Київ і замовив картину, яка відтворює засідання в будинку Панаса Мирного: у вітальні за круглим столом сидять усі присутні. Картина називається «У колі друзів». Її автор – художник Київської спілки художників Ю. Баланівський. Зараз ця картина експонується в літературній частині.

У музеї Панаса Мирного зберігається ще один документ подій 1903 року – це портрет І. Котляревського, написаний полтавським художником Грицьком Коваленком і типографським способом відбитий на рожевому шовку. Цей портрет був подарований 1903 року міською думою Панасові Мирному на знак подяки за участь у роботі комісії зі встановлення пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

Свято української літератури вдалося на славу. Василь Горленко в листі до П. Я. Рудченка писав: «Я вынес сильнейшее впечатление от полтавских торжеств, да иначе и быть не могло, это было что-то совсем особенное и захватывающее. <...> Поразительное впечатление производили галичане – свободные люди среди рабов. И какие ораторы! <...> Полтава выдвинулась недавними днями на первый план – заслужила общую признательность» [8, с. 86].

І цьому немало сприяв також Панас Мирний. До останніх днів життя він високо цінував І. Котляревського як письменника, здатного боротися проти будь-якого соціального лиха, усіяко популяризував його твори.

Колишній двірник і кучер Панаса Мирного С. Кочубей згадував один випадок. Якось він купив книжку на базарі й читав її вголос покоївці та кухарці, а вони сміялися. «Коли це заходить на кухню Панас Якович. Поцікавився, що я читаю, та й каже: “Погану ти книжку, Степане, читаєш. Хочеш, я тобі дам хорошу книжку?” І приніс мені “Енеїду” І. П. Котляревського. Дійсно, до чого ж хороша це книжка! А як почав я читати про пекло, дивлюсь, наша баба Параска (кухарка) хреститься. Усі жарти вона сприймала за дійсність і всі вечори водила своїх знайомих слухати “Енеїду”. А я ще й додаю: “Це і вам, бабо, буде таке, якщо ви будете скупитися і погано мене годуватимете”. Не знаю, чи то “Енеїда” допомогла, чи щось інше, а годувати мене баба Параска стала ще краще» [12, с. 4].

Минуло з півтора десятка років. Панас Мирний брав участь у підготовці ювілею та в організації святкування 150-річчя від дня народження І. Котляревського. Але наприкінці липня 1919 року війська Денікіна зайняли Полтаву. Вони прийшли під лозунгом повної реставрації єдиної невідомої царської Росії, почавши її з установами дореволюційного російського правопису. Денікінці не визнавали ніякої України, ніякої української культури, тому заборонили заходи, присвячені ювілею І. П. Котляревського. Довелося обмежитися невеликою панахидою на могилі письменника.

12 вересня 1919 року на роковини І. Котляревського прибули залізничники, друкарі, селяни з Мачух, Супрунівки, Жуків, Рибців. Учасник святкування Д. Т. Мордик згадував: «Коли ми дійшли до могили І. П. Котляревського, то побачили дуже багато народу. На душі стало спокійніше – значить, буде по-нашому, мітинг відбудеться. До початку мітингу всі когось чекали, поглядали на 3-тню Кобищанську вулицю. Раптом у натовпі захвилювалися і заговорили: “Ідуть, ідуть! Он і Панас Мирний...” Хто саме був Панас Мирний – нам стало зрозуміло, хоча раніше ми його ніколи й не бачили. Із боку 3-ї Кобищанської йшла невелика група, чоловік п'ятнадцять. Загальну увагу привертала кремезна людина похилого віку в чорному фетровому капелюсі й толстовською сивою бородою. Незважаючи на похилий вік, ішов Мирний бадьоро, без палиці. Коли він переходив через Кобеляцьку вулицю, піднімався на пагорбок, люди, які йшли з ним поряд, здається, готові були в будь-який час його підтримати під руки, але він не потребував цього» [11, с. 1–3].

Учасником свята був і письменник Олександр Ковінька, який востаннє там бачив Панаса Мирного. Біля могили лунали українські пісні у виконанні хорової капели, якою керували тоді В. М. Верховинець та Ф. М. Попадич.

Із промовою виступив і Панас Мирний. Вона була короткою, але вагомою: «Хай інші, більш дотепні від мене, розкажуть людям про Твої діла невмирущі. А я прийшов скласти на Твою домовину свої гіркі жалі та пекучі сльози, що Тебе тут немає і нікому повідати про те сучасне лихо, що доводиться пережити нашій неньці Україні» [4, с. 296]. «Чудова промова, поважний вигляд письменника справили надзвичайно сильне враження на громаду» [3, с. 254]. «Мені, співакові хорової капели, пощастило брати участь у концерті, який відбувався біля могили письменника, – згадував письменник К. Трофімов. – Отоді я вперше в житті почув коротке, але пристрасне слово письменника Панаса Мирного. Він говорив про нашого чудового земляка-сміхотворця І. П. Котляревського та про умови, в яких відбувалося свято» [13].

Потім усі присутні вирішили піти до пам'ятника письменникові. Учасник цих подій П. О. Репетін згадував: «Коли ця процесія з прапорами рушила з могили і підійшла до пам'ятника Котляревському, то на балконі колишнього дворянського клубу проти пам'ятника сиділи денікінські офіцери, які, почувши спів національним українським хором кантати М. Лисенка на вірш Т. Шевченка “На вічну пам'ять Котляревському”, намагалися розігнати процесію, вигукуючи голосно “замолчите”... Але, побачивши велику силу народу, що почав на офіцерів махати кулаками, вони зникли з балкону в помешканні клубу. А процесія після закінчення Кантати вирушила мирно й тихо по домах» [5, с. 28].

«Годин о 12 дня, йдучи до міста, я зустрів на Кобеляцькій вулиці схвильованого батька, який ішов додому, – згадував син Панаса Мирного М. П. Рудченко. – Коротенько поговоривши, ми розійшлися. Підходячи до могили І. П. Котляревського, я побачив великий натовп людей, могила поета була вся уквітчана вінками, а навкруги, оточуючи натовп півколом, на конях майоріли денікінські жандарми в чорних костюмах з нашитими білими черепами з перехрещеними кістками на рукавах. Як я довідався пізніше, у своєму виступі батько, звертаючись до Котляревського, сказав, що прийшов не уславляти ім'я поета, а висловити свій жаль і звернути увагу його на те, що діється зараз в Україні» [9, с. 10].

Це було останнє прилюдне слово Панаса Мирного. Помер письменник через 4 місяці, 28 січня 1920 року. Відспівували його в Святоуспенському соборі, де відспівували й Івана Петровича. Полтавський художник Грицько Коваленко згадував: «Труну під червоною китайкою і під прапорами везли, по стародавньому звичаю, на санях двома парами волів. Поховали поруч із сином...» [2, с. 16]. Поховали Панаса Мирного на тому ж цвинтарі, на якому знайшов свій останній прихисток і Котляревський.

Література

1. Иваненко Д. А. Записки и воспоминания. 1888–1908 гг. Издание редакции «Полт. Голось» / Дмитрий Иваненко. – Полтава, 1909. – С. 217–218 // Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного. – 367-к.
2. Коваленко Гр. Панас Мирний. Посмертна згадка / Грицько Коваленко. – Полтава, 1920. – С. 16.
3. Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний) як службовець, громадянин і людина. Знадоба до загальної характеристики / Микола Корсунський // Червоний шлях. – 1927. –

№ 7–8. – С. 254 // Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного. – 1335-к.

4. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. Т. 7 / Панас Мирний. – К. : Наук. думка, 1971. – 664 с.

5. Репетин П. О. Спогади і критичні зауваження до біографії Панаса Мирного. 14.05.1939 / Петро Репетин. – С. 28 // Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного. – 255-д.

6. Рысунки Энеиды Котляревського Порфирия Мартиновича. Издание Полтавской Городской Думы. – Полтава, 1903 // Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного. – 1374-к.

7. Рідний край. – 1906. – № 36. – С. 3 // Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного. – 789-к.

8. Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883–1905 / Євгенія Рудинська. – У Києві : 3 друкарні Української Академії Наук, 1928. – С. 86 // Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного. – 1380-к.

9. Рудченко М. П. Спогади про мого батька / Михайло Рудченко. – С. 10 // Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного. – 176-д.

10. Рудченко М. П. Спогади про перебування письменників у Панаса Мирного в 1903 році. 20.03.1963 р. / Михайло Рудченко. – С. 1–3 // Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного. – 104-д.

11. Спогади про Панаса Мирного пенсіонера Д. Т. Мордика. 1963 р. / Дмитро Мордик. – С. 1 // Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного. – 90-д.

12. Спогади С. Н. Кочубея про Панаса Мирного / Степан Кочубей. – Полтава, 1962–1963 рр. – С. 4. // Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного. – 97-д.

13. Трофімов К. У сім'ї вольній, новій / К. Трофімов // Зоря Полтавщини. – 1974. – 12 травня.

Валентина Скриль

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ У ВИДАВНИЦТВІ «ВІК» (ПРОЕКТИ ВИДАВНИЦТВА «ВІК» ДО СТОЛІТНІХ РОКОВИН УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

Вихід у світ друкованої «Енеїди» 1708 року – епохальна подія не лише культурного, а й суспільного життя українського народу через той величезний вплив, який вона мала на подальший його національний поступ.

П. Куліш, котрий упродовж життя по-різному ставився до творчості І. Котляревського, писав, що

саме з «Енеїди» «судилось народитись такому, що зросло з нашою долею навіки, чого не мусимо забути, чого не занастить ні панський егоїзм, ні государня політика: народилась українська література» [2, с. 297]. Порівнює видатного полтавця з «культурним гетьманом», називає батьком «Іваном, що вказав

нам шлях літературний» М. Вороний у вірші «На свято відкриття пам'ятника Іванові Котляревському» [1, с. 406–408]. За покликом І. Котляревського з'явилася ціла низка письменників, котрі почали писати українською мовою.

Незважаючи на тернистий шлях, який здолала у своєму розвитку українська література (урядові заборони, Валуєвський (1863) та Емський (1878) укази, які забороняли не лише українське слово, а й театр і пісні, мотивуючи це тим, що української мови «не было, нет и быть не может»), до свого столітнього ювілею вона дала таких велетів духу і слова, як Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський і ще славну когорту, яка могла б прикрасити будь-яку європейську літературу.

Наближення 1898 р. розбудило культурну громадськість, надихнуло її на започаткування цілого ряду заходів. З цієї нагоди у Львові зібрались українські літератори з Буковини та Галичини й на відзначення свята українського слова заснували «Українсько-руську видавничу спілку», мета якої полягала в широкій популяризації національного письменства. Видані нею книги вирізнялися з-поміж інших своєю віньєткою «ВС» (Видавнича спілка).

Приблизно тоді ж на сході України з'явилося видавництво «Вік», яке розпочало свою діяльність виданням тритомної антології української літератури. Видавництво мало характерну ознаку: на палітурках книг зображували український пейзаж із білостінною хатинкою. Ідея видати ювілейне зібрання творів вітчизняних авторів сколихнула українську громадськість і набула широкої зацікавленої підтримки серед самих літераторів і діячів культури. У часописі «Кіевская Старина» 1897 р. у рубриці «Документи, известия, заметки» М. П. Старицький опублікував листа-звернення до українських письменників, де писав: «В виду наступающая в 1898 году столетия со времени появления “Энеиды”, известного малорусского писателя И. П. Котляревского, желательнo бы было почтить эту знаменательную годовщину в истории малорусской литературы, между прочим, и изданием литературного сборника, посвященного памяти ее зачинателя. Вследствие этого обращаясь с призывом ко всем малорусским писателям, как украинским, так и галицийским, и прошу их принять участие в предполагаемом сборнике. Для этого, исключительно беллетристического, сборника требуются произведения всех родов изящной словесности, – драмы, комедии, повести, рассказы, стихотворения, а также и переводы классических писателей. Пока составится редакция Сборника, о составе которой я письменно извещу каждого сотрудника, я принимаю на себя обязательства собирать и хранить присылаемые произведения, прося уважаемых авторов направлять их в Редакцию «Кіевской Старины» для

передачи мне. Желательно бы было, чтоб это мое заявление перепечатано было и в Галицких периодических изданиях» [4, с. 75].

Ідею створення збірника гаряче підтримав композитор М. В. Лисенко. Він звертається до Б. Грінченка, В. Самійленка, О. Русова в листах від 12 січня 1897 р. та 15 жовтня 1899 р., наголошуючи: «...щоб і мова твору була взірцева, позаяк у цьому збірникові треба показати, оскільки виросла мова від часу Котляревського». Закінчує митець лист проханням «не відмовити в нашій гарячій просьбі і подарувати свою лепту до загальної скарбниці національної» [3, с. 282, 316].

Але справа просувалася не так швидко, як планувалося. До столітнього ювілею «Енеїди» тритомник не вийшов, а побачив світ 1900 р. у київському видавництві «Вік» за редакцією літературознавця Сергія Єфремова. Перший том мав назву «Українська поезія від Котляревського до останніх часів», другий – «Українська проза від Квітки до 80-х років XIX ст.», третій – «Українська проза з 80-х років XIX ст. до останніх часів». Книги були надруковані у друкарні Петра Барського. Кожен том відкривався епіграфом з поезії Т. Г. Шевченка:

*Возвеличу
Малих отих рабів німих:
Я на сторожі коло них
Поставлю слово...*

Видання вмістило 416 творів 81 автора, починаючи від І. Котляревського й завершуючи текстами письменників кінця XIX ст. – Б. Грінченка, Н. Кобринської, М. Грушевського, Дніпрової Чайки, О. Маковея, Т. Бордуляка, А. Кримського, М. Коцюбинського, Б. Лепкого, В. Стефаніка та ін.

Видання ошатне, надруковане на гарному папері товариства «Ржевских писчебумажных фабрик». Щодо кожного представленого в ньому автора наведено короткий біографічний нарис і вміщено портрет. Початок кожного твору оформлений декорованими заголовними літерами та художніми заставками.

Поява такого видання давно була на часі, тож більша частина його накладу розійшлася за передплатою, а за півроку в книгарнях уже не можна було знайти жодного примірника. Тому 1902 р. здійснили його друге – перероблене й доповнене – видання. Матеріально підтримував видавництво меценат із Катеринослава – інженер Володимир Хрінніков, який ще з молодих літ долучився до українського руху: був членом катеринославської «Просвіти», спонсорував катеринославський тижневик «Дніпрові хвилі» та видання праць Дмитра Яворницького. Відомий він також як власник «Українського дому» в Катеринославі, збудованого за його ж проектом у стилі українського Ренесансу.

2012 р. один із примірників цього ювілейного тритомника поповнив фонди Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського.

Надзвичайний успіх започаткованої справи наштовхнув видавців на думку видати збірку «На вічну пам'ять Котляревському», вихід якої невдовзі став знаковою подією в українському літературному й культурному житті. Вона також побачила світ у тій-таки друкарні Петра Барського. Видання схвалила цензура – 25 жовтня 1903 р., але в документах Санкт-Петербурзького цензурного комітету Міністерства внутрішніх справ за № 136 від 16 жовтня 1903 р. зазначено, що з рукопису збірника «На вічну пам'ять Котляревському» вилучено твори «Каменярі» й «У долині село лежить» І. Франка, поему «Дим» Лесі Українки, вірш «До бою» Г. Комарової.

Художнє оформлення обкладинки книги зробив майстер пензля Ф. С. Красицький, внучатий небіж Т. Г. Шевченка, за сюжетом пісні «Віють вітри, віють буйні» з «Наталки Полтавки» І. Котляревського.

На її фронтиспісі – погрудний портрет І. Котляревського роботи художника О. Сластьона (один із кращих в іконографії письменника) та епіграф з елегії Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському»: «Все сумує, тільки слава сонцем засіяла...».

Відкривається збірник сонетом І. Я. Франка «Котляревський». Уміщена також його поема «Іван Вишенський». До книги ввійшли твори Лесі Українки, І. Тобілевича, М. Коцюбинського, О. Кониського, М. Вороного, П. Грабовського, Г. Комарової, Б. Грінченка, В. Самійленка, С. Єфремова та ін. – усього 38 письменників подали 48 текстів. Особливої ваги виданню надав уміщений там і вперше опублікований бібліографічний покажчик творів І. Котляревського та праць про нього, упорядкований М. Комаровим. Книга ілюстрована малюнками до «Енеїди» художника В. Корнієнка. Осмислення художнього простору «Енеїди» – найпомітніший здобуток у творчості цього митця. Художник мав виконати 20 ілюстрацій до поеми І. Котляревського, але встиг завершити лише 11: смерть на 37-му році життя не дала довершити задумане. Пізніше ці малюнки неодноразово використовували в різних ви-

даннях поеми Котляревського. У збірці також уміщено малюнок «Дім Котляревського у Полтаві» Т. Шевченка, зображення пам'ятника письменнику, відкритого 1903 р., і горельєфів на ньому, надгробного пам'ятника, встановленого 1900 р.

Також 1909 р. у видавництві «ВІК» вийшла книга «Твори Івана Котляревського» з передмовою С. Єфремова (один із примірників видання зберігається у фондовій колекції Полтавського літературно-меморіального музею І. Котляревського). Передмова науковця перевершує межі вступної статті – це глибокий науковий аналіз творчого доробку Івана Котляревського, дослідження його ролі в українському літературному процесі та новаторського впливу на хід суспільної думки в Україні. Неабиякої цінності виданню надають ґрунтовні примітки вченого – бібліографічні та біографічні розвідки, аналіз кожного твору письменника й коментарі до них, відомості про будинок І. Котляревського, історична довідка про пам'ятник йому та надгробок, посмертна згадка про ілюстратора «Енеїди» Василя Корнієнка.

Розглянуті видання були вагомим ушануванням «великих роковин» української літератури, вони засвідчили, що за сто років після І. П. Котляревського наше письменство стало одним із найбагатших у Європі.

Література

1. Вороний М. Іванові Котляревському (На свято відкриття пам'ятника) / Микола Вороний // На вічну пам'ять Котляревському. – К. : Вік, 1904.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 685 с.
3. Лисенко М. В. Листи / М. В. Лисенко. – К. : Мистецтво, 1964. – 533 с.
4. Старицкий М. П. Письмо в редакцию о предлагаемом издании Литературного сборника в память И. П. Котляревского / М. П. Старицкий // Киевская Старина. – 1897. – Т. 59. – Кн. 12.

Євгенія Стороха

ПОЛТАВСЬКЕ ОТОЧЕННЯ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО ТА КОЛО СПІЛКУВАННЯ

На початку XIX ст. Полтава являла собою маленьке провінційне містечко з нечисленною дворянською інтелігенцією. Історик М. Сементовський, котрого в Полтаві цікавили пам'ятки історичної баталії 1709 р. та постать Івана Котляревського, залишив цікаві подорожні нотатки про життя міста: «Я не могу

сказать, чтобы Полтава была пышный, шумный, кипящий жизнью город, как Харьков или другие города; нет, в Полтаве постоянно господствует тишина и спокойствие, кажется, суждено этому городу вечное безмолвие и мир после страшного двухвекового беспокойства, кровопролитий, окончившихся на

полях ее славным поражением всех врагов... Большого света нет в скромной Полтаве; да разве может быть большой свет в маленьком окне деревенской хижины. Однако же, я проводил вечера не скучая, в разговоре с Наталками Полтавками, я даже встретил много дам, имеющих претензію на важный тон <...>. Оригіналов в Полтаве множество, но они односторонніе: когда вы будете в Полтаве, то, вероятно, на память вам придет Коробочка, Собакевич, Манилов и даже Ноздрев, а Плюшкиных и весьма много здесь <...>. Молодежи в Полтаве нет и потому часто на балах дамы танцуют с дамами, за неимением кавалеров. Вся лучшая молодежь Полтавской губернии в столице на службе, эти господа налетом посещают родину и, досыта посмеявшись над оригиналами, скорее уезжают от скуки и провинциализма на север в столицу» [5, с. 325].

І. Котляревського, безперечно, можна вважати одним із таких оригіналів. «Он, точно, был оригинал в своем роде, – пише священник І. Н. Мазанов у листі до І. І. Срезневського від 10.01.1839 р. – Говаривал всегда остро, но нередко и с аттической солью... Трудно было уберечься, чтобы он к чему не привязался, но всегда резонно; был душою общества, и где он, там всегда было не скучно» [3, с. 196].

Постійно живучи та працюючи в Полтаві, Іван Петрович у службовій та громадській діяльності мусив мати зв'язки в різних колах.

Усі біографи письменника одностайно стверджували, що він був людиною, наближеною до малоросійських генерал-губернаторів Я. І. Лобанова-Ростовського та М. Г. Рєпніна, виконував їхні важливі службові доручення, що мали значний суспільний резонанс: формував козацький ополченський полк 1812 р., виїздив у відрядження до Дрездена з паперами у ставку російської армії, пізніше організував та очолив перший професійний театр у Полтаві. Іван Петрович мав підтримку правителів краю, бував у них удома на гостинах. М. Г. Рєпнін-Волконський, за спогадами, сам іноді приходив у гості до Котляревського й навіть подарував йому свій портрет роботи швейцарського художника Горнунга.

Можна стверджувати, що ставлення Котляревського до Рєпніна набуло особливої довірливості відтоді, як поет усвідомив, що дії генерал-губернатора спрямовані на суспільне благо й захист посполитих, адже були випадки, коли Рєпнін заступався за бідних від знущань поміщиків, а його промова на відкритті дворянського зібрання в Полтаві 1818 року, де він закликав піклуватися про добробут селян, викликала відверте незадоволення поміщиків.

І. П. Котляревський добре знав керівника канцелярії генерал-губернатора Михайла Миколайовича Новикова, одного з найактивніших членів таємних товариств свого часу, і навіть таємниця престолонаслідування йому була довірена, «ибо в тот самый день,

когда присягали Константину Павловичу, вечером сказал моему отцу: “Сегодня мы присягали Константину, а через неделю будем присягать Николаю” и когда это предсказание совершилось, признался, что давно знал от Новикова... о существовании известного акта об отречении К. П. от престола» [6]. М. Муравйов-Апостол під час слідства над декабристами визнавав: «У Полтаві він (Новиков) заснував ложу, яка служила розсадником таємного товариства. Він до неї приймав дворянство малоросійське, з числа якого найбільш здібних улаштував в товариство, що звалось “Союз благоденства”» [2, с. 6]. Новиков дуже цінував Котляревського як письменника й людину. Завдяки його дружній підтримці й теплій рекомендації восени 1821 р. автора «Енеїди» обирають дійсним членом «Вольного общества любителей российской словесности». Для письменника з периферії це – виняткова подія на рівні прецеденту, адже дійсними членами ставали жителі Санкт-Петербурга, котрі обіймали високі посади. А тут – полтавець!

Серед урядовців губернського центру звертав на себе увагу високою освіченістю, культурою та бездоганним знанням багатьох іноземних мов чиновник з особливих доручень генерал-губернатора Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський. Він походив із молдавських дворян, котрі були в родинних стосунках із князем Кантеміром. З юності Д. Бантиш-Каменський захопився археографічною роботою – вивченням та впорядкуванням історичних першоджерел. Почавши службу в Москві та Петербурзі на посадах, які відкривали перед ним широке поле дипломатичної діяльності, він відмовився від цієї спокуси, віддавши перевагу праці в маленькому провінційному місті. П'ятирічне перебування в Полтаві дало йому можливість віддатися улюбленим архівним справам, результатом яких стала «История Малой России от присоединения к Российскому государству до отмены гетьманства с общим введением, приложением материалов и портретами» у 4-х тт. (М., 1822) – праця, виконана за дорученням М. Г. Рєпніна, який навіть брав безпосередню участь у підготовці першого тому. Під час роботи Дмитро Миколайович спілкувався з Котляревським та користувався його порадами. Відомий лист історика до І. Котляревського від 29 жовтня 1829 р. і відповідь письменника з роз'ясненнями, що стосуються вимови деяких українських слів саме в полтавському регіоні, а також елементів українських народних обрядів.

Перший біограф І. П. Котляревського згадував: «В тогданнее время во всех семействах Полтавского общества свято соблюдаем был обычай праздновать дни именин членов семейства – званым обедом или вечером: сюда-то являлся Котляревский как самый желанный гость; он приезжал обыкновенно на паре вороных или буланых коней, в шинели горохового

цвета со множеством воротников, и при входе был встречаем единодушными радостными восклицаниями: “Иван Петрович! Иван Петрович!” Любимые дома Котляревского были: графа Ламберта, генерала Белухи-Кохановского, Лук’яновича, Есипенковых, Сплиттессера и Стеблина-Каминского, моего отца, с которым он был особенно дружен до последней минуты; отец мой питал к нему неограниченную любовь и преданность, закрыл ему глаза, распорядился его похоронами и поставил над прахом его надгробный пам’ятник» [6].

З-поміж названих у спогадах осіб найбільш цікаві для нас А. Ф. Лук’янович та найближчий друг поета П. С. Стеблін-Камінський, котрий очолював Полтавський приказ громадського притулку та жив неподалік Котляревського, теж на Соборному майдані. З його уст син Степан записав спогади про поета, що мають до сьогодні неперехідну цінність.

Близькою до Івана Петровича людиною був і Андрій Федорович Лук’янович, який походив зі старовинної козацької сім’ї. Його батько був бургомістром у Полтавському магістраті, де тоді служив батько Котляревського. Лук’яновичі здавна жили по сусідству в Полтаві й перебували з Котляревськими у щирих, дружніх стосунках. Про їхній дім згадує Т. Г. Шевченко в російськомовній повісті «Близнець»: Степан Мартинович із будинку Котляревського «пошел через площадь к дому Лук’яновича, чтобы оттуда лучше посмотреть на монастырь» [7, с. 44]. Будучи загалом не дуже заможною людиною, Андрій Лук’янович ще замолоду вступив на військову службу й дослужився до чину полковника. Пізніше він перебував на різних цивільних посадах, закінчивши державну службу 1830 р. симбірським цивільним губернатором. Крім будинку в Полтаві, мав ще маєтність у селі Шедієвому Кобеляцького повіту.

Онука А. Ф. Лук’яновича Олександра Мельникова свідчить, що Андрій Федорович «був справжнім меценатом свого часу, внутрішнім відчуттям відшукуючи талановитих людей... Він цінував поезію й літературу, мистецтва, співчутливо й тепло ставився до талантів, цінував їх поміж своїх гостей вище за чини й титули» [1, с. 7]. Бажаним гостем у Шедієвому був Іван Котляревський. Більше того, за свідченням згаданої вище мемуаристки, «тут він написав свою “Наталку Полтавку”, як митець створюючи всіх дійових осіб за взірцями, що його оточували. Уся оперета взята прямо з натури; усі дійові особи в ній – художні портрети дідушевої челяді та його домочадців» [1, с. 7].

І. П. Котляревського запрошував до себе, приїжджаючи в Диканьку, міністр внутрішніх справ В. П. Кочубей. «...Котляревский был очень ласково принимаем им. Граф нарочито присылал за ним и любил слушать его рассказы. Котляревскому хотелось выпросить у графа подгородный луг, принадле-

жавший графу, и вот за обедом Котляревский подучил одного из сыновей графа, бывших тогда детьми, сказать отцу: “Подари, папа, Ивану Петровичу луку”. Но сынок не совсем понимал слово, однако обратился к отцу и просил подарить И. П. луку. Граф догадался, в чем дело, и исполнил желание И. П. Рассказ этот я слышал от Котляревского» [6], – пише в «Біографічному нарисі» С. П. Стеблін-Камінський. Пізніше П. Куліш намагався обернути простодушний жарт Котляревського на докір письменникові в користолюбстві, не зваживши на те, що все життя нашого поета – приклад істинної безкорисливості, адже ніяких статків та маєтності він не нажив.

В 1817–1821 рр. Полтава була осяяна присутністю й активною діяльністю людини, товаришувати з якою вважали для себе за честь Пушкін і Гоголь, Грибоєдов і Тургенєв, Шевченко і Квітка-Основ’яненко. Більше того: цей чоловік, що посідає особливе, винятково високе місце в історії російського мистецтва, сам себе вважав українцем і – як ніхто інший у I пол. XIX ст. – сприяв популяризації в Росії українського слова. Його природне обдарування вражало сучасників, а поряд із найвищою оцінкою творчості неодмінно підносилися й видатний розум, душевне багатство, сердечна чутливість. Усе це – про геніального актора М. С. Щепкіна, який майже чотири роки перебував у складі трупи, що грала в першому полтавському театрі, очолюваному І. П. Котляревським. Для М. С. Щепкіна Полтава – це ціла епоха, бо тут розквітнув його грандіозний хист, тут для нього вперше були написані головні ролі в опері «Наталка Полтавка» й водевілі «Москаль-чарівник». За діяльної участі та сприяння Котляревського Щепкіна викупили в Полтаві з кріпацтва. Поза всяким сумнівом, він бував у Котляревського та з його уст отримував режисерські вказівки до виконання ролей у драматичних творах.

Ще за життя автора «Енеїди» його ім’я вабило до Полтави видатних учених, мандрівників, літераторів, тому коло знайомих письменника значно розширюється. Дружнім спілкуванням із поетом-полтавцем пишались, залишаючи теплі спогади про відвідини його дому. Улітку 1827 р. до Івана Петровича завітав відомий московський журналіст і літератор М. Мельгунов, 1829 р. – історик, викладач Московського університету М. Погодін, 1830 р. – видавець «Отечественных записок» П. Свін’їн, який у цьому часописі опублікував враження від мандрівки в Україну та зустрічі з Котляревським: «...Чай пив у Котляревського, який живе в дідівському будинку, досі дуже міцному, незважаючи на те, що давній... З бесіди з цим єдиним малоросійським поетом можна отримати багато нових і цікавих відомостей стосовно духу й характеру його земляків» [4, с. 72].

Приблизно в той час поет познайомився й пізніше листувався з російським письменником Орестом Сомовим (Порфириєм Байським), який сприяв публікації пісень із «Наталки Полтавки» в альманасі «Северные цветы» 1830 р. Достеменно відомо не тільки про знайомство Котляревського з польсько-українським поетом Тимком Падурою, який 1829 р. місяць прожив у Полтаві, а навіть про схвальне ставлення поета-полтавця до його творчості.

Серед гостей І. П. Котляревського перший біограф поета називає також М. В. Гоголя. Ця зустріч могла відбутися 1832-го або 1835 р. Проте в листах самого Гоголя, його адресатів і в мемуарній літературі не знаходимо звісток про знайомство поетів. Чи може це означати, що пройшли вони кожен своїм шляхом, не озирнувшись на старшого-молодшого колегу? Люди й пов'язані з ними події, обставини – усе це тісно перепліталось, логічно розбудовувалося; та з плином часу нитка, що втримувала перебіг подій, рветься. Намисто розсипається...

У юності в Гоголя було щось схоже на щоденник – «Книга всякої всячини или подручная энциклопедия» – майже на п'ятсот сторінок. Там нотувалося в алфавітному порядку все, що цікавило Гоголя-юнака: виписки з історії архітектури, записи українських народних звичаїв, уривки з описів мандрівників Росією, нарешті якнайширший «лексикон малоросийский», де мало не в кожному рядку знаходимо посилання на І. Котляревського, тлумачення окремих слів за ним-таки. Вочевидь, автор «Енеїди» був для Гоголя найбільшим авторитетом і знавцем української мови.

Не могли обійти поетову домівку в Полтаві поет і драматург В. Капніст, перекладач «Іліади» Гомера М. Гнідич, фольклорист М. Цертелєв. Іван Петрович листувався зі збирачем російського фольклору І. Снегирьовим. За спогадами одного із сучасників І. Котляревського, багато російських письменників, працюючи над творами, що стосувалися України, листувалися з ним і мали від нього вичерпні, достовірні відомості та пояснення щодо їхніх запитань.

За рік до смерті Котляревського Полтаву відвідав молодий учений Ізмаїл Срезневський. Він познайомився з Іваном Петровичем, який уже сильно нездужав, справив на полтавця враження людини безкорисливої та гідної довіри. 12 липня 1837 р. Котляревський підписав йому доручення на видання своїх драматичних творів: «Створені мною малоросійські опери “Наталка Полтавка” та “Москаль-чарівник” доручаю для видання в світ, в якій буде потрібно кількості примірників, титулярному раднику Ізмаїлу

Івановичу Срезневському». Крім цього, передав І. Срезневському автографи обох п'єс для його альманашу «Украинский сборник», що видавався в Москві. «Наталка Полтавка» була опублікована 1838 р., а водевіль – 1841 р. Щодо видання «Москаля-чарівника» І. Срезневський, виїхавши за кордон, повідомляв матері: «Щепкін пристрасний amator всього малоросійського. Я передав йому “Москаля-чарівника”. Він видає його як другу книжку “Украинского сборника”, і Гоголь буде держати коректуру, а видавши, поставить на малоросійському театрі». На жаль, про участь Гоголя в цьому виданні ніяких даних немає.

Того ж 1837 р. в Полтаві побував літератор, етнограф Вадим Пассек, котрий у статті «Котляревський та його “Енеїда”», видана в Харкові з глибокою щирістю змалював привабливий образ поета-полтавця. Вочевидь, на підставі особистих зустрічей та вражень.

Як бачимо, Полтава не була настільки нудним і спокійним містом, позбавленим усякого духовного життя, як це інтерпретує вже відомий нам М. Сементовський. Абсолютним центром культурного тяжіння тут у першій третині XIX ст. був її геніальний син і співець Іван Котляревський. Навколо нього гуртувались тодішні мистецькі й культурні сили, формуючи культурно-мистецьку ауру міста.

Література

1. Мельникова А. Воспоминания о давно минувшем и недавнем былом / А. Мельникова. – М., 1899. – 227 с.
2. Муравйов-Апостол М. Воспоминания и письма / М. Муравйов-Апостол. – Петроград, 1922. – 194 с.
3. Ротач П. Іван Котляревський у листуванні / П. П. Ротач. – Опішне : Українське народознавство, 1994. – 336 с. : іл.
4. Свiньїн П. Полтава. З мальовничої мандрівки по Росії видавця О. З. / П. Свiньїн / Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. – К. : Дніпро, 1969. – С. 71–74.
5. Сементовський Н. Полтава / Н. Сементовський // Ілюстрація. – 1846. – Т. 2. – № 21. – С. 325.
6. Стеблин-Каминский С. Биографический очерк жизни Ивана Петровича Котляревского / С. Стеблин-Каминский // Фондова колекція Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського. – Інв. № 204-ф.
7. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – Т. 4 : Проза. – К., 1963–1964. – 480 с.

Григорій Титаренко

ІВАН СТЕШЕНКО – ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК «ЕНЕЇДИ» І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Майбутній перший міністр освіти України Іван Матвійович Стешенко народився в Полтаві 1874 р., закінчив тут чоловічу гімназію та історико-філологічний факультет Київського університету. Мріяв про педагогічну й наукову діяльність, навіть певний час пропрацював у жіночій Фундуклівській гімназії міста Києва. Але 1897 р. під час студентських заворушень був заарештований і майже півроку просидів у Лук'янівській в'язниці. Після цього отримав заслання на три роки й заборону на педагогічну діяльність.

На засланні Стешенко готується до магістерських іспитів і вивчає мови: італійську, іспанську, багато слов'янських. Вивчає він і «Енеїду» І. П. Котляревського. Унаслідок цього студювання з'являється 1898 р. його перша велика наукова праця – «Поезія І. П. Котляревського».

Тоді ж у Львові дуже врочисто святкували сторіччя з часу написання І. П. Котляревським «Енеїди». Зокрема зорганізували наукові читання за участю літературознавців, із доповіддю там виступив професор М. Грушевський. Водночас журнал «Кіевская Старина» публікує аж дві праці, у яких професор Київського університету Св. Володимира В. Дашкевич та колишній його студент І. Стешенко незалежно один від одного порівнюють «Енеїду» полтавця з іншими переробками поеми Вергілія, особливо велику увагу звертаючи на збіги з трагедією російського поета М. Осипова. Цікаво, що Стешенко й Дашкевич доходять абсолютно протилежних висновків: якщо перший доводить, що Котляревський наслідував Осипова, а той, зі свого боку, копіював Бюмера й широко використав Вергілія, то другий стверджує, що українська «Енеїда» могла з'явитися й цілком самостійно. Думку Стешенка підтримав І. Франко, але зауважив, що міркування Івана Матвійовича надмір категоричні, із критика він «дуже часто робиться адвокатом».

Праця І. Стешенка «Поезія І. Котляревського» була висунута на здобуття Пушкінської премії Російської академії наук. Дослідник її отримав, як і А. Кримський, який написав рецензію на цю розвідку.

За твердженням Стешенка, «Енеїда» Котляревського – це переробка з російської, змінена впливом української поезії й побутовою колористикою настільки, що її «скоріше потрібно розглядати як майже цілком самостійний твір». Але далі цього судження Іван Матвійович не пішов і не показав, у чому проявився український вплив на російський узірець. Цю

думку розвинув згодом П. Житецький, який доводив, що «перелицьована “Енеїда” більше всього прямо продовжує літературу дяків-пиворізів».

Треба вказати на ще одне достоїнство праці І. Стешенка: наприклад, Л. Білецький убачає в ній початки компаративістики (теорії впливів у літературознавстві). Пізніше в праці «Українське письменство і читач» І. Стешенко зазначить, що «цілком оригінальної творчості нема, цілком оригінальної творчості не може і не повинно бути <...> без наслідування обійтись не можна і в ньому в великій мірі є рятунок оригінального духу». Немає й оригінальних всесвітніх літератур, «коли вони дійсно всесвітні – себто стоять на високому ступені людського розвою і мають зносини з письменством других народів. Тому і критика має бути не класовою, народною чи національною, а суто мистецькою, естетичною».

1900 р. Стешенко із заслання повертається до Києва. З цього часу він усе менше займається літературною працею, а більше уваги приділяє громадській і політичній діяльності. Педагогічна робота йому заборонена, тож заради шматка хліба мусить служити в управлінні Південно-Західної залізниці та в міськдумі, де прийнятий на посаду помічника секретаря, та невдовзі звільнений за поданням жандармерії.

1903 р., як член Товариства Нестора Літописця, І. Стешенко виступає з промовою «О художественно-літературном значении произведений І. П. Котляревского и его заслугах» на святі відкриття пам'ятника полтавцеві. На його промові наполягав М. В. Лисенко. У листі композитора до Маркевича від 11.08.1903 р. читаємо: «... Науменко зрікся від наукової речі про Котляревського. Тепер Павло Житецький рекомендує вам запросити поки не пізно Ів. Мат. Стешенка, головне, студювавшого твори Котляревського. Житецький каже, що якщо виявилось, що старі українські сили не спромоглись, то рекомендує молодого, який може виконати цю справу. Відповідьте мені, чи наукову промову можна у вас читати на язику 20 мільйонів народу?»

30 серпня 1903 р. – уже перед самим засіданням у будинку імені М. Гоголя – розійшлася чутка, що гостям із Галичини й Буковини дозволено виголосити привітання українською мовою, проте більше нікому. Академічні звіти зробили два промовці – О. Єфіменко й І. Стешенко. Російською.

У своїй промові І. Стешенко вже взяв до уваги дослідження П. Житецького й наголосив, що І. Котляревський розвинув у «Енеїді» творіння попередни-

ків – безіменних мандрівних дяків-пиворізів, в удосконаленому вигляді скерував рідне письменство на широке поле світової літератури, у пантеон безсмертя. Уперше роль Котляревського тлумачиться як реформаторська: він увів Україну «в коло культурних націй і тому посів в Україні таке місце, як Данте в Італії, а Пушкін у Росії».

Про полтавські вчористості 1903 р. Д. Дорошенко писав: «Частина учасників <...> сфотографувалася тоді в Полтаві на одній спільній групі <...>. Кого тільки ми не бачимо на ній! Це справжній український іконостас: ось в центрі сидить старенька Ганна Барвінок (Олександра Кулішева), коло неї Олена Пчілка, а там далі – професор Студинський, Михайло Старицький, Міхновський, Чикаленко, Леся Українка, Хоткевич, Коцюбинський, Стефаник, Самійленко, Аркас, Леонтович, Стешенко, Єфремов, Микола Левитський, Шраг і цілий ряд старших та молодших діячів. Де б можна їх усіх вкупі побачити?»

На приміщенні нинішнього кінотеатру «Колос» у Полтаві, де відбувалися ці урочистості, є меморіальна дошка з іменами присутніх тоді корифеїв української культури, але І. М. Стешенка – одного з активних учасників заходів – на ній не згадано. Таким лютом ворогом для радянських можновладців він був.

Природа наділила І. М. Стешенка багатьма талантами, зокрема поетичним. Його майстерні вірші легко

лягали на музику – їх знав і співав революційний Київ весною 1917 р. У Центральній Раді Стешенко очолював Генеральний секретаріат у справах освіти й за короткий час устиг зробити чимало. Його радикалізм на освітньому терені лякав інколи навіть друзів, від яких політик отримав імення «Іван-воїн». Саме за це національне реформаторство Стешенка підступно вбили більшовики в Полтаві в ніч із 29-го на 30 липня 1918 р.

Як же Україна шанує пам'ять свого видатного сина, котрий поклав життя на вівтар української освіти? Сьогодні є лиш одна меморіальна дошка на сільській школі у Великих Будищах, де читав Стешенко лекції з українізації для вчителів 1918 р. Проте з'явилася це дошка не з ініціативи української влади...

Якось я запитав ректора Полтавського педагогічного університету Миколу Степаненка, що зробив для української освіти Володимир Короленко, ім'я якого носить цей навчальний заклад? А майже нічого! Звичайно, він видатний гуманіст, цікавий письменник-соціал-демократ... Але кому, як не Полтаві, першою слід гідно увіковічити пам'ять Івана Стешенка, перейменувавши на його честь цю вищу школу вчителів?! Шкода, що так не думають полтавські владні очільники, бо, як сказав колись мені один такий «український патріот», «Стешенко – это не наш герой». Та я переконаний: настане час – і все зміниться.

Марина Федорова, Надія Влезько

ЕНЕЇДА» І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО – 220 РОКІВ (ОГЛЯД ВИДАНЬ ПОЕМИ З ФОНДУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОУНБ ІМЕНІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО)

*...Кував коваль... Од світу і до світу.
Йї сміялось слово – громом весняним.
Та ж викував із слова – «Енеїду»! –
Отой коваль із серцем осяйним.
То пам'ятник живий козацькій славі:
Від батька Котляревського пливе
Веселий грім козацької держави...
Імперії усі переживе!*

В. Тарасенко

Восени 1798 р. з Петербурга почала свій славний шлях перша пам'ятка української класичної літератури – «Енеїда» видатного полтавця Івана Петровича Котляревського [10, с. 178]. Нам добре відомо, що свою літературну діяльність І. П. Котляревський розпочав у надто складний для України час. Це була

епоха, коли історичні обставини поставили під питання майбутнє української мови й усїєї української культури. У 70-х рр. XVIII ст. було зруйновано Запорозьку Січ, ліквідовано українське військо... «Доборолась Україна до самого краю...» – можна сказати про ті часи словами Т. Г. Шевченка. Здавалося, що не

буде порятунку. «Коли раптом веселий зневажливий сміх серед мертвої тиші почувся... То сміявся Іван Котляревський. І під гомін того зневажливого сміху померла стара Україна, з її повною дезорганізацією по всіх сферах життя, і народилася нова, повна надій на кращу будущину, свіжа й молода, як сама молодість», – читаємо у видатного вченого Сергія Олександровича Єфремова [4, с. 122].

Незважаючи на свій поважний вік, поема не перестає дивувати сучасного читача. «Енеїда» – книга, яку ніколи не набридає перечитувати. Ще до офіційної публікації цей знаковий твір української літератури був вельми популярний у народі, поширювався в рукописах. Першим секрет її величезного успіху підмітив наш краєнин, український письменник і журналіст Орест Сомов, який тоді жив у Петербурзі. В огляді російської словесності за 1828 р. він зазначив, що з «усіх попередніх “Енеїд”, Язонів та Прозерпін навиворіт уціліла тільки малоросійська пародія “Енеїди” Котляревського, тому що автор умів приправити свою поему малоросійською сіллю і живо вивести в ній замість троянців, карфагенян і латинян земляків своїх малоросіян з їх домашнім побутом, звичками і приказками» [13, с. 13].

Котляревський написав «Енеїду» на сюжет одноїменної класичної поеми римського поета Вергілія та працював над книгою до кінця життя: «Я над малоросійської “Энеидой” 26 лет – баюшки баю» [12, с. 17], – писав у листі Миколі Гнідичу, підкресливши: вона є «плодом двадцятишестилетнего моего терпения и посильных трудов». Численні списки й видання «Енеїди», перейшовши через руки не одного покоління, тепер зберігаються у вітчизняних архівах та наукових бібліотеках.

Пропонуємо коротко ознайомитися з виданнями цього твору, які зберігаються на батьківщині поета, а саме в Полтавській обласній універсальній науковій бібліотеці імені І. П. Котляревського. Відразу зазначимо, що у фонді наукової книгозбірні відсутні прижиттєві видання поеми, але бібліотека зберігає перше повне видання «Енеїди» 1842 р., яка має назву «Виргилієва Энеида, на малоросійській языкъ переложенная И. Котляревскимъ». Воно надруковане в Харківській університетській типографії видавцем О. А. Волохіновим, який за 2000 крб. викупив у І. Котляревського права на публікацію твору. Має 425 сторінок, хоч кожна частина поеми має свою пагінацію й самостійний шмуцтитул. До книжки додано «Словник малоросійських слів, які є в “Енеїді”, в російському перекладі» [11, с. 12]. До того, як потрапити до нашої бібліотеки, книга була у приватних колекціях, що засвідчує кругла печатка з ініціалами Н. Е. И. на титульній сторінці та шрифтовий екслібрис, штампель фіолетового кольору, без рамки з текстом «Ф. Г.» (вензель) на першій і останній сторінці

книги. 1979 р. – до 210-ї річниці від дня народження І. П. Котляревського – у видавництві «Дніпро» побачило світ факсимільне видання «Виргилієва “Енеїда”...» 1842 р.

Наступний раритет – перше видання «Енеїди», 1898 р. передруковане у Львові в столітню річницю поеми. 1908 р. ювілей «Енеїди» широко відзначався; йому були присвячені поезії Лесі Українки, М. Старицького, статті І. Карпенко-Карого, І. Франка [6, с. 37]. Книга надрукована «коштом і заходом» Наукового товариства імені Шевченка в його ж друкарні. Передмову до неї написав М. Грушевський [8, с. 20]. На примірнику розміщена мало розбірлива печатка «з бібліотеки <...> в Перемишлі, рішена заг. зборів 31.12.1912». Переглянувши книгу, отримуємо враження, нібито хтось мав бажання вивезти її чи продати, бо на сторінках, де містилися бібліотечні штампи, наявні сліди їхнього знищення. Але книга збереглася в гарному стані, її корінець і кути обтягнуті тканиною. Видання передав до бібліотеки редактор та упорядник книг Володимир Піліпович (Пилюпович) із Перемишля (Польща) у листопаді 1994 р.

Чималий науковий інтерес становить текст перших трьох частин «Енеїди», надрукований нашим земляком, одним з основоположників українського мовознавства, літературознавцем, громадським діячем, головним дослідником творчості Котляревського Павлом Житецьким із рукописного списку 1799 р. – «Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка». Житецький першим показав значення «Енеїди» Котляревського для формування нової української літературної мови: поет «угадаль моментъ, когда сознана была потребность в независимомъ поэтическомъ словѣ. Такова была логика самой жизни или же то, что называютъ въ наше время эволюціей явленій ея, поэтому мы смотрим на Энеиду Котляревскаго, как на синтезь всего пережитаго, но синтезь творческій, въ которомъ положено было начало новаго рода литературныхъ явленій, невозможныхъ в XVIII вѣке» [5, с. 130]. Книга надрукована в Києві в типографії Імператорського університету Св. Володимира 1900 р. На її титульному листі напис: «Посвящается г. Полтаве, родине Ивана Петровича Котляревскаго».

1936 р. «Енеїда» ввійшла до шкільної програми. Полтавська книгозбірня має тогорічні видання – «Вибрані твори» в одному томі та «Виргилієву Енеїду». «Вибрані твори» потрапили до нас із Національної бібліотеки Вірменії, що до 1990 р. носила ім'я Олександра Мяснікяна – радянського політичного діяча. Про це свідчить штампель на титулі книги. І на титульній сторінці «Виргилієвої Енеїди» збереглися штампелі, за якими можна простежити «шлях» книги. Спочатку вона знаходилася в Київській обласній бібліотеці для

дітей та юнацтва імені 15-річчя ВЛКСМ, була в пересувному фонді, а після 1966 р. опинилася в нас. На штампі значиться «Полтавська обласна державна наукова бібліотека ім. І. П. Котляревського» (саме таку назву отримала бібліотека 1966 р.). В обох книгах були надруковані вступні статті вченого-шевченкознавця Михайла Михайловича Новицького (1892–1964). На щастя, у першому виданні вступна стаття збереглася. А ось у другому – ні. 1937 р. М. Новицького, як і багатьох представників української інтелігенції, заарештували, звинувативши в контрреволюційних діях проти радянської влади. Тому не дивно, що вступну статтю було безжально знищено, а прізвище на титульній сторінці й у змісті замальовано чорнилом... Принагідно зазначимо, що два такі примірники (з вирваною вступною статтею М. Новицького) зберігаються у фонді бібліотеки імені М. А. Жовтобрюха ПНПУ імені В. Г. Короленка [14, с. 9].

Ще два видання І. Котляревського – «Твори» (К., 1930) та «Збірка творів» (К., 1948) зазнали втрат від специфічного «книжкового геноциду», як назвав книгознавець С. Білокінь сумнозвісну практику «спецхронів» для проскрибованої літератури.

Перша книга вийшла в державному видавництві України в серії «Бібліотека української класики» за редакцією та примітками академіка ВУАН С. О. Єфремова. Сергій Єфремов – неперевершений майстер такого своєрідного літературознавчого жанру, як передмова до вибраного, повного чи академічного видання певного письменника. 1930 р. він був репресований за сфабрикованим радянською владою процесом Спілки визволення України (СВУ). Тому стаття «антирадянського діяча» з книги творів Котляревського була вирізана й відправлена на «спецзбереження». Єфремов підлягав «спецзберіганню» впродовж довгих десятиліть...

Передмову до другого видання написав Ілля Стебун (1911–2005) (справжнє прізвище Кацнельсон), який потрапив у число т. зв. «безрідних космополітів» із початком сталінської антиєврейської кампанії, яка повела за собою черговий тур гонінь на представників української інтелігенції. Викритих космополітів звільняли з роботи, засуджували, висилали у віддалені райони СРСР. Поняття космополіта поступово перетворювалося на синонім слова «єврей». «А в 49-м почалась кампанія по боротьбі з космополітизмом. На Україні я был главным – с расшифровкой в скобках моей фамилии, чтобы было ясно, что жидовская морда... Это было ужасно», – скаже Ілля Ісакович в одному з інтерв'ю. Отож у «Збірці творів» 1948 р. текст передмови було вирвано, а в змісті прізвище її автора замальоване синім чорнилом, щоб ніхто не зміг його прочитати. Зауважимо, що в нашій книгозбірні є дві книги І. І. Стебуна, присвячені Іванові Котляревському, – 1938 та 1941 р. видання.

Збереглася у фонді наукової бібліотеки «Енеїда» часів Другої світової війни – 1944 р., яка давно стала бібліографічною рідкістю, адже була надрукована в Українському Державному Видавництві накладом усього 7 тис. примірників.

Серед видань української класики, що з'явилися на початку 20-х років ХХ ст. поза межами України, зокрема в Німеччині, одне з чільних місць посідає берлінська «Енеїда» зі вступом Богдана Лепкого й ілюстраціями Адальберта Штірена. Берлінські видання творів Котляревського з'явилися як наслідок студій Б. Лепкого над історією української літератури, пов'язаних із викладацькою діяльністю вченого в Ягеллонському університеті у Кракові, його прагненням заповнити прогалини в публікації класичної спадщини [9, с. 28]. На жаль, у фонді Полтавської ОУНБ імені І. П. Котляревського видання «Енеїди» 1922 року немає. Але є його репринт, що з'явився у Рівному 1998 р. обмеженим накладом і став одним із подарункових видань в Україні. Має книгозбірня й фотодрук видання, який вийшов 1976 р. в родинному видавництві Чарторийських у Нью-Йорку. Ця книга надійшла до бібліотеки від Канадського Товариства Приятелів України. У вступному слові до неї високо оцінено набуток Котляревського й зазначено: «З огляду на це, що під сучасну пору в нас читачів чимраз менше, ми рішили видавати обмежену кількість книжок, головню такі, що їх вартість не з'їдає зуб часу, й оставити для майбутніх поколінь, як свідоцтво нашої скромної праці та матеріального вкладу в скарбницю духовної культури...» [14, с. 10].

Є у фонді бібліотеки й рідкісне діаспорне видання – «Енеїда» українського кооперативного видавництва «ЗАГРАВА». Засновник його – М. Дроздовський. Існувало це видавництво в таборах для переміщених осіб у Німеччині. На книзі – дарчий напис: «Вам, дорогі полтавчани. Акад. проф. д-р Дарина Блохин 25.10.10». Пані Дарина – президентка Німецько-українського наукового об'єднання імені Юрія Бойка-Блохина (Мюнхен). 2010 р. вона відвідала Полтаву й нашу бібліотеку й подарувала рідкісні книги.

Збереглися й переклади «Енеїди» російською мовою: І. Бражніна 1955 р., В. А. Потапової 1964 р. (передмову до неї написав академік О. І. Білецький, редактор книги академік М. Т. Рильський), а також видання 1986 р. в перекладі Д. Андрєєва.

За часів незалежної України «Енеїда» побачила світ у різних видавництвах 1993, 1994, 2000, 2004, 2005–2008 та 2012 рр. Маємо також місцеві полтавські видання 2003 та 2011 рр.

Окремої уваги заслуговує історія ілюстрування «Енеїди». Серед художників, які бралися за цю справу, дуже багато талановитих і знаменитих – Василь Корнієнко (один із перших і один із кращих ілюстраторів поеми), Григорій Нарбут (виконав лише одну ілюстрацію 1919 р.), Порфирій Мартинович,

Валентин Гордійчук, Михайло Дерегус, Іван Їжакевич і найбільш відомий Анатолій Базилевич.

Творчий шлях Порфирія Денисовича Мартиновича розпочався з ілюстрацій до 1 та 2 частин «Енеїди». В 1873–1874 рр. художник створив 13 графічних малюнків олівцем. Зусиллями Сластіона ці роботи були зібрані разом. Саме вони ввійшли до першого ілюстрованого видання «Енеїди», виданого 1912 р. у друкарні Гросмана в Києві (на жаль, воно відсутнє у фондах нашої бібліотеки). За словами Сластіона, Мартинович не користувався послугами натурщиків-професіоналів і ніколи не просив позувати товаришів. Вибравши якусь сцену, він перерисовував її кілька разів якомога виразніше, змінюючи голоси персонажів. Тоді вдавав із себе по черзі кожного з них, робив усілякі рухи, ставав у різні пози і з відповідним виразом проказував те, що повинен був говорити герой твору. Розвинена уява, фантазія та справжній артистичний дар перевтілення допомагали митцеві легко обходитися без натурщиків. Іван Котляревський перетворив троянців на запорожців – рядових козаків і старшину. Порфирій Мартинович утілює образи Котляревського у вигляді їхніх прямих нащадків: типових полтавських козаків і селян. В ілюстраціях Мартиновича до «Енеїди» відчутно впевнену руку майстра, велику обізнаність в історично-побутових реаліях, глибоке знання тексту поеми, відчуття духу козаччини й доби гетьманства, що дало змогу безпомилково відчутти стиль і аромат епохи. Уперше всі 13 малюнків до «Енеїди» демонструвалися 1903 р. в день відкриття пам'ятника Іванові Котляревському. У фонді нашої бібліотеки є справжній скарб – ці роботи Мартиновича, надруковані в Полтаві 1903 р. у видавництві Полтавської міської думи. На обкладинці напис – «Малюнки художника П. Д. Мартиновича до Енеїди Котляревського. 30 серпня року 1903», а на титулі надруковано: «По желанію художника П. Д. Мартиновича, надпись на обложкѣ слѣдуетъ читать: Рысунки до Энеиды Котляревского Порфирия Мартиновича». На обкладинці є власницький напис – «Елизаветы Старицкой, 1903». Можливо, це автограф доньки предводителя миргородського дворянства Олександра Дмитровича Старицького – Єлизавети (Лілі) Старицької.

Георгій Нарбут – художник-графік – виконав лише одну ілюстрацію до поеми під назвою «Еней зі своїм військом». Київське видавництво «Друкар» планувало 1919 р. виготовити велике подарункове видання – повне зібрання творів І. Котляревського в одному томі з 12 ілюстраціями з нагоди 150-річчя від дня народження письменника. Але історичні події тоді завадили втілити план у життя.

150-річчя першого виходу у світ «Енеїди» Держлітвида України відзначив новим виданням (1948) – книгою великого формату у твердій палітурці із заставками й кольоровими ілюстраціями. Іван Їжакевич разом із молодим художником Федором Коновалюком береться до ілюстрування поеми. Графічні заставки, віньетки та шмуцтитули Їжакевича до книги, які 85-річний худож-

ник створював у період Другої світової війни, стали його лебединою піснею. У них митець утверджував бароковий погляд на природу персонажів і подій бурлескної поеми. Живописні вставки Коновалюка, створені як аналог до історичних картин XIX ст., доповнювали проект яскравою (і дещо мілкуватою) парадністю [7, с. 26]. Відомий мистецтвознавець В. М. Ханко зазначає, що в ілюстраціях «правдоподібно змальовані жанрові сцени, особливо соціальні, в зображенні пекла подані сатиричні характеристики персонажів. Проте у них слабо виявлена українська дійсність...» [15, с. 50]. Цікаво, що І. Їжакевич із нагоди відкриття Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського (із першим директором якого товаришував і листувався до останніх своїх днів) написав полотно «На переправі», на якому ожили події, що мали місце під час російсько-турецької війни 1806 р., і де головним персонажем постав видатний український письменник. В 1950-х рр. художник подарував музеєві І. П. Котляревського значну кількість авторських малюнків до «Енеїди», дев'ять із яких виконані в техніці олійного живопису [2, с. 20].

1965 р. в київському видавництві «Молодь» вийшла книга «Іван Котляревський. Твори». Ілюстрації до неї зробив А. Базилевич. Це були невеликі рисунки й заставки, зовсім не схожі на ті, що будуть у виданні 1968 р.

До 170-річного ювілею поеми (1968) побачила світ проілюстрована А. Базилевичем «Енеїда», яка стала класичним колекційним виданням. За словами художника, він почав працювати над твором 1959 р. Тоді вперше прочитав поему й розпочав роботу над ілюстраціями [3, с. 29].

У сімейній колекції Базилевича збереглася улюблена полтавська керамічна посудина – круторогий баранець із Опішні, з якого художник змальовував прикрасу для носа й галюна галер, а також ця посудина стоїть біля ложа Зевса, поряд із кошиком, наповненим фруктами, і, відкривши рота, здається, зачудовано дивиться на оголену Юнону [3, с. 80]. У «райських сценах» Базилевич показував тих, із ким приятелював, кому симпатизував, – художників і мистецтвознавців. Образ Зевса й Нептуна малював із Павла Кардашевського, колишнього метробудівця.

До речі, поема, ілюстрована саме цим художником, перевидавалася кілька десятків разів. Так, у фонді нашої бібліотеки, крім названого вище, є видання 1986, 1994, 2003, 2005, 2012 рр. В 1971 р. видавництво «Мистецтво» надрукувало комплект із 12-ти листівок з ілюстраціями А. Базилевича. На кожній листівці – цитата з поеми Івана Котляревського [3, с. 32]. Цей комплект бібліотека отримала від краєзнавця й літературознавця Петра Ротача.

1991 р. видавництво «Радянська Україна» випустило настінний перекидний календар «Іван Котляревський. Енеїда» на 1991 рік. Його художнє оформлення зробив Всеволод Лисецький, використавши класичні

сюжети ілюстрацій Базилевича до видання 1968 р. Кожен місяць супроводжувався одним кольоровим малюнком і строфою з «Енеїди» [3, с. 34]. На жаль, у нашій бібліотеці цього видання немає.

До 200-річчя від дня народження І. Котляревського у видавництві «Дніпро» вийшло друком ювілейне подарункове видання «Енеїди» (1969). Книжка ілюстрована видатним художником-графіком Олександром Данченком. Цього митця-шістдесятника не задовольнили ілюстрації до «Енеїди» А. Базилевича, оскільки поему він не сприймав лише як гумористичний твір, а насамперед епічний, іноді навіть трагічний. Тому зображував Енея як національного героя, а «Енеїду» бачив пам'ятником Україні, її героїчному козацькому минулому, колоритному побуту й соковитому гумору. Гравюри О. Данченка до «Енеїди» – це ілюстрації до епосу [7, с. 104]. Спочатку ілюстрації були створені у великому розмірі з розрахунку на подарункове видання альбомного формату. Однак видавництво обрало скромний варіант. Тому книжка сприймалася як екзотичний раритет кишенькового формату [3, с. 32]. Її палітурна кришка обтягнута чорною тканиною, по центру золотим тисненням зроблено напис «Енеїда» й зображено козака. Книга має лясе, а на корінці напис «Іван Котляревський. Енеїда».

2019 р. стараннями полтавського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка і його очільника М. Г. Кульчинського у видавництві «Рік» вийшла «Енеїда» за взірцем берлінського видання 1922 р. та видання 1970 р. Презентація її відбулася у травні 2019 р. в рамках другої книжкової виставки-ярмарку «ПОШУК» у Полтавській ОУНБ імені І. П. Котляревського. Тож завдяки Миколі Георгійовичу наша бібліотека поповнилася ще одним виданням «Енеїди».

Отже, зазначимо, що на кожному історичному зламі в Україні знаходилися люди, які ставали на захист духовних цінностей народу. Так з'явився мандрівний філософ Григорій Сковорода. Як естафету, його щире любов до простого люду, ідеї гуманізму й демократизму продовжив Іван Котляревський. А його безсмертна поема «Енеїда» заклала підвалини красного письменства розмовною українською мовою – саме тією мовою, якою спілкувалася і яку розуміла абсолютна більшість жителів України. Недарма письменник Вадим Пассек далекого від нас 1841 р. констатував, що «Енеїду» із захватом читали всі, «від грамотного селянина до багатого пана».

Література

1. Белічко Ю. Ілюстратори «Енеїди» І. Котляревського : до 165-річчя першого видання «Енеїди» / Ю. Белічко // Дніпро. – 1963. – № 11. – С. 113–119. : іл.

2. Голубнича М. До ювілею Івана Котляревського. Експонат місяця: «Енеїда» Івана Іжакевича / М. Голубнича // Полтавський вісник. – 2019. – 31 січ. – С. 20.

3. Енеїда Базилевича. Історія створення ілюстрацій і макета книги до поеми Івана Котляревського / упоряд. П. Гудімов, Д. Клочко. – [Б. м.] : Артбук, 2017. – 192 с. : іл.

4. Єфремов С. О. Літературно-критичні статті / Сергій Єфремов. – К. : Дніпро, 1993. – 351 с. : портр. – (Українська літературна думка).

5. Житецький П. Г. Енеїда Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII століття / П. Житецький. – К. : Всеукраїнський кооперативний видавничий союз, 1919. – 120 с.

6. Крижанівська Т. Батько нової української літератури: до 240 річниці від дня народження Івана Котляревського / Т. Крижанівська // Вісник Книжкової палати. – 2009. – № 10. – С. 36–37.

7. Ламонова О. В. Дві «Енеїди» [порівняння ілюстративних циклів А. Базилевича і О. Данченка] / О. В. Ламонова // Образотворче мистецтво. – 2011. – № 1. – С. 100–104.

8. Мороз М. О. Іван Котляревський : бібліографічний покажчик. 1798–1968 / М. О. Мороз. – К. : Наук. думка, 1969. – 290 с. : портр.

9. Погребенник Ф. Берлінські видання творів Івана Котляревського, споряджені Богданом Лепким / Ф. Погребенник // Слово і Час. – 2000. – № 10. – С. 28–30.

10. Ротач А. З історії ювілеїв «Енеїди» І. П. Котляревського / А. Ротач // Рідний край. – 2014. – № 1. – С. 178–184. : фот.

11. Ротач П. П. І слово, і доля, і пам'ять... : статті, дослідження, спогади / П. П. Ротач. – Полтава : Верстка, 2000. – 472 с.

12. Стебун І. І. П. Котляревський : критично-біографічний нарис / І. І. Стебун. – К. : Держлітвидав, 1941. – С. 17.

13. Стороха Є. Наш Котляревський / Є. В. Стороха // Великий полтавець Іван Петрович Котляревський : біобібліограф. покажчик / Управління культури Полтавськ. облдержадм., Полтавськ. обл. універс. наук. б-ка ім. І. П. Котляревського ; уклад. О. М. Войцехівська [та ін.] ; ред. : О. І. Щербініна, К. М. Щира. – Полтава : АСМІ, 2015. – С. 13.

14. Федорова М. А. «Енеїди» І. П. Котляревського – 220 років (огляд видань поеми з фонду Полтавської ОУНБ імені І. П. Котляревського) / М. А. Федорова // Полтавщина – земля моя свята : збірник кращих матеріалів IX обл. краєзнавч. конф. учнівської молоді / Деп-т осв. і наук. Полтавськ. обл. держ. адм., Полтавськ. обл. центр туризму і краєзнав. учн. молоді. – Полтава : Техсервіс, 2018. – С. 7–11.

15. Ханко В. Графічні інтерпретації «Енеїди» (до 200-ліття першодруку) / В. Ханко // Образотворче мистецтво. – 1998. – № 2. – С. 46–51.

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Становлення сучасного українського літературознавства потребує якісно нового підходу до формування його питомо національних основоположних підстав. У статті наведено огляд праць про життя і творчість І. Котляревського від перших і до останніх публікацій про нього, визначені принципи та способи їх оновлення у зв'язку із закономірностями розвитку сучасної української національної науки про літературу.

Ключові слова: національна духовність, національна література, український світ, козацька держава, винародовлення, Рід, комічне, трагічне, драматичне, героїко-піднесене.

Загальновідомо, що за обставин царської Росії та панування комуністичної ідеології в Советському Союзі з відомих причин поза увагою вчених залишалися питання національної самобутності української літератури загалом та творчості І. Котляревського зокрема. Щоправда, свого часу ще І. Франко ставив питання про національну літературу як сукупність поглядів конкретного народу на світ, особливості його сприйняття, розуміння й потрактування, як самоствердження особистості й нації в ньому, як «збір усіх духових виплодів» [12, с. 40, с. 7]. Відповідно, і національне письменство та його історію він розумів як історію національної духовності. Не раз про це говорили й Олег Ольжич, Є. Маланюк, Д. Донцов, Д. Віконська, Ю. Лавріненко, Ю. Бойко, а сьогодні до проблеми звертаються І. Дзюба, Т. Салига, В. Азьомов, М. Ткачук, П. Іванишин, І. Набитович, Т. Шестопалова, О. Ратушняк та інші вчені. Ця духовність лише починає ставати предметом досліджень життя і творчості І. Котляревського. Саме тому одним із першочергових завдань постає формування на її основі питомо національних основоположних підстав таких досліджень.

Виокремимо найголовніші, на нашу думку, складники цих підстав: 1) виходячи з твердження Є. Маланюка про те, що справжня національна культура, підіймаючись до вселюдських висот, завше виростає з *національної суті*, й маємо дошукуватись цієї суті у творчості І. Котляревського, 2) а вона – в

духовному просторі письменника, насамперед у його творах, у його життєвій позиції, 3) духовний же простір – це національні ідейні, морально-етичні, звичаєві цінності, історична пам'ять, їхня спадкоємність у поколіннях українців, український світ загалом. Саме вони й замовчувалися за царського та комуністичного режимів, а отже, мають стати предметом досліджень життя і творчості письменника. Як ж національні ідейні, морально-етичні, звичаєві цінності визначають ідейно-тематичне спрямування змісту «Енеїди», «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» І. Котляревського, як вони формують історичну пам'ять і передають її все новим і новим поколінням українців?

Українські літературознавці одностайні в тому, що поява «Енеїди» І. Котляревського викликана продовженням московського імперського наступу на Україну, метою якого стало не лише остаточне знищення автономії, а й перетворення її в бездуховну провінцію Росії, варту лише для спримітизованого етнографізму та зверхнього глузування над нашими національними цінностями, виробленими народом упродовж тисячоліть. «У цьому контексті, – пише М. Ткачук, – безперечно, в «Енеїді» Котляревського сміх набуває ознак по-справжньому піднесеної величини. Щоб засміятися, дивлячись в очі злу, потрібно побачити його відстороненим поглядом, розглянути не тільки збоку, але й зверху, стереоскопічно, по-історіософськи. Для Котляревського таким *всесвітнім злом була втрата Козацької держави*. Йому потрібно було прозріти природу і мету зла і тим самим, оглянувши його, показати свою духовну перевагу, зокрема свого народу над напасниками» [11, с. 20]. Таким само підходом до осмислення історичної дійсності позначені «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник».

Джерелом і природою сміху в «Енеїді» є козацький уклад життя українців. Він у всьому: в ідеї суспільної рівності, розумінні нації як великого Роду, у героїчному початку виведених поетом національних типів героїв, які природно зливаються з побратимством, ставленням до життя і смерті як до чогось ціл-

ком звичайного й закономірного, з характерництвом як виявом потреби у свободі та самоутвердженні себе й нації на їхніх підставах, у протистоянні отому «злу», отому національному гнобленню, яке принесло в Україну її приєднання до Росії, адже життя в «Енеїді» І. Котляревського, за визначенням М. Яценка, є цілісним і неприкрашеним, як сама природа українського народу, і «зображене через призму його буденної свідомості» [15, с. 278]. Значить, у дослідженнях цього твору, продовжуючи розвивати та конкретизувати напрацьовані думки за нових обставин, на нових питомих національних основоположних підставах, позбавлених царської та комуно-советської імперської ідеології, на перший план маємо виносити діалектику поборення великодержавного імперського зла й народного його розуміння українцями, нащадками українського козацтва, протистояння йому, в чому криються й національні особливості бурлеску й трагедії в поемі, її ідейно-тематичного змісту та художньо-естетичних утворень.

Щоб переконатися в цьому, зіставимо принаймні картини побуту розгульного життя богів і козацької звитяги Енея та троянців:

*Зевес до речі сей дочувся,
Язик насилу повернув,
Він од горілки весь обдувся
І грімко так на їх гукнув:
«Мовчїть!.. чого ви задрочились?
Чи бач, у мене розходились?
Я дам вам зараз тришия!
Нїхто в кулачки не мішайтесь,
Кінця од самих дождидайтесь, –
Побачим, – візьметь то чия?» [8, с. 66];*

*Венера, облизня пїймавши,
Слізки пустила із очей,
І, як собака, хвіст піджавши,
Пішла к порогу до дверей
І з Марсом у куточку стала,
З Зевеса добре глузовала;
А Бахус пінненьку лигав,
Із Ганімедова пuzдерка
Утер трохи не з піввідерка;
Напивсь – і тільки що крєктав [8, с. 67];*

а ось – троянці:

*«Як? Сам? мене оставиш? –
Спитався Низа Евріал. –
Ні! перше ти мене удавиш,
Щоб я од земляка одстав.
Від тебе не одстану зроду,
З тобою рад в огонь і в воду,
На сто смертей піду з тобою.
Мій батько був сердюк опрічний.*

*Мовляв (нехай покой му вічний):
Умри на полі, як герої» [8, с. 169];*

*Троянці із-за стін дивились,
Пан Турн як з військом тягу дав;
Перевертням морським чудились,
На добре всяк те толковав.
Но Турнові не довіряли;
Троянці правило се знали:
В війні з врагами не плошай;
Хоть утіка – не все женися;
Хоть мов і трусить – стережися;
Скисуєш раз – тогді процай! [8, с. 168].*

У всьому тут бачимо народний погляд на ті чи ті події, явища, народну оцінку дій і вчинків героїв. Винородовлення частини колись провідної козацької версти, зрада нею національних принципів та ідеалів, пристосуванство і, як наслідок, – паразитизм ситого існування, з одного боку, а з другого – протидія цьому рядового козацтва, яке в усьому керується принципами побратимства, звичаями свого Роду, їхньою спадкоємністю, рухають розгортання конфлікту та сюжету твору, його ідейно-тематичного змісту.

Художньо-естетичне дослідження діалектики такого розвитку українського суспільства І. Котляревський продовжив і в «Наталці Полтавці» та «Москалеві-чарівнику». Наталка, Петро, Микола, Возний Тетерваковський, виборний Макогоненко, Терпелиха, солдат, Чупрун, Тетяна, Фінтик – відображення тих само змін в українському суспільстві, про які йшлося вище щодо поеми «Енеїда». Одні й інші – результат нещадного зросійщення України після приєднання її до Росії, але реакції на нього, як бачимо, різні. Педагог-дослідник В. Азьомов, прочитуючи на підставах сформованої ним Духовної Архетипної Системи Етнонаціонального ці реакції й характери загалом, дійшов висновку, що Наталка є носієм яскраво вираженого козацького типу характеру доби Хмельниччини. У кінці ж XVIII – на початку XIX століття під впливом нових суспільних обставин, говорить він, постали такі типи, як залякана чернь (Терпелиха), крющотворно-продажне чиновництво (Возний), пристосуванці-висуванці «зі своїх» (Виборний), толерантно-покірний Петро, «позитивний» Микола, який за удаваною хвацькістю та безперервним іронізуванням ховає свою нездатність діяти наступально й рішуче, у душі козацького типу характеру, для якого самоіронія замінила шаблю. Тому у двохсотлітньо покріпаченій Україні, робить висновок літературознавець, Наталка серед них «стала духовною самітницею», зберігши вірність принципам та ідеалам козацького укладу життя, послідовно й до кінця відстоюючи їх [1, с. 73]. Подібного роду образи виведено й у «Москалеві-чарівнику». Тут і Тетяна, яка

не відцуралася старосвітських українських звичаїв, людської гідності, моральних устоїв української родини й на залицяння писаря Финтика рішуче відповідає: «Уже ви із своєї благопристойності чи виходите, чи ні, до того мені мало діла; тільки знайте: язиком що хочеш роби, а рукам волі не давай» [8, с. 289]. Гнівню засуджує вона й пустопорожню зарозумілість того ж Финтика, і зверхність солдата-москаля, якому нагадує, що й він був мужиком, поки йому «лоба не виголили та мундира не натягли на плечі» [8, с. 295]. Якщо Финтик, подібно до Возного та Виборного з «Наталки Полтавки», – це яскравий представник винародовлених верств зросійщеного суспільства, бездумних пристосуванців до його умов, то солдат – типовий чужинець-заброда, російська мова-каліч якого у власних очах вивищує його над іншими – як щось особливе, значуще, владне, хоч насправді особа ця дрібніша від простих українських селян Чупрунів.

Так, сатира у творчості І. Котляревського не карикатурне комікування, що нам часто нав'язувало підсоветське літературознавство, це вияв національного болю, непримиренности до зради, пристосуванства, запродавства, заклик до відновлення національних основ повсякденного буття українців; це також картина тогочасного зросійщення всіх сфер українського суспільства в єдності сатиричного, трагічного, драматичного й героїчно-піднесеного його початків, спосіб застерегти своїх сучасників і прийдешні покоління від такого занепадництва й винародовлення. Ось така різниця, діалектика єдності й боротьби цих протилежностей і є національною суттю ідейно-тематичного спрямування змісту творів І. Котляревського, що й має стати предметом зіставлення і протиставлення, пізнання, переживання, осмислення, узагальнення й висновків у працях дослідників.

Український світ як предмет пізнання, переживання, осмислення та зображення у дослідженнях творчості І. Котляревського, розкритті його національної сутності найтісніше пов'язаний з ідеєю Української держави та уявленнями про націю як великий Рід:

*Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись;
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак цвітуть,
Я грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть [8, с. 142].*

Це виклик закріпаченню, яке здійснювала Катерина II, скасувавши 1764 року гетьманство та відновивши Малоросійську колегію, створену за Петра I

[7, с. 6–7; 3, с. 3–79]. Перетворення Слобідських полків на регулярні гусарські, а козаків на гусарів позбавляло їх певних привілеїв. 1775 року ліквідовано Нову Січ поблизу м. Нікополя. Активно проводились інші заходи з ліквідації автономії України. Це зумовило опір і викликало повстання Донецького й Дніпровського пікінерних полків, яке було жорстоко придушене [4]. З ними пов'язана й Коліївщина (1768 р.). У відповідь на посилення російським царизмом національного гніту в Україні з новою силою пробуджується й посилюється зацікавлення її історією, етнографією, українською мовою, усною народною творчістю та культурою загалом. На такому ґрунті й постали твори І. Котляревського, насамперед його «Енеїда» й «Наталка Полтавка». У зв'язку з цим Енея і троянців в українському підсоветському літературознавстві трактували як українських козаків, мета яких – заснувати нове царство («Еней збудує сильне царство» – [8, с. 45]). Про це не раз ішлося у працях П.Волинського, Є.Кирилюка та інших дослідників [3 ; 7]. Але мова має йти не просто про якісь там мандри, гуляйство, а про пошуки запорожців, викликані, як значає М. Ткачук, учиненим російським царизмом злом, тобто втратою Козацької держави та способів її відновлення. Таке перенесення наголосу виносить на порядок денний у нашому літературознавстві питання про сатиру й гумор як вияв віри Енея, троянців у виконання свого завдання, як зверхне їхнє ставлення до будь-яких загроз і перешкод у досягненні поставленої перед ними мети, а самого автора – у створення Української держави, розуміння героями Роду, козацького побратимства як основи цієї держави. Не випадково ж таємничий голос у пеклі нагадує Енеєві, що:

*Од його має розплодитись
Великий і завзятий рід,
який
Всім світом буде управляти,
По всіх усядах воювати,
Підверне всіх собі під спід.*

*І Римській поставить стіни,
В них буде жити, як в раю;
Великі зробить переміни
Во всім оточенні там краю [8, с. 113].*

Її морально-етичні основи чітко окреслені знову ж у зіставленні й протиставленні героїв твору. Коли Еней і троянці свідомі своєї мети, як справжні козаки-характерники, легко відмовляються від розваг, утіх, безтурботного життя й беруться за зброю, щоб до кінця виконати поставлене перед ними завдання, з гульвіс стають лицарями-воєями, то боги й інші земні персонажі зображені в поемі як дріб'язкові,

нікчемні інтригани, п'яниці, гульвіси, грішники. Вони не дорожили й не дорожать звичаями українського народу, зрадили їх, тому й зазнали в пеклі цілком заслужених кар. Скажімо, панів там мордовали і жарили зо всіх боків за те, «Що людям льготи не давали / І ставили їх за скотів» [8, с. 96], «Багатим та скупим вливали / Розтоплене срібло в рот» [8, с. 97], «Дівки, баби і молодиці / Кляли себе і весь свій рід, / Кляли всі жарти, вечерниці, / Кляли і жизнь, і білий світ; / За те їм так там задавали, / Що через міру мудровали / І верховодили над всім» [8, с. 100]. Дісталося там і батькам, «які синів не вчили, / А гладили їх по головах, / І тільки знай, що їх хвалили» [8, с. 98], нечесним купцям, шинкарям, волоцюгам, легковажним, пашекухам тощо.

Праведні ж у пеклі – прообраз моральних основ українського суспільства, нищеного російським царизмом. Вони – «Ні чванились, ні величались, / Ніхто не знав тут мудроват, / Крий боже, щоб ні догадалися / Брат з брата в чім покекковать; / Ні сердилися, ні гнівились, / Ні лаялися і не бились, / А всі жили тут люб'язно» [8, с. 109]. І. Котляревський скеровує свого читача й на часи Козаччини – як періоду розквіту Української держави: «Так вічної пам'яті бувало / У нас в Гетьманщині колись...» [8, с. 142], «Про Сагайдачного співали, / Либонь, співали і про Січ...» [8, с. 79]. Більше того, ті нещасні, «Які правдиву жизнь вели», «Которі праведно жили» [8, с. 110], постають як узірці чесності, справедливості, за що навіть на тім світі мають винагороди, увагу й повагу до себе, що відповідає морально-етичним нормам питомо українського суспільства.

Ідеєю національної державності в «Енеїді» пройняті осуд покірливості українців, оцінка їхнього ставлення до поляків, москалів, прусаків та інших народів.

*Готовте шії до ярма!
По нашому хохлацьку строю
Не будеш цапом, ні козою,
А вже запевне, що волом:
І будеш в плузі походжати,
До броваря дрова таскати,
А може, підеш бовкуном.*

*Лях цвенькати уже не буде,
Загубить чуйку і жупан,
І «не по з а л я м» там забуде,
А заблеє так, як баран.
Москаль – бодай би не козою
Замекекекав з бородою,
А прус хвостом не завилляв... [8, с. 117], –*

попереджає троянців поромщик, наблизившись до заклятого острова лютої цариці Цирцеї. Неважко заважити в такому попередженні відгомін кріпосництва,

коли Україна, утративши державність, перебувала під ярмом різного роду окупантів. Отож постає питання: чи не є гумор, легковажність троянців, чвари богів проекцією-засторогою в тодішнє й сучасне українське суспільство? Саме так і є.

Спадкоємність національних духовних цінностей, діалектика формування і становлення їх – першоджерело й основа конфлікту «Наталки Полтавки», а отже, і національна сутність змісту твору. Ставлячи своїх героїв у відповідні часові виміри, шляхом зіставлення та протиставлення, осмислення й узагальнення І. Котляревський робить переконливий висновок: відірвана від рідного національного ґрунту людина стає безвільною, податливою на будь-які спокуси, адже втрачає в житті національні принципи та ідеали, духовно й соціально винародовлюється чи взагалі стає духовним, моральним, соціальним покручем. Натомість той, хто залишається вірним їм, сповідує ідеали в повсякденному житті, стає взірцем духовної досконалості української людини, прикладом для наслідування сучасниками та прийдешніми поколіннями.

Зіставимо й порівняємо розуміння моральних основ сім'ї Возним і Наталкою. Для Возного всі люди – грішники – «І один другого так обманюють, як того треба...» [8, с. 257], тому «коли ж що, то можна і брехнути для обману, приятні ради» [8, с. 257]. Хоч він характеризує Наталку як красиву, розумну, моторну і вдатну до всякого діла людину, доброго серця, трудящу рукодільницю, яка «себе і матір свою на світі держить» [8, с. 253], хоч він добре знає, що дівчина любить Петра і щиро віддана йому, усе-таки не зупиняється, щоб, удавшись до обману, супроти її бажання, просить Виборного «виграти» любов Наталки до нього й «доводами сильними» довести її до його «брачного ложа». За це обіцяє Виборному нічого не пошкодувати і... без всякої «пошплини» «заложити» будь-який позов і «сочинити» будь-які контрверсії. Любов для нього – торг, влада багатшого над біднішим, а дружина – річ, на яку він одержує «потомственне владініє».

Зовсім по-іншому розуміє моральні основи сім'ї та шлюб Наталка. «Знайся кінь з конем, а віл з волом» [8, с. 250], «Хто живе чесно і годується трудами своїми, тому і кусок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої» [8, с. 264], «Мені здається, для того, щоб завести хазяйство і сімейство; жити люб'язно і дружно; бути вірними до смерті і помагати одно другому. А пан, котрий жениться на простій дівці, чи буде її вірно любити? Чи буде її щирим другом до смерті? Йому в голові і буде все роїтися, що він її виручив із бідності, вивів в люди і що вона йому не рівня; буде на неї дивитися з презирством і обходитися з неповагою, і у пана така жінка буде гірше наймички... буде крепачкою»

[8, с. 265], – щоразу відповідає вона на залицяння Виборного. Витоки такого духовного світу Наталки, розуміння нею морально-етичних основ сім'ї – в укладі національного життя попередніх поколінь українців, насамперед у життєвих принципах та ідеалах честі, гідності, свободолюбства українського козацтва, в увазі та повазі до людини, які вона, як уже говорилося, відстоює у своєму, уже значною мірою омосковленому, середовищі наполегливо, послідовно й до кінця, що знайде розвиток у «Гайдамаках», «Назарі Стодолі» Т. Шевченка, «Бондарівні» І. Карпенка-Карого, «Марусі Богуславці», «Обороні Буші» М. Старицького й у творах інших українських письменників XIX–XX століть.

Як і Наталка Полтавка з однойменної п'єси І. Котляревського, Галя з «Назара Стодолі» Т. Шевченка докоряє батькові за те, що він перед смертю матері обіцяв видати її за Назара, а тепер зраджує своєму слову, силуючи вийти заміж за нелюбого їй підстаркуватого чигиринського полковника. У відповідь на наполягання Хоми Кичатого Галя відмовляється від них і залишається разом із коханим. Удвох вони виношують план утечі туди, де нема й не буде ні полковника, ні Галиного батька, *«де тільки одна воля, одна воля та щастя»* [14, с. 35], – у запорозький город Кодак, де повинчаються, і тоді їх і сам гетьман не розлучить. *«Ти, – говорить Назар Галі, – будеш пісні співати і танцювати, а я буду грати на бандурі і розказувати тобі про славні діла козацькі, про Саву Чалого, про Свірговського, про всіх, про всіх жвавих козаків наших. Далі мені вигодуєш сина, молодця чорнобрового, пошлемо його в Січ; там поставлю його перед козацькою громадою і скажу: “Любуйтеся, дивіться: се мій син. Мені його вигодувала, викохала моя Галя, такого молодця!”»* [14, с. 36]. З принципами й ідеалами, з духовним світом українського козацтва, із захистом України від ворожих сусідів-напасників, із долею українського народу пов'язують свою любов, своє розуміння сім'ї і Роду, свій громадянський обов'язок Наталя і Яким («Степовий гість» Б. Грінченка), Тетяна й Тарас («Бондарівна» І. Карпенка-Карого), Мар'яна, Катря («Оборона Буші» М. Старицького), герої інших творів кращих представників української літератури. Вони засвідчили не лише питоми національні основи її духовного простору, а й появу нового типу героя – національно свідомої особистості, людини дієвої життєвої позиції, тож і нового типу взаємозв'язків людини і світу, що також вимагає формування нових основоположних підстав їхнього дослідження [2, с. 118–351].

Ще одним із малодосліджених аспектів творчості І. Котляревського, який потребує формування нових підходів, є *характерництво* його героїв, насамперед Енея і троянців. У тлумачних словниках *характерник* – це «чаклун», «чарівник» [9, с. 387; 10, с. 25].

Але точніше його зміст розкриває поняття «хімерний», тобто дивний, такий, що «викликає подив, не схожий на когось звичайного або на щось звичайне; незвичний, чудернацький», «якому властиві дивацтва, примхи, вигадки», «який не існує, якого не може бути в дійсності», якого «важко зрозуміти, збагнути, пояснити; складний, незрозумілий, заплутаний», у якому поєднується несполучуване, загадковий [9, с. 397; 10, с. 58–59]. У народній творчості та писемній літературі характерники можуть замовляти кулі, й ті не вражатимуть їх; одним подихом можуть звалити людину з ніг; маючи загадкову силу, скеровують ціле військо в бажаному напрямку; невидимо проникають у палаци й куди ще їм заманеться; щоб ошукати ворога, можуть умирати й оживати тощо. Образи характерників виведені в романах «Чайковський» Є. Гребінки, «Чорна рада» П. Куліша, повісті «Ніч перед Різдом» М. Гоголя, творах інших письменників.

Щоб з'ясувати особливості характерництва в «Енеїді» І. Котляревського, літературознавцям треба відповісти принаймні на такі запитання: якими рисами характерників наділені Еней і троянці? яка їхня природа? яке ідейно-естетичне призначення вони виконують у розкритті змісту поеми? Щоб виконати це завдання, необхідно врахувати дані психології, естетики, народознавства, теорії літератури, інших гуманітарних наук та мати на увазі, що І. Котляревський не механічно переносить характерництво козаків на троянців, а підпорядковує його ідейно-тематичному змістові свого твору, а отже, багато чого додає свого, неповторного, стилізуючи його під народне розуміння цього явища.

Зокрема, О. Губко добачає прояви характерництва в дружинниках княжих часів (богатирська сила яких розпинала груди настільки, що лицар зухвало обіцяв проломити списом чи навіть чоботом мури бусурманської столиці), у їхній вірі у власну силу і щасливу долю, у безстрашності перед ворогами, природними й надприродними силами, адже порівняно нечисленне ратне товариство могло здійснити немислимої складності завдання й перемогти в кілька разів численніше військо, у богорівності людини. «Постійний жертвний танок на лезі бритви, – розгортає думку дослідник, – надлюдська напруга розуму й волі в пошуках виходу зі смертельного кола вигартували в запорожців могутні, титанічні характери, сталеву волю, залізні нерви, гострий, кмітливий розум, блискавичну реакцію, фантастичну інтуїцію й магічне чаклунство (оте саме знамените запорозьке характерництво!), безприкладну мужність, відвагу, героїзм і хоробрість» [5, с. 139].

Зіставивши духовний світ, особливості характерів запорожців, Енея та троянців, конкретизуємо висновки дослідників «Енеїди» І. Котляревського про природу характерництва останніх. Справді-бо, як і

легендарні запорожці, вони не бояться смерті, сприймають її як закономірність, як вияв чести й гідності, коли йдеться про виконання свого патріотичного обов'язку, у всьому керуються принципами козацького побратимства, виявляють оті титанічні характери, гострий, кмітливий розум, блискавичну реакцію, фантастичну інтуїцію й магічне чаклунство, безприкладну мужність, відвагу, героїзм та хоробрість, які цілком природно поєднуються в них з удаваними легковажністю, нібито безмірним і неконтрольованим захопленням розвагами, гульнію, споживанням різних напоїв, страв і т. ін., що й виказує в них українських характерників. У всьому дотримує вимог воєнного часу, як зазначає І. Котляревський, троянці

*Готовили заздалегідь
Багацько всякого снаряду,
Що сумно аж було глядіть.
Для куль – то галушки сушили,
А бомб – то з глини наліпили,
А слив солоних – для картеч;
Для щитів ночви припасали,
І дна із діжок вибивали,
І приправляли всім до плеч [8, с. 143].*

Але такий їхній «снаряд» давав їм у бою можливість творити справжні дива:

*Троянці сильно наступали,
І тиснули своїх врагів,
Не раз латинців проганяли
До самих городських валів.
Латинці такоже оправлялись
І од троянців одбивались.
Один другого товк на прах;
Тут їх чиновники тузились,
Як півні за гребні возились;
Товклись кулаччям по зубах [8, с. 219].*

Бій із ворогом для них така ж самоприродна стихія як, скажімо, і забави на вечорницях у Дидони, у якій вони виявляють свою характерницьку суть, тому «з города уздрівши, / Що князь на поміч к ним іде, / Всі кинулись, мов одурівши... / Летять і все перевертають, / Як мух рутульців убивають, / Сам Турн стоїть ні в сих, ні в тих» [8, с. 198]. Характерництво Енея і троянців в ідейно-естетичній концепції твору, отже, є не чим іншим, як виявом свободи, у якій, і лише в ній, вони можуть виявити свою героїчну козацьку сутність.

Природу та зміст *емоційного темпоритму* художнього твору визначають забарвлені відповідними емоціями розгортання сюжету й конфлікту, становлення характерів героїв, які є наслідком динамічної

взаємодії ідеалу та дійсності, художньої оповіді загалом. Він, емоційний темпоритм, поєднується зі змістом через інтонацію і є своєрідною соціальною реакцією на явища цієї дійсності, виникає на ґрунті суперечностей між почуттями й конкретними емоціями, між прагненнями висловити себе, свої почуття, потребою здійснити себе й неможливістю це зробити, між сильним почуттям і його тамуванням тощо [6].

Отже, звернемо увагу на своєрідність емоційного вираження динаміки суперечностей між ідеалом і дійсністю у творчості І. Котляревського та особливості його дослідження.

Еней і троянці вирушають із Трої, хоч і з деякими грайливо-сумовито-гумористичними настроями, проте і з почуттям чогось утраченого й невідомого. Утрачене – це розрив із рідною землею, передчуття жорстоких випробувань на шляху до здійснення мети, тобто заснування нового царства. Досить ефективним методом дослідження діалектики становлення й розвитку цих почуттів та переживань є з'ясування їхніх джерел і природи, які криються в закоріненості героїв поеми в рідний ґрунт та їхньому викоріненні з нього.

Закоріненість – це та психологічна, духовна атмосфера, звичаї та уклад козацького життя загалом, у яких формувалися їхні характери, духовний світ, життєва позиція. Викорінення – відчуття неприродності інших обставин, неприйняття їх як чужих, таких, що не відповідають власній національній природі. Еней, народжений у Трої, ввібрав у себе її козацьку звитягу, побратимство, згадки про Січ та подвиги Сагайдачного, естетизм повсякденного побуту тощо, але мусить залишати її, тобто рвати будь-які зв'язки з дорогими йому звичаями та укладом життя. До того ж він був Юноні «тяжко не по серцю», «Здавався гірчийший їй від перцю» [8, с. 41], що й викликає суперечливі переживання, оте їх тамування, про що йшлося вище. Не випадково ж, прощаючись із рідною землею, «Слізьми троянці облились» [8, с. 43]. Та саме така співвідносність ідеалу й дійсності задає тон емоційному темпоритмові художньої оповіді. З розвитком сюжету він набирає сили й нового сенсу, розгортається в яскраву картину духовного життя нації, українського національного світу в різноманітних його виявах – побутовому, історико-соціальному, психологічному, морально-етичному, естетичному тощо. Картини прощання тут чергуються з картинами зустрічей; безтурботного життя – з відданістю своєму обов'язку, побратимству, справді козацькою звитягою; низького й потворного – з високим і піднесеним; комічного, сатиричного – з прекрасним; смуток – із радістю; гіркота поразок – із насолодою перемог. Троянці то «Охляли, ніби в дощ щеня! / Кожухи, свити погубили» та «І з голodu в кулак трубили» [8, с. 47], то «З нещастям тісно

пообтершись, / Біду зустрічали мов шутя» [8, с. 164]. Вони не можуть сприйняти чужорідні обставини як свої, хоч іноді легковажно захоплюються ними, тож вириваються з них на свободу, у свою природну стихію, у якій тільки й почувають себе повноцінними людьми. Принципи козацького побратимства, козацька звияга для них найвища цінність, адже:

*Любов к отчизні, де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат,
Там жизнь – алтин, а смерть – копійка,
Там лицар – всякий парубійка,
Козак там чортів не брат* [8, с. 174].

Як бачимо, діалектика емоційного темпоритму в «Енеїді» стає вираженням не лише духовного світу її героїв, а й національного укладу життя, прообразом українського суспільства часів Козаччини загалом, гармонійним поєднанням епічного й ліричного початків у розгортанні художньої оповіді, а отже, і сюжету твору, на що й має бути спрямованою дослідницька думка.

До такого поєднання І. Котляревський удається й у «Наталці Полтавці» та «Москалеві-чарівнику». Жанр обох творів автор визначив як опери, що суттєво позначилося й на їхньому емоційному темпоритмі. Скажімо, стосовно «Москаля-чарівника» П. Хропко зазначав, що хвалькуватість, хизування солдата своєю «храбростю» й рішучістю цілком доречні в устах персонажа в комічній опері, що в них спостерігається чимало нарочитого. «Але, – зауважував учений, – нарочитість, зовнішня бравада героя потрібні для розгортання дії твору, для створення гумористичних ситуацій» [13, с. 76]. Цьому добре слугують і чергування оперних партій Возного й Наталки («Наталка Полтавка»), солдата Лихого, Финтика, Тетяни («Москаль-чарівник»), інших персонажів у цих творах.

Будучи самотницею у своєму оточенні, про що говорить В. Азьомов, Наталка й справді тамує всю силу своїх почуттів до Петра, адже їй немає кому висловити їх. Так виникає внутрішній конфлікт уї душі, і вона шукає можливості висловити себе в піснях, проектує в них його розв'язку, чим поглиблюється лірико-драматичний струмінь, отже, й емоційний темпоритм, у розгортанні конфлікту та сюжету п'єси, становленні характерів її героїв. У протидії ж сатирико-гумористичному початку, пов'язаному з образами Возного й Виборного та їхніми оперними партіями, це розгортання і становлення стає ще більш емоційно забарвленим, динамічнішим. Емоційний темпоритм цілком природно об'єднує в одне ціле прямо протилежні, здавалось би, непоєднані його складники, надаючи їм ідейної та художньо-естетичної довершеності.

Хоч з'ясуванню народних джерел творчості І. Котляревського літературознавці приділяли значну увагу, усе ж залишається цілий ряд нерозв'язаних проблем. Маємо на увазі особливості художньо-естетичного освоєння письменником народного світогляду й поетикальних утворень усної народнопоетичної творчості. Справа в тому, що, зображуючи життя тогочасного українського суспільства у різних його виявах, І. Котляревський удається не лише до використання народних пісень, прислів'їв, приказок, анекдотів та інших фольклорних жанрів. Характер узаємин між персонажами, їхнє ставлення одне до одного, до національних звичаїв, національної історії загалом досить часто висвітлюється з позицій народної моралі та етики, народного розуміння краси і потворности, вірности своєму козацькому Роду чи то зради його, світогляду українського народу загалом. Крізь призму їх, як це робить В. Азьомов, також слід прочитувати погляди на морально-етичні основи сім'ї, шлюб у Роду Наталки Полтавки та Петра, з одного боку, та Возного й Виборного – з іншого. Коли Наталка розуміє взаємну любов і щирість, чесним трудом надбані статки, вірність звичаям козацького Роду основою сімейного щастя, то для Возного вони не існують, адже він заявляє, що любить її «*как жадный волк младую ягницу*» [8, с. 249] і хоче «*без отсрочок, волокити, проторов і убитков*» отримати її «*во вічноє і потомственное владеніє*» [8, с. 250]. Зневажливе ставлення Финтика до своєї матері засуджує й Тетяна з «Москаля-чарівника». На його ж залицяння до неї відповідає: «*...То-то ви, учени та письменни, які ви лукави! Нехай уже ми, прости люди, коли і проступимось іноді, то нам бог вибачить; а вам все відомо, – за те буде вам сто погубелей. Та ви ж іще вмісто того, щоб других поправляти, самі замишляете лукавства і ні одної години не пропустите, щоб підвести кого на проступок*» [8, с. 292]. Дослідження в такому плані відкриває нові можливості з'ясування природи, а отже, і національної самобутности не лише творчості І. Котляревського, а й українського письменства загалом. Тут маємо на увазі насамперед національну картину світу, природу національного характеру героя нашого письменства, національні типи його взаємозв'язків зі світом, лірико-драматичний чи лірико-героїчний початок у них тощо.

На нових підставах потребує розв'язання й питання про місце і значення І. Котляревського в духовному світі та національній свідомості українців. Основними її складниками є проблеми «І. Котляревський і його читач: історія і сучасність», «І. Котляревський у протистоянні національному винародовленню нових поколінь українців», «І. Котляревський у зарубіжному світі». У такому разі від описовості, інформативності, засвідчення фактів потрібно перейти до з'ясування ролі та призначення письменника у форму-

ванні та становленні духовного світу сучасного та прийдешніх поколінь нашого народу. Хоч про них частково йшлося, скажімо, у збірникові «Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Анатолія Залашка» (К., 1969), монографії Г. Сивоконя «Одвічний діалог. Українська література і її читач від давнини до сьогодні» (К., 1984), а в семінарії М. Мороза «Іван Котляревський» (К., 1969) подано докладну бібліографію про життя і творчість письменника, однак вони потребують доповнень, уточнень, перегляду оцінок тощо, оскільки позначені тиском комуністичної ідеології та віддалені в часі від завдань сучасного літературознавства. Із цілком зрозумілих причин їхні автори й упорядники не зверталися, наприклад, до проблеми місця і значення творчості І. Котляревського в протистоянні національному винародовленню українців. Розв'язання ж цієї проблеми на підставах ідеї Роду й Духовної Архетипної Системи Етнонаціонального, як у цьому ми мали можливість переконатися, виводять дослідників на потребу проведення анкетного опитування про рівень та масштаби усвідомлення сьогоденним читачем значення творчості письменника в його житті, глибокого аналізу інтересів читача І. Котляревського й відповідних висновків щодо повнокровного повернення його в духовний простір та національну свідомість нашого сучасника і прийдешніх поколінь. Зрозуміло, що в цій статті окреслено лише деякі, найважливіші, на нашу думку, принципи та способи переходу від комуністичної заідеологізованості та класового підходу до питомо національних засад сучасного прочитання життя і творчості І. Котляревського. Їхнє подальше формування, поглиблення й конкретизація – першочергові завдання нового покоління українських літературознавців.

Література

1. Азьомов В. Духовна Архетипна Система Етнонаціонального як основа літературознавчого аналізу художнього твору, творчості письменника та національного літературного поступування / В. Азьомов // Формування національних основоположних підстав сучасного українського народознавства та літературознавства : зб. наук. ст. – Вип. I / упоряд. О. Вертій, О. Новікова. – К. : Українська літературна газета, 2018. – С. 58–76.
2. Вертій О. Народні джерела національної самобутності української літератури 70–90-х років XIX століття / О. І. Вертій. – Суми : Собор, 2005. – 486 с.
3. Волинський П. К. Іван Котляревський. Життя і творчість / П. К. Волинський. – 3-тє, допов. і перероб. вид. – К. : Дніпро, 1969. – 270 с.
4. Голобуцький В. А. Запорожское казачество / В. Голобуцький. – К. : Гос. изд-во полит. лит., 1957. – 462 с.

5. Губко О. Психологія українського народу. Психологічні особливості наших країн у міжчассі Трипілля – сучасна Україна / О. Губко. – К. : Діло, 2013. – Кн. 2. – 400 с.

6. Емоційний темпоритм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scenki-monologi.at.ua/load/monologi/teksty_monologov/emocijnij_temporitm_ponjattja_k_harakteristika/51-1-0-592 (дата звернення: 28.09.2019).

7. Кирилук Є. Живі традиції. Іван Котляревський та українська література / Є. Кирилук. – К. : Дніпро, 1969. – 350 с.

8. Котляревський І. П. Повне зібрання творів / І. П. Котляревський. – К. : Наук. думка, 1969. – 510 с.

9. Словарь української мови / зібрала редакція журналу «Киевская старина» ; упорядкув., з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1959. – Т. IV. – 563 с.

10. Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 11. – 670 с.

11. Ткачук М. Творчість Івана Котляревського: антропологічний та естетичний дискурси / М. П. Ткачук. – Суми : Вид-во СумДУ, 2009. – 216 с.

12. Франко І. Історія української літератури. Ч. 1. Від початків українського письменства до Івана Котляревського / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – К., 1983. – Т. 40. – С. 7–370.

13. Хропко П. П. Українська драматургія першої половини XIX ст. / П. П. Хропко. – К. : РВВ Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького, 1972. – 131 с.

14. Шевченко Т. Твори : у 5 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1971. – Т. 3. – 382 с.

15. Яценко М. Т. На рубежі літературних епох. «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі / М. Т. Яценко. – К. : Наук. думка, 1977. – 280 с.

Oleksii Vertij

MODERN PROBLEMS OF RESEARCH IVAN KOTLYAREVSKY 'CREATIVITY

Formation of modern Ukrainian literary studies needs a new approach to the formation of its specific national fundamental grounds. Therefore, the article provides an overview of works about life and creativity of I. Kotlyarevsky from the first and the last publications about it. Was defined the principles and how to update them in relation to regularities of development of modern Ukrainian national science about literature.

Readings of I. Kotlyarevsky's work through understanding national spiritual values highlights the issue of it's national nature. National nature finds expression in the spiritual space of the writer, which includes national ideological, moral, ethical, traditional values,

historical memory. All this is reflected and transmitted in generations of Ukrainians and in the Ukrainian world as a whole.

The lost of the Cossack State caused, on the one hand, treason, the commitment and adaptation of the representatives of some strata and layers Ukrainian society, such as the gods of the «Eneyida», the Voznys and the Vubornyi in «Natalka Poltavka», Fyntyk in «Moskal-Charivnyk».

These circumstances exacerbated national feelings, national feelings of responsibilities, the need for national self-determination-determination and self-affirmation on the basis of national ideological, traditionally, moral and ethical and spiritual values (Eney and the Trojans in «Eneyida», Natalka Poltavka in the stage play, Tatyana and Chuprun from «Moskal-Charivnyk»).

Investigation of these problems as rooting processes in the national spiritual space, the national way of life in general, and the eradication of them, leads to the con-

clusion that a person who is torn from the national soil becomes a spiritual, moral, ethical, social werewolf.

If we enter the strata of the national way of life, so a life becomes the foundation of the appearance of a new hero in Ukrainian literature - a nationally conscious person, a person with an effective life position. The formation of such fundamental foundations of the study of I. Kotlyarevsky's creativity is based not only on the ideas of the national state, but also on the understanding of the Ukrainian nation as a genus, based on the disclosure of the nature of the character of Eney and the Trojans, and aesthetic development of the folk world-view and poetics of oral folk art, the transition from class to a truly national understanding of the features of the plot and conflict, the formation of the characters of heroes etc.

Key words: National spirituality, national literature, Ukrainian world, Cossack state, genus, comic, tragic, dramatic, heroically exalted.

Надійшла до редакції 23.10.2019 р.

УДК 821.161.2.09Котляревський.08

Микола Степаненко

ДІЕСЛОВА БІГАТИ / БІГТИ В «ЕНЕЇДІ» ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО: СЕМАНТИЧНИЙ І СИНТАГМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті з'ясовано особливості семантичної структури дієслів **бігати** / **бігти**; схарактеризовано їхні синтагматичні можливості в поемі «Енеїда» Івана Котляревського; розкрито, зокрема, специфіку сполучуваності цих основних носіїв валентності з просторовими, інтенціальними, квалітативними компонентами; виняткову увагу приділено морфемній будові досліджуваних вербативів, впливові префіксів локативної орієнтації на їхній валентний потенціал.

Ключові слова: дієслова **бігати** / **бігти**, поема «Енеїда» Івана Котляревського, локативні префікси, припредикатні компоненти просторової, інтенціальної, квалітативної семантики, інтенсивність дії.

Дослідники мовної практики Івана Котляревського наголошували на багатстві лексичного складу творів цього письменника. У поемі «Енеїда» зафіксовано майже 7 тисяч слів, які входять до різних тематичних груп, лексико-семантичних підгруп: від слів – назв предметів побуту, знарядь праці, продуктів харчування до лексичних одиниць на позначення суспільно-політичних по-

нять, військових звань, абстрактних категорій. Важливо те, що вони, за незначним винятком, сформувавши основу сучасної лексико-семантичної норми, увійшли як ілюстрації до найавторитетніших лексикографічних джерел.

Об'єктом пропонованої праці є дієслова **бігти** / **бігати** в поемі Івана Котляревського «Енеїда», а **предметом** – їхній семантичний статус та синтагматичний ресурс.

Ідентифікувальною для розглядуваних вербативів є сема 'динамічне переміщення за допомогою ніг'. Значеннева відмінність між ними полягає в тому, що дієслово **бігти** репрезентує односпрямовану дію, а дієслово **бігати** – різноспрямовану дію, пор.: **Біжить** пан Турн і репетує, / **І просить** у своїх меча; / **Ніхто** сердеги не рятує / **Од рук** Троянських силача! (с. 291)¹ і ...**Як же** були [чесні пустомолки] на самоті, / **То молитовники** ховали, / **Казились, бігали, скакали** / **І гірше** де що в темноті (с. 139–140). У поемі «Енеїда» вербатив односпрямованої дії кількісно домінує над вербативом різноспрямованої дії (співвідношення 7:1).

¹ Надалі вказуватимемо лише сторінку використаного джерела.

Відомо, що лексеми *бігти* й *бігати* належать до розряду полісемантичних. В обстежуваному контексті вони регулярно експлікують значення «прискорено пересуватися на ногах; рухатися швидко, переставляючи ноги» і такі його лексико-семантичні варіанти, як «поспішно йти кудись, до кого-, чого-небудь», «поспішати, поспішатися», «поспішно відступати, утікати». Роль суб'єкта в реченнях із цими основними носіями валентності виконують іменники – найменування людей за різними ономазіологічними характеристиками. Дієслово *бігти*, крім вирізної, експлікує семантику «швидко рухатися (їхати, котитися і т. ін.) в якому-небудь напрямі»: ...*Ридван, мов вихор в полі, біг* (с. 110). Суб'єктну позицію в таких синтаксичних конструкціях заповнюють іменники – номінування засобів пересування. Інших значень – «швидко текти, плинути», «швидко минати, проходити, збігати в часі», «шумуючи під час кипіння, виливатися, литися через вінця (краї) посуду; швидко витікати» – у досліджуваному дискурсі не виявлено.

Дієслова *бігти* / *бігати* вживаються в неозначеній та особовій формі, причому типовою є остання (співвідношення 1:8). Інфінітив виконує або функцію головного члена односкладного інфінітивного речення, або другорядного члена речення, або є компонентом складеного дієслівного присудка: *Куди мні бігти!* – до могили! (с. 85); *Еней тут зараз взяв догадку, / Вели побігти по дяків...* (с. 168); *Хто де не дума – там ноує, / Хотів де бігти – там гальмує* (с. 180); ...*Бо Турн ганяв тогді на возі, / Зикратий же лежав в обозі, / Не в силах бігати, ні стоять* (с. 286). За особовою формою дійсного або наказового способу збережена роль простого дієслівного присудка: *Біжуть* [Низ], *летить, кричить щосили: / «Пеккату робити, фратер милий; / Невинному морє задаєш...»* (с. 229); ...*Хоть будуть голоса кричати, / Щоб ти оглянувся, прохати, / Гляди, не озирайся, біжи* (с. 123).

Інформативно достатні дієслова *бігти* / *бігати* в реченні рідше вживаються без конкретизаторів, а частіше програмують після себе залежні компоненти, які уточнюють реалізований ними план змісту різними семантичними характеристиками. Найчастіше описувані вербати детермінують квантитативні компоненти, які передають той або той ступінь інтенсивності вияву дії. Роль цих конститuentів виконують означальні прислівники, які можуть утворювати ступені порівняння, компаративні звороти, об'єкт порівняння в яких виражений іменником у називному відмінкові, підрядні речення міри і ступеня: ...*Біг* [Еней] *швидко, не остановлявся, / Увесь об колючки подрався...* (с. 124); *«Біжи лиш швидше в Карфагену, – / Зевес гінцеві так сказав...»* (с. 80); *Дали якраз до лісу тягу, / Бистріше бігли од хортів...* (с. 228); ...*Ірися низько поклонилась, / І в ліжничк зараз нарядилась, / Побігла з неба, як би хорт*

(с. 101); *По дзвону вся Латинь сунула / До храма, з криком всі неслись, / І навстяж двері одімкнула, / І Янус вибіг, як харциз* (с. 192); ...*Біг* [Еней] *так, що сам себе не чув...* (с. 124). Непродуктивний тип становлять структури, у яких припредикатний адвербатив указує на спосіб виявлення дії: *Як глядь нагору ненароком, / І там свого синка уздрів, / Побіг старий не просто – боком / І ввесь од радості згорів* (с. 152). Особливим семантико-стилістичним потенціалом наділені синтаксичні конструкції, у яких конкретизаторами плану змісту дієслів *бігти* / *бігати* є усталені звороти, що корелюють з атрибутивними прислівниками: ...*Всі бігли, аж не чули ніг* (с. 220); ...*Убив він* [Турн] *з Афідном Мерона / І зо всього побіг розгона, / Де Битіас в крові купавсь* (с. 239).

З-поміж регулярних репрезентантів позиції, яку програмують дієслова *бігти* / *бігати*, – локативні компоненти. У реченнях із вирізним типом поширювачів спостережено таку закономірність: дієслово-предикат різноспрямованої дії детермінує просторові поширювачі, об'єднані значенням «різні (усі) точки простору», а дієслово-предикат односпрямованої дії – «конкретний простір». Пор.: ...*А Турн скрізь бігав і храбрився, / І тішивсь, що врага настиг* (с. 264), *«Ти знаєш, він який суцїга, / Паливода і горлоріз; / По світу як іще побіга, / Чийхсь багацько вилле сліз»* (с. 66), *Паллант... / По фрунту бігав, турбувався, / Плигав, вертівся, ухилився, / Як огир в стаді, ярував* (с. 256) і *Боги, богині і півбоги, / Простоволосі, босонозі, / Біжати в Олімпську карवासар* (с. 242), *Прибігла фурия із пекла, / Яхидніша од всіх відьом...* (с. 176). Вербатив *бігати* репрезентує статичну та директивну семантику «місце дії» й «напрямок руху», а вербатив *бігти* – тільки директивне значення – «напрямок руху» в таких його локативних координатах, як «старт», «фініш», «старт + фініш».

Аналізований розряд доповнюють конструкції з інтенціонально детермінацією. Роль припредикатного члена в них виконує інфінітив: *«Здорова, любя, мила, доню, – / Юнона в радоцах кричить: – / До мене швидше, Тезифоню!» – / І ціловать її біжуть...* (с. 176).

Наступну групу формують конструкції з об'єктно-локативною семантикою. Їхню специфіку визначає те, що в припредикатній позиції вживаються іменники, які номінують людей: *Прибіг* [Еней] *к Троянцям, утомився / І оддыхати простягнувсь...* (с. 124); *О сон!.. / Пропає – од кого ти біжиш* (с. 199). Трапляються й такі синтаксичні структури, у яких поряд з аналізованим синкретичним компонентом функціонує інший об'єктний конститuent: ...*Прибіг гінцев з письмом к Латину, / Нерадісну привіз новину...* (с. 183). Примітно, що в розглядуваних синтаксисах активно побутує прийменник *к*. Утворені за його участю конструкції в сучасній українській мові сприймаються як синтаксичні архаїзми. У поемі

Івана Котляревського ця лексема і її фонетичні варіанти *ік*, *ко* вживаються 137 разів. На той час вона належала до розряду загальноновживаної лексики й уже зазнавала конкуренції з боку прийменника *до*, який також має високий ступінь продуктивності в «Енеїді» (215 уживань). Пор.: *Пішли к Дидоні до господи / Через великі переходи...* (с. 72) і *Заїде до Дидони в гості / І буде там бенкетовать...* (с. 70).

Окрему групу становлять синтаксичні конструкції, у яких основні носії валентності *бігати* / *бігти* одночасно детермінують семантично неоднорідні залежні компоненти, як-от: «об’єктний + просторово-інтенціональний»: *Дидона ж мала раз роботу, / Як з ним побігла на охоту, / Та грім загнав їх в темний льох...* (с. 78–79). За умови з’яви в реченні іншого об’єктного або вокативного конкретизатора синкретизм зникає: *Венера тільки що уздріла, / Що вже Троянці на човнах, / К Нептуну на поклон побігла, / Щоб не втопив їх у волнах* (с. 109).

Найпоширеніший різновид в «Енеїді» утворюють конструкції, які синхронно репрезентують локативну й інші типи семантики: «напрямок руху (старт) + напрям руху (фініш) + мета»: *Їх Сицилійці як уздріли, / То з города, мов подуріли, / До моря бігли всі зустрічать* (с. 88–89). Особливою продуктивністю вирізняються синтаксичні структури із семантичним описом «напрямок руху (старт або фініш) + спосіб дії»: *Еней від неї одступався, / Поки зайшов через поріг, / А далі аж не оглядався, / З двора в собачу ристь побіг* (с. 84); *Еней з Сивиллою старою / Із пекла бігли навпростець...* (с. 156); *...Мов ум змішався у вдови: / Побігла з криком вокруг вала / І голову коли пізнала / Свого синочка Евруса, / То на валу і розпласталась...* (с. 231).

Дієслова *бігти* / *бігати* мають префіксальну й безпрефіксну будову. Серед можливих префіксів, із якими вони сполучаються, форманти *на-*, *про-*, *по-*, *при-*, *ви-*, *за-*, *в-*. Ступінь продуктивності їх різний:

Префікси	<i>по-</i>	<i>при-</i>	<i>на-</i>	<i>про-</i>	<i>ви-</i>	<i>за-</i>	<i>в-</i>
Кількість уживань	10	5	1	1	1	1	1

Окремі з вичленованих префіксів виконують конститутивні функції. Конкретизуючи план змісту дієслова-предиката, вони вступають у відношення безпосередньої кореляції з прийменниками, які разом із субстантивними словоформами заповнюють припредикатну позицію. Наприклад, префікс *в-* реалізує інклюзивну семантику – «спрямованість до певного пункту з проникненням у нього»: *...Йому не снилось о приказі, / Як ось Меркурій в хату вбіг* (с. 81). Префікс *при-* зближує з префіксом *в-* те, що він також виразно реалізує локативне значення – «прибуття або доставлення у певне місце» [2, с. 235]: *Прибіг Меркурій засапавшись, / В три ряди піт з його котив...* (с. 80).

Активно вживаний префікс *по-* утратив свої словотворчі функції, зокрема семантику руху в напрямку від об’єкта. «Просторове значення<...> поєднане тут з аспектуальним значенням початку дії» [2, с. 233]: *Но як Арунт убив Камиллу, / Тоді Латинців жах напав, / Утратили і дух і силу, / Побігли, хто куди попав* (с. 279).

У досліджуваному поетичному тексті зафіксовано випадки іншого типу кореляції, коли префікс і прийменник репрезентують різнопланові локативні відношення. Так, префікс *про-*, для якого іманентним є транзитивне значення, може опосередковано корелювати на рівні семантики з директивним прийменником *між*, що є «носієм функції проміжковості» [2, с. 146–147]: *Як блискавка проходить тучу, / Він [Низ] так пробіг вразі між кучу / І до Волсента докосивсь...* (с. 229).

Виразником інтенсивності дії, яку реалізують лексеми *бігти* / *бігати*, крім правобічних поширювачів, оформлених за зразком обставин міри і ступеня, підрядних речень міри і ступеня, нерідко є контекстуальне оточення. Мовиться передусім про інші дієслова з виразно задекларованою інтенсивністю, з якими аналізовані лексичні одиниці утворюють однорідний ряд: *Біжить* [Турн], *кричить*, *маха руками* / *І грізними велить словами* / *Латинцям і Рутульцям бой* / *З Енеївцями перервати* (с. 290). Градація, про яку йдеться, стає ще відчутнішою за умови функціонування при якому-небудь компонентів однорідного ряду інтенсифікатора, що має різну формально-граматичну структуру: *Турн...* / *Трубить в ріжок!* – *оп’ять тривога* / *Кричать, біжать, спішать якмога...* (с. 250); *Еней з Дидоною возились, / Як з оселедцем сірий кіт; / Ганяли, бігали, казились, / Аж лився деколи і піт* (с. 78), *Дидона тяжко зажурилась, / Ввесь день не їла, не пила; / Все тосковала, все нудилась, / Кричала, плакала, ревла, / То бігала, як би шалена, Стояла довго тороплена, Кусала ногті на руках...* (с. 84). Однорідні ряди поряд із дієсловами руху формують дієслова мовлення, емоційно-психологічного стану тощо. Регулярною для них є актуалізація семи ‘надмірний вияв дії, процесу, стану’.

Отже, дієслова *бігати* / *бігти*, які мають спільне й відмінне в плані семантики, найвиразніше створюють динамізм у поемі «Енеїда». Вони активно виявляють ті синтагматичні властивості, які, за винятком хіба що конструкцій із прийменником *к* (*ік*, *ко*), послідовно зберегла сучасна українська мова. Досліджувані вербативи, сполучаючись із залежними від них компонентами різної формально-граматичної організації, виконують важливі текстотвірні функції.

Література

1. Павлова Р. Пространственные конструкции в древнерусском языке в сопоставлении с древнеболгарским языком / Р. Павлова. – София : БАН, 1977. – 239 с.

2. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові : монографія / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 285 с.

Використане джерело

1. Котляревський І. П. Повне зібрання творів : у 2 т. / І. П. Котляревський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 1. – 536 с.

Mykola Stepanenko

VERBS BIHATY / BIHTY IN «AENEID» OF IVAN KOTLIAREVSKYI: SEMANTIC AND SYNTAGMATIC ANALYSES

The article emphasizes that the rich lexical resource of Ivan Kotliarevskyi's poem «Aeneid», with a few exceptions, entered the modern lexical-semantic norm. The main attention in the work is devoted to clarification of the semantic specification and syntagmatic possibilities of bihaty/bihty (run/ hurry) verbs. It is proved that these verbs, combined with a common seam «dynamic transferring with the help of feet», reveal features at the level of value: bihty represents unidirectional action, and bihaty – multidirectional. This semantic specificity affects the irconnecting potential: the verb-predicate bihty programs the locative components with the semantics of the direction of motion, and bihaty – with the semantics of the place of action and the direction of motion. All po-

ssible types of spatial or eaders, their lexical-semantic composition are established. The influence of the prefix on the compatibility of the verbs was also stated, and they pesof prefix-prepositional correlation with such concrete implementations as direct and indirect prefix-prepositional correlation were established. The article researches the nature of typical quantitative spreaders for the verbs bihty / bihaty, represented by attributive adverbatives, comparative structures, the object of comparison in which is expressed by a noun in the nominative case, by subordinate clauses of measure and degree. The irregular pattern for the discourse researched «bihty + intentional spreader» is stated; its lexical-semantic structure at the level of the dependent constituent is described. Author analyses the typology of object-locative semantics, the generation of which is determined by verb nouns – names of people, the conditions for the disappearance of syncretism are determined. Finally, the structures in which the verbs bihty/bihaty (hurry / run) simultaneously determine semantically heterogeneous dependent components (object-locative-intentional, locative-quantitative) are outlined and described. Contextual analysis is involved in the interpretation of linguistic facts concerning syntagmatic verbs bihty / bihaty.

Key words: bihty / bihaty verbs, Ivan Kotliarevskyi's poem «Aeneid», locative prefixes, prepredicative components of spatial, intentional, qualitative semantics, intensity of action.

Надійшла до редакції 04.10.2019 р.

УДК 811.161.2+81'342/344]+38

Людмила Українець

ЗВУКОВИЙ КОНТИНУУМ У КОНОТАЦІЙНОМУ ВИМІРІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Написана в руслі дослідження конотаційного потенціалу вокальних і консонантних одиниць та їхніх сполук, стаття містить новий погляд на звуковий континуум як маркер ментально-вербального буття національних концептів у поетичному дискурсі І. П. Котляревського.

Ключові слова: конотація, звуковий континуум, асоціація, голосні, сонорні, шумні приголосні, поетичний дискурс.

Звуковий континуум – це максимально інформативний критерій для параметризації мовної картини світу в контексті окреслення її національної самобут-

ності за шкалою суспільних цінностей. Характеристика звукового ладу поетичного дискурсу І. П. Котляревського з позицій породження фонетичної конотації – додаткових прагматичних і семантичних співзначень голосних, приголосних та їхніх сполук – уможливила концептуально й аксіологічно мотивовану ідентифікацію національного колориту живої української мови як культурно-історичної знакової реальності, а понад усе – гідну подиву духовну високість могутнього народного таланту.

У сучасному науковому дискурсі мова творів Івана Петровича Котляревського – бурлескно-трагедійної поеми «Енеїда», соціально-побутової драми

«Наталка Полтавка», водевілю «Москаль-чарівник» – продовжує залишатися пріоритетним напрямом для системних етнокультурних спостережень і глибоких лінгвістичних розвідок, оскільки акумулює в собі енергетику, що піднесла українське народне мовлення до висот літературної досконалості, напроорокувавши їй гідне місце в етнокультурному світовому обширі.

Численні лінгвістичні та лінгвостилістичні розвідки потверджують непересічну роль І. П. Котляревського в історії становлення нової української літературної мови, а отже і вітчизняного мовознавства загалом. Саме тому ще в ХХ ст. було всебічно проаналізоване лексичне багатство творів І. П. Котляревського (Л. А. Лисиченко, М. М. Пилинський, П. П. Плющ, С. Я. Єрмоленко та ін.), укладений словопокажчик його п'єс та од, написаних українською мовою (А. А. Бурячок, А. Т. Залашко, А. О. Ротач, М. Д. Северин); класифіковані вербальні засоби гумору й сатири в «Енеїді» (В. С. Ващенко, Ф. П. Медведєв, П. О. Петрова, Г. С. Смирнова), описані номени на позначення традиційних страв (В. П. Закладний, М. В. Закладний) і національного одягу (О. Ф. Ставицький) в оригінально вивернутому «наизнанку» творі; обґрунтовані дериваційні афікси за демінутивною функцією їх у словах як перспективний напрям моделювання яскравої, естетично мотивованої сфери мовної дійсності (А. М. Крейтор); схарактеризовані найвиразніші синтаксичні риси, зосібна й на засадах розгорнутого (однорідного) вислову, здатного художньо, з елементами легкого гумору та комізму деталізувати образи, події, традиції та звичаї саме українського доквілля того часу (П. С. Дудик, О. Д. Бондаревська, Я. В. Януш). Примітно, що за останнє десятиліття здобутки в науковому дослідженні літературної спадщини нашого славетного земляка не лише концептуально узагальнено, але й критично переосмислено. Серед таких праць – комплексна синтетична монографія Є. К. Нахліка «Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст» [18], у якій автор на ґрунті «скрупульозної фактографії» пропонує новаторські уточнення до стану наукової продукції про першого класика української літератури.

Серед вербальних засобів І. П. Котляревського особливу увагу привертають фонетичні одиниці – естетичні знаки національної культури, уживання яких демонструє передовсім іманентні риси вимови українських лексем кінця ХVIII – початку ХІХ ст., проливаючи світло на тенденції адаптації соціумом активного лексичного запасу саме в тому акустичному варіанті, який відповідає національному світобаченню і світосприйняттю нашого народу. Однак в україністиці, крім статті М. У. Каранської [15], присвяченій деяким відмінностям фонетичних і граматичних норм «Енеїди» порівняно із сучасними,

загалом відсутнє обґрунтування звукопису як важливого стилістичного прийому у творах, що «стали надійним фундаментом нової української літератури й знаменували вихід художньої культури нашого народу на світову арену» [15, с. 176].

Оскільки функційне навантаження звукового ладу, корелюючи з орфоепічними векторами вокальної та консонантної системи, генералізує емоційний, експресивний та естетичний характер народної мови ХVIII–ХІХ сс., то об'єктом дослідження було обрано звуковий континуум у конотаційному вимірі І. П. Котляревського – «виразника нової української творчості» [10, с. 94].

У статті ми прагнули окреслити інформаційний і прагматичний статус експресивної сили та оцінної вартості фонетичних знаків у їхній континуально-графічній актуалізації, що демонструють конотаційні параметри поліфонії мови творів полтавського митця.

Спроба лінгвістично обґрунтувати поєднання емотивності з асоціаціями звукової архітекτονіки у творах класика нової української літератури позначена актуальністю з огляду на взаємодію суто мовних, психологічних, фольклористичних явищ, а також категорій етики та естетики у відтворенні мовної картини світу.

Аналізуючи механізми формування національного образу мови завдяки звуковому континууму з різною мотивацією милозвучності, ми спиралися на критерій Б. Томашевського: варто обирати не випадкові, а яскраво виражені звукові явища, що породжують лише «загальнозначущі асоціації чи асоціації, дані самим текстом твору» [25, с. 61, 67].

За гіпотезою дослідження звукового ладу мови великого Сміхотворця, структура фонетичної конотації ґрунтується на імпліцитній інтерпретації вокальних та консонантних одиниць, підпорядкованих загальноновизнаним у слов'янській лінгвостилістиці стандартам евфонії: максимально милозвучні голосні, у формуванні тонального середовища їм несуттєво поступаються сонанти, тоді як шумова перевага дзвінких корелює з акустикою глухих. Проте еволюційна закономірність конотаційної динаміки національних звукотипів залежить не лише від тональної чи шумової парадигми та асоціативно-образного виміру їхніх диференційних ознак, що у вербальній організації тексту стають самодостатньою матеріальною сутністю, але й від артикуляційно й акустично узвичаєних у мовній практиці того часу евфонічних стандартів озвучення конкретних лексичних одиниць, відображаючи природну рису загальнонародної мови як на діалектній, так і на літературній основі.

Милозвучним, за нашими спостереженнями, є функціонування вокальних сегментів у відповідних дистрибутивних умовах як фонетична закономірність, що лягла в основу формування національних

особливостей української мови. Ідеться передусім про винятково частотний голосний [и] – питому вокальну одиницю будь-якої словотвірної і формотвірної морфемі активних і пасивних лексем як нової, так і сучасної української мови. У творенні акустичного ефекту народного мовлення бере участь *и*-тональна структура лексико-граматичних класів слів із широким діапазоном семантичної варіантності.

Природною ознакою мови всіх творів І. П. Котляревського видається звучання питомих українських слів із голосним [и] флексійного типу в найважливіших формах вираження номінації – іменниках (*смерти, старости, кріпости, радости, повинности, пам'яти; до життя; злостію* тощо), хоч виразну евфонічну рису українського народного мовлення ця вокальна одиниця не втратила і в закінченнях повних стягнених (*будьте ласкави, грішні, добри, стари, розумні, щасливи, багати, бідні, осоружні, люб'язні, знакоми*), нестягнених якісних (*злії боли, златії дні, мої рідні, білії* → *рученьки*), а також відносних (*жінки простоволоси*) і присвійних прикметників (*слова Енеєви, кудрі батькови сідні* та ін.).

Визначальну орфоепічну рису *и*-тонального українського мовлення XVIII – початку XIX ст. на ґрунті кореневих морфем репрезентують лексико-граматичні класи слів з категоріальним значенням процесуальної (*подирайте*) та непроцесуальної (*врозтич*) ознаки, а також іменники (*путивочку, чаривник*) та прикметник (*чаривної*) із суфіксальним [и].

Активний голосний [и] й у граматичних семах числівників (<...> *випили по одній, по другій* (2, с. 253), стягнених та нестягнених форм означальних займенників: *Вип'єте, коли схочете, і сами* (3, с. 302); *І самий церковні мари В депо пушкарськеє тягли* (1, с. 112), хоч у морфемах флексійного зразка вказівних займенників може зберігатися також голосний [і]: <...> *діти єсть такій* <...> (1, с. 184). У цьому зв'язку привертає увагу зафіксоване графічно хитання у виборі звукової організації закінчень іменних лексико-граматичних класів слів (*не багати* ↔ *не багаті; письменни* ↔ *письменніші*), яке особливо виразне в першому драматичному творі нової української літератури: *Нехай вони будуть розумні, багати і письменніші од нашого возного* <...> *Та і всі письменни – нехай вони собі тямляться!* (2, с. 259); <...> *ви людине багати. Не багаті!* (2, с. 262).

Конотаційно мотивована звукова організація й лексем, де хитання орфоепічної норми демонструє початковий голосний [и]. Наприклад, словоформи *инчий* ↔ *инчі* (*Тут инчі журавля скакали* <...> (1, с. 16), *А инчий був наверх ворот* (1, с. 28)) І. П. Котляревський незмінно подає зі звуком [и] (до слова, [и] перед приголосними [н], [н'], [р], [р'] і в сучасній мовній практиці актуальний не лише як

орфоепічна, але і як потенційна конотаційно-орфографічна сема), тоді як у лексемі *індик* з позиційно тотожною комбінаторикою він надає перевагу звукові [і]: *І так надувся, як індик* (1, с. 40). Отже, мовна практика часів І. П. Котляревського виявляє тенденції формування звукового складу повнозначних одиниць завдяки функційній спроможності нелабіалізованого голосного переднього ряду [и] в конкретній, початковій, фонетичній позиції. Зрештою, такий варіант звукового окреслення має лінгвістичне пояснення, адже ця вокальна одиниця пройшла складний історичний шлях формування диференційних ознак [24, с. 50; 12, с. 89–90] завдяки перцептивній близькості до [і], тому навіть у сучасній лінгвістиці немає єдиного погляду як на артикуляційно-акустичні характеристики, так і на її статус у фонологічній системі української літературної мови (Т. Бровченко, М. Наконечний, Ю. Карпенко, Н. Тоцька та ін.). Тим часом уживання [и] на початку слів употужнює вокальну систему української мови, оскільки підтверджує його фонологічний статус додатковою позицією, відображаючи природну рису загальнонародної мови і на діалектній, і на літературній основі.

У художньому доробку І. П. Котляревського, зокрема в бурлескно-трагедійній поемі «Енеїда», голосний [и] чи не найактивніше функціонує в запозичених онімах – *Дидона, Камилла, Киприда, Лавинія (Лавися), Прозерпина, Сивилла, Сицилія, Цирцея, Цибелла; Анхиз, Битіас, Вергілій, Діомід, Купідон, Парис; Олимп, Стикс, Тибр* – та похідних від них слів (*сицилійці, по-олимпському закону*), а також в іншомовних номенах на зразок *филіжанці, фігурно, фігляр, філозон, ахинеї, балдахин* тощо, адаптуючи їх у такий спосіб до звукового ладу українського народного мовлення й формуючи відповідну конотацію. Однак варіантність торкнулася звукової архітекτονіки навіть цих, так скрупульозно виписаних протягом кількох десятиліть лексем: *Юпитер* (1, с. 11) – *Юнітер* (1, с. 160). Очевидно, саме тривалий проміжок часу в написанні бурлескно-трагедійних витинанок – над поемою «письменник працював з перервами майже тридцять років» [30, с. 13] – виявився причиною непослідовного вживання голосного [и] не лише в лексемах іншомовного походження, але навіть в узвичаєних на той час питомих українських словах: *Тепер її, бачу, не до соли* <...> (1, с. 38); *Не поцурайтеся хліба-солі* <...> (1, с. 126), *Земля взялась од крові калом* <...> (1, с. 146); *Троянської крові забажав* (1, с. 133). Здавалося б, цілком усталене, вжиткове закінчення *-и* не могло поступитися *-і*, що його правописи різних років пізніше кодифікували як нормативний варіант для сучасної української літературної мови.

Прийменник *против* (*Против Енея не храбруйте* (1, с. 184) зберіг свою традиційну вимову з голосним [и] й у творах І. П. Котляревського, і в сучасній українській літературній мові (*проти*), тоді як лексична одиниця зі значенням категорії стану *обидно* (<...> *А потаїть – богам обидно* <...> (1, с. 190)) є виразною ознакою лише говорів південно-східного наріччя.

Під пером великого Сміхотворця яскраво, в руслі бурлескно-трагедійного жанру, по-українськи звучать фонетично перелицьовані слова зі звуком [и], конотаційно маркуючи елемент авторського кепкування, викликаючи добродушну усмішку глузливою тональністю: <...> *Кричить к Зевесу: «Помоги!»* (1, с. 147); *І лікар скрізь ходив з ланцетом, З слабительним і спермацетом* (1, с. 69). Примітно, що такий засіб художнього моделювання мовної картини світу, де гумористичне поєднується з побутово-реальним на тлі *и*-тональності, концентруючи в собі авторську інтенцію, можна спостерігати і в комедійній одноактній п'єсі (*Вибачайте, судир, будьте ласкави* (3, с. 298); *Так ти не чаривник* <...> (3, с. 315)), і, за словами І. П. Котляревського, у «малоросійській опері»: *рішительний приговор* (2, с. 255). На наш погляд, цей питомий звуковий маркер залишається репрезентантом не стільки емоційно-сислового концепту тексту, скільки онтологічної сутності справді природного звучання, коріння якого – в історичних традиціях формування вокальної структури національних лексем. Однак саме *и*-тональність української поетичної мови початку ХІХ ст. демонструє ще й цілком свідоме бажання автора підпорядкувати запозичення, особливо російські, фонетичним законам мелодійних переливів народної говірки: *Здорови були, мосьпане-чаривник!* (3, с. 311); *волокити* (2, с. 250).

Варто в цьому зв'язку сказати і про таке фонетичне явище, як редукція ненаголошених голосних [и] та [е], що зафіксована передовсім в «Енеїді» І. П. Котляревського: *Із серця скриготав зубами* (1, с. 31); *Плигав, вертівся і качався, Забув і бджоли піддерать* (1, с. 34). Голосні [е] та [и] в південно-східному наріччі, як відомо, «настільки зблизилися, що часто збігаються в одному звукові» [1, с. 154], саме тому й трапляється плутанина літер **и** та **е** в тексті творів, особливо коли це слова іншомовного походження: *Як сам Вергилій намалює* <...> (1, с. 182). «Сплетіння звука **е** та **и** без якогось розрізнення їх – це єдина закономірність, що виступає як у мовленні кожного населеного пункту, так і кожного мовця» [4, с. 66], – переконаний дослідник полтавських говорів В. С. Ващенко. Звукова параметризація суплетивної форми давального відмінка особового займенника **я** в «Енеїді» мала первісну форму *мині*: *Пійдіть гонця мині кликніте* (1, с. 18).

Такий субститутивний корелят детермінував свого часу й орфоепічні стратегії звукової організації поезій Тараса Шевченка, адже в «Кобзарі» неодноразово зафіксована форма *мині* [1, с. 154]. На початку ХХ ст. І. С. Нечуй-Левицький навіть обстоював «фонетичне написання *мині*, а не етимологічне *мені*» [1, с. 154]. У сучасному виданні поеми ця форма має голосний [е]: *Підіть гінця мені кликніте* (1, с. 18); *Коли б мені твій труп достати І тіло білес обмить* (1, с. 150). Суплетивні варіанти особового займенника в давальному відмінку з редукованими голосними ще й сьогодні побутують в окремих діалектах південно-східного наріччя і «протягом останніх трьох століть у полтавських говорах характеризуються великою стійкістю» [4, с. 169].

Порівняно часто у своїх творах І. П. Котляревський віддає перевагу фонетичному варіанту давального відмінка *мні*: *Куди мні бігти? <...> Ох! дайте зілля мні напитись <...> Нема на світі мні покою* (1, с. 22); *Щоб мні рутульців розідрати <...>* (1, с. 150), що є однією зі звукових особливостей усного народного мовлення саме на Полтавщині часів становлення нової української мови. Однак значно виразнішою рисою милозвучної мови І. П. Котляревського є не випадні, а саме вставні голосні [о] та [е], що з'являються в кінцевих сполуках приголосних загальних назв: <...> *Дубків і сосен стріють флот* (1, с. 136). Оскільки це евфонічне чергування було винятково продуктивним на ґрунті східнослов'янських мов, зокрема нової української мови, воно поширилося навіть на власні назви іншомовного походження, надаючи їм колоритного українського звучання. Яскравою ілюстрацією цього є акустичні характеристики теоніма *Зевс* (у грецькій міфології верховний бог), який автор «Енеїди» послідовно використовує як фонетичний варіант *Зевес*: *Мосі мови не жахайтесь (бо нею управля Зевес)* <...> (1, с. 198), хоча в останній, шостій, частині поеми (строфи 159, 161, 162 та ін.) використана форма *Зевс*, що точніше передає природну вимову грецького етимона й матеріалізує нові орфоепічні тенденції: *Тут Зевс не втернів, обізвався <...>* (1, с. 202). Із 48 випадків функціонування слова *Зевес* у поемі вживається, за нашими спостереженнями, понад 30 разів, а це яскраве підтвердження не лише життєвості цього евфонічного варіанта, але й виняткової продуктивності його для стилістичного маркування усного народного мовлення.

Мова творів І. П. Котляревського, зосібна «перелицьована» поема, привертає увагу початковим голосним [і] як одним із можливих засобів підсилення виразності, емоційного маркування значної кількості лексем: *ізбий* (1, с. 8), *іздавна* (1, с. 10), *ізвелів* (1, с. 11), *ізійшлися* (1, с. 14), *ізмигнеш* (1, с. 17), *ізняв* (1, с. 18), *ізробила* (1, с. 20), *із'їла* (1, с. 21), *ізнемігся* (1, с. 28), *ізнав* (1, с. 28), *іграли* (1, с. 28), *ісп'яна* (1, с. 32), *ізслизне* (1, с. 32), *ізгадати* (1, с. 36), *ізморщився* (1, с. 36), *іще*

(1, с. 38), *ізгнать* (1, с. 48), *ізгину* (1, с. 129), *іспускала* (1, с. 130), *ізвалила* (1, с. 133), *ізволив* (1, с. 134), *ізмолоду* (1, с. 136), *ісправлять* (1, с. 140), *ізлетить* (1, с. 162), *ізличити* (1, с. 163), *іскрививсь* (1, с. 189) тощо.

У сучасній літературній мові така норма остаточно втратила свій функційний статус. І хоч процес занепаду ненаголошеного давньоруського голосного [i] на початку лексичних одиниць розпочався ще в XIII ст., а в українській мові зафіксований українськими граматами XIV–XV cc. та пізнішими пам'ятками старокнижної мови [1, с. 157], І. П. Котляревський послідовно зберігає в «Енеїді» початковий голосний [i] передусім у процесуальних лексемах, підпорядковуючи їх авторському задумові бурлескно-трагедійного спрямування. У поемі трапляються й слова без початкового голосного [i] (*Дидона вигадала грище...* (1, с. 15); *І він, як муха в зиму, зслиз* (1, с. 26)) як один із можливих орфоепічних варіантів, але для автора така звукова модель лексем виявилася конотаційно непродуктивною. Сьогодні цією евфонічною рисою часто послуговуються українські письменники для вербалізації народної стихії мовлення (до слова, це звичний орфоепічний стандарт поетичного дискурсу Тараса Шевченка), тому вона є визначальною для позиціонування стилістики народного мовлення, породжуючи яскраво виражену діалектну конотацію.

Національною окрасою української літературної мови було й залишається чергування голосних [o], [e] з [i] у відкритих і закритих новоутворених складах. У площині художнього мовлення І. П. Котляревського це одна з найпродуктивніших історичних альтернатив, що моделює звукову форму номінативних одиниць нової української мови: *сирівцю* (1, с. 28), *на нім* (1, с. 51), *бік* (1, с. 60) тощо, послідовно вживаючись навіть у тих номінативних одиницях, які сьогодні це чергування не зберігають, наприклад: *біг* ↔ *бог* (<...> *Щоб біг душі свій рай одпер* (1, с. 26)). Аналізуючи конотаційні вектори вокальних засобів милозвучності в мові творів великого полтавця, ми звернули увагу на часто вживані (і не лише в «Енеїді») слова *возьмеш* (1, с. 8), *поход* (1, с. 44), *род* (1, с. 69), *безголов'я* (1, с. 74), *айвовка* (1, с. 98), *бой* (1, с. 108), *підкреплявся* (1, с. 120), *боб* (1, с. 171), *слов* (1, с. 190), *боль* (1, с. 196), *камень* (1, с. 204), де голосного [i] в новому закритому складі немає на місці давнього [o]. У зв'язку з цим М. У. Каранська слушно зауважувала, що таке чергування в бурлескно-трагедійному творі «менш послідовне, ніж тепер у літературній мові», хоч у поемі «яскраво виявилася схильність української мови до розвитку фонемі *i* на місці інших звуків» [15, с. 179]. Маємо на увазі лексеми, у яких замість колишніх голосних (навіть дифтонгоїдного характеру), що зафіксовані в давній мові буквами *h*, *a*, використано вокальний компонент [i], наприклад: *звізд* (*Як звізди повтікали пріч* (1, с. 52)), *річей*

(<...> *дочувишсь До безтолкових сих річей* (1, с. 155), *річі* (*Од річі сей Турн роз'ярився <...>* (1, с. 186), *трістя* (<...> *В трістя його к чортам загнать* (1, с. 8)), *здолюють* (*Коли, бач, Турна не здолюють <...>* (1, с. 166)) тощо. Це фонетична риса мови різних дійових осіб і п'єси «Наталка Полтавка»: *діл* (2, с. 250), *рукодільниця, наміревал* (2, с. 253).

Саме завдяки такому виразному *i*-тональному маркеру лексичних одиниць П. Г. Житецький – один із перших дослідників вокальної системи давньої української мови – вважав [i] «звуком типовим, звуком осередковим, до якого стягується вся розмаїтість голосних елементів і від якого <...> постають їхні індивідуальні особливості» [11, с. 68].

У поемі голосний [e] після шиплячих та [й] послідовно чергується з голосним [o] перед наступним твердим приголосним унаслідок лабіалізації, і ця ознака полтавських говорів, помічена й І. П. Котляревським, стала суто національною рисою української мови, що вирізняє її з-поміж інших східнослов'янських мов (*чом, чоло, бджоли* тощо): <...> *І проясни чоло нахмурне <...>* (1, с. 186). Однак трапляються окремі випадки збереження автором давнього голосного [e] у позиції після шиплячих: *По вечерницям всі ходили <...>* (1, с. 16); *Де досвітки, де вечерниці <...>* (1, с. 45); *До мене швидко поприходять дівчата на вечерниці прясти <...>* (3, с. 291), що неодноразово зауважували українські дослідники, аналізуючи фонетичні та граматичні норми творів митця [15, с. 179].

Є в мові І. П. Котляревського й випадки спрощення артикуляції окремих лексем завдяки уникненню так званого гіатусу (зіяння) – вимови двох сусідніх голосних в одному слові. Орфоепічно мотивоване й уставляння консонантного сегмента між вокальними одиницями, хоч такий тип милозвучності навіть у XVIII ст. не набув належного поширення, залишаючись активним лише в розмовному вжитку, а тому стилістично маркованим: *Дамо вам війська в підмогу, і провіанту на дорогу <...>* (1, с. 125). Германізм *провіант* пройшов складні етапи запозичень, перш ніж потрапив в українську мову [19, с. 496], де відбулася фонетична гармонізація процесу зіяння палатальним [й] ([пров'ій'ант]). Автор «Енеїди» асоціативно екстраполює цей евфонічний прийом і на лексеми із суто російською вимовою: *Італіянець же маляр <...>* (1, с. 86). Розмежування двох палатальних приголосних [л'й] завдяки вокальному сегменту [i] [ітад'ій'ане"ц'] (укр. *італієць*) перцептивно актуалізоване як риса суто діалектного мовлення українців.

Особливо виразні конотаційні стратегії милозвучного ефекту у фонетичних варіантах лексем. Це об'єктивний наслідок мовної еволюції, винятково важливий етап у встановленні домінуючих тенденцій розвитку саме літературної форми мови. В «Енеїді» вони поширені серед прийменників, сполуч-

ників і часток і виникають за законами евфонії. Скажімо, у поемі чергуються в різних позиціях сполучники *і* та *й* у 1486 випадках [3, с. 68]; набувають різного звучання частки *б* і *би*, *же* і *ж* майже в трьохстах випадках [3, с. 11, 52]: *Хоть би до дудки на талець* (1, с. 10); *Коли б яга не закричала, <...> То, може б, там і застоювся <...>* (1, с. 70); *Коли ж був трус, як ізгадаю <...>* (1, с. 47); *Та вже ж він плавав не деньок* (1, с. 44), загалом підпорядковуючись закономірностям їх функціонування, мета яких – уникнути важких для вимови сполук приголосних. Для автора таке вживання мотивоване швидше не дистрибутивними умовами, а, без сумніву, внутрішньою звуковою організацією поетичного рядка: *<...> Нехай їй вічне царство, Мені же довголітнє панство* (1, с. 24); *Коли же хочеш, пане, знати <...>* (1, с. 27); *<...> Сама же сіла на ослін* (1, с. 8); *<...> Коли б олімпські не мішались І не стравляли би людей* (1, с. 161).

Цю ж мету мають і фонетичні варіанти прийменника з (*із*, *зо*, *ізо*, *со*), які виникають завдяки вокальному компонентові [о] та [і]. Зауважимо: прийменник *із* домінує в аналізованих випадках (*Слізки пустила із очей <...>* (1, с. 32), *Шатнувся миттю сам із хати* (1, с. 35); *Разів із п'ять перевернувся <...>* (1, с. 33)); прийменник з трапляється значно рідше (*Робили з Турном шури-мури <...>* (1, с. 113); ще менш активний прийменник *зо* (*Гей, хто зо мною вийде битись <...>* (1, с. 29), а варіанти *ізо*, *со* як архаїчні форми вже на кінець XVIII ст. уживаються автором у поемі обмежено – в одному (*ізо*) – двох (*со*) випадках: *І видно ізо всіх приміт <...>* (1, с. 199); *Еней і сам со старшиною <...>* (1, с. 27).

Природно, що І. П. Котляревський маркує мовлення поєми також прийменниками *передо*, *перед* і *пред*: *Поставила тарілку з хлібом Перед старим Еолом-дідом* (1, с. 8); *Чим пред тобою, милий тату, син заслужив таку мій плату?* (1, с. 10); *Так ви, бачу, всі легкодухи Передо мною так, як мухи <...>* (1, с. 30). На наш погляд, послідовне вживання в тексті прийменника *пред* (усього шістьнадцять разів) – це не лише данина традиції, але й авторське бажання наповнити звучання поєми лексичними одиницями, у яких відсутність повноголосся є виразною фонетичною рисою слів суто книжного походження, тому вони цілком доречні у творі такого жанру, оскільки фонетично контрастують з перелицьованим змістом, що й підсилює емоційно-експресивну тональність «Енеїди».

У поемі є прийменники *від*, *од*, які стилістично гармонують в одній строфі (частина 5, строфа 83, рядки 2, 4 та 5): *<...> не дайте Паньматці вмерти од нужди, Їй будьте сином, помагайте І заступайте від вражди, Од бід <...>* (1, с. 142), хоч автор віддає перевагу формі *од* (150 випадків уживання супроти 14) [3, с. 26, 112]. Ці паралельні форми й сьогодні залишаються орфоепічно перспективними,

окреслюючи риси національної евфонії лексичного складу української літературної мови в межах сучасної кодифікації.

Конотаційно мотивовані голосні звуки беруть участь у творенні фонетичних варіантів й окремих форм дієслів із постфіксами *-ся* або *-сь*, детермінуючи звукову архітектоніку твору й увиразнюючи експресію поетичної мови: *Як одяглись, то ізійшлися, з собою стали розмовлять* (1, с. 14); *<...> З Енеєм в купу ізійшлись. Здоровалися, обнімалися, Розпитовалися, цілувалися, А деякі пить прийнялись* (1, с. 174).

Отже, голосні звуки – це надзвичайно продуктивні вокальні сегменти для конотаційного моделювання національно колоритної фонетичної структури слів у художньому мовленні. Вони виконують важливу роль у встановленні домінуючих тенденцій розвитку саме літературної форми мови.

Дослідження імпліцитних механізмів творення національного колориту звучання у творах І. П. Котляревського не може обійтися й без системної експлікації конотаційного потенціалу консонантних одиниць. Ідеться, наприклад, про «дрижання» сонорних [р], [р'], акустичне враження [л], [л'] чи онтологічну сутність середньоязикової артикуляції. Передусім привертає увагу палатальна вимова приголосних, що здавна вирізняла усне мовлення українців як субстанціональну матеріалізацію естетичної функції вербальних одиниць. У мові творів І. П. Котляревського породження емоційно-семантичної парадигми звукової матерії залежить від насичення середньоязиковою артикуляцією консонантних сегментів у лексемах, які сьогодні завдяки внутрішнім законам розвитку літературної мови (слід гадати, асиміляції за твердістю) утратили цю унікальну рису. Приміром, в «Енеїді» серед таких лексем – *банькети* ↔ *бенькети*: *Щодень бенькети, мов весілля <...>*; *бенькетовать*: *От так Еней жив у Дидони <...> Пустився все бенькетовать* (1, с. 16); *гілька*: *Із дерева сього зламати Ти мусиш гільку хоть одну <...> Без гільки і назад не будеш* (1, с. 51); *шинькар*: *Гевальдигером – був шинькар* (1, с. 116), де палатальний сегмент відіграє роль асоціативного стимулу, а отже – конотаційних (глибинних) компонентів формування естетичного образу. М'якість приголосного перед голосним [о] в спорідненому слові *шиньок* (*Щоб він в шиньок та не зайшов!* (1, с. 18)) зафіксована графічним показником, надаючи йому особливого колоритного звучання, що, власне, корелювало ще на початку ХХ ст. з орфографічною нормою написання знака м'якшення в позиції перед [о] відповідно до чинної орфоепічної норми. Цілком логічно, що в граматичних формах цього іменника середньоязиковою артикуляцією приголосного [н] також не була втрачена: *Як по шиньках вночі ходили <...>* (1, с. 69). Зафіксовані в поемі «Енеїда» з виразною

палатальною вимовою, у такому орфоепічному вияві вони сьогодні залишилися активними лише в діалектах – лінгвогеографічних утвореннях, відмінних від нормативного вживання: *мерзкий, мерзька* (Поганий, *мерзкий, скверний, бридкий* (1, с. 21)). Це стосується й часто вживаного І. П. Котляревським сполучника *хоть* (*Всі п'яні, хоть посуньсь куда* (1, с. 16)), якому в сучасному літературному мовленні відповідає кодифікована лексема *хоч*; фонетичний варіант *хоча* корелює в поемі з територіальним звуковим утворенням *хотя*, який у південно-східному наріччі залишається також в активному вжитку: *Її злоба цюб окошилась Хоть б на правнуках твоїх* (1, с. 49). Деякі слова (наприклад, застарілі *лядунка / ладунка – патронташ* [20, с. 443]) уже у XVIII ст. паралельно функціювали з твердою та м'якою вимовою сонорних приголосних [л] та [л'], і це не залишилося поза увагою І. П. Котляревського, який віддав авторську перевагу фонетичному варіантові *лядунка* з м'якою вимовою: *В огонь шпурляли різну зброю, <...> Шаблі, лядунки, келети...* (1, с. 183); *Аж зирк – Паллантова лядунка І золота на ній карунка У Турна висить на плечі* (1, с. 205). Така м'якість приголосних у поемі навіть із часом не втратила рис виразно народного мовлення, що сьогодні сприймається як діалектна конотація – показник суто регіонального функціонування загальноновживаних лексем, хоча цю орфоепічну особливість ніхто з дослідників не фіксував серед діалектних. Принаймні В. С. Ващенко у фундаментальній праці «Полтавські говори» [4] не згадує про вживання [л'] у словах як виразну діалектну рису замість його твердого корелята. Зрештою, і в «Словнику полтавських говорів» [5, с. 53] слово *ладунка* В. С. Ващенко подає тільки з твердою вимовою. Однак нагромадження бокових приголосних [л] ↔ [л'] у тексті має й виразну художньо-зображальну функцію – репрезентує іманентні евфонічні риси української мови як естетичної форми комунікації:

*Тут з салом галушки лигали,
Лемішку і куліш глитали
І брагу кухликом тягли;
Та і горілочку хлистали, –
Насилу із-за столу встали
І спати послі всі лягли* (1, с. 10);

*Поодадь був малий Телешик,
Він плакав і лигав кулешик <...>* (1, с. 132).

Незважаючи на, здавалося б, грубу семантику окремих лексем (*лигали, глитали, хлистали*), загальну тональність поетичної мови цієї строфи завдяки приголосним [л] ↔ [л'] можна кваліфікувати як приємну; асоціативно такий консонантний ряд зали-

шається засобом естетично досконалої ідентифікації звукового ладу художнього твору.

Зовсім інше стилістичне навантаження мають дрижачі приголосні [р] ↔ [р'], які здатні моделювати фонетичні конотації своєю артикуляційно-акустичною тональністю. Приміром, бурлескно-гравестійна поема містить винятково виразні конотаційні акценти приголосних [р] ↔ [р'] у позиціях середини та кінця слова й складу, що в контексті сучасної орфоепічної норми є важливою рисою національного звучання лексем і водночас показником нашарувань, що розширюють національно мотивовану семантичну парадигму поетичної мови:

*Нептун <...> осідлавши рака,
Схватувсь на нього, мов бурлака,
І вирнув з моря, як карась.
Загомонів на вітрів грізно:
«Чого ви гудите так різно?
До моря, знаєте, вам зась!»* (1, с. 10).

Вертикальна алітерація цих різких для вимови консонантів формує додаткове смислове навантаження: на асоціативному рівні виникає враження не лише посилення звучання бурі, але й передається характер стихії на морі, де гоїдання хвиль імітоване ще й консонантами з характерними артикуляційно-акустичними ознаками, оскільки «у мовленнєвому потоці звук [р] твориться завдяки максимум чотирьом коливальним рухам (вібраціям)» [16, с. 26]. І хоч у поетичному тексті часто використовується не твердий, а палаталізований приголосний [р'], однак це зовсім не змінює різкої його тональності, тобто не впливає на динаміку перцептивних характеристик цих приголосних як джерела неприємних звукових образів. Можливо, таке сприйняття безпосередньо залежить від того, що сонорний [р'] «може мати найнижчий ступінь м'якості» [16, с. 29], тому й характеризується як напівм'який, що, власне, й пояснює його відсутність у кінці слів: «Звук [р'], як і всі інші напівм'які, не може вживатися в кінці слова, що зумовлене в українській мові дією закону ствердіння кінцевих приголосних <...>» [16, с. 30]. У сучасній науковій літературі, отже, маємо неоднакову фонологічну інтерпретацію приголосного [р'] у зв'язку з його функційною активністю в різних позиціях слова та залежно від особливостей палаталізації, що безпосередньо корелює не лише з національною ідентифікацією, але й здатністю породжувати конотації як прагматичні чи семантичні нашарування.

Примітно, що своєрідний тип конотації може сформувати навіть перестановка дрижачих та бокових приголосних «у маловідомих, етимологічно непрозорих словах, особливо іншомовних» [28, с. 334]:

Для ночі вдвоє калавери

На всіх поставили баидах <...> (1, с. 138).

Така метатеза приголосного [р] і [л] у сучасній українській мові залишалася показником суто народного мовлення, отже у поемі формується діалектна конотація, що надає поетичній мові своєрідного стилістичного забарвлення. Безперечно, саме асоціативне враження від дрижачих [р] ↔ [р'] стало основою навіть для функційного обмеження їх в окремих лексемах, де ці сонорні могли або чергуватися з плавними [л] ↔ [л'] (за зразком слів *рибалка*, *муляр*, що пізніше стали нормативними [1, с. 93, 135–137]), або ж вони були втрачені внаслідок спрощення, щоб уникнути важкого для вимови дублювання дрижачого [р]:

«<...> Твоїм будь братом не стижуся

І нено заступить кленуса,

Тебе собою заплачу:

Пайок, одержу і кватиру <...>

По смерть в довольстві назначу» (1, с. 142).

До речі, у різних виданнях спостерігаємо хитання в графічному оформленні й слова *стиджуся*: якщо в покажчику лексики «Енеїди» І. П. Котляревського [3, с. 170] зафіксована африката [дж], то в аналізованому виданні бурлескно-травестійної поеми (1, с. 142) спостерігаємо форму слова лише з фрикативним [ж], що, без усякого сумніву, орфоепічно мотивоване народним мовленням. Це фонетичне явище зауважувала Н. І. Тоцька: «Водночас <...> є чимало випадків, коли замість [дж] в просторіччі вживається [ж] без зміни значення <...>» [27, с. 36] слів.

Часто повтори приголосних об'єднують у групу слова, що є носіями одного метафоричного образу, як це можна спостерігати в поетичних рядках:

Пекельним пламенем палають

І молоде, і старе (1, с. 114).

Нагромадженням глухого вибухового сегмента [п] посилена динаміка вербального зображення, що формує конкретну асоціативну архітектуру.

Конотаційна вагомість звукового тла для асоціативного підсилення денотативного значення лексем сьогодні ні в кого вже не викликає сумніву, оскільки у свідомості мовця фонетична конотація гармонізує різнорівневі одиниці як елементи не лише інформативно-змістового, а єдиного сугестивного простору. А тому здатність безпосередньо корелювати з мож-

ливістю сформувати відповідний конотаційний ефект завдяки фонетичним ресурсам у творах І. П. Котляревського, а відтак і в мові всього народу є результатом дії як інтерлінгвальних, так і суто психологічних чинників, що стали визначальною ознакою для окреслення і мовної, і концептуальної картини світу у власне українській національній перспективі.

Література

1. Безпалько О. П. Історична граматики української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко. – К. : Рад. шк., 1957. – 473 с.

2. Бурячок А. А. Лексика п'єс та од І. П. Котляревського / А. А. Бурячок, А. Т. Залашко, А. О. Ротач, М. Д. Северин ; за заг. ред. А. А. Бурячка. – К. : Вид. об. «Вища школа» при КДУ, 1974. – 55 с.

3. Ващенко В. С. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського (покажчик слововживання) / В. С. Ващенко, Ф. П. Медведєв, П. О. Петрова. – Харків : Вид-во Харківського державного університету імені О. М. Горького, 1955. – 208 с.

4. Ващенко В. С. Полтавські говори. – Харків : Вид-во Харківського ордена Трудового Червоного Прапора державного університету імені О. М. Горького, 1957. – 540 с.

5. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. – Харків : Вид-во Харківського ордена Трудового Червоного Прапора державного університету імені О. М. Горького, 1960. – 108 с.

6. Вишневецька-Пилипишин С. Українська самотність у полеміці «малоросів» і росіян 70–90-х років XIX ст.: предметність критичних оцінок / С. Вишневецька-Пилипишин // Питання літературознавства. – 2009. – Вип. 77. – С. 3–13.

7. Дудик П. С. Із спостережень над синтаксисом п'єси «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського / П. С. Дудик // Наукові записки. – Полтава, 1959. – Вип. 2. – С. 119–139.

8. Єрмоленко С. Я. Глибини мови і стилю «Енеїди» І. П. Котляревського / Світлана Єрмоленко // Рідний край. – Полтава, 2003. – № 2 (9). – С. 54–62.

9. Єрмоленко С. Я. Мова і національна ідея в «Енеїди» Івана Котляревського // Мова і українознавчий світогляд : монографія / Світлана Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – С. 272–279.

10. Житецький П. Енеїда Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII століття

¹ Пор.: причиново-наслідкове відношення, за І. Р. Вихованцем, – це відношення складносурядного речення, а в складно-підрядному реченні репрезентовані окремо причинове й наслідкове відношення [2, с. 298–299, 302].

² На сьогодні вживання *відтак* зі значенням «тому» є аномативним, оскільки правильно потрібно використовувати його зі значенням «відтоді; згодом, потім, після, далі, тоді». Попри це, у художніх творах такі конструкції продуктивні, тому й аналізуємо їх поряд з іншими одиницями.

/ П. Житецький. – К. : Друкарня акц. т-ва «П. Барвський», Хрещатик, 1919. – 120 с.

11. Житецький П. И. Очеркъ звуковой истории малорусскаго нарѣчія. – К. : ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФІИ, 1876. – 376 с.

12. Жовтобрюх М. А. Исторична граматика української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. – К. : Вища шк., 1980. – 319 с.

13. Закладний В. П. Чого не їли предки наші: українська кухня за «Енеїдою» І. П. Котляревського / В. П. Закладний, М. В. Закладний. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – 184 с.

14. Закладний В. П. Як предки наші жили. Кухня та побут давніх українців за «Енеїдою» І. П. Котляревського : в 2 томах / В. П. Закладний, М. В. Закладний. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – 360 с.

15. Каранська М. У. Деякі відмінності фонетичних і граматичних норм «Енеїди» І. П. Котляревського у порівнянні з сучасними / М. У. Каранська // І. П. Котляревський та українська літературна мова. – К. : Вид-во Київського університету, 1971. – С. 176–186.

16. Карпенко Ю. О. Фонетика / Ю. О. Карпенко // Бондар О. І. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – С. 7–64.

17. Лисиченко Л. А. Семантична структура синонімічного ряду в «Енеїді» І. П. Котляревського / Л. А. Лисиченко // Творчість Івана Котляревського в контексті сучасної філології : Зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 81–96.

18. Нахлік Є. К. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст : [монографія] / Є. Нахлік, наук. ред. В. Панченко ; НАН України, ДУ «Ін-т Івана Франка». – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2015. – 541, [2] с. : іл. – (Серія «Літературознавчі студії» ; вип. 21).

19. Новий словник іншомовних слів : близько 40000 сл. і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк ; за ред. Л. І. Шевченко. – К. : Арій, 2008. – 672 с.

20. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. – Т. 2. – К. : Вид-во «Аконіт», 2000. – 912 с.

21. Плющ П. П. Синоніміка в «Енеїді» Котляревського // Наук. конф., присв. розвиткові науки, культури на Україні. – 1945. – Вип. 1.

22. Ставицький О. Ф. Коментар до «Енеїди» Івана Котляревського та його історія / О. Ф. Ставицький // Котляревський І. П. Енеїда : поема / Іван Котляревський. – К. : Рад. школа, 1989. – С. 207–284.

23. Тимошенко П. Д. Засоби милозвучності (евфонії) української мови / П. Д. Тимошенко // Українська мова в школі. – 1952. – № 4. – С. 19–22.

24. Тимченко Є. Курс історії українського язика.

Ч. І. Вступ і фонетика / Є. Тимченко ; перед. сл. В. Глухенка. – 2-ге вид. – Харків ; К. : Держ. вид-во України, 1930. – 214 с. [+2].

25. Томашевський Б. Теорія літератури. Поетика / Б. В. Томашевський. – 3-е испр. изд. – М. ; Л. : Гос. изд-во худ. літератури, 1927. – 236 с.

26. Тоцька Н. І. Засоби милозвучності української мови / Н. І. Тоцька // Українське мовознавство. – 2000. – Вип. 22. – С. 3–9.

27. Тоцька Н. І. Приголосьні / Тоцька Н. І. // Сучасна українська літературна мова : підручн. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 3-ге вид., допов. – К. : Вища шк., 2002. – С. 36–43.

28. Українська мова : енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

29. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / І. Г. Чередниченко. – К. : Рад. шк., 1962. – 495 с.

30. Шабліовський Є. І. П. Котляревський – корифей української літератури / Є. Шабліовський, Б. Деркач // Котляревський І. П. Повне зібрання творів / Іван Котляревський. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 5–37.

31. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського / Ю. В. Шевельов ; упоряд. Л. О. Тарновецька. – Чернівці : Рута, 1998. – 80 с. // Учені записки / Харків. держун-т ім. О. М. Горького. – Х., 1940. – № 20. – Збірник праць Кафедри мовознавства № 1. – С. 142–143.

32. Шевчук В. «Енеїда» Івана Котляревського в системі літератури українського бароко / Валерій Шевчук // Дивослово. – 1998. – № 2. – С. 5–9 ; № 3. – С. 6–10.

Список використаних джерел

1. Котляревський І. П. Енеїда: Поема / Іван Котляревський. – К. : Рад. школа, 1989. – 286 с.

2. Котляревський І. П. Наталка Полтавка // Повне зібрання творів / Іван Петрович Котляревський. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 247–285.

3. Котляревський І. П. Москаль-чарівник // Повне зібрання творів / Іван Петрович Котляревський. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 289–389.

Liudmyla Ukrainets

SOUND CONTINUUM IN CONNOTATION ASPECT BY I. P. KOTLIAREVSKYI

Among the language means of works by I. P. Kotliarevskiy, a special attention attracts to the phonetic units, the use of which determines not only the im-

manent features of pronunciation of functionally important lexemes in the late 18th – early 19th centuries, but also highlights the society tendencies to active lexical vocabulary adaptation in the sound variant that is in line with the national world view and life view of our people. Since the connotation properties of vocal and consonant units, depending on the pronunciation vectors in the system of sound changes, determine the character of the vernacular language and, consequently, its perception, so as the object of this article the author used the connotation of phonetic units in burlesque-travesty poem “Eneida”, social-every-day-life drama – “Ukrainian opera” – “Natalka from Poltava” (“Natalka Poltavka”), vaudeville “Soldier-Wizard” (“Moskal-Charivnyk”), which for more than two centuries have been delighting Ukrainians thanks to incomprehensible, axiological motivated power that makes Ukrainians a nation.

And although the means of the euphony of Ukrainian language have at various times received due describing in linguistic papers (V. S. Vashchenko, M. U. Karanska, P. D. Tymoshenko, N. I. Totska, I. H. Cherednychenko and other), however, they still require a deeper, more detailed analysis on the material of

works “Eneida”, “Natalka Poltavka” and “Moskal-Charivnyk”, since connotation substantiation of the sound resources as an important functional-stylistic method of these literary monuments is absent in Ukrainian linguistics.

The euphonic means of the poem are the functioning (naturally, in historical perspective) of vowels and consonants under specific distribution conditions, which eventually became a phonetic regularity and combined the vernacular language with the written tradition, bringing the Ukrainian language and literary “thanks to language and way of expression <...> to the real people” (I. Ya. Franko).

Written in the context of researching the connotation potential of vocal and consonant units and their compounds, the article provides a new perspective on the sound continuum as a marker of mental-verbal existence of national concepts in poetical discourse by I. P. Kotliarevskyi.

Key words: connotation, sound continuum, association, vowels, sonorant, noise consonants, poetical discourse.

Надійшла до редакції 12.11.2019 р.

УДК 821.161.2Котляревський7:811.161.2'373.21

Юлія Браїлко

ФУНКЦІЙНА ЗНАЧУЩІСТЬ ТОПОНІМІВ У ПОЕМІ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО «ЕНЕІДА»

У статті досліджено функційність топонімів у поемі Івана Котляревського «Енеїда». Установлено, що вона на пряму залежить від їхніх класифікаційних ознак. Назви українського й частково позаукраїнського топосу письменник застосовує здебільшого для актуалізації їхньої історичної, культурної чи іншої інформації. Назви, запозичені з Вергілієвої поеми, – для маркування маршруту подорожі Енея та зображення історії й сучасності України.

Ключові слова: онім, топоніміка, топонім, функція, алюзія, І. Котляревський, «Енеїда».

Не викликає сумнівів той факт, що топоніми виконують надзвичайно важливі функції у структурно-семантичній організації художнього, зокрема й поетичного, тексту. Крім іншого, вони мають багатий асоціативний ореол, а отже, і потужний виражальний потенціал.

Проблема функційності топонімів у поемі «Енеїда» Івана Котляревського, хоча його «мовна практика <...> досліджена в українській лінгвістиці

© Ю. Браїлко, 2019

чи не найгрунтовніше» [9, с. 98], перебуває на периферії наукових спостережень. Першим її побіжно торкнувся М. Фененко, зауваживши, що «топоніміка України кількісно представлена в творчості Котляревського досить скромно. <...> маємо щось до 30 українських топонімів, згадуваних разів 80. <...> рішуче переважають назви міст, сіл і містечок Полтавщини (23), на які припадає переважна більшість випадків ужитку (до 65). <...> Як же тут не говорити про локальний характер української топоніміки у Котляревського?» [10, с. 12]. Дослідниця з діаспори І. Герус-Тарнавецька в монографії «Назовництво в поетичному творі» почасти здійснила спробу порівняльного аналізу власних географічних назв у поетичному мовленні І. Котляревського й Т. Шевченка, указавши, що в «Енеїді» топоніми «не тільки локалізують події, а й надають їм реалістичної дійсності» [2, с. 60]. Сучасна вітчизняна дослідниця Л. Селівєрстова аналізувала власні географічні назви в рамках загального ономастикону поеми, зосередившись на ньому як засобі націоналізації Вергілієвої «Енеїди»

[7]. Певну зацікавленість топонімікою творів І. Котляревського виявляли й літературознавці (А. Горбань [3], Є. Нахлік [5], В. Шевчук [12] та ін.).

Метою нашого дослідження є встановлення корпусу топонімів, використаних у поемі «Енеїда» Івана Котляревського, та визначення їхніх функційних особливостей.

Топонімікон аналізованого твору складають 1) назви українського топосу (*Гетьманщина, Запорізька Січ / Січ, Полтава, Переяслав, Глухів, Лип'янка, Будянка, Стехівка, Івашки, Мильці, Пушкарівка, Будища, Горбанівка, Дон, Кубань, Дністер*); 2) назви позаукраїнського топосу, які можна диференціювати на а) назви, запозичені з Вергілієвої «Енеїди» (*Троя, Карфаген, Рим, Олімп, Сицилія, Італія, Аркадія, Тибр, Латія, Ардея, Альба, Пафос, Іда, Паллантей, Лаврент*); б) інші назви позаукраїнського топосу (*Тула, Торжок, Шльонське, Липськ, Крим, Бендер'я¹, Польща, Литва, Сибір, Біломор'я, Мореа, Дельта, Кефалос*). Топоніми останньої групи здебільшого передають історично або / та культурно значущу для українців інформацію.

Як бачимо з наведеного вище, письменник не послуговеться назвою *Україна*. М. Фененко висунув припущення про екстралінгвальну причину цього: обережність І. Котляревського з огляду на те, що царат старанно викорінював назву *Україна* й «за життя Котляревського скасував навіть "Слободско-Українську губернію" (на початку XIX ст.)» [10, с. 13]. Для позначення української території автор застосовує лише онім *Гетьманщина*, який водночас є хронологічним маркером: на думку літературознавців Дениса й Ольги Чик, «у творі помітним є замишування автора старовиною, що виявляється через постійні алюзії на "Золотий Вік" Гетьманщини» [11]: *Так вічної пам'яті бувало / У нас в Гетьманщині колись, / Так просто військо шикovalo, / Не знавши: стій, не шевелись; / Так славної полки козацької / Лубенський, Гадацький, Полтавський, / В шапках було, як мак, цвітуть. / Як грянуть, сотнями ударять, / Перед себе списи наставлять, / То мов мітлою все метуть* (1, с. 142). Натомість в іншому українському хоронімові, *Запорізька Січ / Січ*, І. Котляревського цікавить не географічна, а культурна інформація (<...> *Ось як богиня укараю: / Пошлю вас в Запорізьку Січ; / Там ваших каверз не вважають, / Жінок там на тютюн міняють. / Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч* (1, с. 206); *Про Сагайдачного співали, / Либонь, співали і про Січ, / Як в пікінери набирали, / Як мандровав козак всю ніч* <...> (1, с. 60)).

¹ Зауважимо, що Л. Селіверстова відносить назви *Липськ, Крим, Бендери* до української топоніміки [7, с. 25], що суперечить як географічній, так й історичній детермінантам. Зокрема М. Фененко слушно вказує: «Відомий всім Лейпциг українські чумаки (а за ними Котляревський) ще у XVIII ст. називали Липськ або Липецьк» [10, с. 4–5]. Крим не є етнічною українською територією й увійшов до складу України лише в 1954 р., а Бендери (у Котляревського Бендер'я) – це споконвічно молдовське місто.

Наближуючи читача до описуваних подій [7, с. 25], Іван Котляревський уживає інші назви українського географічного простору, водночас локалізуючи походження певних осіб (<...> *рід їх вийшов з-за Дністра* (1, с. 152); *Там правив каюком Тигренко, / Із Стехівки то шинкаренко* (1, с. 213); *То родом з Глухова юриста² <...>* (1, с. 214)), а також актуалізуючи історичне або / та економічне тло топоніма (<...> *під Бендер'ю воювали <...>* (1, с. 61); *Відкіль такі се гольтіпаки? / Чи рибу з Дону везете?* (1, с. 16)). Є. Нахлік зазначає, що письменник «робив топонімічну прив'язку тих страв, напоїв, продуктів і свійських тварин, а також тютюну, що славилися, очевидно, місцевим виробництвом або вирощуванням <...>» [5, с. 88]. Додамо, що до творення «прив'язки» були залучені як власні географічні назви, так і відтопонімні одиниці: *Латин по царському звичаю / Енею дари одрядив: / Лубенського шмат короваю, / Корито опішнянських слив. / Горіхів кийвських смажених. / Полтавських пундиків пражених / І гусячих п'ять кіп яець; / Рогатого скота з Лип'янки, / Сивухи відер з п'ять Будянки, / Сто решетилівськиховець* (1, с. 127).

Такі ж функції спостерігаємо і в назв позаукраїнського топосу, пор. актуалізацію історичної інформації: *Ось привезли і мальовання / Роботи первійших майстрів, / Царя Гороха пановання, / Патрети всіх багатирів: / <...> / Чернець Мамаю як побив; / Як Муромець Ілля гуляє. / Як б'є половців, проганяє, – / Як Переяслів боронив; / <...> / Як Соловей-харциз женився, / Як в Польці Желізняк ходив* (1, с. 122); *Хіба як здохне чорт в рові! / Як вернеться пан хан до Криму³, / Як жениться сич на сові* (1, с. 14); *Литва на труби засурмила, / Ведмедів зараз зупинила, / Заставила їх танцювать⁴* (1, с. 46). Особливо важлива для І. Котляревського та частина фонових знань неукраїнських топонімів, яка пов'язана з економічно-виробничим аспектом: центр торгівлі (*Бував і в Шльонському⁵ з волами <...>* (1, с. 53); *Ось ска-терть шльонська нешпетна, / Її у Липську добули <...>* (1, с. 125)); осередок виробництва (*Не мали на-лашів ні шабель, / У них, бач, Тули⁶ не було <...>* (1, с. 144); <...> *Щоб к празнику пошив каптан,*

² Існує думка, що тут ідеться про Данила Апостола [3].

³ «<...>масмо тут реалію 1783 року, коли росіяни примусили кримського хана Шалін-Геря зрестися престолу, – тоді Крим приєднано насильно до Росії» [12, с. 9].

⁴ «Іронія у цитованому тексті стосується чи не московських "ведмедів", відсилаючи до епохи Литовської держави» [3].

⁵ Шльонськ – Сілезія. «Україна підтримувала давні торгові зв'язки із Сілезією, а через сілезькі ринки – з іншими землями Західної Європи. Крім прядива, сала, смальцо, воску та інших товарів, помітною статтею експорту були воли української степової породи» [4, с. 277].

⁶ «<...>десь із початку XVII ст. Тула стала одним із центрів виготовлення холодної і вогнепальної зброї. У XVIII–XIX ст. – важливий постачальник зброї для російської армії. Тут також виготовляли зброю на замовлення українських козаків» [4, с. 301].

/ *Сап'янци із Торжка*⁷ новенькі, / *Мальованії поти- беньки* (1, с. 239)), регіон видобутку корисних копалин (*Не раз ходив за сілля в Крим* <...> (1, с. 53)).

Дещо осібно в ряду неукраїнських географічних назв стоять хороніми *Сибір* і *Біломор'я*, у яких письменник актуалізує значення 'місце відбування покарання': *Суддя там признавався сміло, / Що з гудзиками за мундир / Таке переоначив діло, / Що, може б, навістив Сибір* <...> (1, с. 93); *Се гречеськїї проскіноси, / Із Біломор'я*⁸ *все пендоси / З Мореа, Дельта, Кефалос* <...> (1, с. 150). Зауважимо, що І. Котляревський започаткував у новій українській поезії осмислення оніма *Сибір* як прецедентного культурного знака (див. [1]).

За словами Є. Нахліка, поширені топоніми (*Крим, Кубань, Липськ (Ляйпціг), Литва, Польща, Сибір* та ін.) пов'язують «Енеїду» І. Котляревського з авторською сучасністю й недалеким минулим [5, с. 98].

В «Енеїді» знайшла помітний відбиток і топоніміка малої батьківщини письменника, як-от назви сіл навколо Полтави, які автор нагромаджує з художньою метою: *Ну, взяв би Муньку або Прісю, / Шатнувся то в сей, то в той куток: / В Івашки, Мильці, Пушкарівку, / І в Будища, і в Горбанівку, / Тепер дівчат, хоть гать гати* <...> (1, с. 245). Сам ойконім *Полтава* у творі повторено двічі: для І. Котляревського значущі передусім його історичні фонові знання (<...> *Було полковник так Лубенський / Колись к Полтаві полк веде, / Під земляні полтавські вали / (Де шведи голови поклали) / Полтаву-матушку спасать; / Пропали шведи тут прочвари, / Пропав і вал – а булевару / Досталось нам тепер топтать* (1, с. 149–150)). Загалом же автор неодноразово послуговувався назвами рідного міста у своїй мовнохудожній практиці. За спостереженнями М. Фененка, «саму Полтаву з різними похідними формами (полтавка, полтавець, шляхи полтавські тощо) спом'януто (у творах Котляревського – Ю. Б.) разів 34 <...>» [10, с. 12]. І. Котляревський добирає до цього топоніма епітет *славна* (*Видно шляхи полтавські і славну Полтаву* <...> («Наталка Полтавка» (1, с. 326)), надає йому антропоморфізму через родинну семантику: *Полтава-матушка* (див. вище); *Жінка у тебе [князя Куракіна] – Полтава. / Син – Чернігов* <...> («Пісня на новий 1805 год... князю Куракіну» (2, с. 214)).

⁷ «Торжок – місто, нині районний центр Калининської області Росії. Славилося виробництвом взуття, також золотощвейними промислами» [4, с. 316].

⁸ «Біломор'я – заснований у XV ст. монастир на Соловецькому острові, служило місцем ув'язнення й заслання противників самодержавства та офіційної православної церкви, інколи – також небезпечних кримінальних злочинців. У довгому списку засланих у різні часи на Соловки немало грецьких імен. Наприклад, у XVII ст. на Соловки був засланий видатний церковний діяч грек Арсеній, звинувачений у ересі» [4, с. 303]. Висловимо припущення, що топонімами *Мореа* (південна частина Балканського півострова), *Дельта* (півострів поблизу Босфора), *Кефалос* (чи Кефалонія – острів біля Греції) І. Котляревський указує на походження реальних осіб, які відбували покарання на Соловках.

Складніші функції виконують назви, запозичені з Вергілієвої «Енеїди», і недаремно більшість із них повторено кілька разів, як-от: *Троя* – 13, *Олімп* – 11, *Рим, Тибр* – 7, *Карфаген, Латія* – 6, *Сицилія* – 5, *Іда, Лаврент* – 3, *Італія, Пафос* – 2. По-перше, вони відсилають до сюжету поеми римського письменника, зокрема І. Котляревський маркує ними маршрут подорожі Енея за Вергілієм (*Но греки, як спаливши Трою, / Зробили з неї скирту гною, / Він, взявши торбу, тягу дав* <...> (1, с. 9); *Еней, попливши синім морем, / На Карфагену оглядався* <...> (1, с. 33); <...> *Італія відсіль не близько* <...> (1, с. 34); *Збери всі човни, що осталися, / І гарно зараз їх оправ, / Придерж своїх, щоб не впивались, / І сю Сицилію остав* (1, с. 55); *І по олімпському закону / Уже ти пекла не минеш: / Бо треба кланятись Плутону, / А то і в Рим не допливеш* (1, с. 56); <...> *От Тибр перед носом у нас; / Ся річка Зевсом обіцана / І з берегами нам оддана* (1, с. 114); *Гуде в Латії дзвін віщовий / І гасло всім к війні дає* <...> (1, с. 146); *Се військо йде всіма шляхами, / Се ратне брязкотить збруями, / В Ардею-город постіша* (1, с. 149); *Коли в конгресі так тягались, / Еней к Лавренту підступав; / На штурм троянці шикувались, / До бою всякий аж дрижав* (1, с. 241). По-друге, більшість таких топонімів є історичними алюзіями, за ними постає «рух у часі цілого українства» [3]. В. Шевчук аргументовано стверджує: «<...> Троя бачиться двоїпостасно: та, з якої вирушив Еней, – образ Київської держави, – до речі, саме звідти він виніс батька на своїх плечах на гору Іду, з діброви якої виготовив свої кораблі. Друга Троя – нова, збудована вже в новому часі – Козацька держава. Але в своїй візії Еней бачить третю Трою – Біле місто, Рим, тобто сильну майбутню Українську державу» [12, с. 36]. Літературознавець також наводить такий примітний факт: «<...> традиція називати Київ (Україну) Троєю сягає до 1745 року, про що виразно свідчить написаний тоді «Діалог Енея з Турнусом» [там само]. Дослідниця А. Горбань проводить паралель між Латією й Гетьманщиною [3], В. Неборак зазначає, що «Лаврент Котляревського асоціюється з Полтавою, а битва під Лаврентом – з Полтавською битвою» [6, с. 244]. Можемо також висувати, що алегоричним є гідронім *Тибр* (*чудна ріка* (1, с. 178)), яким, імовірно, письменник натякав на найбільшу річку України – Дніпро. Зокрема, на цю думку наводять виразні паралелі *Рим – Тибр // Київ – Дніпро*, крім того, за допомогою епітета й антропоморфної метафори в цій географічній назві актуалізовано сему 'старість', яку українські козацькі пісні закріпили й за гідронімом *Дніпро*, пор.: «<...> *Я Тибр старий! – ось придивись. / Я тут водою управляю, / Тобі я вірно помагаю, / Я не прочвара, не упир. / Тут будеть град над городами, / Поставлено так між богами...*» / *Сказавши се, дід в воду нир* (1,

с. 157). – *Як стане по Дніпру хмара походжати, / Старий Дніпр дощем полоскати, – / Тоді мене, моя мила, ждати-підждати <...>* (3, с. 33).

Така значеннева двоплановість географічних власних назв є цілком логічною з огляду на травестійність «Енеїди» І. Котляревського, український колорит якої підсилюють ономастичні алюзії [5, с. 98].

Двоплановим є й високочастотний у поемі топонім *Олімп*, який застосовано в побудові вертикальної моделі простору (*Колись Юпітер ненароком / З Олімпа глянув і на нас <...>* (1, с. 24)). Традиційні для нього сакральні конотації⁹ поступаються місцем профанним, на периферію усуваються й локативні компоненти значення: І. Котляревський уособлює в цій назві найвищі владні сфери Російської імперії, описуючи їх сатирично, як-от: *Зевес моргнув, як криль усами, / Олімп, мов листик, затрусивсь; / Мигнула блискавка з громами, / Олімпський потрух взворушивсь* (1, с. 205).

Отже, функційність топонімів у поемі Івана Котляревського «Енеїда» напряму залежить від їхніх класифікаційних ознак. Назви українського й частково позаукраїнського топосу письменник застосовує здебільшого для актуалізації їхньої історичної, культурної чи іншої інформації, назви, запозичені з Вергілієвої поеми, – для маркування маршруту подорожі Енея та зображення історії й сучасності України.

Література

1. Браїлко Ю. І. Топонім *Сибір* в українській поезії крізь призму діахронії / Ю. І. Браїлко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2018. – Вип. 48. – С. 270–278.

2. Герус-Тарнавецька І. Назовництво в поетичному творі / І. Герус-Тарнавецька. – Мюнхен – Вінніпег, 1966. – 148 с.

3. Горбань А. Алюзійний простір «Енеїди» І. Котляревського: колоніальний аспект [Електронний ресурс] / Анфіса Горбань // Літературознавчі студії. – Житомир : ЖДУ імені І. Франка, 2010. – Вип. 4. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/6903/> (дата запиту: 23.07.2019).

4. Коментар // Енеїда. Наталка Полтавка / Іван Котляревський. – 2-ге вид. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2014. – С. 264–318.

5. Нахлік Є. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст : [монографія] / Євген Нахлік, наук. ред. В. Панченко. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2015. – 541 с.

6. Неборак В. Перечитана «Енеїда»: Спроба сенсового прочитання «Енеїди» Івана Котляревського на

⁹ «Олімп (гр. Ολυμπος) – 1) священне гірське пасмо в Фессалії, яке давні греки вважали за місце перебування Зевса та інших богів; 2) сонм олімпійських богів» [8].

тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія / Віктор Неборак. – Львів : Астрон, 2001. – 283 с.

7. Селіверстова Л. Ономастикон «Енеїди» І. П. Котляревського як засіб націоналізації Вергілієвої «Енеїди» / Лариса Селіверстова // Українська мова: з минулого в майбутнє : зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 23–25.

8. Словник античної міфології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/slovmith/slovnm08.htm> (дата звернення: 18.08.2019).

9. Степаненко М. І. «...Котляревський у щасливий час українським словом розпочав співати...» (творчість Івана Котляревського і розвиток нової української літературної мови) / М. І. Степаненко // Українське рідне слово : статті, виступи, роздуми, відповіді / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2003. – С. 94–101.

10. Фененко М. В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка / М. В. Фененко. – К. : Радянська школа, 1965. – 128 с.

11. Чик Д. «Хто москаля об'їхав зроду?»: поема «Енеїда» І. Котляревського в контексті крутійської літератури [Електронний ресурс] / Денис Чик, Ольга Чик // Синопис: текст, контекст, медіа. – 2017. – № 3 (19). – Режим доступу: <http://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/264> (дата звернення: 18.06.2019).

12. Шевчук В. Вершинний твір українського бароко: Літературознавче дослідження «Енеїди» І. Котляревського / Валерій Шевчук. – 3-тє вид. – К. : Веселка, 2008. – 38 с.

Список використаних джерел

1. Котляревський І. Енеїда. Наталка Полтавка / Іван Котляревський. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2014. – 368 с.

2. Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / Іван Котляревський. – Київ : Наукова думка, 1982. – 320 с.

3. Соціально-побутові пісні / ред. кол. : С. Д. Зубков, О. І. Дей, І. П. Березовський та ін. ; відп. ред. І. П. Березовський; упор., вст. ст. та прим. О. М. Хмілевської. – К. : Дніпро, 1985. – 331 с.

Yuliia Brailko

FUNCTIONAL IMPORTANCE OF TOPONYMS IN THE POEM “THE AENEID” BY IVAN KOTLIAREVSKII

There is no doubt that toponyms fulfill extremely important functions in the structural-semantic organization of artistic text, in particular, in poetic one. Among other things, they have a rich associative aura, and therefore – a powerful expressive potential. The function of toponyms in Ivan Kotlyarevsky's poem “The Aeneid” is in-

vestigated in the article. Linguists M. Fenenko, I. Herus-Tarnavetska, and L. Seliverstova studied this problem. A certain interest in the toponymics of the works by I. Kotliarevskii was shown by the literary critics A. Horban, E. Nakhlik, V. Shevchuk.

The toponyms of the analyzed work consist of 1) the names of the Ukrainian topos (the Hetmanate, the Zaporozhian Sich / Sich, Poltava, Pereiaslav, Hlukhiv, Lipianka, Budynka, Stekhivka, Ivashky, Myltsi, Pushkarivka, Budyshcha, Horbanivka, the Don, Kuban, the Dniester; 2) proper names of out of Ukrainian topos that can be differentiated into (a) names borrowed from Virgil's "The Aeneid" (Troy, Carthage, Rome, Olympus, Sicily, Italy, Arcadia, the Tiber, Latium, Ardea, Alba, Paphos, Ida, Lavrent); b) other proper names of out of Ukrainian topos (Tula, Torzhok, Slaskie, Lipsk, Crimea, Benderiia, Poland, Lithuania, Siberia, Morea, Delta, Kefalos). Notable is the fact that I. Kotliarevskii did not use the toponym Ukraine.

The conducted research has established that the functionality of toponyms in poem "The Aeneid" by Ivan Kotliarevskii depends on their classification features.

The names of Ukrainian and partly out of Ukrainian topos are mostly used by the writer to update historical, cultural or other information. Names borrowed from Vergili's poem are used to mark the route of Aeneas's journey and to depict the history and present of Ukraine. In particular, the following distinctive associative links can be established: Troy is Kyiv state; new Troy – Cosack state; Rome is new Ukrainian state; Latium – the Hetmanate; Livrent – Poltava; the Tiber – the Dniipro.

Undoubtedly, the onomasticon of the burlesque-travesty poem "The Aeneid" by I. Kotliarevskii needs further linguistic research.

Key words: *onym, toponymics, toponym, function, allusion, I. Kotliarevskii, "The Aeneid"*.

Надійшла до редакції 21.09.2019 р.

УДК 81'367.633:81'37

Людмила Дерев'яно, Ольга Мізіна

ПРИЙМЕНИКОВО-СУБСТАНТИВНІ ТЕМПОРАТИВИ В ПОЕМІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО «ЕНЕЇДА» В ЗІСТАВЛЕННІ ІЗ СУЧАСНОЮ ПРИЙМЕНИКОВО-ВІДМІНКОВОЮ СИСТЕМОЮ

Статтю присвячено дослідженню прийменниково-іменникових темпоративів; проаналізовано прийменниково-субстантивні структури – репрезентанти часової семантики в поемі «Енеїда» в зіставленні їх із прийменниково-відмінковими конструкціями сучасної української літературної мови.

Ключові слова: *первинний прийменник, темпоратив, семантика означеної / неозначеної часової тривалості, прийменниково-іменникова конструкція, синтаксема.*

У контексті розвитку лінгвальної парадигми ХХІ століття актуальними є напрацювання в галузі семантичного й функційного синтаксису. Зацікавлення прийменниками як аналітичними службовими елементами, що в сполученні з іменниками або їхніми субститутами є найпоказовішими репрезентантами синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, зумовлене багатоаспектністю й широтою тлумачення їхньої лінгвістичної природи, важливою роллю в складному пізнанні механізму взаємозв'язку найважливіших компонентів мовної системи, наявністю різних поглядів на сутність і функції прийменників.

Прийменники задіяні в оформленні структур адвербіального значення. З-поміж них особливий інтерес

становлять конструкції зі значенням часу. Окремі питання, пов'язані з особливостями використання прийменниково-субстантивних темпоративів, належать до кола найперспективніших і потребують більш удокладненого розгляду. В україністиці різні аспекти функціонування часових прийменниково-іменникових структур знаходимо в працях В. М. Барчука, О. І. Бондаря, І. Р. Вихованця, Т. М. Голосової, О. М. Задорожної, З. І. Іваненко, П. С. Каньоси, Р. А. Куцовой, С. А. Романюк та інших учених. У межах російської мовознавчої концепції часові сполуки досліджували О. В. Бондарко, М. В. Всеволодова, Г. О. Золотова, А. А. Кока, В. М. Філіпова й інші лінгвісти.

Незважаючи на розлогий діапазон напрацювань щодо вживання темпоративів, структурованих сполученням прийменників з іменниками, у граматиці мовної системи недостатньо вивченою на сьогодні залишається проблема семантичної специфіки прийменників, їхніх корелятивних зв'язків, виявлення закономірностей використання прийменниково-субстантивних конструкцій, утворених прийменниками різних розрядів за походженням.

Актуальність теми зумовлена передусім потребою багатопланового вивчення прийменниково-іменникових часових структур, системного аналізу

корелятивних зв'язків між темпоральними прийменниками на матеріалі поеми «Енеїда» Івана Котляревського й зіставлення їх із темпоративами аналогічного значення сучасної української літературної мови. З огляду на це метою статті є дослідження семантично-функційного потенціалу прийменниково-субстантивних конструкцій зі значенням часу в поемі «Енеїда» Івана Котляревського порівняно з темпоративами аналізованої семантики сучасної української літературної мови.

Об'єкт пропонованої розвідки – прості речення з прийменниково-субстантивними конструкціями в поемі «Енеїда» Івана Котляревського та творах українських письменників ХХ–ХХІ століть, а її **предмет** – прийменниково-іменникові структури з часовими прийменниками. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1. дослідити прийменниково-відмінкові темпоративи в поемі «Енеїда» Івана Котляревського та творчому доробку українських прозаїків ХХ–ХХІ століть;
2. проаналізувати прийменниково-субстантивні структури – репрезентанти часової семантики в поемі «Енеїда» Івана Котляревського в зіставленні їх із темпоративами сучасної української літературної мови;
3. установити відмінність між структурами аналізованої семантики в українській літературній мові кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть і сучасній українській літературній мові.

Найважливішою опозицією темпоральної сфери є одночасність / різночасність перебігу дії або процесу. Події, що відбуваються паралельно і з погляду хронології накладені одна на одну, кваліфікують як одночасні. Одночасність диференціюють на неозначену часову тривалість та означену часову тривалість дії. Неозначена тривалість – це відсутність характерної ознаки (часової локалізації), за якою встановлюють час перебігу дії [3, с. 85].

В «Енеїді» І. Котляревського зафіксовано низку прийменниково-субстантивних конструкцій із семантикою неозначеної / означеної часової тривалості. Як-от у темпоративі **преп за + Ngen** прийменник **за** сполучається з іменником на позначення особи, напр.: *Се килим-самольот чудесний / За Хмеля виткався царя...* (8, с. 121). Якщо повнозначним компонентом аналізованої структури є субстантив зі значенням загального часового поняття, синтаксема **преп за + Ngen** передає семантику тривалості дії без чітко окреслених меж, напр.: *Була в Латії синагога, / Збудована за давніх літ* (8, с. 139).

Найвищу функційну активність з-поміж усіх часових сполук в «Енеїді» демонструє темпоратив **преп в (у) + Nacc** із семантикою неозначеної часової тривалості. Розглядувана синтаксична структура є полісемантичною, оскільки здатна репрезентувати окремі диференційні значення: а) відрізок часу, у межах якого відбувається дія або коли наявний який-небудь

стан, напр.: *Як в північ самую глухую / Еней лиш тільки мав дрімать, / Побачив хмару золотую...* (8, с. 156); *В сю ніч Еней уже зближався / До городка, що Турн обліг...* (8, с. 191); б) природне чи суспільне явище, одночасно з яким відбувається дія, напр.: *Чи бачиш, як ми обідрались! / Убрання, постолы порвались, / Охляли, ніби в дощ щеня* (8, с. 35). У сучасній українській літературній мові аналізовану структуру вживають ще й для номінування віку особи, напр.: ... *В свої тридцять п'ять літ вона [Феофано] лишилась чарівною, красивою, як і раніше...* (12, с. 42). Найчастіше темпоратив **преп в (у) + Nacc** актуалізує семантику 'відрізок часу, у рамках якого відбувається дія або коли наявний який-небудь стан'. Його повнозначними компонентами здебільшого є субстантиви темпоральної семантики, напр.: *В нічну добу, в годину сонну / Прокрастись можна поуз стан* (8, с. 166); *Венера зараз одгадала, / Що в добрий час сюди попала* (8, с. 152). Конструкція **преп в (у) + Nacc** виявляє значеннєву спорідненість із синтаксемою **преп на + Nacc** за умови, якщо конститuentами обох структур є іменники – назви загальних часових понять на взірць *пора, час, година* (у значенні час) тощо, напр.: *На сей то час Ютурна-мавка / В Рутульський подоспіла строй...* (8, с. 220) – *В се врем'я Юпитер, підпивиши, / З нудьги до жінки підмоцавсь* (8, с. 201). Примітно, що темпоратив **преп в (у) + Nacc** у сучасній українській літературній мові, за нашими спостереженнями, також відзначається найвищим ступенем продуктивності з-поміж усіх чинних прийменниково-іменникових конструкцій з первинними й вторинними прийменниками.

Синтаксеми **преп в (у) + Nlok** використовують для точного номінування місяця чи року дії, напр.: *І обложили Рязань, і огородили її острогами у місяці травні...* (10, с. 5). У складі аналізованої прийменниково-іменникової конструкції спорадично вживають лексеми – найменування загальних часових понять, напр.: [Амата] *царськеє убрання рвала / І в самій смутній сій порі, / Очкур вкруг шиї обкрутивши, / <...> повісилась на очкурі* (8, с. 226). У сучасній українській літературній мові синтаксема **преп в (у) + Nlok** позначає час дії узагальнено й корелює з темпоративами **преп в (у) + Nacc** – **преп на + Nacc**. Важливо також наголосити, що структура **преп в (у) + Nlok** є стилістично маркованою, сфера її вживання – художній стиль.

У корелятивні відношення з темпоративами – репрезентантами семантики неозначеної тривалості дії – вступають конструкції, які експлікують значення означеної тривалості дії й окреслюють часові рамки останньої. Означену тривалість дії передають структури з первинними прийменниками **на, за: prep на + Nacc, prep за + Nacc**. Темпоратив **преп на + Nacc**, крім інваріантної семантики неозначеної часо-

вої тривалості, репрезентує значення чітко визначеного часу дії, напр.: *Дали значки їм [троянцям] з хоругвою, / Бунчук і бубни з булавою, / Списів, мушкетів, палахів, / На тиждень сала з сухарями, / Барильце з срібними рублями...* (8, с. 154); *То мусив [Авлет] в військо записатись / І за шпигона на год став* (8, с. 192).

Часова синтаксема **прер за + Nacc**, як і попередня, належить до розряду полісемантичних, оскільки, крім значення означеної часової наступності, репрезентує означену тривалість дії, тобто час, цілком зайнятий дією, напр.: [Троянці] *за тиждень так лащину взнали, / Що вже з Енеєм розмовляли / І говорили все на ус* (8, с. 117). Аналізовані конструкції точно номінують протяжність дії в рамках певного часового періоду й репрезентують семантику часу, повністю охопленого дією з виразною вказівкою на її тривалість.

Поряд із розглянутими темпоративами, які регулярно функціують у сучасній українській літературній мові, виявлено структуру **прер в (у) + Nacc**, яка маніфестує семантику означеної тривалості дії, напр.: *Як ось із неба дощ полився, / В годину весь пожар залив* (8, с. 63); *Іще там єсть до півдесятка, / Но дріб'язок і гольфіна; В таких не буде недостатка, / Хоть в день їх згине і копа* (8, с. 193). Зазначимо, що такі конструкції не властиві унормованій мові, оскільки їхніми відповідниками є прийменниково-субстантивні часові сполуки чотирикомпонентної парадигми корелятивів **прер за + Nacc – прер протягом + Ngen – прер упродовж (впродовж) + Ngen – уподовж (вподовж) + Ngen**, які «точно окреслюють протяжність дії в рамках певного темпорального періоду» [2, с. 100], напр.: *Зморене тіло за кілька годин сну встигло спочити...* (7, с. 155) – *Він [Туо] протягом якихось десяти днів прочитав<...> усю Британську енциклопедію* (2, с. 27) – *Упродовж цього часу відвідувачів побільшало* (9, с. 52).

Темпоратив **прер до + Ngen** експлікує семантику означеної тривалості часу, тобто повне охоплення явищем проміжку часової попередності. Межа реалізації дії в часі є домінантною семою аналізованої конструкції, напр.: *І до півночі [жінки] там гуляли, / І в гречку деколи скакали* (8, с. 89). Зазначимо, що в сучасній українській літературній мові поряд із розглянутою вище функціонує синтаксема **прер по + Nacc**. Значеннєва близькість, а в певному лексико-семантичному оточенні й взаємозаміна первинних прийменників **до й по** у складі темпоративів **прер до + Ngen – прер по + Nacc** ґрунтуються на спорідненості їхнього плану змісту. Попри те, що часові структури з прийменниками **до й по** мають значеннєву подібність, у їхньому семантичному обсязі виявлено особливі відтінки, пов'язані з точністю відтворення кінцевих часових рамок певної дії. За нашими спостереженнями, конструкції з прийменником **до** чіткіше, виразніше репрезентують зна-

чення часового проміжку, що виступає межею поширення дії, напр.: *До самої осені зеленітимуть ваші павовиська* (4, т. II, с. 188); *Невже до цього часу не викурили з Чорного лісу банди?* (3, с. 50). Таку точність забезпечує передусім те, що прийменник **до** активно сполучається з іменниками часової семантики, на відміну від прийменника **по**, який уживається у складі темпоратива **прер по + Nacc** зі значенням кінцевої часової межі, тільки в поєднанні з окремими темпоральними лексемами, як-от: **пора, час, день**, до того ж з обов'язковими атрибутивами, напр.: [Харитон Гусак] *майже не постарів по цей день* (11, с. 131); *...Дід сьогодні встав на зорі і косив по оцю пору* (1, с. 45). І. Вихованець наголошує на специфічному семантичному відтінкові темпоральної синтаксеми **прер до + Ngen**: вона «виражає кінцеву часову межу, відбиваючи також розгортання явища поза межами часового орієнтира, але з максимальним наближенням до його меж (іноді з частковим проникненням у його межі)» [2, с. 129].

Поряд із численними первинними темпоральними прийменниками в «Енеїді» зафіксовано спорадичне вживання похідного часового прийменника **у (в) час**, який є складником синтаксеми **прер у (в) час + Ngen** і виражає семантику неозначеної, або часткової, одночасності. Конструкція **прер у (в) час (часи) + Ngen** здатна чітко репрезентувати темпоральну семантику, яка закладена в прийменниковому еквіваленті (повнозначний складник – лексема **час**), що й забезпечує її активне використання в усіх функційних різновидах мови. **У (в) час** уживається в сполученні із субстантивами нечасової семантики, напр.: [Троянці] *вбирали січену капусту, / Шатковану, і огірки / (Хоть це було в час м'ясопусту)*... (8, с. 116).

У сучасній українській літературній мові значення часткової одночасності репрезентує восьмикомпонентна парадигма корелятивів із похідними прийменниками, кожен із яких вирізняється специфічним семантичним відтінком або стилістичним забарвленням: **прер у (в) час (часи) + Ngen – прер у (в) період + Ngen – прер за часів + Ngen – прер часів + Ngen – прер у (в) добу + Ngen – прер у (в) пору + Ngen – прер в епоху + Ngen – прер в еру + Ngen**, напр.: *Красивим і величним був Київ за часів Ярослава Мудрого...* (5, с. 40) – *Такі погрозування-тяганини по кабінетах, констатує Гончар, призводили і в період українізації, і в добу культу особи Сталіна, і в часи застою до винищення не лише окремих людей, а й цілого народу...* (13, с. 475). Зазначимо, що «диференціацію семантики в корелятивних структурах уможливають часові прийменники – конституенти прийменниково-іменникових темпоративів» [2, с. 73].

Отже, одним із найпродуктивніших засобів вираження темпоральності в поезії І. Котляревського «Енеїда» є прийменниково-іменникові конструкції з первинними часовими прийменниками. Вони ак-

тивно функціують і в сучасній українській літературній мові, щоправда, репертуар структур із тією чи тією семантикою в процесі розвитку мови значно розширився. Специфічні значеннєві відтінки, стилістичне маркування і сфера вживання – основні диференційні ознаки аналізованих приєменниково-субстантивних конструкцій із непохідними й похідними часовими приєменниками.

Література

1. Вихованець І. Р. Приєменникова система української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Дерев'яно Л. І. Кореляція первинних і вторинних приєменників у структурі часових семантико-синтаксичних відношень : [монографія] / Л. І. Дерев'яно. – Полтава: Астроя, 2017. – 194 с.
3. Romaniuk S. Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові : [монографія] / Switlana Romaniuk. – Warszawa, 2012. – 235 с.

Список використаних джерел

1. Бабляк В. С. Вишневий сад : [роман-трилогія] / В. С. Бабляк. – К. : Дніпро, 1976. – 543 с.
2. Бережний В. П. Вибрані твори : [наук.-фантаст. повісті та оповідання] / В. П. Бережний. – К. : Дніпро, 1988. – 525 с.
3. Большак В. Г. Не журіться, професоре : [роман] / В. Г. Большак. – К. : Рад. письм., 1978. – 336 с.
4. Гончар О. Т. Твори : у 7 т. / О. Т. Гончар. – К. : Дніпро, 1987–1988. – Т. 2. – 1987. – 717 с.
5. Дашкієв М. О. Страчена пісня. З безодні минулого : [роман, наук.-фантаст. повість] / М. О. Дашкієв. – К. : Дніпро, 1991. – 501 с.
6. Дімаров А. Українська вендетта : [повісті] / А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1995. – 247 с.
7. Івченко М. Є Робітні сили : [новели, оповідання, повісті, роман] / М. Є. Івченко ; упоряд. і текстол. підгот. тв. С. А. Гальченка, О. В. Мельника ; прим. С. А. Гальченка. – К. : Дніпро, 1990. – 823 с.
8. Котляревський І. П. Твори / І. Котляревський. – К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1963. – 348 с.
9. Курков А. Улюблена пісня космополіта : [роман] / А. Курков. – Тернопіль : Богдан, 2005. – 256 с.
10. Малик В. К. Горить свіча : [роман] / В. К. Малик. – К. : Укр. письменник, 1992. – 431 с.
11. Мартич Ю. М. Зустрічі без прощань : [біограф. розповіді] / Ю. М. Мартич. – К. : Дніпро, 1991. – 516 с.
12. Скляренко С. Д. Володимир : [роман] / С. Д. Скляренко ; [передм. М. Грицяя; ілюстрації

худож. Г. Зубковського]. – К. : Дніпро, 1987. – 547 с. – (Шкільна бібліотека).

13. Степаненко М. І. Літературний простір «Щоденників» Олеса Гончара : [монографія] / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2010. – 528 с.

Liudmyla Derevianko, Olha Mizina

PREPOSITIONAL-SUBSTANTIVE TEMPORATIVES, REPRESENTED IN THE POEM «ENEIDA» BY IVAN KOTLIAREVSKY, IN COMPARISON TO MODERN PREPOSITIONAL-CASE SYSTEM

The given article covers the thorough research of semantic and functional potential of prepositional-substantive structures with time semantics in the poem «Eneida» by Ivan Kotliarevsky, represented in comparison to those temporatives with the semantics in modern literary Ukrainian.

*In fact, the poem under disquisition embraces the wide range of various prepositional-substantive structures, explicating time semantics. The temporative **prep в (y) + N_{acc}** with undefined time duration carries the highest functional activity of all the analysed before collocations.*

*The temporatives, which tend to expose the action of undefined time duration, correlate with structures of the defined duration of the action, making time limits to such a continuance. Meanwhile, the semantics of defined time duration is a peculiar feature of the structures with primary prepositions **на, за: prep на + N_{acc} prep за + N_{acc}***

*The syntaxeme **prep до + N_{gen}** reveals the meaning of defined duration. The limit of the action implementation in time forms the dominant seme of the analysed above structure. It is worth mention the modern literary Ukrainian also allows the functioning of the syntaxeme **prep no + N_{acc}** along with those taken into consideration. The semantic propinquity of the primary prepositions **до and no as prep до + N_{gen} – prep no + N_{acc}** temporatives' constituents is logically based on the affinity of their content dimension.*

*Alongside with numerous primary time prepositions in the «Eneida», the derived time preposition **у (в) час** as **prep у (в) час + N_{gen}** temporative constituent ascertains its sporadic usage, revealing its undefined or partial time simultaneity meaning. Thus, in modern literary Ukrainian the partial time simultaneity semantics stems from 8-component paradigm of correlatives with derived prepositions. Each of them has its specific semantic nuance or stylistic colouration.*

The fact is prepositional-substantive structures with primary time prepositions constitute one of the most productive means of representing the temporality in the

poem «Eneida» by Ivan Kotliarevsky. They also have active functional potential in modern literary Ukrainian, though the spectrum of structures with the semantics has significantly broadened due to the evolution of language. Specific semantic nuances, stylistic marking, and the sphere of usage are amongst dominant peculiar features

of the analysed before prepositional-substantive structures with primary and derived time prepositions.

Key words: *primary preposition, temporative, defined / undefined time duration semantics, prepositional-substantive structure, syntaxeme.*

Надійшла до редакції 04.10.2019 р.

УДК 811.161.2'373.21(477.53)«17/18»

Тетяна Ніколашина

УРБАНОНІМНИЙ ПРОСТІР МІСТА ПОЛТАВИ ДОБИ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У статті простежено розвиток урбанонімного простору міста Полтави, проведено семантичний аналіз урбанонімів, розглянуто урбаноніми, пов'язані із життям Івана Котляревського.

Ключові слова: *урбанонім, урбанонімний простір, вулиця, Успенський собор, Соборний майдан, Іван Котляревський.*

Урбанонімний простір міст упродовж століть розвивається, оновлюється та віддзеркалює квінтесенцію загальнолюдських і національних цінностей. Дослідження урбанонімів дозволяє встановити факти держави, історії мови, етносу, краю, міста.

Заслужують на увагу дослідження української урбаноніміки науковців В. Горпинича, В. Лучика, Ю. Карпенка, В. Німчука, І. Муромцева, А. Загнітка, О. Стрижака, Я. Дашкевича, Я. Грицака, М. Долинської та інших.

Актуальність розвідки зумовлена тим, що досі відсутнє трактування мовознавцями урбанонімів міста Полтави середини XVIII – початку XIX століття.

Урбанонімний простір репрезентує сукупність урбанонімних одиниць, адаптованих за лінгвістичними, соціокультурними, етнокультурними законами, зафіксованих у писемному й усному мовленні містян. Урбанонімний простір відтворює ціннісно-орієнтоване поняття «урбанонім». Під урбанонімом розуміємо системоутворювальний елемент урбанонімного простору, що виконує адресно-ідентифікаційну, культурно-історичну, соціокультурну функції [16, с. 6].

Науковці наголошують на тому, що урбаноніми зумовлені позамазовними чинниками, мають системну структуру, виконують спільну функцію, уможливають варіативність (офіційна/неофіційна назва); увиразнюються словотворчими формантами і структурно-семантичними типами, фіксуються в текстах художньої літератури, вступають в інші системні зв'язки [6].

«Урбаноніми (від лат. urbanus – місто та гр. opima – ім'я) – топонім, ім'я, назва внутрішньоміського топографічного об'єкта (вулиці, проспекту, бульвару, провулка, будь-якого об'єкта міста, що має ім'я)» [11, с. 310].

Мета наукової статті полягає в дослідженні урбанонімного простору міста Полтави в семантичному аспекті часів Івана Котляревського, в аналізі урбанонімів, пов'язаних із життєдіяльністю класика української літератури й громадського діяча.

Матеріалом для аналізу послуговували «Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.», відомий в історичній літературі під назвою «Румянцевський опис Малоросії» (перепис майнового стану населення в 60-х роках XVIII ст.) [7], Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 рр. [17], наукові праці істориків [2; 4; 5; 8; 9; 14], краєзнавців [18].

Неможливо уявити духовну столицю України без Івана Котляревського, який жив, живе й буде жити в щоденному бутті кожного українця, у полтавських вулицях і провулках, у гострому слові, іскрометному гуморі й життєлюбстві, доброзичливій ширості до людей і відкритості до краси українського слова.

Безперечно, для «Полтави Котляревський – одна з найяскравіших сторінок її історії, запашне слово, наймелодійніша пісня, її гордість, її зоря-зоряниця, світло якої осяє тепер не тільки шанувальників письменника, але й увесь український народ» [10, с. 53–54].

Наш славетний земляк, зачинатель нової української мови та літератури Іван Петрович Котляревський (1769–1838) був корінним полтавцем, який народився й жив у центрі міста, на Соборному майдані, у зелені садків біля Успенської церкви.

Професор М. Степаненко стверджує, що «творчість І. Котляревського має велике історико-мовне значення, яке полягає передусім у тому, що письменник своєю безсмертною “Енеїдою” розкрив функціо-

нальний простір мови, якою говорило населення цього краю» [13, с. 95].

Простежмо формування урбанонімного простору рідного міста славетного митця й громадянина.

«Середмістя тодішньої Полтави включало в себе територію фортеці, спорудженої на початку XVII ст. на найбільш придатному для цього місці надворсклянському плато, – пише історик Ю. Волошин, – на розі мису, на місці сучасної Білої альтанки, розташовувався великий підковоподібний Подільський бастион» [2, с. 150].

Зазначимо, що полтавська фортеця була збудована ще 1608 р. польським коронним гетьманом Станіславом Жолкевським на правому високому березі Ворскли [3, с. 22].

Фахівець із розвитку міської території, просторової структури та міської забудови Полтави XVII–XVIII cc. О. Коваленко стверджує, що головним композиційним елементом її середмістя був Соборний майдан, а домінував на ньому головний храм міста – Успенський собор, розташований фактично по центру [5, с. 313].

У середині XVIII ст. урбанонімний простір Полтави – це 1 майдан (*Соборний*), 8 площ (*Кругла, Ковальська, Спаська, Велика Петровська, Кінська, Сінна, М'ясна, Мало-Петрівська*), 3 яри (*Паняньський, Мазурівський, Миколаївський*), 4 гори (*Монастирська, Мазурівка, Подільська, Різницька*), 82 вулиці (*Успенська, Староринкова, Безіменна, Купецька, Київська, Міщанська, Криловська, Воскресенська, Василівська, Преображенська, Шкільна, Золота, Кіценська, Різдвяна, Богоявленська, Хрестова, Мазурівська, Вознесенська, Миколаївська, Богородицька, Благовіщенська, Подільська, Матвіївська, Стрітенська, Спаська, Іванівська, Андріївська* та ін.), 3 провулки (*Глухий, Болотний, Тухий*).

Урбанонімний простір Полтави часів Івана Котляревського увиразнюють:

1. Урбаноніми-персоналії з апосесивною ознакою: а) ім'я особи (*вул. Абакумівська, вул. Матвіївська, вул. Марківська, вул. Єлизаветська, вул. Варварівська, вул. Констянтинівська, вул. Фоминська, вул. Якимівська*); б) прізвище особи (*вул. Білошенкова, вул. Киценська*).

2. Урбаноніми орієнтаційно-просторові: а) за напрямом головних шляхів до міст, сіл, приміських хуторів, передмістя (*вул. Київська, вул. Пушкарівська, вул. Нижньомлинська, вул. Сенжарівська, вул. Павленківська, вул. Подільська, вул. Очеретянська*); б) за торговельним, адміністративним, громадським призначенням (*вул. Шкільна, вул. Староринкова, вул. Хлібська*); в) за найменуванням яру чи балки (*вул. Мазурівська, вул. Здихальна, вул. Кобищанська*); г) за назвою фортечної брами (*вул. Крилівська*).

3. Урбаноніми релігійно-обрядові: (*вул. Архангельська, вул. Стрітенська, вул. Спаська, вул. Преоб-*

раженська, вул. Благовісна, вул. Богословська, вул. Богородицька).

4. Урбаноніми ландшафтно-географічні: *вул. Лугова, пров. Глухий, пров. Болотний*.

5. Урбаноніми професійно-фахові (*вул. Купецька, вул. Золота, вул. Різницька*).

6. Урбаноніми-відетноніми: *Мазурівський яр*.

Відзначимо, що урбанонімний простір віддзеркалює єдність локальної топонімної системи «місто-фортеця – провінційне місто – губернське місто». На початковому етапі формування урбанонімної системи домінують урбаноніми посесивної семантики, орієнтаційно-просторові, а також урбаноніми, пов'язані з назвами сакральних споруд та релігійних свят.

Іванові Петровичу пощастило: він народився у провінційному місті, спостерігав грандіозні зміни в його політичному й культурному житті, у розбудові й оновленні з набуттям губернського статусу.

Між двома ярами – зі сходу *Паняньським*, а із заходу *Мазурівським* – знаходилися міські адміністративні приміщення й садиби містян, над якими височів мурований Успенський собор. «Ця гора, схили якої іменувалися *Мазурівкою*, пізніше отримала назву *Іванової* від імені Івана Котляревського. *Мазурівський яр* і однойменний куточок *Мазурівка*, отримали свої назви від переселенців із Мазовії – ремісників, слуг, яких привезли з собою польські магнати і шляхта, котрі проживали тут у першій половині XVII століття з часу відродження Полтавської фортеці» [3, с. 17].

За легендою, *Паняньський яр* отримав назву від того, що водою із джерела, яке текло цим яром, зцілювалася панянка – донька польського вельможі, оскільки вода зі струмка мала лікувальні властивості [3, с. 17]. Зараз у Полтаві на місці *Паняньського яру* – *вул. Панянка*, на місці *Мазурівського яру* – *вул. Небесної Сотні* (за часів І. Котляревського *вул. Петровська, вул. Різдвяна*, а потім перейменована на *вул. Леніна*). На рівні урбанонімів можна переконалися в нерозривній єдності лінгвістики й історії, зрозуміти межі історичної доби міста.

У XVIII ст. Успенський собор був духовним серцем Полтави, тому від *Іванової гори* пролягла головна вулиця міста – *Успенська*, найкоротша, що закінчувалася там, «де піднялися один напроти одного два храми Воскресенський і Спаський» [18, с. 43]. *Вул. Успенська* у XVIII ст. мала назви *вул. Мостова, вул. Київська, вул. Пробивна, вул. Успенська* [5, с. 69–70].

У матеріалах «Генерального опису...» збереглися відомості з подвірного перепису за окремими вулицями Полтави на 1 листопада 1765 року, тобто за 4 роки до народження І. Котляревського. У цьому документі під № 14 зазначено, що дід поета Іван Котляревський придбав будинок 26 червня 1751 року на *Успенській вулиці* за двадцять сім рублів п'ятдесят

копійок [7, с. 49]. У сучасній садибі зберігся сволок із тієї хати, й на ньому старослов'янською мовою вирізьблено: «Создался домъ сей во имя Отца и Сына и Св. Духа. Аминь. Року 1705 месяца ав. 1» [14, с. 16].

На *Успенській вулиці* з правого боку спочатку – згідно з описом № 12 – був розташований перший двір полкового циркульника Василя Бети, за № 13 – другий двір купця Івана Кисломеда, за № 14 – третій двір дяконіці Агафії Яківни Котляревської [7, с. 49]. Бруківка була прокладена цією вулицею «від Успенського собору до Стрітенської церкви, та і то низької якості, тож особливо під час дощів місто просто потопало в багнюці» [3, с. 33].

Історик Ю. Волошин, вивчаючи архівні документи, фотографії, малюнки Соборного майдану, піддає сумніву факт місцерозташування сучасної садиби-музею І. П. Котляревського, «оскільки на території Подільського бастиону жодних будівель не було, виходить, що в час проведення перепису (1765 р.) двір Котляревських знаходився дещо північніше» [2, с. 49].

Садиба на *Івановій горі* стала для письменника домівкою з дідівським порогом, невичерпним і бурхливим джерелом його літературної творчості. У старому центрі Полтави Іван Петрович народився і прожив основну частину свого життя. Його дід Іван Котляревський був дяком в Успенському соборі. Батько й дядько – брати Петро та Яків – були освіченими, що потверджують їхні підписи за неграмотних мешканців Полтави в «Генеральному описі...» [7, с. 49]. На жаль, невідомо, де хлопці здобули освіту. Згідно з переписом, у Полтаві на той час існувала школа при Преображенській церкві на *вул. Шкільній* [2, с. 155]. 1811 року Преображенську церкву розібрали, залишилася тільки Спаська, «яка на той час набула меморіального значення» [2, с. 158]. Батько письменника Петро Котляревський служив канцеляристом у Полтавському магістраті.

У дідівській хаті минули дитячі та юнацькі роки зачинателя нового письменства. Як стверджує відомий дослідник історії Полтавщини І. Павловський, початкову освіту І. Котляревський здобув у церковнопарафіяльній школі, яка існувала ще із XVII ст. при головному храмі міста Успенському соборі [8, с. 235]. Станом на 1735 р. у місті було шість шкіл – при Успенському соборі, Воскресенській, Спаській, Стрітенській, Миколаївській, Подільській Різдва Богородиці церквах [5, с. 95].

1780 року І. Котляревський вступив до Полтавської духовної семінарії, яка розташовувалася на *вул. Колонійській* (зараз *вул. Сквороди, буд. № 1/3*, біля Спаської церкви; нині це корпус Полтавської державної аграрної академії). Із невідомих причин семінарії він не закінчив, хоч був одним із кращих учнів. Деякий час працював у Полтавському магістраті канцеляристом, у 1793–1796 рр. учителював у селах Золотоніського повіту. З 1 квітня 1796 року й до відставки 1808 року служив у Сіверському карабінерному (пізніше кінно-егерському) полку.

Упродовж 25 років, від червня 1810-го, працював доглядачем полтавського Будинку виховання дітей бідних дворян, поміж яких були майбутній відомий математик М. Остроградський, живописець А. Мокрицький, батько художника М. Ярошенка [14, с. 18].

У Полтаві до кінця XVIII ст. панували характерні мотиви української народної архітектури, тому полкове місто було схоже на село [3, с. 26]. Учений-природознавець В. Зуєв у «Путешественных записках от Санкт-Петербурга до Херсона...» писав, що будівлі в місті були дерев'яні, низькі, за винятком двох кам'яних споруд, але зовні вони помазані, чисто вибілені, вулиці прямі, але не бруковані, тому під час дощів майже не прохідні [8, с. 22].

Із записок французького графа Сегюра, який приїжджав до міста 1787 року, дізнаємося, що «Полтава – маленьке містечко, бідно прикрашене, вельми мало заселене, що не привертає уваги жодною пристойною будівлею» [8, с. 22].

Початок XIX ст. докорінно вплинув на подальший розвиток Полтави. За життя І. Котляревського вона перетворилася з полкового містечка в губернський центр. Полтавська губернія була утворена 27 лютого (за новим стилем 10 березня) 1802 року [8, с. 27]. «Починалася нова історія Полтави. І. Котляревський, ще раніше схваливши у відомій оді дії губернатора Куракіна, сам включається в культурну перебудову міста. Це тривало чверть століття» [10, с. 56].

Як свідчать історичні факти, в 1803–1805 рр. видатний архітектор М. Амвросимов під безпосереднім контролем генерал-губернатора О. Куракіна розробив план забудови Полтави, який полягав у створенні «копії малого Петербурга» й поділі міста на квартали з новими, широкими, прямолінійними вулицями, які пролягали б через стару торгову площу, козацькі та міщанські садиби, городи. Головна з вулиць отримала назву *Олександрівська* і з'єднала старий центр міста з новим адміністративним центром [3, с. 28].

Новий центр міста отримав форму круглої площі діаметром 345 метрів і відповідну назву – *Кругла площа*, від якої радіально розходилися вісім вулиць [3, с. 8]. Формування архітектурного ансамблю тривало впродовж 1805–1840-х рр. коштом відомого мецената С. Кочубея. Архітектор М. Амвросимов за основу майбутніх будівель узяв проекти петербурзького архітектора А. Захарова.

Упродовж зазначеного часу було зведено вісім будівель у стилі губернського класицизму початку XIX ст.: будівля Малоросійського поштамту (1809, нині – Мала академія мистецтв імені Р. Кириченко), будівля Дворянського зібрання (1810, нині кінотеатр імені І. Котляревського), Губернські «присутственные» місця (1811, нині виконком Полтавської міської ради), будинок генерал-губернатора (1811, нині Будинок профспілок), будівля цивільного губернатора

(1811, нині Управління по боротьбі з організованою злочинністю в Полтавській області), Повітові «присутственныє» містя (1811, нині Поштамт), Петровський кадетський корпус (1840, колишнє Полтавське вище зенітно-ракетне училище імені генерала армії М. Ф. Ватутіна) [11, с. 5–6].

Від *Круглої площі* прокладено радіальну розбивку 8 вулиць, кожна з яких тоді тягнулася в напрямку головних містобудівних доміант старої Полтави, переважно церков.

Заходи з упорядкування вулиць розпочалися ще за генерал-губернатора О. Куракіна (1802–1808), частину центральних вулиць засипали дрібним щебенем [5, с. 69]. «Хоча з забудовою міста у Полтаві влаштувалися чудові сади (для відпочинку і ботанічні), бульвари, колодязі з навісами, впорядковувалася ринок, було відкрито заїжджі двори, вулиці обсаджувалися деревами, а кілька забрукували (до того була тільки одна вимощена), але мостилися вони дрібним щебнем, що його засипали піском. Тому влітку в місті стояла часто пилюка, а під час дощів, особливо весною та восени, оскільки ґрунт був у багатьох місцях глинистий, було таке багно, що в ньому буквально тонули коні й екіпажі. Тож нерідко навіть знать під час такої погоди змушена була їздити возами, які тягнули воли» [3, с. 32].

Постійно прокладати вулиці почали лише з 1854 р., проте впорядковували їх повільно: за 4 роки було прокладено 8 мостових [15, с. 7, 10].

1817 року імператор Олександр I відвідав Полтаву й оглянув дитячий пансіон. Тоді ж за багаторічну сумлінну працю відставного капітана І. П. Котляревського нагородили чином майора, діамантовим перснем і пенсіоном та пенсією 500 крб. на рік довічно [8, с. 244; 9, с. 217], а також полтавський генерал-губернатор М. Рєпнін перейменував *вул. Мостову* на честь імператора на *вул. Олександрівську*, поживив розбудову центральної частини міста за петербурзькими канонами – з чітким плануванням вулиць, із проектуванням адміністративних споруд у стилі класицизму [18, с. 48–49].

Крім служби в Будинку виховання, Іван Петрович був попечителем благодійних закладів Полтавської губернії (1827–1835) і заслужив «Знак бездоганної служби за XXX літ» [14, с. 16]. На той час заклад був розташований на *вул. Ново-Полтавській* (зараз *вул. Шевченка*).

1809 р. в Полтаві були *вул. Колонійська* та *вул. Фабрикантська*, про що пише О. Чепіль: «...на пропозицію князя О. Б. Куракіна в 1809 році до нашого міста запрошено німецьких ремісників – сукопних фабрикантів (249 осіб), які оселилися на *вулицях Колонійській* та *Фабрикантській* (зараз *вулиця Балакіна*)» [18, с. 14]. Німецькі робітники мешкали у спеціально споруджених будинках.

На території німецької колонії створено перший театр у Полтаві; підтвердженням цьому є урбанонім *пров. Театральний*, про це нагадує меморіальна дошка на фасаді Полтавської державної аграрної академії [18, с. 14]. У 1818–1821 рр. Іван Петрович був першим директором Полтавського театру. 1818 р. генерал-губернатор М. Рєпнін викликав до Полтави з Харкова трупу Штейна [8, с. 218], а І. Котляревський написав для театру дві п'єси – «Наталку Полтавку», «Москаля-чарівника» [8, с. 244]. Тоді в Полтавському театрі грав талановитий актор М. Щепкін, якого викупили з неволі за сприяння М. Рєпніна та І. Котляревського за 10 тис. крб. асигнаціями в курської поміщиці А. Волькенштейн-Анненкової [14, с. 19].

Здійснений аналіз демонструє інформативне значення урбанонімів як джерела для реконструкції історії міста, зокрема пов'язаних із життєписом Івана Котляревського.

Урбанонімний простір Полтави здебільшого репрезентували особливості природного середовища, фах її мешканців, назви церков чи релігійних свят, прізвища або імена містян, що володіли маєтностями або жили на вулиці; особливе значення мають урбаноніми *гора Мазурівка*, *Соборний майдан*, *вулиці Успенська*, *Спаська*, *Шкільна*, *Олександрівська*, *Мостова*, *Колонійська*, *Фабрикантська*, *Ново-Полтавська*, які безпосередньо пов'язані із життям письменника; зі зміною політичної ситуації в державі зникли з мапи Полтави вулиці *Василевська*, *Нікольська*, *Архієрейська*, *Олександрівська*, *Ковальська*, *Дворянська*, *Велика Петровська*, *Луківська*, *Катерининська*, *Марківська*, *Різдяна*, *М'ясна*, *Різницька* тощо; збереглися назви вулиць *Стрітенська*, *Лугова*, *Панянка*, *Мазурівська*, провулків *Театральний*, *Тупий*, *Мазурівський* та назва *Соборного майдану*. Локальна топонімна система «місто-фортеця – провінційне місто – губернське місто» є квінтесенцією загальнолюдських і національних цінностей крізь призму урбанонімів.

Література

1. Безобразова Л. Полтавські наші вулиці / Л. Безобразова, А. Бойко // Слов'янський збірник. – Вип. 5. – Полтава : Слов'янський клуб, 2006. – С. 88–94.
2. Волошин Ю. Родина Котляревських в Румянцевському описі Малоросії 1765–1768 років / Юрій Волошин // Київська старовина. – 2007. – № 5. – С. 149–158.
3. Жук В. Полтава часів Івана Котляревського / В. Жук // Слов'янський збірник. – Вип. 5. – Полтава : Слов'янський клуб, 2006. – С. 16–37.
4. Коваленко О. Про розпланування центральної частини Полтавської фортеці / О. Коваленко // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. 2004 р. Малові-

домі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / ред кол. Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Мокляк В. О. та ін. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – С. 313–315.

5. Коваленко О. Полтава XVII–XVIII століть / О. Коваленко. – К. : Видавець О. Філюк, 2015. – 232 с.

6. Мезенко А. М. Ономастика / А. М. Мезенко. – Витебск : ВГУ имени М. П. Машерова, 2012. – 152 с.

7. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / упор., вступ ст. і ком. Ю. Волошина. – К. : Наш час, 2012. – 576 с.

8. Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856) ; предисл. В. А. Мокляк / И. Ф. Павловский. – Харьков : САГА, 2009. – 416 с.

9. Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802–1902 гг. Очерк по архивным данным : в 2 т. Т. 1–2 / Репринтное издание. Серия «Полтавское историческое наследие». Кн. 12. – Харьков : САГА, 2012. – 694 с.

10. Ротач П. Біля гнізда соловейка / П. Ротач. – Полтава : Полтавський літератор, 1993. – 160 с.

11. Сім чудес міста Полтави. – Полтава : ФОП Говоров С. В., 2016. – 56 с.

12. Словник української ономастичної термінології / уклад. Д. Г. Бучко, Н. В. Ткачова. – Харків : Ранок-НТ, 2012. – 256 с.

13. Степаненко М. І. Українське рідне слово : статті, виступи, роздуми, відповіді / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2003. – 184 с.

14. Стороха Є. В. Душа голосна України / Є. В. Стороха. – Полтава : ФОП Говоров С. В., 2013 – 48 с.

15. Терещенко А. Статистическое описание г. Полтавы / А. Терещенко // Відбиток з «Журнала Министерства внутренних дел». – [Б. м.]. – Кн. 2 и 7. – 85 с.

16. Титаренко А. А. Урбанонімія Кривого Рогу : структура, семантика, функціонування : автореф. дис. ... канд. філол. н. : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А. А. Титаренко. – Дніпропетровськ, 2015. – 20 с.

17. Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 рр. // Описи Лівобережної України / [упоряд. Т. Б. Ананьєва, ред. : П. С. Сохань, Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко]. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 24–273.

18. Чепіль О. Вулицями старої Полтави / О. Чепіль. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – 164 с.

Tetiana Nikolashyna

THE CITY OF POLTAVAUrbanspace of Ivan Kotliarevskyi's Time

The article presents the development of the urbanized space of Poltava from the ancient fortress city to the pro-

vincial city, which were adapted according to linguistic, socio-cultural, ethno-cultural laws; the author of the article conducted a semantic and quantitative analysis of urban names; thus, 6 lexical-semantic groups were analysed; places and urban monographs that were dealt with the life and activity of the public figure, the founder of the new Ukrainian language and new Ukrainian literature, the author of «Aeneid», «NataalkaPoltavka», «Moskal-magician» Ivan Kotliarevskyi were considered; a lot of attention was paid to the central part of the old city, including the name analysis of Mount Mazurovka, Uspenskyi Cathedral, Cathedral Square, Uspenska, Spasska, Shkilna, Oleksandrivska, Mostova, Koloniyska, Fabrykantska, Novo-Poltavska streets; the quintessence of universal and national values through the prism of urbanonyms was defined.

Over the centuries the urban space of cities has been developing, updating and reflecting the facts of state formation, the history of language, ethnicity, land, infrastructure and urban development.

The city of Poltava urban space of Ivan Kotliarevskyi's time in the semantic aspect, the analysis of urbanonyms related to the life of the Ukrainian literature classic and public figure are analysed in the article.

The material used for the study was «General description of Left-Bank Ukraine 1765–1769» known in the historical literature as «Rumiantsev description of Little Russia» (census of population property status in the 60^s of the 18th century), Topographical description of Left Bank Ukraine in 1798–1798, scientific works of historians and local historians.

It is impossible to imagine the spiritual capital of Ukraine without Ivan Kotliarevskyi, who lived, lives and will live in the everyday life of every Ukrainian, on the streets and alleys of Poltava, in sharp words, in smart humour and cheerfulness, in benevolent sincerity to people and openness to the beauty of Ukrainian word.

Our glorious fellow countryman, the founder of the new Ukrainian language and literature, Ivan Kotliarevskyi (1769–1838), was a native Poltava who was born and lived in the city centre, in the Cathedral Square, near the Assumption Church.

In the life of a writer at the level of urbanonyms, you can see the inextricable connection of Linguistics and History, to understand the limits of the historical era of the city. The informative significance of urbanonyms as a source of the history of the city reconstruction, in particular with the biography of Ivan Kotliarevskyi was demonstrated by the data.

The peculiarities of the natural environment, the occupations of the inhabitants, the names of churches or religious holidays, the surnames or names of the residents who owned or lived in the street, side street represented the urban area of Poltava.

Key words: urbanonym, urban space, street, Uspenskyi Cathedral, Cathedral Square, Ivan Kotliarevskyi.

Надійшла до редакції 05.10.2019 р.

ПРИЙМЕННИК К/ІК/КО І ЙОГО СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ В «ЕНЕЇДІ» ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У статті з'ясовано функційні можливості, семантико-синтаксичний потенціал прийменника К/ІК/КО в «Енеїді» Івана Котляревського; розкрито роль цієї лексичної одиниці у творенні конструкцій із локативним, темпоральним, об'єктивним і синкретичним локативно-об'єктивним значенням; схарактеризовано лексико-семантичний склад детермінувальних і детермінованих компонентів конструкцій із прийменниково-відмінковою формою К/ІК/КО + Ndat; у докладно проаналізовано синкретичний тип відношень, вирізняє маркери ідентифікування конкретного типу адвербіальної, об'єктивної, адвербіально-об'єктивної семантики.

Ключові слова: прийменник К/ІК/КО, поема «Енеїда» Івана Котляревського, локативні (локативно-об'єктивні, темпоральні, об'єктивні) семантико-синтаксичні відношення, прийменниково-відмінкова форма К/ІК/КО + Ndat, прийменникова конкуренція.

Винятково важливою з погляду дослідження процесу нормування української літературної мови є лінгвопрактика Івана Котляревського. Цього талановитого майстра художнього слова по праву вважають зачинателем нової української літературної мови й нової української літератури. З-поміж найважливіших заслуг автора «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника» – нормування української літературної мови на різних її рівнях. Письменникові вдалося віднайти в живомовній стихії ті варіанти, які сформували основи сучасної фонетичної, лексичної, фразеологічної, морфологічної, синтаксичної, стилістичної норми. Мовний досвід Івана Котляревського чітко й послідовно віддзеркалює тенденції, які переживала українська мова в кінці XVIII – на початку XIX ст. Цей досвід проливає світло на те, як еволюціонував процес кодифікації норм у наступні періоди розвитку української мови.

Проблема мовної практики Івана Котляревського здавна привертала увагу багатьох дослідників. Цінні спостереження знаходимо в працях П. Житецького, П. Плюща, А. Бурячка, В. Ващенко, Ф. Медведєва, П. Дудика, Є. Нахліка й ін.

Метою пропонованої розвідки є аналіз семантико-синтаксичних функцій прийменника К/ІК/КО в поемі «Енеїда», який пережив особливу історію – від активного функціонування в старій українській мові

до повного виходу з ужитку внаслідок конкуренції з іншими прийменниками в пізніші періоди становлення української мови.

Реалізація поставленої мови вимагала використання різних методів дослідження: описового – для класифікування матеріалу й інтерпретації аналізованого мовного явища з позиції синхронії та діахронії; дистрибутивного аналізу – для встановлення сукупності оточень, у яких перебуває прийменник К/ІК/КО як компонент синтаксичної конструкції; елементів статистичного аналізу – для характеристики ступеня продуктивності прийменника К/ІК/КО, його зв'язку з іншими препозиціональними лексичними одиницями.

У сучасній українській мові прийменник К належить до розряду застарілої лексики. З. Іваненко наголошує, що на сучасному етапі розвитку української мови прийменниково-відмінкова конструкція К + давальний відмінок «виступає стильовим синонімом конструкції з прийменником до», вона «трапляється у фольклорних та поетичних творах, мова яких стилізується під фольклорну, пісенну» [3, с. 69]. Покликаючись на праці І. Пагірі та С. Дорошенка (цит. за [3, с. 69]), ця дослідниця робить висновок про те, що синтаксичні конструкції з прийменником К активніше використовуються «в українських говорах південно-західного та північного наріччя» [3, с. 69]. Є. Тимченко свого часу констатував, що «сполучення дативу з прийменником К вже майже вийшло з ужитку <...> заховавшись здебільшого в старосвітських піснях та в фонетичним варіанті Д (ИД) в Буквині та почасти в Галичині» [6, с. 60]. Вичерпну інформацію про функційний простір прийменника КЪ, який успадкувала українська мова з мови-основи, розміщено в «Дослідженні з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (місцево-просторові звороти)» І. Слинька. Звороти з КЪ, зауважує цей лінгвіст, продовжували вживатися аж до XVIII ст., хоч і конкурували зі зворотами, що мали у своєму складі прийменник ДО. Останні використовували набагато частіше «з самого початку розвитку української мови» [5, с. 81]. Відомо, що конструкції з прийменником К репрезентували такі типи локативної семантики: «напрямок руху до межі просторового предмета» і «напрямок руху в межі просторового предмета». «У зворотах зі значенням напрямку руху всередину простору, – доводить

І. Слинько, – прийменник КЪ на першому ж етапі розвитку української мови займав незначне місце» [5, с. 82]. Він «зберігався, в основному, у зворотах із значенням напрямку руху до меж предметів» [5, с. 82]. Причину цього явища, переконує автор аналізованої праці, аргументовано пояснив Н. Букатевич: «... прийменник **къ** спеціалізувався для показу напрямку руху аж до зіткнення з предметом, **до** – для вираження напрямку руху до певних меж предмета, без відтінку зіткнення з ним» [1, с. 52]. Однак вирізнені семантичні типи не завжди послідовно протиставлялися. «Недостатньо чітко розмежування в минулому між зворотами **къ** + давальний і **до** + родовий сприяло тому, що в українській мові **до** витіснив **къ**» [5, с. 85], – це ще один висновок І. Слинька. Процес, про який ідеться, не завершився одномоментно. Сполучення з прийменником К, покличемося ще раз на дослідження З. Іваненко, знаходимо «і в мові письменників І п. ХІХ ст.» [3, с. 69].

Цікавою в розглядуваному контексті є мовна практика І. Котляревського, передусім та, яка стосується бурлескно-травестійної поеми «Енеїда». Прийменник К/К/КО в ній ужито 137 разів (пор. у зв'язку із цим такі дані: прийменник ДО використано 215 разів, НА – 557 разів, В/У – 884 рази, ВІД/ОД – 164 рази, З/ЗО/ІЗ – 559 разів, ЗА – 181 раз, ПО – 154 рази, ПРИ – 6 разів) (див.: [2]). Щодо загальних зауваг, які стосуються прийменника К/К/КО як компонента конструкції Prep + Ndat, то вони такі: 1) уже згадувана функційна активність; 2) розлогість спектра реалізованих семантико-синтаксичних відношень: локативні, темпоральні, об'єктні, синкретичні локативно-об'єктні; 3) синонімічні зв'язки з прийменником ДО; 4) здатність формувати усталені звороти мови.

Основний масив серед конструкцій із прийменником К/К/КО становлять ті, які репрезентують локативно-об'єктні відношення (39%). Просторова семантика постає в такому конкретизованому вигляді: «вказівка на наближення чи спрямовану дію до чогонебудь (а отже, на відсутність контакту між предметом, що рухається, й орієнтиром, стосовно якого встановлено дію)» []. Розглядуваним конструкціям властива лексико-семантична обмеженість на рівні детермінованого й детермінувального компонентів. Роль типового носія валентності виконують дієслова цілеспрямованого або нецілеспрямованого руху, просторового переміщення, а функцію привербатованого компонента – іменники на позначення осіб. Ідеться передусім про оніми – назви персонажів «Енеїди», героїв за мотивами давньогрецької міфології, богів, царів, а вже потім про загальні найменування осіб за різними ознаками (спорідненістю та свояцтвом, фізичними спроможностями й т. ін.), напр.: *Простесенько* [Турн] *к Палланту мчитьсья...* (4, с. 201); *...Ти знаєш краще всіх причину, / Чого Еней приплив*

к Латину / І біля Тибра поселивсь? (4, с. 191); *...І тільки к Тибру що добрався* [пан Турн], / *То в воду стриб – пустився вправ* (4, с. 187); *... швидше поспішишь к Енею, / Похвастать храбростю своєю / І Турнів розкажуть задор* (4, с. 175); *...К Вулкану підтюпцем ішла* [Венера]... (4, с. 157); *Евандра син, Паллант вродливий, к Енею зараз підступив...* (4, с. 154); *...К Еолу мчалась, як оса* [Юнона] (4, с. 42); *Коли в конгресі так тягались, / Еней к Лавренту підступав...* (4, с. 218); *...Палланта к батькові одправить, / Що наложив тут головою* (4, с. 209); *...Він [Евріал] также к сонним докосився, / Врагів на той світ одправляв* (4, с. 173); *...Возьміть назад свої гостинці, / Одправте їх к богатирю Енею / і просіть покою* (4, с. 215); *Прибіг [Еней] к троянцям, утомився / І оддыхати простягнувсь...* (4, с. 87).

Детермінувальним компонентом аналізованих конструкцій можуть бути дієприслівники, які зберігають семантичний зв'язок з аналізованими вище дієсловами, напр.: *...К старій з поклоном підступивши, / На оберемок ухвативши, / В землянку з валу потаскав* [Асканій] (4, с. 180); *К Ацесту зараз сам махнувши, / За хліб подякував, за сіль...* (4, с. 77).

В окрему групу варто виділити ті конструкції, у яких основним носієм валентності є дієслова, що мають у своєму складі лативні префікси. У цих синтаксичних структурах спостережено асиметрію на рівні синкретичності: роль доміанти перебирає на себе локативність, до периферії прямує об'єктність, напр.: *Послів ввелик царю з тихою, / Як водилося у латин...* (4, с. 126); *Ввійшла к Юноні* [фурія] *з ревом, стуком, / З великим треском, свистом, гуком, / Зробила об собі лепорт* (4, с. 130); *... Евандр додав такі слова: «Зайдіть к лідійському народу, / Вони послужать вам в пригуду, / На Турна підуть воювать»* (4, с. 160). Морфемі *в-/вві-/ві-/у-/уві-*, *за-* та ін. виразно експлікують директивно-аблативну сему, отже, і створюють конкуренцію між значенням «простір» та «об'єктність». Однією з умов моносемантизації є функціонування у складі конструкції поряд із прийменником К/К/КО в такому разі експліцитно актуалізують семантику об'єктності, напр.: *... Взяв Купидон к собі на плечі, / В будинчик Зевсу і поніс* (4, с. 166); *Наш Евріал остервенився, / Забув, що на часок прийшов; / В намет к Мезану був пустивсья...* (4, с. 174); *Душа рутульська полетіла / До пекла, хоть і не хотіла, / К пану Плутону на бенькет* (4, с. 234). Для локативного компонента розглядуваних конструкцій типовою є семантика «дія, спрямована в межі або всередину просторової одиниці».

Крім локативного, аналізовані дієслова можуть програмувати поряд з об'єктним інтенціональний ком-

понент у вигляді прийменниково-відмінкової форми або інфінітива. Його присутність не впливає на природу синкретизму, тобто конструкції репрезентують локативно-об'єктну семантику, напр.: *Для бою їх [Низа й Евріала] спіткав прасунок; / Пішли к Енею на вербунок; / Були ж обидва земляки* (4, с. 169); *Побачив Турн таку проруху... / К своїм на поміч полетів* (4, с. 185); *Венера тільки що узріла, / Що вже троянці на човнах, / К Нептуну на поклон побігла...* (4, с. 77); *...І душі сих братів із тіла / Пішли к Плутону погулять* (4, с. 203); *...Іду к Евандру погостити...* (4, с. 154).

Важливо наголосити, що прийменник К/К/КО, який бере участь у реалізації описуваної семантико-синтаксичної функції, вступає в синонімічні зв'язки з прийменником ДО, напр.: *Уздрівши Низ труп Евріала, / Од ярости осатанів; / Всіх злостей випустивши жала, / К Волсенту просто полетів. / Як блискавка проходить тучу, / Він так пробіг врагів між кучу / І до Волсента докосивсь...* (4, с. 177); *... К Вулкану підтюпцем ішла [Венера] ...* (4, с. 157) – *...Сказав [Ентелл]: «Тепер ходімо, братця, / До хвастуна Дареса-ланиця!...»* (4, с. 64); *Пішли к Дидоні до господи / Через великі переходи...* (4, с. 47) – *Зайде до Дидони в гості / І буде там бенькетовать...* (4, с. 45).

Менш продуктивний тип (18%), порівняно з попереднім, утворюють конструкції з прийменником К/К/КО, що репрезентують локативні відношення. Основним для них, як уже було зауважено, є значення «вказівка на приближення або спрямовану дію до чого-небудь». Його структурують дієслова руху, поширеності в просторі, локативного переміщення й субстантиви – назви населених пунктів, більш або менш лімітованих просторів, споруд та їхніх частин, огорож, місць укріплення й захисту, засобів пересування, водних просторів, космічних об'єктів, напр.: *...Було полковник так Лубенський / Колись к Полтаві полк веде...* (4, с. 147); *Попхались к берегу поближче, / Прийшли на самий перевіз...* (4, с. 94); *Сказав, і військо загриміло, / Як громом, разним оружжям; / Построїлось і полетіло / Простесенько к градським стінам* (4, с. 228); *Венера... / Пішла к порогу до дверей...* (4, с. 67); *І тільки що прийшли к воротам / І двір пустилися чвалать, / Як баба бридка, криворота: / «Хто йде?» – їх стала окликать* (4, с. 106); *... Летить [Агамемноненко Галес], мов поспіша до строку / Або к воді гарячий пес...* (4, с. 149); *Еней в кагал цей як убрався, / Щоб зближитися к порому, / То з Палінуром повстрічався* (4, с. 93); *... Курище к небу донеслось...* (4, с. 165).

В «Енеїді» зафіксовано й такі конструкції, у яких, крім лативного компонента К + Ndat, функціонує ще й аблативний конститuent ОД + Ngen, напр.: *...Мезап, Голес в другім отряді / Пішли од берега к ограді...* (4, с. 164).

Конструктивним центром синтаксем із власне лативною семантикою, як і синтаксем із просторово-об'єктним значенням, можуть бути дієприслівники, що семантично корелюють із вербативами руху та переміщення, напр.: *Турн, в міру к валу приступивши, / Скрізь на зикратому гасав...* (4, с. 164); *Од злости Тур осатанівши, / Велів багаття розводить, / І військо к берегу привівши, / Казав троянський флот спалить* (4, с. 165).

Синтаксичні структури з прийменником К/К/КО здатні репрезентувати семантику «вказівка на контактну дію, зіткнення між двома або кількома точками простору». Лексико-семантичний склад їхніх конститuentів обмежений: він представлений дієсловами контактної дії, просторового переміщення та іменниками з чітко фіксованою семою 'поверхня', напр.: *...Прикладовав [Еней] припарки к тілу / І шилом в рані колупав* (4, с. 225); *...Низ тут товаришу сказав: / «Приляж к землі ти для підслуху, / А я задам рутульцям духу...»* (4, с. 172); *Уже шаблокою [Турн] махає, / Коневі к шиї прилягає...* (4, с. 201).

Одним прикладом у поемі представлено локативне значення «напрямок руху або іншої дії всередину просторової одиниці»: *К господі тільки що вернувся / Наш смутний лицар, пан Еней, / Уже в присінках і наткнувся / На присланих к нему гостей...* (4, с. 211). Основним засобом ідентифікування цієї семантики є не лексико-семантична будова детермінованих і детермінувальних компонентів, не морфемна структура дієслова, а контекст.

Важливо звернути увагу на ту особливість, що синонімічні зв'язки прийменника К/К/КО з прийменником ДО охоплюють і просторові синтаксеми, напр.: *Вони к землі поприсідали...* (4, с. 184) – *...Но сей [Еней], коп'єм наскрізь пробивши / І до землі врага пришивши, / Других пускався доганять* (4, с. 203).

Малопродуктивний (2%) тип становлять конструкції з темпоральною детермінацією. Вони передають значення безпосереднього передчасу й постають на базі дієслів конкретної фізичної дії, фізично-фізіологічного стану та іменників – назв часових понять, релігійних свят, напр.: *... І мушу дари одрядити... / Шалевий пояс і люстрини, / Щоб к празнику пошив каптан...* (4, с. 216); *... Давала [Аматина] чиншу до двора: / Ковбас десятків з три Латину, / Лавинії к Петру мандрик...* (4, с. 134–135). Реалізуючи темпоральну семантику, прийменниково-відмінкова форма К/К/КО +Ndat вступає в синонімічні зв'язки з прийменниково-відмінковою формою ДО + Ngen, напр.: *Всі к ночі так перепилися, / Держались ледве на ногах...* (4, с. 156) – *Пили до ночі та гуляли / І п'яні спати полягали, / Еней був п'яний, еле жив* (4, с. 208). Наголосимо ще раз, услід за З. Іваненко, що й часові конструкції, як і об'єктно-просторові та власне локативні, не характерні для мови

сучасних письменників, що вони «трапляються у творах, присвячених минулому, або використовуються письменниками як засіб стилізації мови художніх творів під мову народну, фольклорну» [3, с. 100].

Нарешті, вирізимо конструкції, у яких прийменник К/К/КО є одним з експлікаторів об'єктної семантики (29%). Їхня специфіка полягає в тому, що вони творяться не лише на базі дієслів та семантично пов'язаних із ними дієприслівників, а й на базі іменників і прикметників. Їхній лексико-семантичний спектр обмежений. Щодо іменників як носіїв валентності, то їхній розряд репрезентує лексема *любов*, напр.: *Любов к Отчизні, де героїть, / Там сила вража не устоїть...* (4, с. 174); *Так наші смілії вояки / Тут мовча проливали кров; / Од ней краснілися, мов раки, / За честь і к князю за любов* (4, с. 174); *К Лависі од любові був в горі* [Еней], */ Топив печаль в питейном морі* (4, с. 163). З-поміж прикметників виділяються ті, що мають модальну семантику, напр.: *Еней, к добру з натури склонний, / Сказав послам латинським так...* (4, с. 211). Дієслівний корпус репрезентують лексеми на позначення просторового переміщення, конкретної фізичної дії, процесів мовлення, заохочення, примусу, привабливості, підготовки, контактування. Зрідка цю функцію можуть перебирати на себе дієприслівники. Напр.: *Велів [Турн] тривогу бити в клепало, / Щоб військо к бою виступало...* (4, с. 177); *...Кричить [Низ] к Зевесу: «Помоги!»* (4, с. 176); *...Тулдуній к битві підтруняв* (4, с. 223); *...Злякався [Еней], к Сивілли прихилився* (4, с. 91); *Еней з Трахоном роз'їжджає, / К трудам дружину понуждає...* (4, с. 213); *І, зараз приступивши к ділу, / Він [Япид] шпеник в рані розглядав...* (4, с. 224). До типових заповнювачів присубстантивної, приад'єктивної та придієслівної позиції разом із прийменником К/К/КО слід віднести іменники – назви істот та неістот. Серед істот домінують номінування дійових осіб «Енеїди», богів, царів, людей за видом діяльності, місцем перебування тощо. З-поміж неістот продуктивністю наділені лексеми – найменування суспільних подій, видів діяльності, морально-етичних понять тощо.

Як і в конструкції з локативною та локативно-об'єктною семантикою, в аналізованих синтаксичних структурах прийменник К/К/КО перебуває в синонімічних зв'язках із прийменником ДО, напр.: *«А ти, – мовляла ко Енею, – / Моторний, смілий молодець...»* (4, с. 88) – *...І до Нептуна окликнувся* [Палінур]: */ «А що ж ти робиш, пан Нептун!»* (4, с. 58); *Турн зирк – і бачить пред собою / Присяжного свого врага, / Що так не гречі кличе к бою...* (4, с. 207) – *... На штурм троянці шиковались, / До бою всякий аж дрижав* (4, с. 218).

Активно представлені в «Енеїді» конструкції ідіоматичного характеру з компонентом К/К/КО (12%). Вони творяться за участю дієслів у формі ім-

ператива та іменників *чорт, біс, кат*, напр.: *Йому ж Дидона надріз / Сказала: «К чорту убирайся, / На мене більше не женихайся... / Не лїзь! Бо розіб'ю і ніс!»* (4, с. 105); *«Пійдіть лиш ви собі ік кату!» – Ентелл на їх так закричав* (4, с. 64). Примітно, що ці синтаксеми як застигли фольклорні вирази широко побутують і в сучасному розмовному мовленні, а також у художньому стилі, де виконують важливі стилістичні функції.

Отже, прийменник К/К/КО активно побутує в «Енеїді» Івана Котляревського. Функціонування його подеколи спричинене версифікаційними потребами. Зазвичай ця лексична одиниця використовується без будь-яких настанов. За своєю семантико-синтаксичною природою вона поліфункційна. Регулярним для прийменника К/К/КО є входження до складу конструкцій із локативним, локативно-об'єктивним, об'єктивним значенням. Зрідка він бере участь у формуванні темпоральної семантики. Процес конкурування прийменників К/К/КО й ДО послідовно фіксується в мовній практиці Івана Котляревського, яка є цінним матеріалом для дослідження складного процесу формування норм сучасної української мови.

Література

1. Букатевич Н. И. Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочетаний в русском литературном языке : в 2 ч. / Н. И. Букатевич. – Одесса : Изд-во Одес.ун-та, 1957–1958. – Ч. I. – 1957. – 146 с.
2. Ващенко В. С. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського: показчик слововживання / В. С. Ващенко, Ф. П. Медведєв, П. О. Петрова. – Харків, 1955. – 208 с.
3. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. – Київ – Одеса : Вища шк., 1981. – 143 с.
4. Котляревський І. П. Повне зібрання творів / І. П. Котляревський. – К. : Наук. думка, 1969. – 510 с.
5. Слинко І. І. Дослідження з синтаксису української мови за пам'ятками XIV – XVIII ст. (місцево-просторові звороти) / І. І. Слинко. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 111 с.
6. Тимченко Є. К. Номінатив і датив в українській мові / Є. К. Тимченко. – К. : Вид-во Укр. АН, 1925. – 64 с.

Nina Stepanenko

PREPOSITION K/IK/KO AND ITS SEMANTICALLY-SYNTAXIC FUNCTIONS IN IVAN KOTLIAREVSKYI'S AENEID

The article is devoted to the analysis of the role of the preposition K/IK/KO in the language practice of Ivan Kotliarevskiy, in particular, in the poem «Aeneid». The functional potential of this preposition, its place and role

in the history of Ukrainian language (Old Ukrainian, modern periods) have been clarified from the standpoint of synchronicity and diachronicity. The main attention is paid to the constitutive peculiarities of the preposition researched, its role in the formation of non-syncretic (locative, temporal, object) and syncretic (locally-object) semantic-syntactic relations. Particular attention is paid to the markers of syncretism identity – the content plan of the main bearer of valence and its programmed placeholder K + Ndat. The specificity of semantic consistency at the level of determined and deterministic components of structures with different types of semantics is stated. The lexico-semantic structure of constructs with adverbial (spatial, temporal), objective and adverbial-object type of determination are analyzed. Specific differentiated meanings of locativeness and temporality were stated, where there the preposition K/IK/KO is involved. Frequency index of these meanings is formed. The features of functioning of idiomatic constructions

with the prefix K/IK/KO in the linguistic practice of Ivan Kotliarevskyi and in the modern Ukrainian are determined. It is proved that the process of competing the K/IK/KO and DO preposition, which dates back to the old Ukrainian language, found its logical continuation in the poem «Aeneid», that the use of the K/IK/KO preposition is only partially caused by the verification needs. This is a clear confirmation that the preposition K/IK/KO did not have the strict restrictions on the functioning and semantic-syntactic specification in the Ukrainian language of the late eighteenth – early nineteenth centuries, which it was endowed at the end of the nineteenth century. Possible synonym relations of the preposition investigated were found.

Key words: preposition K/IK/KO, poem «Aeneid» by Ivan Kotliarevskyi, locative (locally-object, temporal, object) semantic-syntactic relations, prepositional-case form K + Ndat, prepositional competition.

Надійшла до редакції 04.10.2019 р.

УДК 821.161.2.09Котляревський.08+821.161.2.09Гоголь.08

Олександр Тупиця

УКРАЇНСЬКА БЕЗЕКВІВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА В «ЕНЕЇДІ» І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ТА ОПОВІДАННЯХ М. В. ГОГОЛЯ

У статті розглянуто значення української безеквівалентної лексики для відображення етнічної картини світу в «Енеїді» І. П. Котляревського та оповіданнях М. В. Гоголя. На нашу думку, безеквівалентна лексика в композиції художнього твору є специфічним засобом, що дозволяє ідентифікувати текст як феномен певної культури.

Ключові слова: мова художнього твору, безеквівалентна лексика, реалія, мовна картина світу, художній текст.

Творчість І. П. Котляревського має велике історико-мовне значення. Воно полягає передусім у тому, що письменник своєю безсмертною «Енеїдою» розкрив функціональний простір мови [6, с. 95]. Його твір – яскрава «етнолінгвістична картина світу», яка характеризує українське суспільство, найповніше відтворює дійсність, змальовує різні сторони життя й побуту України. Саме це, на думку М. І. Степаненка, споріднює Котляревського й Гоголя [6, с.109].

Ми поставили за мету дослідити специфічну етнокультурну лексику в «Енеїді» І. П. Котляревського та оповіданнях М. В. Гоголя.

Мова художнього твору характеризується низкою особливостей, що відрізняє її, наприклад, від

публіцистики чи наукового тексту. Ці особливості стосуються насамперед використання певної лексики. Якщо для наукової або публіцистичної мови характерним є вживання іншомовної термінології, то мова художнього твору, на думку М. Рильського, «неможлива без тактовного і вмілого використання іноземних слів, а то й зворотів» [5, с. 60–61]. Тому, коли йдеться про необхідність опису автором певної історичної епохи чи культурного середовища, він використовує специфічні засоби такого зображення. Які ж це засоби? Які підстави говорити про те, що певний текст належить до тієї чи тієї культури?

У більшості народів нашої планети предметний і понятійний світи практично однакові, тобто ми оперуємо майже тими самими поняттями, використовуємо ідентичні «комунікативні моделі» тощо. Літературний переклад дає можливість долучатися до надбань інших народів і культур. Формальним текстовим показником, який сприяє ідентифікації певного художнього твору з культурним середовищем, є безеквівалентна лексика (далі БЛ). Наприклад: *кеб, грот, клерк, сер* – англійський текст, *фрау, гер, кайзер, шнапс, бретцель, крінгель* – німецький, *козак, дівчина, бандура, чумак* – український.

Поява таких одиниць у творі спричиняє виникнення етномовної картини світу, навіть коли текст написаний іншою мовою (є перекладом). Наприклад: *Der letzte bin ich auf dem Pfad Schwärmender Kosaken, Die Steppen schwinden vor der Stadt, – Tot sind die Tschumaken* (Я. Щоголів). *Er saß im Schenkchen, Wodka trank er, Sein Herz tat weh* (І. Франко). *Wollte nicht in Schnee und Wälder Die Kosakenscharen Um die Fahnen, um den Buntschuk Zur Versammlung laden* (Т. Шевченко). Реципієнт розуміє, що текст є надбанням іншої культури. Відповідно, сам текст починає існувати наче на межі двох культур.

Значення БЛ може бути незрозумілим для читача, а декодування змісту так чи так пов'язане з ідентифікацією іншомовного й культурного середовища. Тож БЛ у художньому тексті є одиницею лінгвокраїнознавчою. БЛ – категорія перекладознавства, але використовується лінгвістами й при розгляді етнокультурної своєрідності мови, дослідженні художнього тексту як культурного феномену тощо.

БЛ виступає одиницею відображення етнічної картини світу, що організовує художній текст як своєрідний культурний феномен, сприяє розумінню, визначає психологічну реакцію етнічної спільноти на типову ситуацію. БЛ – онтологічна підоснова кодування й декодування тексту як етнічної картини світу. Крізь безеквівалентну лексему проходить та буттєва перспектива, яка, зароджуючись у внутрішній формі тексту як багатовимірний феномен, набуває в конкретному слові визначеності.

Виділення особливостей явища безеквівалентності в лексичних системах різних мов набуло сьогодні неабиякого значення в дослідженнях багатьох мовознавців (А. В. Волошина, Л. М. Дяченко, Н. Ф. Зайченко, О. В. Коваль-Костинська, О. Л. Паламарчук, Т. А. Космеда, М. П. Кочерган, Л. І. Машуровська та ін.). Загалом поява БЛ зумовлена життєдіяльністю певного лінгвокультурного колективу та відбиває розбіжності між лінгвістично-понятійними кодами. Поява БЛ пояснюється також екстралінгвальними чинниками. А. В. Волошина вважає, що кожен етнос у процесі своєї життєдіяльності «олнодное» навколишнє середовище та вносить у нього специфічні риси. З плином часу виникають етнічно значущі предмети-реалії. У лексиці вони фіксуються словами-реаліями [3, с. 57].

Зв'язок між мовою та культурою яскраво виявляється в реаліях. Слова-реалії належать до безеквівалентної лексики, вони позначають у текстах предмети матеріальної культури, що виступають основними для номінативного значення слова. Крім того, реалії – це факти з культури, історії країни, її героїв, традицій, звичаїв, побуту. Поява нових реалій у матеріальному та духовному житті суспільства викликає виникнення реалій у мові. Порівняно з іншими словами мови характерною рисою реалії є її

предметний зміст – тісний зв'язок між предметом, поняттям, явищем, яке вона означає, народом (країною), з одного боку, та історичним проміжком часу – з іншого. Тому реалії властивий певний національний (місцевий) та історичний колорит (колорит тут розглядаємо як сукупність особливостей, своєрідність) [4, с. 98–99].

Цінність БЛ полягає в її безмежному лінгвокультурному потенціалі. Н. Є. Миропольська зазначає, що неможливо уявити процес оволодіння мовою без паралельного засвоєння соціального й культурного надбання народу – носія мови. Мова та культура – два явища, зв'язок між якими опосередкований людиною – носієм цієї мови, цієї культури [4, с. 95–96].

У текстах М. В. Гоголя українські безеквівалентні лексичні одиниці є своєрідними вкрапленнями: *С утра еще тянулись нескончаемой вереницею чумаки с солью и рыбою. Горы горшков, закутанных в сено, медленно двигались, кажется, скучая своим заключением и темнотою; местами только кака-нибудь расписанная миска или макитра хвастливо выказывалась из высокого взгроможденного на возу плетня... Оглянувшись, увидела она толпу стоявших на мосту парубков, из которых один, одетый пощеголеватее прочих, в белой свитке и в серой шапке...* Для російськомовного читача така українська БЛ сприймається як екзотична, тобто незрозумілі, «чужі» лексичні одиниці набувають маркованості. «Іншомовним вкрапленням» (термін С. Влахова та С. Флорина) є всі слова й вирази, які автор дає іншою, не своєю мовою в їхньому споконвічному написанні чи в транслітерації [2, с. 15–16].

Семантика БЛ (етнокультурне значення) поширюється на інші смисли, а частіше на зміст усього тексту, сприяючи ідентифікації певного тексту з культурним середовищем (виникнення етнічної картини світу).

Поняття «картина світу» виникло в мовознавстві порівняно недавно. Мовна картина світу відображає взаємозв'язки мови й культури. Кожна національна мова є носієм мовної свідомості народу. Українська мова виконує культурологічну функцію та формує національно-мовну картину світу українського етносу.

Мовна картина світу, на думку багатьох учених, – це певний інваріант, що складається з варіантів, а саме наукової, художньої, релігійної, етнічної, епічної картин світу тощо. Існування цих варіантів реалізується в різних видах текстів, які можна вважати конкретними виявами загальної картини світу. Картина світу – продукт пізнавальної діяльності, що формується на основі цілісної лексико-семантичної системи мови, знань, надбаних людиною завдяки власному й суспільному досвіду.

Дослідники звертають увагу на значення окремих слів контексту для формування мовної картини світу твору. «Мовна картина світу, – на думку

Н. С. Богаткіної, – є відбиттям його образу на різних рівнях і зокрема лексичному» [1, с. 24]. Лексична система – результат унікального позначення світу – номінації, яка базується на концептуальних ознаках, закладених у національній моделі.

Отже, специфічним засобом, який дозволяє ідентифікувати певний текст як культурний феномен, є БЛ. Уведення безеквівалентних лексичних одиниць іншої мови до художнього тексту стає причиною виникнення «іншої» картини, а інколи – «перелицювання» твору. Так, наприклад, відбулося з «Енеїдою» Вергілія.

Дослідники поеми «Енеїда» І. П. Котляревського одностайно говорять про те, що в цьому творі зображено життя й побут усіх верств українського суспільства кінця XVIII – початку XIX ст. Отже, «Енеїда» – це картина світу України, українців, якщо розуміти національну широту та значення цього твору в процесі еволюції національної мови.

У художній картині світу можна виділити поетичну модель (поетичну картину світу), своєрідність якої полягає в здатності моделювати не лише об'єктивну дійсність, а й суб'єктивне ставлення до неї (Р. В. Анісімова, А. С. Зорько, А. К. Мойсієнко, І. Г. Торсуєва та ін.). У межах поетичної картини світу здатні, зі свого боку, до відображення епічна, етнічна, релігійна та інші картини світу через своєрідні образи, заковані в змісті твору. Це ми можемо спостерігати також у поемі І. П. Котляревського.

І. П. Котляревський використав у своєму творі велику кількість (за свідченням дослідників, майже сім тисяч) власне українських слів, які характеризують життя й побут українців того часу. Можна говорити про велику кількість тематичних груп та підгруп безеквівалентних лексичних одиниць української мови в «Енеїді» – назви предметів побуту, знарядь праці, продуктів харчування тощо.

У творах І. П. Котляревського та М. В. Гоголя наявні також перші спроби лексикографічної фіксації власне українських безеквівалентних лексичних одиниць. До «Енеїди» «Собрания малороссийских словъ...» містило 972 лексичні одиниці. М. В. Гоголь у передмові до I частини «Вечеров на хуторе близ Диканьки» наводить «на всякий случай, чтобы не помянули меня недобрим словом», 74 слова, до II частини – «много слов, не всякому понятных», – 58, дає також пояснення до слів у тексті. Звичайно, ці лексикографічні праці були створені для російськомовних читачів.

Картина світу є поєднанням об'єктивних і суб'єктивних уявлень про світ, натомість БЛ – це відображення об'єктивних рис етнокультурного доквілля. Ми вважаємо, що до складу БЛ належать насамперед власні назви (географічні назви, власні імена людей) та слова-реалії, оскільки саме такі

лексичні одиниці в композиції художнього твору сприяють виникненню етнічної картини світу.

Власні назви в «Енеїді» І. П. Котляревського переважно запозичені автором із Вергілієвого твору, з античної міфології, тобто ми розуміємо їх як «перелицювання». Хоч є й уведені одиниці, які сприймаються відразу як натяк на певні історичні події: *Як вернеться пан хан до Криму...* – натяк на ліквідацію Кримського ханства і приєднання Криму до Росії в 1783 р.; *Так вічної пам'яті бувало / У нас в Гетьманиціні колись, / Так просто військо шикovalo, / Не знавши: стій, не шевелись; / Так славнії полки козацькі / Лубенський, Гадяцький, Полтавський...* – назви адміністративних одиниць. Власні імена: *Один дражнися Битіасом, / Из Кочубейським він Тарасом / Коли б завшишки не рівнявсь.*

У творах М. В. Гоголя – *Диканька, Миргород, Сороченці, Днепр* та ін.; власні імена – *Катерина, Данило, Пацюк, Вакула, козак Свербыгуз, Солоха, Тарас* та ін. Вони зберігаються навіть в іншомовних перекладах: *Vor den Augen unserer Reisenden lag bereits der Psjol... (Abende auf dem Vorwerke bei Dikanjka, der Jahrmarkt zu Ssorotschinzy, meine selige Schwessjka zu umarmen, Ssolopij Tscherewik). Dann ist es schade, daß du dich nicht an Golopupenkos Sohn erinnerst!.. Was sagst du dazu, Paraska?.. Unser Bursche begab sich aber zu den Buden mit den Schnittwaren, wo selbst Kaufleute aus Gadjatsch und Mirgorod, jenen beiden berühmten Städten des Gouvernements Poltawa, ihren Handel trieben... Ach, Golopupenko, Golopupenko!..die um jene Zeit an der heutigen Oposchnjaner Landstraße eine Schenke hielt, in der Bassawrjuk (so hieß dieser teuflische Mensch) öfters zechte... Der damalige Heeresschreiber – hol' ihn der Teufel, ich kann mich auf seinen Namen nicht besinnen . . . Wiskrjak? Nein, nicht Wiskrjak; Motusotschka? Nein, nicht Motusotschka; Golopuzek? Nein, nicht Golopuzek.*

Крім виконання своєї основної функції (назва об'єкта), певні географічні назви сприяють виникненню асоціацій з історичними подіями, міфами, легендами, національними героями тощо. Власні імена є невичерпним джерелом пізнання іншомовного культурного середовища, крім того, ім'я в художньому творі часто постає засобом розкриття характеру героя, його якостей та ін.

БЛ-реалії сприяють перенесенню у своєрідне етнокультурне коло образів та асоціацій, створюючи етнічну картину світу: *А послі танців варенухи / По філіжанці піднесли* (І. П. Котляревський). – *...Где, кроме кутъи, будет варенуха* (М. В. Гоголь).

Кругом наставили мисок; / I траву всякую, без мови, / В голодний пхали все куток. / Тут з салом галушки лигали, / Лемішку і куліш глтали (І. П. Котляревський). – *Вот вам и приношения, Афанасий Иванович! – проговорила она, ставя на*

стол *миски* и жеманно застегивая свою будто нарочно растегнувшуюся кофту, – *варенички, галушечки* пшеничные, *пампушечки, товченички!* (М. В. Гоголь).

Бандура горлиці бриньчала, / *Сопілка зуба* затинала (І. П. Котляревський). – ...*Будут* дяки *петь* вместо *кобз* и *сопилок* (М. В. Гоголь).

Хіба б уже та не Юнона, / *Щоб не вказала* *макогона,* / *Що й досі слухає* *чмелів!* (І. П. Котляревський). – *Ему* почудился он *грамче,* чем удар *макогона* об *стену* (М. В. Гоголь).

Не ті се, що в *цвітних* *жупанах* (І. П. Котляревський). – *На нем был* синий *козацький* *жупан* (М. В. Гоголь).

БЛ-реалії сприяють перенесенню у своєрідне етнокультурне коло образів та асоціацій, створюючи етнічну картину світу: *Aeneas was a lively fellow, Lusty as any Cossack blade, In every kind of mischief mellow, The staunchest tramp to ply his trade.*

...*Verkaufte den Kittel einem vorbeifahrenden Pan fast für ganze fünf Dukaten... Es ist mir jetzt so froh zumute, als hätten mir die Moskowiter meine Alte entführt!.. damals zog fast ein jeder als Kosake durch die Welt... eine nach der anderen hervortraten und gemessenen Schrittes den Hoppak tanzten... leuchtete der rote Korallenhalsschmuck...mit einem Worte ein richtiger Saporoger.*

Порівнюючи різноманітні контексти вживання багатьох українських безеквівалентних лексичних одиниць у творах І. П. Котляревського та М. В. Гоголя, не можна не помітити спільного, не декодувати за авторськими образами мовної картини світу українського етносу. Пересвідчуємося, що Микола Васильович Гоголь запозичив і продовжив творчий досвід зачинателя нової української літератури та мови Івана Петровича Котляревського. Перше, що зближує цих двох письменників, – орієнтація на живу загальнонародну мову – той ґрунт, на якому формувалася літературна мова. І. П. Котляревський розкрив невичерпне лексико-семантичне багатство середньонаддніпрянського діалектного масиву – джерела української літературної мови, а М. В. Гоголь увів до словникового складу російської мови чимало лексичних українізмів побутового, етнографічного, соціального характеру [7, с.108]. Переклади Гоголя сприяли появі цих лексичних одиниць в інших мовах. М. І. Степаненко доводить, що майстерно вплетені українізми виконують вагомий стилістичну роль, зрештою, вони виступають однією з найважливіших характеристик гоголівського стилю [7, с.109–110]. Зрозуміло, чому такі лексичні одиниці зберігаються при перекладі.

Створюючи художній твір, автор зображує не лише події та героїв, він створює своєрідне історичне, етнічне, культурне тло, використовуючи для цього

різноманітні засоби. Основним засобом репрезентації етнокультурних особливостей у художньому тексті є БЛ. Ураховуючи її значення для смислової організації твору, є всі підстави стверджувати також, що безеквівалентні лексичні одиниці перебувають у композиції художнього тексту в сильній позиції, виконують функції смислової домінанти.

Література

1. Богаткіна Н. Внутрішня форма слова як прояв своєрідності національної мовної картини світу / Н. Богаткіна // Наукові записки. – Вип. XXVI. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С. 24–29.
2. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин ; под ред. Вл. Россельса. – М., 1980. – 352 с.
3. Волошина А. Безеквівалентна лексика близькоспоріднених мов: проблема семантичної структури / А. Волошина // Наукові записки. – Вип. XXVI. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С. 56–64.
4. Миропольська Н. Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика / Н. Є. Миропольська. – К., 2002. – 204 с.
5. Рильський М. Т. Статті про літературу, мистецтво й народну творчість / М. Т. Рильський // Твори : в 10 т. / М. Т. Рильський. – Т. 9. – К., 1962. – 418 с.
6. Степаненко М. І. Українське рідне слово : статті, виступи, роздуми, відповіді / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2003. – 184 с.

Oleksandr Tupytsya

THE UKRAINIAN NON-EQUIVALENT LEXICS IN THE «ENEID» BY I. P. KOTLYAREVSKY AND SHORT STORIES BY M. V. GOGOL

In the article the meaning of the Ukrainian equivalentless lexics, which serves as a unit of reflecting the ethical image of the world, is considered in «Eneyida» by I. P. Kotlyarevskij and the short stories by M. V. Gogol. On authors' thoughts, the equivalentless lexics in the composition of the artistic text is a specific tool, which helps to identify text as a phenomenon of any culture.

Comparisons of another language contexts have enabled to find out a compositional role of the non-equivalent lexicon in the text as strong position which creates ethic-cultural picture of the word in borders of model. It is revealed, that non-equivalent lexical units which function in text can be differentiated on the bases of semantic, functional, pragmatical and other their features, on such groups: proper names and realities.

Thus, non-equivalent vocabulary is a symbolic-shaped shell of text. Numerical observations of Ukrainian ethno-

symbols give grounds for claiming the existence of a special group of non-equivalent vocabulary – realia-mythologemes or lingvo-international concepts, axiological images, nationally significant symbols, etc. The peculiarities of national character find expression in the micropolis of primordial linguistic formations on the designation of the most essential words-definitions for Ukrainians. Each of these nominations has an extensive system of primary and secondary values, characterized by broad associative connections, the ability to perform cognitive functions of metaphorization, personalization, enhanced ability to integrate into a variety of contexts, to form stable conversions.

It was found that the non-equivalent vocabulary reflects national and cultural uniqueness of language at the lexical level, calls such concepts and phenomena in certain cultures that are not attached to any other. Thanks to this lexicon, as one of the important indicators of national and linguistic identity of the ethnic communities we observe not only the differences in naming fragments of reality, but also the culture in general, living conditions of native speakers.

Key words: language of literary text, equivalentless lexics, realia, language image of the world, artistic text.

Надійшла до редакції 04.10.2019 р.

УДК 929: [32+37] (477.53)Котляревський

Людмила Чередник

ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У статті досліджено важливі аспекти громадської та педагогічної діяльності класика української літератури І. П. Котляревського в руслі передових європейських ідей просвітництва.

Ключові слова: педагогіка, просвітницька ідеологія, громадська діяльність, моральне вдосконалення, ідеї гуманізму, християнський світогляд.

Іван Петрович Котляревський більше відомий як український письменник, поет, драматург, фундатор нової української літератури, хоч його громадська й педагогічна діяльність є не менш значущою.

Творчість І. П. Котляревського достатньо досліджена багатьма поколіннями учених, серед яких слід назвати праці І. Стешенка («І. П. Котляревський, автор української “Енеїди” (критическая биография)», 1902), Б. Грінченка («Оповідання про Івана Котляревського», 1902), М. Василенка («К биографии И. П. Котляревского», 1902), І. Тобілевича (Карпенка-Карого) («Наталка Полтавка». Сторінка з споминів», 1903), П. Волинського («І. П. Котляревський», 1951), П. Хропка («Іван Котляревський. Біографічний нарис», 1969), Л. Медведовського («Декабристи на Полтавщині», 1960), Є. Кирилюка («Іван Котляревський. Життя і творчість», 1981), П. Ротача («Іван Котляревський у листуванні», 1994), В. Шевчука («“Енеїда” Івана Котляревського в системі літератури українського бароко», 1998), В. Мацапури («Три “Енеїди”: діалог через віки», 2003), С. Павличко («Культурні дискурси кінця століття: Котляревський,

двохсотліття української літератури та її вороги», 2009) та багатьох інших. Значно менше окремих досліджень, які б висвітлювали громадську та педагогічну діяльність Івана Петровича, хоч у багатьох біографічних виданнях висвітлено деякі аспекти цієї проблеми. **Метою** нашої статті є узагальнення й систематизація матеріалів із цього питання.

Слід зауважити, що Котляревський майже половину свого свідомого життя присвятив вихованню дітей і молоді.

Зазначимо, що епоха, у яку жив письменник, характеризується поширенням у колах дворянської інтелігенції просвітницької ідеології. Відомо, що найбільш видатними педагогами того часу, які втілювали її в тодішніх навчальних закладах, були І. Бецької, Ф. Янкович, М. Новиков. Чималий вплив на формування педагогічних поглядів письменника мала і спадщина великого українського філософа, педагога й поета Г. Сковороди, який у своїх творах виступав проти схоластичного навчання, у центр уваги ставив розумовий розвиток людини, необхідний для пізнання навколишнього світу й самого себе в ньому, метою життя особистості вважав «досягнення вищих добродійностей» [10, с. 245], говорив про необхідність виховання в дитини любові до людей, до праці. І. Котляревський із великим інтересом сприймав педагогічні погляди сучасників, а в розвитку деяких із них зробив навіть значний крок уперед.

Дослідники життя і творчості письменника часто вказують на той факт, що педагогічну діяльність він розпочав ще в роки навчання в Полтавській

семінарії (1780–1789), під час вакацій навчаючи поміщицьких дітей, що було для семінаристів «звичним явищем у зв'язку з убогим забезпеченням» [3, с. 18]. Після закінчення семінарії, покинувши чиновницьку службу, він працював домашнім учителем у поміщицьких родинах, переважно в Золотоніському повіті на Полтавщині. Здебільшого праця домашнього вчителя була досить нелегкою: поміщики часто використовували його для виконання різних інших, далеко не педагогічних, обов'язків, наприклад, для догляду за садом, праці в конторі, господарських доручень. Оскільки Котляревський заздалегідь подбав про документ, який свідчив, що він є дворянином Полтавського повіту, то ставлення до нього було по-блажливим – на панщину не гнали. Перебуваючи серед простого люду, він спостерігав за народними звичаями, обрядами, записував численні перекази й повір'я, відвідував зібрання селян, досить часто, переодягнений, особисто брав у них участь, уважно слухав і занотовував у записник слова рідної мови. Згодом усі ці записи та спостереження виллюються в дивовижні й самобутні вірші «Енеїди».

У кінці XVIII – на початку XIX століття в Петербурзі та Москві відкривалися середні навчальні заклади різного профілю, зокрема так звані «Виховні будинки» для дітей-сиріт і підкинутих немовлят, виховні будинки шляхетних дівчат, такі ж установи при кадетських корпусах, Пажеському корпусі, Академії мистецтв тощо. За клопотанням генерал-губернатора, князя О. Куракіна, Будинок для виховання дітей бідних дворян було відкрито і в Полтаві. Зазначимо, що проєкт цього закладу, за пропозицією князя, створив відомий поет В. Капніст, який виконував деякий час обов'язки директора училищ Полтавської губернії. Відомо, що у процесі роботи він глибоко вивчав досвід європейських просвітників і найважливіші концепції їхньої ідеології закладів у програму навчання й розвитку майбутніх вихованців.

З біографії І. Котляревського відомо, що він не зміг влаштуватися на службу в Петербурзі й тому 1808 року повернувся до Полтави. Тут вирішив служити полтавській громаді на засадах благодійності у просвітицькому розумінні, займаючись «добротворенням» [2, с. 188]. Письменнику вдалося здійснити свою мрію.

У 1810 році І. П. Котляревському запропонували посаду наглядача в полтавському Будинку для виховання дітей бідних дворян. За свідченням І. Павловського, йому довелося виконувати найрізноманітніші обов'язки – «вести дім, штат, відповідати за речі, книги, гроші, матеріали» [12, с. 56].

Займаючись педагогічною діяльністю, письменник виявив себе як гуманіст і демократ. Він приязно ставився до дітей, через твори літератури й мистецтва прагнув виховати в них кращі моральні якості. Його

педагогічні думки були пройняті духом народності, формувалися на основі кращих традицій народної педагогіки та ідей просвітництва. Котляревський був прихильником гармонійного розвитку й усебічного виховання підростаючого покоління. На своїй посаді піклувався про розумове й естетичне виховання, про розвиток у дітей літературного й мистецького смаку. Виступаючи з гуманістичних позицій, схвалював гуманні методи впливу на дитину, надаючи перевагу розповіді, бесіді, роз'ясненню матеріалу, цінував особистий приклад та авторитет педагогів у справі виховання. Як послідовний гуманіст, Котляревський рішуче виступав проти заходів фізичного впливу на дітей. Він закликав своїх колег у кожній дитині бачити позитивні якості, на які й слід спиратися у вихованні, долаючи будь-який негатив, що заважає моральному вдосконаленню особистості. Тож не дарма в Полтаві линула слава про І. П. Котляревського як про доброго, чесного, умілого вихователя молодого покоління, високоєрудованого вчителя.

Біографи письменника свідчать про те, що він мав значний вплив на інтелектуальний розвиток своїх вихованців: прищеплював молоді любов до науки, літератури, мистецтва. Зазначимо, що серед вихованців Будинку були такі відомі особи, як математик М. Остроградський і художник А. Мокрицький.

Відомо, що Котляревський захоплювався театральним мистецтвом. 1816 року він разом зі своїми вихованцями під Новий рік організував спектакль, у якому теж брав участь. Крім того, для учнівської молоді видавав щотижневий рукописний журнал «Полтавська муха», у якому систематично висвітлював проблеми морального вдосконалення дітей.

Особливу увагу звертав на роль батьків у вихованні дітей, відповідальність за їхнє майбутнє. В «Енеїді» різко засудив батьків, які недбало виконують свої родинні обов'язки:

*Батьки, які синів не вчили,
А гладили по головах,
І тільки знай, що їх хвалили, –
Кипіли в нефті в казанах;
Що через їх синки в ледащо
Пустилися, пішли в ні-на-що,
А послі чубили батьків
І всею силою бажали,
Батьки щоб швидче умірали,
Щоб їм прийнятись до замків [6, с. 137].*

Митець був справжнім патріотом рідного міста. На думку дослідника В. Неборака, Полтава з її «іменням, мовою, вірою, видом» для нього була своєрідним «центром світобудови» – об'єктом родового патріотизму, «батьківщиною серця» [8, с. 144]. У дітях І. Котляревський намагався виховувати любов

до вітчизни, уміння проїнятися життєдайним почуттям служіння їй.

Слід підкреслити, що патріотизм І. Котляревський сприймав «у первинному значенні цього слова, пов'язаний не так з державою, як з родом, з синівським почуттям до батька-роду, і, якщо цей рід – закорінений, а не кочовий, – із землею, хатою, селом, містом, краєвидом, краєм, країною <...>, яка передається від батька до сина – з батьківщиною у найпервиннішому і найпрямішому значенні цього слова» [8, с. 145]. Ці ж ідеї знаходимо на сторінках «Енеїди»:

*Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильнійша од гармат* [6, с. 156].

Педагогічну діяльність наглядча Будинку для виховання дітей бідних дворян високо поцінував керівник канцелярії малоросійського генерал-губернатора князя М. Репніна-Волконського декабрист М. Новиков, який у листі до секретаря «Вільного товариства аматорів російської словесності» А. Нікітіна 1818 року написав: «У колі вихованців чиновник Котляревський є шанованим і суворим батьком, дбайливим до доставлення їм приємностей» [5, с. 178].

Крім того, в архіві Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського зберігається лист полтавського губернатора П. В. Тутолміна від 21 жовтня 1816 року на адресу головнокомандувача в Санкт-Петербурзі, у якому зацентовано зразкове утримання притулку, високий рівень виховання й освіти, що сприяє популярності закладу серед містян. Високої оцінки, на думку губернатора, заслуговує той факт, що Котляревський, «блюдя самими дійсвенними мерами интерес казны как при всякой издержке, так и сбережением вещей, он столько же заботлив в содержании питомцев пищею и одеянием, и в самом их образовании» [1]. П. В. Тутолмін також висловлює думку про те, що Котляревський є гідним «знака отличия ордена Св. Анны 2-го класса с алмазами» [1].

Цікаво, що педагогічні методи і прийоми роботи з дітьми, які використовував І. Котляревський, знайшли відображення в повісті Т. Шевченка «Близнець». Зокрема, автор повісті наводить приклад листа Івана Петровича до Н. Ф. та П. Т. Сокир, у якому той повідомляв про добрі якості їхніх дітей – Зосі та Ваті, котрі навчалися в Полтаві під його наглядом: «Я за ними посылаю каждую субботу. Воскресенье они проводят со мною, и я не налюбуюсь ими. Не желал бы у себя иметь лучших детей, как ваши дети. Моя “Муха” наполняется еженедельно описанием их детских прекрасных качеств» [13, с. 289]. Зауважимо, що саме Іванові Петровичу належить одне з чільних місць серед персонажів, які мали безпосередній вплив на формування характерів близнят. Митця зображено у творі

як «автора славнозвісної пародії, що любив усе благородне, в якому б образі воно не виявлялось» [13, с. 324]. На думку літературознавців, саме в цій повісті створено перший художній образ автора безсмертної «Енеїди». Його постать вималювана Т. Шевченком із повагою та любов'ю. Читаємо в повісті: «Коло воріт зустрів його високий худорлявий дідок у білому полотноному халаті і в простому селянському солом'яному брилі» [13, с. 324]. Іван Котляревський постає мудрим і благородним учителем, який веде скромне існування в будиночку, що «споруджений рабом божим Н. Року божого 1710» [13, с. 324], але попри це здатен оцінити благородство душі й підтримати прагнення до науки.

Місцева влада, високо поцінувавши педагогічну діяльність Котляревського і його заслуги в цій галузі, призначила його з 25 серпня 1827 року попечителем полтавських богоугодних закладів. Цю посаду він обіймав до 1835 року, залишаючись водночас і наглядчаем Будинку виховання дітей бідних дворян.

Особлива сторінка в житті І. П. Котляревського пов'язана з Полтавським інститутом шляхетних дівчат, який було відкрито 12 грудня 1818 року з ініціативи княгині В. О. Репніної, дружини третього генерал-губернатора Полтави М. Г. Репніна. Родина Репніних тісно спілкувалася з Котляревським. Микола Григорович навіть подарував письменнику свій портрет. Варвара Григорівна, розумна й освічена жінка, яка сповідувала ідеали просвітителів, часто спілкувалася з Іваном Петровичем, ділилася своїми роздумами щодо виховання. Відомо, що Котляревський декілька разів відвідував Інститут шляхетних дівчат. Знаючи письменника як «доброго християнина і набожну людину, яка строго виконує настанови церкви, дотримується постів, часто відвідує богослужіння» [5, с. 109], княгиня Репніна запропонувала йому взятися за переклад із французької мови богословської праці Дюкена «Размышления о расположении, с каким должно приступать к чтению святого Евангелия от Луки». Варвара Олексіївна пояснила, що їй як кураторці Інституту шляхетних панн хотілося б залишити добрі християнські настанови для вихованок. Розмова відбулася влітку 1823 року. Котляревський погодився і впродовж 15 років працював над перекладом. Рукопис було закінчено за декілька днів до того, як душа письменника полишила цей світ. У заповіті письменника було записано бажання, щоб усі його рукописи «залишились у найближчих друзів Стеблінних-Камінських, у Полтаві. Вся моя доля – Полтава. І якщо вона збереже хоч дещо із написаного мною, це й буде найвищою винагородою за мою працю» [11, с. 168].

Аналізуючи громадську діяльність І. Котляревського, слід підкреслити, що полтавці щиро його любили та глибоко поважали, часто зверталися до нього

як до захисника скривджених і зневажених. Сучасники стверджували, що письменник насмілювався виступати навіть проти свавілля деяких полтавських поміщиків і чиновників, захищаючи простий люд.

Літератор завжди виявляв активну громадську позицію. Зокрема, на початку війни 1812 року брав участь у формуванні ополчення. У серпні 1812 року в селі Горошиному (нині – Семенівський район Полтавської області) сформував 5-й козачий кінний полк, який 2 вересня виступив маршем на Лубни, Пирятин, Прилуки, а звідти – на Тулу, де брав участь у боротьбі з наполеонівськими загарбниками. Сам Котляревський участі в бойових діях полку не брав і після закінчення його формування повернувся до Полтави до тяжкохворої матері.

Також відомо, що свою давню любов до театру митець зреалізував на посаді директора Полтавського вільного театру (упродовж 1818–1821 років був одним з очільників цього закладу). Він щиро піклувався про життя й побут акторів, досить часто сам був автором і режисером-постановником вистав. Для цього театру й написав п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», які стали значною подією в історії української культури.

Іван Котляревський брав активну участь у викупі з кріпацтва талановитого майстра сцени М. Щепкіна, допомагав його родині облаштувати життя в Полтаві. За спогадами А. Щепкіна, брата актора, за клопотанням Котляревського одного з братів, «взятого із повітового училища, незабаром влаштували в гімназію» [5, с. 129].

Безперечно, І. Котляревський цікавився літературним рухом того часу. З 1818 року входив до Харківського товариства аматорів красної словесності. Відомо також, що 1819 року він став членом Біблійного товариства – був скарбником і бібліотекарем полтавської філії. Це товариство займалося розповсюдженням християнської літератури, якій відводилася значна роль у моральному вихованні особистості.

Отже, можна зробити висновок, що І. П. Котляревський відіграв помітну роль у громадському житті Полтави. Не менш значущим є і його внесок у розвиток педагогіки того часу. Його гуманістичні просвітницькі погляди, методи і прийоми роботи з дітьми знайшли подальший розвиток у діяльності майбутніх українських педагогів. Найвищою оцінкою громадської діяльності першого класика нової української літератури є слова відомого літературознавця С. Єфремова: «Щоб до ладу зрозуміти, чого вартий Котляревський в історії громадського руху на Україні, повинні ми якнайбільшу увагу звернути на три моменти в його творчості, а саме: стосунки Котляревського до того ґрунту, на якому зародилась його діяльність, силу його свідомості і, нарешті, її наслідки та вплив на формування національної ідеї й

руху на Україні. Характеристика цих моментів і дасть нам відповідь на питання про самостійність, свідомість та вплив Котляревського» [4, с. 302]. Можна впевнено стверджувати, що, вкладаючи прогресивні просвітницькі ідеї свого часу, які не суперечили його християнському світоглядові, не лише в літературну творчість, а й у громадську та педагогічну діяльність, І. П. Котляревський виступав на захист свого народу, дбав про його національну самобутність і гідність.

Література

1. Архів Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського. – Інв. № 665-р.
2. Войцехівська І. Апологет європейського просвітництва / І. Войцехівська // Пам'ять століть. – 2007. – № 1. – С. 188.
3. Волинський П. К. Іван Котляревський: Життя і творчість. / П. К. Волинський – К. : Дніпро, 1969. – 270 с.
4. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов – К. : Femina, 1995. – 686 с.
5. І. Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. – К. : Дніпро, 1969. – 631 с.
6. Котляревський І. П. Енеїда : поема / І. П. Котляревський. – Харків : Фоліо, 2005. – 350 с.
7. Ленда Р. Іван Котляревський і доба національного відродження / Р. Ленда // Українська мова та література. – 2008. – № 37 (жовт.). – С. 8–9.
8. Неборак В. Перечитана «Енеїда»: Спроба сенсового прочитання «Енеїди» Івана Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія / В. Неборак. – Львів : Астрон, 2001. – 283 с.
9. Сивокінь Г. Іван Котляревський на тлі сучасної йому європейської літературної думки / Г. Сивокінь // Дивослово. – 2003. – № 12. – С. 2–4.
10. Сковорода Г. С. Сад божественных песней : вірші, байки, діалоги, притчі / Г. С. Сковорода. – К. : Дніпро, 1988. – 319 с.
11. Ткаченко Н. С. І. Котляревський у школі / Н. С. Ткаченко, К. О. Ходосов – К. : Рад. шк., 1977. – 191 с.
12. Хропко П. П. Іван Котляревський. Біографічний нарис/ П. П. Хропко – К. : Дніпро, 1969. – 102 с.
13. Шевченко Т. Г. Повести / Т. Г. Шевченко. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 689 с.

Lyudmila Cherednyk

PUBLIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY I. P. KOTLYAREVSKY

The article examines important aspects of public and pedagogical activity of the classic of Ukrainian literature I. Kotlyarevsky in line with advanced European ideas of enlightenment. The service of I. P. Kotlyarevsky

as superintendent of the House for raising children of poor nobles. It is noted that pedagogical thoughts were imbued with the spirit of nationality, formed on the basis of the best traditions of folk pedagogy. Kotlyarevsky was a supporter of the harmonious development and comprehensive education of the young generation. In his post, he took care of mental and aesthetic education, the development of a taste for literature and art in children. It is noted that humanistic educational views of I. Kotlyarevsky, his methods of work with children have found further development in the activity of future Ukrainian educators. It is little known that the Poltava, perfectly fluent in French, worked for 15 years on the translation of Duke's theological work «Reflections on the arrangement with which to begin reading the Holy Gospel of Luke». A writer with genuine concern for the life of actors, he was often the author and director of many plays. It was for the Poltava Theater that he wrote the plays «Natalka Poltavka» and «Moskal-magician», which be-

came a significant event in the history of Ukrainian literature and theater. Ivan Kotlyarevsky actively participated in the redemption from the serfdom of the talented stage master M. Shchepkin, helped his family to arrange life in Poltava. The writer has always shown his active public position. Thus, at the beginning of the war of 1812 he participated in the formation of a militia. I. Kotlyarevsky was interested in the literary movement of the time. He was a member of the Kharkov Society of Red Literature Fans. He took an active part in the work of the Bible Society, which dealt with the spread of Christian literature, which played a significant role in the moral upbringing of the individual. The social activities of the writer were highly appreciated by posterity.

Key words: pedagogy, educational ideology, social activity, moral improvement, ideas of humanism, Christian outlook.

Надійшла до редакції 04.10.2019 р.

УДК 821.161.2 Котляревський.09

Лілія Чикур

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ФЕНОМЕНА І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У статті осмислено ідею культурно-історичного контексту феномена І. Котляревського, розглянуто його сучасну рецепцію. Це важливо для паростків української духовної еліти, усвідомлення стану національного буття. Обрана тема продиктована тим, що кожна людина прагне досягти своє місце, роль та призначення в цьому житті. Інакше кажучи, будь-яка людина хоче жити осмислено. Це осмислення й усвідомлення продиктоване, за Г. Сковородою, потребою знайти свою «сродну працю», реалізувати своє покликання. І. П. Котляревському вдалося реалізувати себе на своїй Батьківщині й залишити по собі яскравий творчий доробок, який не перестає бути в центрі сучасних літературознавчих інтерпретацій. Тому акцент, зроблений у статті, стосується феномена автора.

Ключові слова: феномен, рецепція, інтерпретація, алюзія автора, міфологема.

Ми багато чули про національну духовну традицію, про діалог з іншими культурами. Варто лише згадати західноєвропейську літературу, якій були відомі бурлескно-травестійні твори італійця Лаллі «Перелицьована «Енеїда»», французів Спаррона «Перелицьований Вергілій» та Брефебата «Смішна

«Енеїда»», німця Шмідта «Енеїда» та австрійця Блюмауера «Вергілієва «Енеїда», або Пригоди благочестивого героя Енея».

Термін «феномен», зазначений у статті, може мати ряд значень. Згідно з визначенням, феномен – незвичайне явище, рідкісний факт, який важко збагнути. І все ж ми прагнемо розглянути культурно-історичний контекст феномена автора. Для цього потрібно з'ясувати сучасну рецепцію феномена І. Котляревського – людини, яка своєю діяльністю намагалася зберегти власне національне обличчя, свій національний образ, визначити пріоритетне місце в культурному процесі доби.

Сучасний читач відчуває на собі ті зміни і трансформації, яких зазнає література. Він ніби розчиняється в алюзіях автора. Класичний текст «Енеїди», що сприймався П. Кулішем як «бурлацьке юродство», а Т. Шевченком як «сміховина на московський кшталт», сучасний читач сприймає як опоетизовану історію українського козацтва. Відомо, що такої думки дотримуються багато дослідників, зокрема В. Шевчук, який розглядає мандри троянців на чолі з Енеєм як «рух козацтва в часі», що став наслідком зруйнування Запорізької Січі 1775 р. та скасування Гетьманства [10, с. 11].

Стосовно сюжетної канви Вергілія в українській «Енеїді» також існує ряд сучасних інтерпретацій. Зокрема, імпонує думка Миколи Жулинського, який у доповіді «Міфологема “Нового Риму”: Петрарка і Котляревський», виголошеній перед студентами Києво-Могилянської академії, робить припущення, що «Енеїда» Котляревського – обережне, але свідоме «загорнуте» в античний сюжет «вилучення» української культури з імперського строю, імперської культурної моделі» [3, с. 59].

Не менш слушну думку висловлює Тамара Гундорова, сприймаючи «Енеїду» як «праформу національного міфу модерної України» [2]. І. Котляревський зорієнтовує поему на сучасність і, спираючись на міф і на слово, ставить акцент державотворчий. Мета Енея полягає в тому, щоб відродити колишню славу Києва й збудувати державу, яка б відповідала інтересам українців.

«Кожен з нас повинен повсякчас тримати в руках духовний жезл національного обов'язку – набувати втрачену Батьківщину для себе і для свого ближнього. Бо якщо не набудеш власної Батьківщини, втрапиш увесь світ» [3, с. 38].

Це можна розглядати як проблему когерентності (взаємозв'язок, взаємощеплення), яку порушує автор. Творча фантазія І. Котляревського проектується не лише на минуле, про що свідчать численні алюзії, а й на майбутнє. Це Біле місто, своя держава. У цьому також проглядається феномен автора.

Ще однією важливою проблемою, яку порушує автор, є осміяння маргіналізації українців, комплексу меншовартості. У такому баченні пропонує розглядати поему Віктор Неборак. Міфологема *Енеїда* означає людське буття від місця викорінення до місця вкорінення. І. Котляревський відчував загрозу викорінення, маргіналізації українців, бо за межами України українці ризикують стати маргіналами. Сам автор зміг реалізувати себе у своєму рідному місті Полтаві: він створив професійний театр, усе його життя пов'язане з Полтавою, йому вдалося «перебороти енергію викорінення, вдалося досягнути свою аристократичну долю у себе вдома» [7, с. 10]. В. Неборак порівнює письменника з Одиссеєм, який, незважаючи на всі спокуси й перешкоди, повертається на свою малу батьківщину, щоб посісти належне йому царство. Саме в цьому вбачає дослідник феномен автора.

У дослідженнях М. Марковського, В. Шевчука, В. Неборака висловлена думка про те, що твір І. Котляревського безпосередньо пов'язаний з «Енеїдою» Публія Вергілія Марона – римського письменника першої половини I ст. до н. е., якого видатний полтавець читав в оригіналі.

Як відомо, дехто з критиків уважав, що українська поема опосередкована «Вергилиевой Энеидой, вывернутой наизнанку» М. Осипова, перші дві частини котрої

побачили світ 1791 р. Щодо цього почалася дискусія, яка завершилась на користь І. Котляревського: Осипов був, імовірно, наслідувачем українського поета. Тож ці питання й досі залишаються відкритими. У будь-якому разі, розпочинаючи написання твору, І. Котляревський використав тільки сюжетну канву античного зразка.

Попередники й сучасники І. Котляревського, звертаючись до Вергілія, насамперед удавалися до пародіювання. Український поет намагався переосмислити твір: «Він відмовився від багатьох епізодів першоджерела і водночас ввів нові життєві картини, наближаючи поему до української дійсності, надаючи всьому твору народно-національного колориту» [11, с. 168]. Як бачимо, М. Яценко відкидає наслідування «Енеїди». І. Котляревський справді випускає цілі розділи: розповідь Енея про троянську війну і мандри від Трої до Карфагену.

Новий український відтінок поеми відображає звичаї, вірування, побут, історію та релігійні уявлення українців. У творі І. Котляревського постає не низка подій, пов'язаних із Троянською війною чи заснуванням Риму, а європейська історія від часів зруйнування Трої та поділу Польщі, перевороту Наполеона Бонапарта. «Обізнаний з історією України читач, – на думку І. Чорного, – виявить в творі також відлуння значних подій у житті нашого народу: козачини, зруйнування Криму, народні повстання» [9, с. 91].

Отже, «Енеїда» Котляревського ввібрала в себе античний світ із його міфологією, у якому відображались українські національні обряди і звичаї, а тому зміст поеми є глибоко національний.

П. Хропко одним із перших висловив думку про українізацію як найхарактернішу прикмету поеми, що виступає «буквально в кожній строфі, кожному образі, поет скрізь і всюди переносить дію на український ґрунт» [8, с. 76]. А М. Грушевський бачив у веселих і грубуватих жартах образи вічної пам'яті Гетьманщини.

Відомі також різні оцінки поеми Є. Маланюка й М. Зерова, які розглядали твір через призму «котляревщини», яка культивувала примітивізм, простацький стиль і малоросіянство загалом.

Троянці співають у нього пісень «козацьких – гарних, запорозьких», а на дозвіллі граються у «хрещика і городуба». Коли вони прибувають до Латина, приносять за старовинним звичаєм «на рілець» «пиріг завдовжки із аршин, і солі кришки і бахмутки». Сам Еней не втрачає національних рис, проходячи крізь різні випробування. Так само поданий і образ Невтеса – Охріма та Семена Палія, козаків-характерників. Семен Палій був «пройдисвіт та непевний», «ходив за сіллю в Крим». А поєдинок Дореса й Ентела схожий на міжособні змагання П. Дорошенка й І. Самойловича. Під образом смертного Палінура вгадується Б. Хмельницький. В образі Дідони деякі критики вбачають символічний образ Польщі.

Отже, в образі троянців, латинців, карфагенян, сицилійців І. П. Котляревський відтворив сучасність; поет подав узагальнений образ українського народу з його волелюбством, життєрадісністю й оптимізмом. Цей образ є головним героєм поеми, тому характерні особливості її народності виявилися в зображенні побуту та звичаїв різних суспільних верств населення. У творі безліч картин традиційних народних гулянь, ігор, танців, ворожінь тощо.

Також думку про свідоме зображення І. Котляревським в алегоричній формі «Енеїди» мандрів запорожців після зруйнування Січі обстоює Стефан Козак. Із ним не погоджується М. Яценко: «Аж ніяк не можна ототожнювати образи Енея (чи, припустимо, Низа й Евріала) та козака-запорожця. Типологія цих образів не простежується до кінця й не дає підстав розуміти «Енеїду» як суцільне іносказання – тобто мандри запорізького козацтва після руйнування Січі» [11, с. 61].

Сумніви щодо правомірності такого трактування поеми висловив О. Білецький, який уважав, що в такому інтерпретуванні автора ховається багато суперечностей: «Для такого високого ідейного наміру І. Котляревський вибирає форму шутливої трагедії, яка була тоді пануючою формою в українській літературі. Сатира-жарт, – отже, повна суперечність між наміром поета і формою, в яку цей намір укладається» [1, с. 425].

На думку О. Білецького, «виконуючи таку високу місію щодо майбутнього відродження України, Еней і його козаки були цілковито байдужі до якнайскорішого здійснення їх устремлінь всупереч навіть свідомому своїй меті Енеєві із «Енеїди» Вергілія. Таким чином, давній спір про те, чи в «Енеїді» І. Котляревського ця тенденція змалювання українського козацтва була актом національної й ідейної свідомості, чи несвідомого безідейного жарту представника українського зденаціоналізованого шляхетства – цим розділом студії не вирішується остаточно. А цілком ясним може бути лише одне, що висока патріотична ідея в ті часи вкладається лише в поважну героїчну епопею. Про це докладно знав і сам І. Котляревський» [1, с. 425].

Спробу нового прочитання пропонує й сучасний український літературознавець Є. Нахлік. Він вважає, що якби І. Котляревський свідомо зобразив в алегоричній формі «Енеїди» мандри запорожців, то він мав би виявити в поемі особливі симпатії до них. А у творі автор виступає патріотом насамперед Гетьманщини, яка подана в опоетизованих ремінісценціях.

Стосовно того, що стало поштовхом для написання поеми І. Котляревським, у літературознавстві існують й інші точки зору. Сміливу думку висловлює А. Махінова: «І. Котляревський запозичив у Вергілія ідею реконструкції імперського міфу» [5, с. 82]. До-

слідниця вважає, що Вергілій, побачивши, що правління Августа з часом спричинило повну втрату внутрішньої свободи особистості, розчарувався в його політиці, а оскільки відверто не міг висловлюватися, то, возвеличуючи деспотизм Августа, водночас засуджував його суть. Саме це й побачив І. Котляревський у античного класика. Отже, автор наділив римських героїв найкращими рисами українського характеру й зобразив найдемократичніші українські традиції.

Ми неодмінно можемо погодитися із зазначеною вище думкою, адже гуманістичні мотиви епопеї, героїчні діяння Енея, дух мужності, патріотизму й побратимства були співзвучні історичним традиціям українського народу. І. Котляревський творчо переосмислює «Енеїду» Вергілія, віддалену від української дійсності XVIII ст. багатьма віками, крізь призму народного бачення світу, якому великою мірою були близькі й міфологічний бік твору античності, й ексцентричність поведінки його персонажів.

Отже, підсумком міркувань щодо сучасної рецепції феномена автора може бути теза про те, що І. Котляревський творив свій поетичний світ, який залишається предметом різних інтерпретацій. Беззаперечним залишається лише факт визнання феномена автора.

Література

1. Білецький О. «Енеїда» І. П. Котляревського / О. Білецький // Зібрання праць : у 5 т. – К., 1965. – Т. 2. – С. 425–446.
2. Гундорова Т. «Малоросійський маскарад»: колоніальний дискурс в «Енеїді» І. Котляревського і навколо неї / Т. Гундорова // Українська мова та література. – 2004. – Вип. 25–28. – С. 9–16.
3. Жулинський М. Г. Духовна спрага по втраченій Батьківщині / М. Г. Жулинський. – К. : ВД «КМ Academia», 2000. – 65 с.
4. Козак С. Український преромантизм / С. Козак // Наша культура. – 1978. – № 1. – С. 10–17.
5. Махінова А. Деконструкція імперського міфу («Енеїда» Вергілія та «Енеїда» Котляревського) / А. Махінова // Слово і час. – 2001. – № 10. – С. 82–83.
6. Нахлік Є. Творчість І. Котляревського. Замовчувані інтерпретації, дискусійні проблеми, спроба нового прочитання / Євген Нахлік. – Львів : Олір, 1994. – 136 с.
7. Неборак В. Перечитана «Енеїда»: Спроба сенсового прочитання «Енеїди» Івана Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія / Віктор Неборак. – Львів, 2001. – 54 с.
8. Хропко П. Іван Котляревський / П. П. Хропко // Історія української літератури (перші десятиріччя 19 ст.) : підручн. – К., 1992. – С. 75–84.

9. Чорний І. Романтична іронія в поемі І. Котляревського / І. Чорний // Сатира і гумор в українській літературній традиції : матеріали всеукр. наук. конф. – Чернівці, 1994. – С. 90–92.

10. Шевчук В. Вершинний твір українського бароко / В. Шевчук. – К., 2005. – 37 с.

11. Яценко М. Іван Котляревський / М. Яценко // Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / І. Котляревський. – К., 1982. – С. 5–34.

Liliia Chykur

THE CULTURAL AND HISTORICAL CONTEXT OF THE I. KOTLYAREVSKY PHENOMENON

In article the idea of cultural and historical context of I. Kotlyarevsky phenomenon is comprehended, and its

modern reception is considered. This reception is important for the «sprouts» of the Ukrainian spiritual elite, for the awareness of the state of national existence. The chosen topic is dictated by the fact that each person strives to understand his own place, role and purpose in this life. In other words, everyone wants his life to be meaningful. This comprehension and awareness are dictated, according to G. Skovoroda, by the necessity of finding one's «related work», of fulfilling one's vocation. I. P. Kotlyarevsky managed to fulfill himself in his motherland and left bright and creative legacy, which still remains the core of modern literary interpretations. Therefore, the phenomenon of the author is emphasized in the article.

Key words: *phenomenon, reception, interpretation, author's allusion, mythologem.*

Надійшла до редакції 17.11.2019 р.

УДК 81'38:81'342:[81'42]

Юлія Гришко

ФОНЕТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ СТИЛІСТИЧНО МАРКОВАНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ТА ОКАЗІОНАЛЬНИХ СПОЛУК У МОВІ П'ЄС «НАТАЛКА ПОЛТАВКА» Й «МОСКАЛЬ-ЧАРІВНИК» І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У статті наведено результати лінгвістичного аналізу мови драматичних творів «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» І. Котляревського. Виокремлено основні стилістичні функції okazіональних та фразеологічних одиниць. Установлено, що найпродуктивніше в цих п'єсах функціують фонетичні, фонетико-лексичні, лексичні okazіоналізми, а також фразеологізми, обіграні в контексті свистячими й шиплячими приголосними.

Ключові слова: *мова творів І. Котляревського, okazіоналізм, фразеологізм, фоностилїстичні ресурси, фоностилїстичний ефект.*

Українська культура ХХІ століття активно адаптує шляхами реапропріації, інтерпретації та креації (В. Кислюк) набуток попередніх епох до сучасних реалій, створюючи оригінальні мистецькі продукти, що в міру поширення асоціюються у світі з належністю до української нації [4, с. 98]. І. П. Котляревський є одним із культурних символів Полтавщини й усієї України, знаних за кордоном, адже його творчість як класика нової української літератури «нале-

жить до вічно живих явищ» культури (М. Яценко), що потребують актуального погляду й переосмислення.

Творча особистість І. Котляревського, починаючи від сучасників, привертала, привертає й буде привертати увагу великої кількості філологів, культурологів, істориків, краєзнавців, етнографів, фольклористів, мистецтвознавців. На сьогодні дослідження життєвої та творчої діяльності зачинателя нової української літератури найбільшою мірою репрезентовані в літературознавчому (І. Бойко, М. Бужинський, А. Василенко, М. Возняк, В. Жадько, П. Житецький, І. Єрьомін, Є. Кирилюк, М. Мороз, Є. Нахлік, О. Охріменко, П. Охріменко, І. Павловський, І. Пільчук, П. Ротач, І. Снігур, Є. Стороха П. Хропко, А. Шамрай, В. Шевчук, М. Яценко та ін.), методичному (О. Бандура, П. Волинський, М. Литвин, Н. Ткаченко, К. Ходосов та ін.) і культурологічному (А. Залашко, І. Жидких, Б. Левін, О. Поляніна, В. Стрепет та ін.) аспектах. Серед лінгвістичних напрацювань лідирують роботи, присвячені оригінальності мови «Енеїди» (І. Айзеншток, В. Ващенко, Х. Гаврилюк, Н. Дудник, С. Єрмоленко, І. Огієнко,

М. Пилинський, М. Степаненко та ін.). Проте лінгвістичні особливості творів І. Котляревського з точки зору фоностилїстики ще не були представлені в наукових працях.

Метою нашого дослідження є з'ясування стилістичних функцій оказіональних та фразеологічних одиниць у п'єсах «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», що передбачає реалізацію таких завдань: 1) описати специфіку фонетичної структури оказіоналізмів та фразеологізмів у мові дійових осіб І. Котляревського; 2) виокремити найчастотніші звуки в різних типах оказіональних сполук і фразеологізмів.

Методом суцільної вибірки були виписані інтенційні оказіоналізми й фразеологізми (68 одиниць: 42 – із твору «Наталка Полтавка», 26 – із твору «Москаль-чарівник»), змодельовані добром звуків із конкретними акустико-артикуляційними характеристиками, що формують неповторний колорит кожної репліки.

У творах І. Котляревського продуктивними інтенсифікаторами звукового тла є індивідуально-авторські фонетичні й лексичні новотвори та фразеологічні одиниці, трансформовані креативним комбінуванням фоностилїстичних ресурсів.

Оказіоналізми представлені кількома різновидами:

1) власне фонетичні оказіоналізми: ... *Тара, бара, / Гала, бала, / Во всех углах / Трах-тарарах...* (2, с. 271). Завдяки введенню в текст твору «Москаль-чарівник» цього виду асемантичних оказіоналізмів, що змодельовані асонансами голосного заднього ряду низького підняття [а] та алітераціями сонорного дрижачого приголосного [р], І. Котляревський імітує «заклинання», побудоване за фольклорним зразком, де слова можуть бути звучними, але значення – незрозумілим [1, с. 183];

2) фонетико-лексичні оказіоналізми (*буки-барабан-башта, крючоктворні шашині, тюх-тюх-сердега*) є складними звуковими комплексами, мають у своїй структурі повнозначні лексеми [9, с. 37]. Такі комплекси оказіональні новотвори є інтегративними сполуками, які внаслідок злиття компонентів перетворилися на суцільно оригінальну лінгвістичну одиницю. Фонетично марковані оказіоналізми є не простою семантичною єдністю, а якісно новим утворенням, що «відповідає потребам авторського слововираження» [10], оскільки можливості такого комбінування, на думку В. Лопатіна, – невичерпні [5, с. 8].

...*Так се так не во гнів сказати: буки-барабан-башта, шануючи Бога і вас...* (1, с. 242). Лексико-фонетичний оказіоналізм *буки-барабан-башта*, утворений поєднанням повнозначних лексем (*буки* – давня назва літери «бе» кириличної абетки, *барабан* – музичний ударний інструмент, *башта* – вежа) набуває фоностилїстичної маркованості через звучність повторюваного на початку слів білабіального експлозивного приголосного [б]. У контексті *буки-барабан-*

башта – це семантико-стилістичний синонім понять «нісенітниця», «дурниця», «безглуздя», «недоладність» [2, т. 1, с. 287]. В «Етимологічному словнику української мови» підкреслено, що значення цього оказіоналізму ще остаточно не з'ясоване, є тільки припущення про можливе походження його зі старої читанки чи граматики, де з навчальною метою добіралося слова з тією самою початковою літерою, не пов'язані між собою за значенням (звідси й уживання на позначення нісенітлиці) [2, т. 1, с. 287];

...*Смотри-ка, чтоб от скуки не завелись крючоктворные шашины. Вить ваше братье – крапивное семя. У вассовесть купоросом подправлена...* (2, с. 257). Фонетичне тло оказіоналізму *крючоктворні шашині* складають передньоязикові шиплячі приголосні [ч], [ш] із негативним емоційно-оцінним значенням, однак у пре- та постпозиціях щодо новоутворення домінують передньоязикові свистячі приголосні [с], [с'], що посилюють акустичний вплив завдяки своїм акустико-артикуляційним властивостям, вирізняючись характерним шумом, схожим на свист [11, с. 282];

...*Уже коли попадеться їй хоть трохи тюх-тюх-сердега, то такого і підніме на зубки і рада завести до того, хоть би сьому йолопові і ворсу нам'яли...* (2, с. 269). Лексико-фонетичний оказіоналізм *тюх-тюх-сердега* є контамінацією афективної лексеми «тюхтій» [2, т. 5, с. 696] та іменника «сердега», утвореного морфологічним способом пейоративної суфіксації. Акустичне тло доповнюють алітерації корелятивних пар передньоязикових приголосних за дзвінкістю – глухістю [д]–[т], [з]–[с], алітерації передньоязикових глухих палаталізованих приголосних [т'], [с'], губного глухого приголосного [п] та задньоязикового глухого приголосного [х];

3) лексичні оказіоналізми: *чадолюбіві* (від заст. *чадо* – дитя) *батьки, уджигнути* (у значенні «організувати», «провести», очевидно, походить від *джигати* – «хлюстати, бити різками; кусати» [2, т. 2, с. 51] або *джигун* – «баламут; п'яниця, франт» [2, т. 2, с. 52]), *згедзатися* («відмовити», «показати характер», «закапризувати», імовірно, похідне від іменника «гедзь»): ...*наш возний – чоловік, не взяв його кат – на свій кошт таке бундючне весілля уджигне, щ[шч]о ну!* (1, с. 233); ...*Гляди ж, Наталко, не згедзайся, як старости прийдуть!* (1, с. 233). Стилістичне навантаження в наведених прикладах інтенсифікують передньоязикові свистячі та шиплячі приголосні [з], [з'], [с], [с'], [дз], [ш], [ч], [дж].

Крім оказіональних сполук, у мові драматичного доробку І. Котляревського є **всі види фразеологізмів** (фразеологічні єдності, фразеологічні зрощення, фразеологічні сполучення, фразеологічні вирази тощо), однак ми не зупинятимемося на їхньому розподілі за класифікаційними ознаками, а звернемо

увагу на фоностилістичні ресурси, що підсилюють мистецький ефект уведення фразеологічних одиниць у контекст. Письменник почасти активує навіть по декілька фразеологічних одиниць поспіль (здебільшого синонімічних) у межах однієї репліки, створюючи за допомогою цілісного синтаксичного ряду своєрідну градацію, насамперед для позначення особистих якостей персонажів:

– характер: *...А все-таки «тільки»! Вже куда не кинь, то клин. Викинь лиш дур з голови... (1, с. 233).* У цьому зразку автор використовує акустико-артикуляційний потенціал сонорних приголосних [н], [н'], [л] та задньоязикового експлозивного [к], моделюючи паронімацію [7, с. 53]; *...возний – так і бундючиться, що помазався паном. Юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить! (1, с. 238); ...То виборний Макогоненко; чоловічок і добрий був би, так біда – хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається; де не посій, там і уродиться, і уже де і чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже... (1, с. 238); ...Ви себе рівняєте з Іосифом? Далеко куцою до зайця! (2, с. 254); ...з москалем знайся, а камінь за пазухою держи; од чого ж вона вийшла, сам розумний чоловік, догадаєшся... (2, с. 265); ...Воно так, ващеці проше, сучка санчата замчала, у нас ремінь за личко не виміняєш... (2, с. 270).* Як бачимо, для яскравішого змалювання особистих характеристик митець послуговується усно-розмовними фразеологізмами, що здебільшого мають зневажливо-знижене експресивне забарвлення, відповідно їхнє стилістичне використання формує враження простоти, фамільярності [6, с. 39–40]. У наборі фонетичних ресурсів для формування негативного емоційно-оцінного значення превалюють передньоязикові свистячі й шиплячі приголосні (для змалювання образів Возного, Виборного, Финтика, Москаля);

– соціальний стан: *...живу хоть не так, як люди, а хоть побіля людей; конійка волочиться і про чорний день іміється... (1, с. 223); ...Стара Терпилиха не зсунулась іще з глузду, щоб вам одказати... (1, с. 224); ...живемо і маємося, як горох при дорозі: хто не схоче, той не вскубне... (1, с. 230); ...На нас, бідних і безпомощних, як на те похиле дерево, і кози скачуть... (1, с. 230); ...Один собі живу на світі, як билинка на полі; сирота – без роду, без племені, без талану і без приюту... (1, с. 234); ...Нема у мене ні кола, ні двора: весь тут... (1, с. 236); ...У неї всього доволі, хіба птичого молока нема... (с. 260).* Цьому виду фразеологізмів притаманна авторська трансформація, а саме – поширення через уведення до складу нових компонентів [8, с. 128], а також уживання синонімічних за значенням фразеологічних одиниць;

– фізичний стан: *...Жінко! Та чи нема чого попоїсти?... Далебі, аж шкура болить, так їсти хочеться... (2, с. 259).* Фразеологізм підсилює

контекстуальне оточення, сформоване алітераціями шиплячих та свистячих фрикативних приголосних [ж], [ш], [с], [с'], шиплячого африката [ч];

– психічний стан: *...Послухай, пане виборний! Нігде – тес[йе]-то я[йа]к його – правди дівати, я люблю Наталку всею душею[йу], всею[йу] мислю[йу] і всім серцем мої[йі]м, не могу без неї[йі] жити, так ї[йі]ї[йі] образ – тес[йе]-то я[йа]к його – за мною[йу] і слідить... (1, с. 224); ...Знаю, чом тобі всі не люб'язні; Петро нав'яз тобі в зуби. Дурниця все те, щ[шч]о ти думаєш; чотири годи уже, як об нім ні слуху нема, ні послушанія... (1, с. 228).* Для передачі почуттів кохання Возного до Наталки письменник вводить у текст численні алітерації сонорних приголосних, зокрема [л], [л'], які апелюють до позитивних почуттів [11, с. 189], а також передньоязикових свистячих і шиплячих, що за своїми фоносемантичними властивостями викликають у носіїв слов'янських мов негативні асоціації (О. Журавльов), тому адресат (читач / слухач / глядач) має всі підстави, аби засумніватися в щирості почуттів Возного. З негативним відтінком говорить про кохання Наталки до Петра її мати Терпелиха, адже в її мові переважають свистячі та шиплячі приголосні;

– мовлення (з натяками, плутане, зухвале тощо): *...Я уже їй говорив, як то кажуть, надогад буряків... (1, с. 224); ...Мабуть, вельми нашкодив і наколотив гороху з капустою... (с. 242); ...Не турбуйтеся, мосьпане служивий! Знаю я, куда ви гнете! Вибийте хвіст об тин... (2, с. 257);*

– дії, вчинки: *...Коли другії облизня поймають, то і ми остерегаємся. Наталка многим жєнихам піднесла печеного кабака (трансформоване від фольклорного піднести печеного гарбуза); глядя на сіє, і я собі на умі... (1, с. 224); ...А нащ[шч]о ж і одкладовать в довгий ящ[шч]ик; адже ми не судді... (1, с. 233); ...Та щ[шч]о його питати: він по городу гав ловив та витрішки продавав... (1, с. 237); ...Бороню на себе дивитись, розговарьовати і баляси точити? (трансформоване від лясати точити (2, с. 251)).* У цих зразках вирішальними диференційними ознаками для формування звукового тла є участь голосу й шуму та спосіб творення, а також інтегральна ознака акустичного враження (шиплячі та свистячі приголосні).

Фразеологічні вирази біблійного чи фольклорного походження письменник використовує у формі порад-настанов, сентенцій, адресованих одними дійовими особами іншим: *...У нас єсть половиця «Знайся кін з конем, а віл з волом»... (1, с. 220); ...Лучче синиця в жмені, як журавель в небі... (1, с. 226); ...Брехать і обманьовать других – од Бога гріх, а од людей сором... (1, с. 226); ...Повір мні: єжелі б здесь собралось много народу і знеацька ангел з неба з огненною різкою злетів і воскликнул:*

«Брехуни і обманці[шч]ики!.. ховайтесь, а то я поражу вас!..» – ей-ей, всі присіли би к землі совісті ради. Блаженна лож, когда биваєть в пользу ближних... (1, с. 226); ...Правда, замуж вийти – не дощ[шч]ову годину пересидіти; але мені здаєть ся, якби чоловік надежний трапився, то б не треба ні для себе, ні для матері йому одказовать... (1, с. 231); ...Хто живе чесно і годуєть ся трудами своїми, тому і кусок черствого хліба смачніший од м'яжкої булки, неправдою нажитой... (1, с. 231). Особливо прикметною видаєть ся повчальна промова Михайла до Фінтика, у якій є ремінісценція одразу кількох біблійних заповідей, вибудована як градація: ...обіщай нам ніколи не забувати, якого ти роду, почитати матір свою, поважати старших себе, не обіжати нікого, не підсипатись під чужих жінок, а мою Тетяну за тридев'ять земель обіходити; бо колись за се дадуть тобі березової припарки такої, що і правнучатам будеш заказовати... (2, с. 274).

Мова творів І. Котляревського позначена продуктивним функціонуванням оказіональних і фразеологічних одиниць, креативно обіграних письменником у контексті. Із-поміж оказіоналізмів виняткові фоно-стилістичні функції мають фонетичні, лексико-фонетичні та лексичні типи. Фразеологізми в репліках дійових осіб ужито на акустично маркованому тлі, зокрема для передачі негативних характеристик найчастотнішими є шиплячі та свистячі приголосні [ж], [ч], [ш], [з], [з'], [с], [с'], позитивних – сонорні [л], [л'], [м], [н], [н']. Наші подальші дослідження спрямовані на детальне вивчення фоностилістичних ресурсів поетичного доробку І. Котляревського.

Література

1. Войтович В. Заклинання // Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с. ; іл.
2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [редкол. О. С. Мельничук та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1 : А – Г. – 1982. – 632 с. – С. 287 ; Т. 2 : Д – Копці. – 1985. – 570 с. – С. 51–52 ; Т. 5 : Р – Т. – 2006. – 704 с.
3. Журавлев А. П. Звук и смысл / А. П. Журавлев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1991. – 160 с. ; ил.
4. Кислюк К. В. Українська культура I чверті ХХІ ст.: повороти модернізаційних перетворень : монографія / К. В. Кислюк. – 2-ге вид., стер. – К. : Кондор, 2018. – 196 с.
5. Лопатин В. В. Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1973. – 152 с.
6. Мацько Л. І. Фразеологічна стилістика // Стилістика української мови : підруч. / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько / [за ред.

Л. І. Мацько]. – 2-ге вид., випр. – К. : Вища шк., 2005. – С. 38–40.

7. Пономарів О. Д. Паронімія як стилістичний засіб і як вада тексту // Стилістика сучасної української мови : підруч. / О. Д. Пономарів. – 3-ге вид., перероб. і доповн. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – С. 51–55.

8. Пономарів О. Д. Фразеологія та її стилістичні можливості // Стилістика сучасної української мови : підруч. / О. Д. Пономарів. – 3-ге вид., перероб. і доповн. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – С. 120–130.

9. Попова Т. В. Русская неология и неография : учебн. эл. текст. пособ. / Т. В. Попова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://studfiles.net> (дата обращения: 07.09.2018). – Название с экрана.

10. Турчак О. М. Юкстапозитні типи як основа новотворів публіцистичного стилю (на матеріалі періодичних видань кінця ХХ століття) / О. М. Турчак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/philology/article.pdf> (дата звернення: 12.05.2019). – Назва з екрана.

11. Українець Л. Ф. Фонетична конотація в українській поетичній мові ХХ – ХХІ століть: семантико-прагматичний вимір : монографія / Л. Ф. Українець. – Полтава, 2014. – 380 с.

12. Яценко М. Т. Иван Котляревський / М. Т. Яценко // Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / Иван Котляревський. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 5–34.

Список використаних джерел

1. Котляревський І. П. Наталка Полтавка // Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / [передм. М. Т. Яценко] / І. П. Котляревський. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 218–250.
2. Котляревський І. П. Москаль-чарівник / І. П. Котляревський // Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / [передм. М. Т. Яценко] / І. П. Котляревський. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 251–274.

Yuliia Hryshko

PHONETIC MODELING OF STYLISTIC MARKED PHRASEOLOGICAL AND OCCASIONAL UNITS IN THE LANGUAGE OF PLAYS «NATALKA FROM POLTAVA» («NATALKA POLTAVKA») AND «SOLDIER-WIZARD» («MOSKAL-CHARIVNYK») BY I. P. KOTLIAREVSKYI

Ukrainian culture of 21st century actively interprets and adapts the creativity of the past cultural epochs for modern reality. From the cultural point of view very interesting is Ukrainian writer I. Kotliarevskiy. Ivan Petro-

vych Kotliarevskiyi is a person-cultural symbol of Poltava region and Ukraine. He is a founder of the period of new Ukrainian literature. There are a lot of different scientific works (by Ukrainian and foreign scientists) in the field of literature, culture, history, art, regional ethnography and linguistic that connected with biography or creativity by I. Kotliarevskiyi. The linguistic features of the works by I. Kotliarevskiyi from the point of view of phonetic stylistics are still without detailing scientific researches.

The purpose of our research is to distinguish stylistic functions of occasional and phraseological units in the plays «Natalka from Poltava» and «Soldier-wizard», this purpose includes realization of the next tasks: 1) to describe the specific of phonetic structure of nonce words and fixed phrases in the language of characters by I. Kotliarevskiyi; 2) to select the most frequent vowels and consonants in the different types of occasional and phraseological units.

The main method of our research is continuous sampling method that we used for describing of intentional

nonce words (we selected 68 units: 46 – from the work «Natalka from Poltava» and 26 – from the work «Soldier-wizard»).

It is distinguished the basic stylistic functions of occasional and phraseological units: mostly there are the functions of semantic-stylistic synonyms and phonetic-lexical gradations. It is determined that the most productive expressive means in these plays are phonetic, lexical-phonetic and lexical nonce words; and also idioms that historically coming from Bible and from Ukrainian folk-lore in the context with the alliterations of Ukrainian fricative and affricate consonants [z], [z'], [s] [s'], [zh], [sh], [ch]. Our future researches will focus on more detail studying of phonetic and stylistic resources of the poetical creativity by I. Kotliarevskiyi.

Key words: language of the works by I. Kotliarevskiyi, nonce word, fixed phrase, phonetic and stylistic resources, phonetic and stylistic effect.

Надійшла до редакції 30.08.2019 р.

УДК 821.161.2

Володимир Подрига

«НІДЕ НЕ ЗЕЛЕНІЄ ТАК СТЕП...»: СТРУКТУРА ТА СЕМАНТИКА ЛІТЕРАТУРЕМИ «СТЕП» У ПРОЗІ ВОЛОДИМИРА ЛЕОНТОВИЧА

У статті досліджено структуру та зміст літератури «Степ», створеної в художній спадщині Володимира Леонтовича. Прозаїк, опираючись на фольклор, письменство, увиразнив її етноконцептами «Власність», «Воля», «Життя», «Занепад», «Країна», «Минуле», «Неволя», «Оновлення», «Правда», «Праця», «Родина», що притаманні етнічному мисленню нашого народу, а також образами, пейзажами, деталями тощо.

Ключові слова: література, етноконцепти, мислення, степ, Володимир Леонтович.

Володимир Леонтович відчував духовну спорідненість, нерозривний зв'язок із малою батьківщиною, передовсім Оріхівщиною, що належала до складу Лубенського повіту Полтавської губернії, та Україною, для розвитку яких не шкодував ні сил, ні коштів. У «Спомині утікача» патріотичні думки, особливий погляд на світ він висловив так: «Ми, сільські люде, приростаємо до землі, до рідного краю серцем... Немає для мене на землі кращого куточка,

як мій хутір, немає кращого краю од України. Ніде в світі не голубіє так небо, ніде немає тих кольорів хмарок і повітря, як у нас в червні, ніде не зеленіє так степ, не блищать так роси, не світяться зорі...» [5, с. 262]. Процитовані рядки – свідчення не лише почуття любові до материнської землі, а й літературне моделювання етнічного образу «Рідний край», що структурований концептами «Україна», «Земля», «Степ», «Хутір», тому усимволізовує рай, асоціюється з місцем єднання людини і природи, красою.

Біографи, краєзнавці, літературознавці в Україні й за кордоном висвітлювали перипетії життєвого та творчого шляху талановитого, працьовитого й громадськи активного Володимира Леонтовича, вірного сина українського народу, для якого лубенський степ – не лише місце народження, а й центр світу, бо тут дорослішав, мужнів, формував світогляд, перебував у щоденних господарських клопотах, дбав про нагальні громадські справи, створив родину, примножив власність, пізнав мову простолюду, черпав натхнення, писав повісті, оповідання. І це природно, бо, як ствер-

джував Д. Чижевський, степ, його краєвиди впливають на характер нашого народу, передовсім «естетичне і релігійне почуття», «філософічну свідомість» [11, с. 18], тобто формують погляд на світ і місце людини в ньому, стиль поведінки, спосіб життя.

Діяльність прозаїка в рідному краї вивчали Б. Ванцак («Немає на землі кращого куточка...») (1993)), Ф. Погребенник («Володимир Леонтович» (1996)), О. Наконечна («Творчість В. Леонтовича в контексті української літератури кінця XIX – початку XX ст.» (2001)), О. Леонтович («Окрилений Україною» (2008)), В. Подрига («Полтавщина в житті та прозі Володимира Леонтовича» (2011)) та ін. Попри це питання формування етнозумовлених образів у його творах не досліджене.

Мета статті – аналіз літератури «Степ», у якій утілено знання письменника про довкілля, створено його образ, відтворено концепти етнічної картини світу нашого народу. Щоб її досягти, необхідно розв'язати такі завдання: витлумачити поняття «література», вивчити структуру, зміст літератури «Степ», змодельованої в прозі Володимира Леонтовича.

Дослідження ґрунтується на думках О. Потебні про зв'язок мови і мислення, відображення реальності у мистецтві, тезі Ю. Лотмана про «художній простір», що «є моделлю світу будь-якого автора» [6, с. 414], міркуванні Н. Слухай про концепт як «ідеальний образ, що уособлює культурно зумовлені уявлення мовця про світ» [9, с. 108]. Література – це складно структуроване мовно-ментальне й художнє явище, створене письменником, відтворюване читачем, що характеризується етнокультурною специфікою. У ній інтегровано ознаки образу та концепту.

Степ як текст, образ, художній, історіософський феномен, пов'язаний з однойменним концептом, на прикладі творів українських письменників досліджували Н. Заверталюк, Ю. Лебедєв, І. Пупурс, С. Стежко, І. Ткаченко, Н. Чухонцева та ін. І. Ткаченко у праці «Топос степу в новій українській літературі (проза)» (2009) виділила його функції (інформативну, сюжетотвірну, асоціативно-образну, психоемотивну, стилістичну), різновиди (степ-пейзаж, степ-історіосфера, степ-поле бою, степ-філософема, степ-міфологема, степ-символ, степ-палімпсест), складники (артефакти, локуси) [10, с. 16–17]. Однак ні вона, ні інші вчені не аналізували літературу «Степ» у творах Володимира Леонтовича.

Письменники творчо переосмислюють знання про довкілля, формуючи індивідуальні просторові образи світу, складниками яких є концепти, притаманні світогляду українців, – «Природа», «Море», «Ліс», «Степ», «Край», «Сад», «Поле», «Місто», «Село», «Хутір», «Хата», більшість із яких художньо інтерпретують.

Лексикографи зафіксували найбільш поширені значення поняття «степ», що прочитуються в прикладах із фольклору та книжної літератури. У «Словарі

української мови» (1909) Б. Грінченка воно означає місце смерті («в степу погибати»), праці («в степ пшениці жати»), велику за обсягом територію («Степ широкий», «Степ і степ...») [7, с. 202]. Упорядники «Словника сучасної української мови» (1978), зазначили, що степ – «великий безлісий, вкритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір у зоні сухого клімату» [8, с. 686], проілюструвавши прикладами з творів українських письменників, значення аналізованої лексеми в яких відповідає визначенню, тому означає територію («...Степи, лани мріють», «...І пішов степами гук»), а ще – місце відпочинку («Подорожні, зупинившись серед степу, розклали вогонь...»), смерті («Прийде час, і в степах України <...> знайде ворог собі домовину...»). Значно більше уваги лексемі «степ» приділив В. Жайворонко у довідниковому виданні «Знаки української етнокультури» (2006), проілюструвавши прикладами, що розширюють значення: це не лише великий простір, незвідана земля, де немає води і їжі (рівнозначно смерті), а й місце краси, свободи, яке потрібно колонізувати, душа, ворожість, порожнеча, батько, праця [2, с. 579]. Варто підсумувати: ядром етноконцепту «Степ» є значення «велика територія», периферійними варто вважати мовні формули «місце смерті», «місце праці» тощо.

У досліджуваних творах найчастіше моделюється концепт «Степ», що пов'язаний із концептами «Хутір», «Село», «Місто», «Дорога» та структурує в процесі охудожнення мегалітератури «Рідний край».

Д. Донцов уважав, що степ – важливий чинник світогляду українських письменників, котрий впливає на думки, спосіб мислення, художній задум [1, с. 443]. Ця теза підтверджується на прикладі писемної спадщини Володимира Леонтовича, у більшості творів якого мовиться про лубенський степ, що є частиною полтавської рівнини. Література «Степ», створена в його прозі, сформувалася під впливом національного фольклору та письменства, тому в ній за допомогою зображально-виражальних засобів, ремінісценцій, алюзій відтворено специфіку мислення нашого народу, майстрів слова, самого прозаїка, його знання, досвід, набуті в процесі життєдіяльності. Степоцентризм – невід'ємна риса художнього мислення аналізованого автора.

Володимир Леонтович, структуруючи літературу «Степ», відтворив особливості однойменного етноконцепту. Уважаючи природний об'єкт чималою територією, за допомогою епітетів митець увиразнив розмір («безкрай... степ», «великі степи», «неоглядний степ», «просторі степи», «широкий степ»). Водночас неосяжний простір рівнини він підкреслив метафорами («розлігся степ широкий», «хвилюється широкий степ», «степ зникав за обрієм», «серед голого степу») та дієприкметником «загублений» («місто

причаїлося, загублене серед степів», «загублений серед степу станції»). Створюючи образ степу, прозаїк наголосив на його безмежності, бо «губиться ген-ген у сивій далечині» [3, с. 244], величавості й незорості, адже, порізаний на ниви, він «зникав за обрієм» [4, с. 88]. Важливу роль у формуванні безкрайності реального об'єкта простору відводиться запозиченим уснопоептичним кліше, як-от: «...степів до його [села] належало – і оком не скинеш, і конем не об'їдеш: степи, як дим, скрізь довкола сивіли, мов нема їм і краю» [3, с. 65]; прийомам міфологізації, зокрема метафорі («...розлігся неоглядний степ» [3, с. 326], «...хвилюється широкий степ...» [3, с. 244]); епітету («серед голого степу» [4, с. 200]), за допомогою яких степ зображено так, як його сприймали хлібороби.

Уявлення письменника про безмежний / широкий степ тісно пов'язане з баченням України (нехай і поневоленої), що, на його думку, простягається «від Києва аж до моря» [3, с. 64]. Оповідач твору «Самовбивець» визнає, що він – житель «степової країни» [4, с. 174]. Усе це дає підстави вважати концепт «Країна» складником літератури «Степ».

Відповідно до національної літературної традиції, передовсім творчості Тараса Шевченка, Володимир Леонтович сприймав степ не лише чималим простором, а й непідвладним нікому об'єктом, осередком свободи, змагання, про що свідчать такі мовні форми, як «степ широкий та вільний» [3, с. 64], «по широких степах широка воля жила» [3, с. 65], завдяки яким нагадував уярмленим російським царизмом землякам про минуле, передовсім часи польсько-шляхетського панування в Україні, про Козаччину, спонукав плекати думки про свободу, за яку попередники боролися та помирали. Про ті героїчні й криваві часи він висловився в повісті «Пани й люди», створивши ідеалізований образ свободолюбних, войовничих дідів – «величних оборонників волі», які, йдучи «вмирати за правду», «раділи, мов на весіллі», і яких зрадили «гнилобоккі нащадки», бо проміняли правду на гроші [3, с. 65]. Тому концепти «Воля», «Правда» – складники аналізованої літератури.

Чимало уваги Володимир Леонтович приділив історії лубенського степу, шкодуючи, що на початку ХХ ст. він перестав відігравати важливу суспільно-формульовану роль, поступившись місту. Персонаж новели «Vismajot» так міркує над проблемою змін: «Вам буде жаль тоді не за степами вже, а за зламаною... площею дахів великого города і за життям того городу...» [4, с. 201]. Розуміючи, що переміни неминучі, прозаїк неодноразово опрацьовував тему історії рідного степу, боротьби та праці предків, діяльності сучасників, задумувався над важливим питанням позитивного уявлення минувшини й негативного бачення теперішнього, зазначаючи, що «людям усе минуле миле, бо лихе, що пережилося,

забулося; сучасне ненависне, бо його треба терпіти, а будуче страшне...» [4, с. 201]. Проте ці міркування не завадили правдиво висвітлити історію рідного краю, передбачити сутужне й горьоване майбутнє земляків після 1917 року.

Опрацьовуючи тему минувшини, наповнюючи змістом аналізовану літературу, письменник оповів про дохристиянські часи, свідками яких уважав могили, насипані давніми жителями [3, с. 113–114], тоді, як і в середині ХVII ст., степ не перебував у власності, не оброблявся. Інтерпретуючи давню історію, за допомогою епітетів «степ неораний», «давній степ», «на дикі степи», висловлюванню «як колись-то на наших степах...» [3, с. 113] він створив образ необжитого простору, де здіймались «вежі половецькі» [4, с. 242], проходили чумаки, полювали мисливці.

На думку прозаїка, новий період історії лубенського степу розпочався після Хмельниччини, коли козаки поселились на місці, «де тепер Клепачі» [3, с. 65], поблизу якого росли дуби та простиралася велика територія. Особливості заселення краю – це історія хліборобської праці козаків, спільних громадських справ, прибутків, безкорисливості, бо «недорого й брали – не так за сіно, як за працю», тому «степ той звався вільний, козачий і належав клепацьким людям» [3, с. 65]. Продовжуючи розповідь про рідний край, автор додав, що згодом з'явилися нові села, куди поміщики переселяли для праці кріпаків, степом заволоділи чужинці, витіснивши й закріпачивши перших поселенців. Як переконаємося, концепти «Минуле», «Життя», «Воля», «Праця», «Власність», «Безкорисливість», «Обман», «Неволя» – складники літератури «Степ».

З історією лубенського степу пов'язана діяльність роду Леонтовичів. В оповіданні «З життя моєї баби» автор зосередив увагу на особливостях розташування маєтку «бунчукового товариша» в Орхівщині, ландшафті, господарстві, умовах праці та збагаченні предків. У літературі «Степ» він утілює художньо переосмислені родинні перекази, власні спостереження. Так, сюжет оповідання «З життя моєї баби» засновано на розповідях про господарювання баби Катерини Андріанопольської, а в повісті «Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича» – діяльності батька. У цих творах сформовано концепти «Минуле», «Праця», «Власність», «Родина».

Водночас у доробку Володимира Леонтовича створено образ сучасного йому лубенського степу, передовсім початку ХХ ст., що змінювався під впливом технічного прогресу. Формуючи концепти «Занепад», «Оновлення», автор завдяки зображеним численним пейзажам незайманого простору та оповідам про залізницю, будівництво заводу протиставив образу аграрного степу аграрно-промисловий. Ось як мовив про перетворення, пов'язані з освоєн-

ням рідного простору в останній чверті XIX ст., введенням нових технологій праці тощо: «Степи розорувалися. Ще ходили по степу табуни коней та шматки худоби, ще стояли скрізь по ньому скирти сіна, та все частіше почали здійматися між ними ожереди соломи, і дні табунів худоби були полічені...» [5, с. 23]. Через перетворення в суспільстві змінювався уклад життя рільників, частина з яких пристосовувалася до нових умов, продавала маєтки.

Опрацьовуючи тему прогресу й нищення степу, літератор оповів не лише про переміни в суспільстві, а й про екологічні проблеми, пов'язані із життєдіяльністю людей, технічним поступом. Герой новели «Vismajor», Сергій Дмитрович, негативно ставиться до новацій: «Люди нищать усе, занастали і степ, і його красу, пустили бігати тут те страшидло (потяг. – В. П.) <...>, порозлазилися по всьому степу з своїми смітниками та винищили усе інше створіння...» [4, с. 201].

Але степ, що постійно оновлювався, мало змінювався. Через це він змальований символом безлюдності, глушини, де жити в усі часи було важко. Формуючи образ степу, увиразнюючи концепт «Небезпека», прозаїк говорить про минуле, коли «од степів неспокій був» [4, с. 79], переховування в малозалюднених нетрях гайдамаків, які «обмежувалися <...> дрібним грабуванням» [4, с. 273]. Наголошуючи на соціальній нерівності, чварах, історичних, природних процесах, він інтенсифікував і концепт «Лихо», що прочитується в епізодах про закріпачення козаків («Пани й люди»), пожежі («Ворохобня», «Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича»), пограбування комуни, страту комуністів («Ворохобня»), спалення економій, убивства («Гинуть мрії»), посухи («Хроніка Гречою») тощо.

У творах степ змальований центром світу, життя, формування хліборобських традицій, збереження пам'яті про минуле. Його частина – власність персонажів. Причетність до нього земляків Володимир Леонтович увиразнив займенниками, тому вжив такі мовні форми, як «по наших степах», «на вашому степу», «мій степ», «на своїх степах», «батькового степу», «на панському степу».

Концепт «Власність» автор увиразнив не лише зазначеними вище словосполученнями, а й розповідями про придбані персонажами частини орної землі, що звалися «степки». Найяскравіше ця особливість виявляється в повісті «Пани й люди», оповіданні «З життя моєї баби».

У творах степ – не лише власність, а й місце праці, тому літератор створив образи персонажів, підкресливши таку рису їхнього характеру, як працьовитість, а також бажання реалізувати себе. Активними зображені і власники маєтків Олександро, Гриць («Пани й люди»), Демид Мехтодович («Ворохобня»), Михайло Павлович («Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича»), Катерина Степанівна («З життя

моєї баби»), і прості хлібороби Редько Стукало («Ворохобня»), Галька, Павло, жниці, косарі («Пани й люди») тощо.

Також Володимир Леонтович наголосив, що для хліборобів важливим є не лише бажання і вміння працювати, а й перейняті від предків досвід, знання, таємниці землеробства. У повісті «Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича» поміщик Михайло Павлович радить синові придивлятися до землі, спостерігати за природними процесами, що підкажуть, де який хліб варто сіяти [4, с. 23]. Саме так навчав батько, Микола Павлович, Володимира Леонтовича азів рільництва, що й було охудожене ним згодом. Варто додати, що в інших творах літератор також опрацьовував мотив власної причетності до степу, хліборобства, наприклад, у новелі «Vismajor» створив автообраз Василя Даниловича. Переконаємося, що концепт «Власність» тісно пов'язаний із концептами «Працьовитість», «Знання», «Досвід», котрі структурують літературему «Степ».

Олітературнюючи власні знання про рідний край, Володимир Леонтович створив образ степу як місця, де відбуваються різноманітні події, – бродять, бігають, працюють, полюють, усамітнюються, відпочивають, навчаються, розважаються, носять корогви персонажі, палає вогонь, знаходять мерця тощо. Тому його функція переважно інформаційна.

Уявлення прозаїка про степ змінювалося із життєвим досвідом, тому в повісті «Абдул-Газіс» події відбуваються в «дейламських» (очевидно, кримських) просторах, у творі «Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича», новелі «Vismajor» – не лише в полтавському, а й катеринославському обширі, що змальовані детально.

Охудожений образ степу значно складніший, деталізований типовими топосами, локусами, увиразнений пейзажними малюнками, завдяки чому індивідуалізується, розрізняється. Так, «безкрайї, спалений сонцем» південний степ розташований у передгір'ї; навесні він зеленів оксамитовими травами, а влітку «половів, наче глиняна пустеля»; на порепаній землі ріс молочай, дикий мак [3, с. 325]; жителі окультурювали його, створюючи «сади, арики, степи, міста, закрашені стрункими мечетями і баштами...» [3, с. 301–302]. Ці деталі вказують на зображення кримського степу, названого дейламським.

Східно-катеринославський степ у творах Володимира Леонтовича також змальований по-особливому. Це безкрайї малозалюднений простір, ознакою якого є «горбуватий краєвид», «червоні глеюваті, крейдяні білі й сіруваті шпилі», бідна вигоріла рослинність, «прозоре та розпечене» повітря, Донець, дубовий гай, жовті піски [5, с. 57]. Змалювавши його в повісті «Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича», автор зізнався, що віддає перевагу полтавській рів-

нині, укрітій «яскравою рослинністю, з повітрям, пронизаним ніжним та лагідним блиском, з м'якими барвами небосхилу...» [5, с. 57]. Однак це не завадило йому в новелі «Vismajor» увиразнити образ катеринославського степу весняним і осіннім красвидами, завдяки яким підкреслено красу, а також безмежність.

Доповнюють літературему «Степ» пейзажі лубенської рівнини в різні пори року, що виконують роль місця дії персонажів, тла, на якому розгортаються події. Часто змальована природа увиразнює настрої персонажів, тому є засобом психологізації. Її красу, неповторний вигляд Володимир Леонтович створив за допомогою епітетів, порівнянь («зелені... степ», «жовтаво-зелено-сірий степ», «по темних... степах», «вигорілими степами», «степи, як дим, скрізь довкола сивіли», «рівний, як стіл, степ»).

Пейзажі лубенського степу створено переважно в повістях, тому вони розлогі, увиразнені палітрою кольорів, ускладнені безліччю деталей, передовсім топонімами, гідронімами (Клепачі, Сула, Хорол), топосами, локусами (залізничні станції, ріки, могили, долини, озерявини, балки, яри, садки, хутори, гаї, скирти, пеньки, пущі, криївки, чорний ґрунт), рослинами (терен, глід, бузина, шипшина, бур'ян, молоде дерево) тощо. Варто додати, що під впливом змін у суспільстві відбувалося переосмислення простору, тому Володимир Леонтович зобразив не лише хліборобські, а й промислові пейзажі. Так, у новелі «Vismajor» створив образ окультурюваного людиною простору, де будується завод.

Отже, літератураема «Степ» у творах Володимира Леонтовича формується під впливом його хліборобського світогляду, знань, досвіду, ґрунтується на уявленнях нашого народу, письменників-попередників, передовсім романтиків, про рівнину. У ній прозаїк відтворив особливості однойменного етноконцепту, зобразивши великою територією, свідком минулого, місцем праці, власності, рідше – відпочинку, смерті, лиха, небезпеки. Важливими складниками літератури «Степ» є концепти «Безкорисливість», «Власність», «Воля», «Досвід», «Життя», «Занепад», «Знання», «Країна», «Минуле», «Неволя», «Обман», «Оновлення», «Правда», «Праця», «Працьовитість», «Прибуток», «Родина», у яких акумульовано культурно зумовлені знання з історії нашої держави, розвитку степу, буднів осілих козаків, діяльності лубенських селян і членів родини Леонтовичів, а також сучасного авторові процесу занепаду аграрного степу, перетворення на аграрно-промисловий. Тому степ асоціюється з країною, місцем життя і праці, боротьби за свободу і правду, поневоленням, плеканням хліборобських традицій, збереженням пам'яті про минуле. Доповнюють аналізовану літературему художні образи лубенського (полтавського), східно-катеринославського, дейлам-

ського (кримського) степів, увиразнені пейзажами, типовими подробицями, притаманними топосами, локусами. Вони виконують функцію місця дії персонажів, тла, на якому розгортаються події, а також є засобами психологізації.

Література

1. Донцов Д. Микола Хвильовий / Дм. Донцов // Твори в п'ятьох томах / М. Хвильовий. – Нью-Йорк, Балтимор, Торонто : ОУП «Слово», УВ «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1986. – Кн. 5. – С. 439–463.
2. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 704 с.
3. Леонтович В. Зібрання торів : у 4 т. / Володимир Леонтович. – К. : Сфера, 2004. – Т. 1. – 356 с.
4. Леонтович В. Зібрання торів : у 4 т. / Володимир Леонтович. – К. : Сфера, 2004. – Т. 2. – 356 с.
5. Леонтович В. Зібрання торів : у 4 т. / Володимир Леонтович. – К. : Сфера, 2005. – Т. 3. – 336 с.
6. Лотман Ю. Проблема художественного пространства в прозе Гоголя / Ю. М. Лотман // Избранные статьи в 3 т. / Ю. М. Лотман. – Таллин : Александра, 1992. – Т. 1. – С. 413–447.
7. Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. Борис Грінченко. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 4. – 564 с.
8. Словник української мови : в 11 т. [ред. кол. : І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 9. – 916 с.
9. Слухай Н. Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні / Н. В. Слухай, О. С. Снітко, Т. П. Вільчинська. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2011. – 367 с.
10. Ткаченко І. Топос степу в новій українській літературі (проза) : автореф. дис. ... канд. філол. н. : спец. 10.01.01 – «Українська література» / І. А. Ткаченко. – Кіровоград, 2009. – 22 с.
11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – Прага : Україн. громад. видавн. фонд, 1931. – 175 с.

Volodymyr Podryga

«NOW HERE THE STEP IS SI LOOKING GREEN»: STRUCTURE AND SEMANTICS OF LITERATUREM «STEP» IN VOL. LEONTOVYCH'S PROSE

Art evolution, structure and semantics of literaturem «Step», that is a part of unrepeated art world picture of writing heritage of Ukrainian literator Volodymyr Leontovych is disclosed in the article. On his art works examples it is ascertained that literaturem is traditional art image in which are embodied any mentality-culture signs (images, archetypes, universalities, stereotypes, con-

cepts, ideologems, symbols et.s.). As any other Ukrainian writer he originally perceived, pictured and modeled the world around with descriptive-expressive means depicted peoples, objects of environs and socium, phenomenon's of nature, versions of historic past and contemporaneous with him life of his compatriots. In addition to this he appealed to the people memory incarnated in folk-lore and writers writings and represented much constants of national culture, giving to them new sense shades and interpreted and generated mites, ideologues of his time as well. The authors resting on folk-lore sources, Ukrainian literature, first of all his predecessors works, his own observation, knowledge made art version of literaturum «Step», profited it by ethnoconcepts «Nature», «Field», «Farmstead», «Family», «Possessions», «Course of

time», «Will», «Past time», which are peculiar for ethnic and national mentality of our people. It is structured with ethnoimages, archetypes, universalities, symbols as well and has folk-lore, mythological, literature pretext. This attests that authors world-outlook was akin to collective conscience of the Ukrainians, that his creative power developed accordingly to oralpoetic and literature traditions and is important for readers and investigators because is a source of individual authors style sectors and development peculiarities of national writings, history, culture, spirituality of our people learning.

Key words: literaturum, ethnoconcepts, step, mentality, Volodymyr Leontovych.

Надійшла до редакції 17.11.2019 р.

УДК 821.161Фащенко:929:001.89

Валентина Саєнко

НАУКОВА ТВОРЧИСТЬ ЯК MODUS VIVENDI ПРОФЕСОРА В. В. ФАЩЕНКА

Працю присвячено осмисленню наукових досягнень у поступі україністики як спеціальної галузі сучасної філології лауреата Шевченківської премії професора В. В. Фащенко. У підґрунтя дослідження покладено ідею теоретичної значущості думки-судження – філософії чину (вчинку) (М. Бахтін).

Артистизм і повнота уваги до історії творів і їхніх авторів є сутністю наукового світу Професора, якому Бог подарував ясність мислення, проникливість у прихований світ речей і «словопівство» (за власним його означенням, висловленим на 70-літньому ювілеї 5.01.1999 р.); у якому парадоксально зійшлися радість єднання з усіма, кому це слово було подароване, і смуток підсумку. По-особливому чіткий і організований, Василь Фащенко вмів шанувати лад у собі й культивувати його у своїх учнях, бути «натягнутою струною», на якій обов'язково прозвучить гармонійна мелодія, сповнена багатозначного смислу, щедро переданого іншим.

Ключові слова: персоналізована історія науки, Одеська літературознавча школа, наукова творчість як спосіб життя, В. В. Фащенко.

Василь Васильович Фащенко і як людина, і як учений, 90-ліття із дня народження якого припало на 2019 рік, був наділений багатьма чеснотами, світло від яких продовжує еманувати двадцять літ після тра-

гічного завершення його земного життя. І віриться, що енергетика добра, знань і творчих прозрінь, закладена в його літературознавчих працях, ще довго й продуктивно відлунюватиме в сучасних та наступних розробках актуальних питань україністики, зокрема історії та теорії літератури, і компаративістики (і не тільки).

З багаторівневого комплексу проблем, пов'язаних з особистістю й науковим спадком відомого вченого, одного з яскравих представників, фундаторів та патріотів у професії дослідника-філолога знаної в Україні й за її межами Одеської літературознавчої школи, нереально, як здається на перший погляд, виділити домінуючу, наділену універсальним характером, чесноту. Та так тільки здається, бо простежується генеральна лінія в житті та творчості професора – своєрідний ключ розуміння його феномена результативного й інтенсивного сходження на вершини науки та здобуття власної інтелектуальної ніші в україністиці – багатогранно й контекстуально осмислена теорія та історія української класичної літератури, особливо ж періоду ХХ ст., на долю якої випало чимало, часто-густо смертельних, випробувань.

У чому ж полягає цей вітальний і водночас універсальний спосіб Василя Васильовича *жити в науці, задля науки*? Які спонуки рухали його свідомістю й підсвідомістю, щоб упродовж усього твор-

чого життя так наполегливо, системно й ефективно працювати? Чи ж тільки селянське загартування йт-рудове виховання в багатодітній родині?!

І цей ключ розуміння цілісної посвяти праці «словопивства / слововісництва / слововиливання», за авторським виразом (утілений у неологізмі, складеному з двох коренів зі значенням «*пити / випивати слово*, його різноманітні семантичні варіації»), сформульованим на урочистій вченій раді філологічного факультету на честь його 70-літнього ювілею (початок січня 1999 р.) (див. [13, с. 36]), можна і слід означити класичним виразом з латини: наука як *modus vivendi*, цебто наукова творчість професора Василя Васильовича Фащенко, Учителя з великої літери багатьох поколінь філологів широкого профілю як *спосіб жити саме так* – повноцінно, самозречено, самовіддано в обраній справі, – а не інакше. І при цьому в усіх складних життєвих і творчо випробувальних ситуаціях, які випали на його долю, залишатися людиною демократичною, толерантною, налаштованою на діалогічне спілкування, починаючи від студента-першокурсника до метра-науковця й відомого письменника чи лишень талановитого початківця.

У чому ж полягає секрет результативності довгого продуктивного життя Василя Васильовича в гуманітаристиці та ще й із таким високим коефіцієнтом корисної дії, зумовленим свіжістю ідей та актуальністю і вдалістю форм їх розробки? Відповіді на ці запитання є **метою** публікації.

І тут треба передусім підкреслити, що професор В. В. Фащенко слідував біблійному принципу: з юних літ відчувши власне покликання, не закопав у землю свій талант, а огранив його і довів до творчої віртуозності та блиску. Через те його широкоспектральні наукові праці й передусім монографії, більші чи менші екзерсиси, усні виступи, численні лекції й практичні заняття, навіть така буденна справа, як засідання кафедри та вченої ради, далеко відбігали від сірої каламуті. Тим часом нагадували насичене мудрими думками й свіжими інтелектуальними висновками театральне дійство, у якому кожен зі слухачів ставав активним співучасником, долучаючись до творчої лабораторії талановитого лектора, котрий щедро ділився своїми знаннями не лишень із молодими поколіннями філологів. Тому-то різноманітні виступи Василя Васильовича, його праці, сповнені новаторськими ідеями й пошуком кореня квадратного зі спостережень над художньою природою передусім талановитих, а не графоманських літературних текстів, давали поживу для розуму й естетичну насолоду.

І такі високі оцінки аж ніяк не просто суперлативи на адресу улюбленого університетського Викладача багатьох студентів, а результат довгорічних спостережень за багатогранною й успішною аудиторною, позааудиторною та науковою працею відомого вченого.

Сутність обраного професором В. В. Фащенко *modus'a vivendi* полягає передусім у гармонії із собою, гармонії зі справою, якій присвячено життя, а значить, у злагоді з близьким і дальнім оточенням, з навколишнім світом, у якому пасіонарна рівновага, духовна й душевна спорідненість – наріжний камінь особистої екзистенції, що вимірюється критеріями моральних чеснот, які прокладають шлях усім іншим якостям буття та забезпечують гідність тривання в часі і просторі культури (в широкому значенні слова) та його реалізації у професійній діяльності.

Показово, що аура, яка оточувала Василя Васильовича в родинному колі, у кафедральному, факультетському, університетському середовищі, у численних наукових перехресних стежках багатоманітної комунікації, визначалася увагою й шаную до кожної людини, інтелектуалізмом й інтелігентністю, без яких йому, переконана, було важко й неможливо дихати. Через те його різноманітні екзерсиси були сповнені озоновим повітрям, яке давало розкрилля думкам та емоціям, сугестивно впливаючи на студентів, аспірантів, колег і навіть опонентів. Думаєте, їх не було у Василя Васильовича?

Звісно, були – ті, що не сприймали широти і глибини його ерудиції, підкресленого оприявлення його національного первня, як і тих опонентів, у котрих викликала заздрість не суконне, а вишукане, метафоричне мовлення вченого, насичене семантичним багатством й естетичністю звучання, прикметне для його книжок і численних наукових публікацій та усних виступів.

Недаремно один з улюблених виразів Василя Васильовича – «*єдність різноманітності*» та поширене ключове слово «*діалог*», які виносили на поверхню суспільного й наукового життя внутрішню структуру його оригінальної творчої особистості.

Глибокий підтекст і асоціативну широту вкладав Василь Васильович у поняття «діалог», яким він часто оперував. Та чи не найсокровенніший сенс полягав у розшифровці, що вияскравлювала формулу його *modus'a vivendi*, – органічне й нерозривне поєднання двох видів діяльності: наукової та педагогічної, у яких він реалізував себе якнайкраще, виховавши якісну школу талановитих учених.

І таки справді: запорукою й видимим успіхом у цій конкретній справі атемпорального діалогу, яким живилася вся творча діяльність професора, є вихована ним плеяда талановитих послідовників – генерація науковців, здатних удихнути нове життя в розроблювані вчителем ідеї, долучившись до випрацюваного ним темарію, і так продовжити й розвинути їх.

Володимир Панченко як один із талановитих учнів та послідовників професора не дарма в книжці «Одеський характерник професор Фащенко», присвяченій і підготовленій до 90-річчя Вчителя, підкреслив саме цю властивість героя публікації,

зіславшись на його автокоментар: «Вже значно пізніше, у своєму останньому інтерв'ю, В. Фащенко так коментував цей симбіоз суто наукового й педагогічного компонентів у своїй роботі: “Думку, хоч якою була, можна було перевірити, тільки дивлячись в очі слухачів. *Це унікальна лабораторія для наукових студій*. І тим, хто цього не знає, не варто писати посібники студентам – для них ті писання залишаться сліпими і глухими. *Бо момент істини – у діалозі*” (курсив мій. – В. С.)» [18, с. 3].

Саме такого типу нескінченна розмова між двома сподвижниками праці – Василем Васильовичем та Володимиром Євгеновичем, – розпочата ще у студентські роки майбутнього професора Панченка, увінчалася питомими успіхами на користь розвитку філології як в Одеському університеті, так і в Україні та за її межами. Тим часом науковий доробок талановитого учня, складений із розумних книг, статей, численних виступів як відомого критика, заслуговує на спеціальну працю, йому присвячену.

І хоч вислів про діалог як квінтесенцію універсальної форми спілкування між людьми, суспільствами, країнами, науковими школами тощо було сформульовано вже наприкінці життєвої дороги вченого, та цим принципом В. В. Фащенко керувався впродовж усієї творчої діяльності і як Педагог, і як Науковець.

Відома стара істина, що вчитель живе у своїх учнях, якнайкраще прикладається до наукової школи В. В. Фащенко. Недарма В. Панченко виніс на титул книжки «Одеський характерник професор Фащенко» епіграф-мотто «Усі ми – тільки учні й вчителі», запозичений із «Думи про вчителя» Івана Драча [4, с. 3].

Діалогічна взаємодія між учителем і учнями проявлялася в повазі до іншої, зокрема й неприйнятної для нього думки; у здатності стати на позицію Іншого; у толерантній реакції на критику, що помічаємо, наприклад, у стабільних стосунках між завідувачем кафедри Василем Фащенко і його учнем – аспірантом, а потім доцентом Михайлом Стрельбицьким, особливо ж після того, як молодий науковець-максималіст, прагнучи підняти планку української критики, на сторінках республіканського журналу «Вітчизна» (1980, № 8) [8, с. 162–172] опублікував статтю «Для чого ми пишемо критику», заґрунтовану на критеріях ширшого масштабу – всеукраїнського контексту, у якій порушив питання і про особливості публікацій одеських критиків (Василя Фащенко й Нонни Шляхової). Так, у ній лаконічно йшлося про Фащенкову статтю «Енергія творення», оцінка якої, на думку Марії Максимівни Фащенко, укладачки «Бібліобліографічного покажчика праць професора», була «позитивно-полемічною» [5, с. 48].

Спокійна й виважена реакція Вчителя на контроверсійний запал талановитого Учня, від природи наділеного критичним мисленням і налаштованого на

швидке (а тому нетерпляче!) розмивання стереотипів, по вінця сповненого передчуттям майбутніх змін у гуманітаристиці, хоч часи були застійні, засвідчила мудрість керівника кафедри, який став на позицію порозуміння, вичерпавши конфліктну ситуацію, на яку чекала збурена подією факультетська спільнота.

Прикметно, що між наставником та вихованцем у цьому своєрідному діалозі право голосу молодого критика, який своїми публікаціями активно завойовував усеукраїнський журнально-газетний простір, здобуваючи власне ім'я не тільки в літературознавстві, а й у поезії, аж ніяк не було порушене та набуло цілком зрілих самостійних інтонацій, що зумовило піднесення різноманітних успіхів ще одного талановитого учня Василя Васильовича. На підтвердження задокументованих успіхів Михайла Петровича Стрельбицького, що «вийшов із шинелі професора Фащенко В. В.», слід згадати і про наявність у його науковому й поетичному доробку 400-х книг і статей, навести список отриманих ним нагород: 1) Літературна премія журналу «Дружба народів» за найкращу публікацію року (1978, через 2 роки після захисту кандидатської дисертації); 2) Республіканська літературна премія імені Олександра Білецького в галузі літературно-художньої критики (1985); 3) Літературна премія імені Михайла Коцюбинського (1989) за монографію «Проза монументального історизму: доробок Олеса Гончара» та збірку віршів та поем «Сторожовий вогонь»; 4) Літературна премія імені Михайла Стельмаха журналу «Вінницький край» (2007).

Наголосимо, що Василь Васильович як учений, котрий, глибоко зацікавившись характерологією як науковою проблемою, відкривши та широко осмисливши новий літературознавчий напрям, що здобув чимало послідовників не тільки серед одеських колег, а й у всеукраїнському масштабі, викликавши резонанс публікацією колективної монографії «Проблема характеру в літературі народів СРСР» (1977), зокрема рецензентів та читачів із Московського державного університету імені М. Ломоносова, тонко й тактовно враховував характеристичні особливості поведінки співробітників. А тому зважав, наприклад, на «їжакуватість» характеру Михайла Стрельбицького, поведінка якого відзначалася чи не найважливішою захисною функцією – властивою йому іронічністю, тож оцінював цю рису характеру свого учня, що позначилася на його діяльності, позитивно, водночас солідаризуючись із думкою столичного вченого, яку навів Віктор Мельник у статті «Добра іронія долі (До 65-річчя від дня народження М. П. Стрельбицького)»: «Іронічність – супутня ознака інтелектуалізму, а отже, вести мову про лірику Стрельбицького – це, за словами літературознавця В. Моренця, “означає передусім говорити про поезію інтелектуальну”. Сюди слід ще додати віртуозність у

володінні версифікаційною технікою, яка дозволила йому згодом освоїти такі надскладні жанри, як паліндроми чи акросонети» [3, с. 160]. Так само іронічною була й літературознавча продукція та виступи М. Стрельбицького-критика, таким було і його повсякденне спілкування. На тлі завжди усміхненого, ліричного, м'якого Володі Панченка Мишко мав інший вигляд, та це лишень додавало багатства відтінків життю кафедри й факультету. І для того, щоб ще один вітальний принцип – *єдність різноманітності*, якого В. Фащенко дотримувався як дослідник різноманітних текстів українських і зарубіжних письменників, на «відмінно» спрацював і в цій конкретній ситуації, було зроблено чимало. Тим часом його вихованці отримали важливий урок від свого вчителя, як і вкрай потрібне щеплення від хвороби нетолерантності й вивичення власного «Я».

Що урок був добре засвоєний, продемонструвало подальше життя в науці його учнів, які завжди пам'ятали, з якої школи вони вийшли, якій школі завдячують своїми успіхами, мало-помалу вибудовуючи своєрідну фащенкоану – колективний цикл статей про наукові здобутки Вчителя, системно осмислюючи його внесок як літературознавця у розвиток вітчизняної україністики. Як аргумент слід навести такий приклад: у поліграфічно вишуканому виданні книги «Слово про Василя Фащенко: продовження діалогу», упорядкованому й підготовленому до друку рідними вченого – дружиною Марією Максимівною та донькою Ярославою Василівною Машаровою, цілісно представлено колективний портрет видатного науковця, зібраний із літературознавчих розмислів про Вчителя вихідців із його філологічної школи (чи не найбільше публікацій тут – Анатолія Колісниченка, Володимира Панченка, Михайла Стрельбицького) та свідчень про нього таких відомих критиків і дослідників, як В'ячеслав Брюховецький і Євген Баран, Віталій Дончик і Володимир Брюгген, Леонід Новиченко й Максим Рильський, Валентина Соболю і Борис Дерев'яно та ін. (див. [7]).

Прикметно, що провідну роль у тому, якою формувалася нова генерація критиків, літературознавців, відігравав науковий керівник, адже, поводячись із молодшими кафедрами нарівні, беручи до уваги своєрідність їхнього психотипу, завідувач кафедри В. В. Фащенко володів даром створення й підтримки здорового клімату злагодженої творчої праці та здорової конкуренції. Позитивним наслідком закладеного в життя принципу діалогічності єдиної в Україні кафедри літератури ХХ віку і літератури народів СРСР, продуманого / здійсненого її засновником і керівником, є встановлення зворотного зв'язку та руйнування кордонів між «вищими» й «нижчими» за рангом її членами – тими, що були з дня її заснування (1972), і тими, що прийшли пізніше.

Так, ще один учень професора В. Г. Полтавчук, який, ставши членом кафедри 1987 р., разом із дружиною Василя Васильовича мовознавцем-доцентом Марією Максимівною чимало зробив для оприлюднення ненадрукованих праць з особистого архіву професора й републікації в новому форматі вже відомих актуальних екзерсисів науковця, що, безперечно, впливає та впливатиме на динаміку сучасного літературознавства та сприятиме підтриманню доброї пам'яті про дослідника шляхом уведення в науковий обіг питомих його ідей та здобутків.

До таких принципово важливих книг належить збірник вибраних праць «У глибинах людського буття: літературознавчі студії» (2005, серія «Бібліотека Шевченківського комітету»), упорядник та автор вступної статті «Ріка, що єднає століття» до якого – Василь Полтавчук. Крім того, його перу належить ціла низка публікацій, присвячена творчому доробку відомого професора, з-поміж яких найпоказовіші «До 75-річчя від дня народження професора В. В. Фащенко: літературознавчий небовид професора Фащенко В. В.» (2004), ««Если каждый из нас...» (про перерахування В. Фащенкою частини Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка у Фонд миру)» (1986), «Названий батько» (2000), «Український історичний роман в оцінці професора В. В. Фащенко» (2000), «Василь Фащенко: літ.-крит. нарис» (2012) тощо. У них досліджуються уроки Вчителя, його талант дослідника і педагога та миттєвості незабутніх зустрічей.

Як одна з перших аспіранток професора, авторка цієї публікації також вийшла з добротної шинелі Василя Васильовича, ступивши на шлях дослідниці-україністки, що у своїх наукових студіях завжди відчуває за плечима Одеську літературознавчу школу в її найкращу пору, коли на кафедрі української літератури працювало шість докторів наук, які активно збагачували філологію новаторськими й актуальними книжками та різножанровими екзерсисами. Тому-то було в кого вчитися одержимості в науці, ще й на кращих зразках глибокого проникнення у сферу естетичних і поетикальних властивостей поетичних, драматичних, прозових художніх текстів, успадкований од Василя Фащенко й інших талановитих університетських Учителів принцип *semper tiro* подовжувати практикою власної педагогічної роботи.

Щоб не загубити дослідницький потенціал, зосереджений у працях професора, та подовжити життя розроблених ним актуальних літературознавчих тем / ідей із метою їх уведення в науковий обіг, уже в перший по його смерті 1999–2000 навчальний рік в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова було розроблене й уведенне В. П. Саєнко в курсі «Історії української новітньої літератури» спеціальне практичне заняття «Українська словесність в Одеському державному університеті. Наукова спад-

щина професора ОНУ Фащенко В. В. як шаблі до істини в осягненні української словесності» (4 год.), під час якого четвертокурсники вивчали праці вченого, зокрема з питань літературної характерології, теорії й історії новели, і водночас вчилися активно застосовувати їх у своїй науковій роботі. Відкриті щорічні практичні заняття, у яких брали участь і викладачі з різних кафедр, і випускники попередніх років, перетворювалися у своєрідні філологічні свята. Така практика знайшла підкріплення й розвиток не лишень у перших «Фащенківських читаннях», проведених улітку 2000 р., а й у наступних, останнє з яких (2019) було ювілейним, тому особливо пам'ятним. Прикметно, що на конференційних засіданнях із цікавими доповідями виступали й одеські науковці, і вчені з усієї України (як, наприклад, на перших читаннях із ґрунтовною доповіддю виступив академік В. Г. Дончик з Інституту літератури НАНУ).

Проаналізувавши літературознавчий досвід Василя Васильовича, орбіти пізнання й інтерпретації ним краси художнього Слова, у статтях «Науковий світ професора В. В. Фащенко в контексті українського літературознавства 2-ої половини ХХ віку», «Наукові здобутки професора Фащенко В. В. в контексті україністики межі тисячоліть», «Поезія думок і почуттів» (див. [6; 7]), Валентина Саєнко осмислила непересічність складників сутності наукового світу вченого. Серед них – ясність мислення, проникливість у прихований сенс речей і глибини семантики Слова, засновані на ідеї Михайла Бахтіна про теоретичну значущість думки-судження, що перетворюється на філософію чину.

Вельми важливо, що характеристичними ознаками властивої професорові діалогічності були шана й увага до попередників і науковців-сучасників, які зробили свій внесок у розв'язання актуальних проблем теорії й історії української та світової літератури котра полягала як у вивченні їхнього досвіду та посиленнях на їхні праці, ідеї, важливі положення, так і у видимій і невидимій толерації під час полеміки та висловлення критичних суджень на їхню адресу.

На підтвердження цієї тези варто навести думку В. Панченка з книжки «Одеський характерник професор Фащенко», у назві якої доречно й зі знанням справи обіграно ключове слово «характерник», у якому увиразнюється алюзія не стільки на поведінкову модель, скільки на відкриття й популяризацію Василем Васильовичем такої домінуючої й успішно розроблюваної ним літературознавчої проблематики, як «Характер у літературі та особливості характеротворення в різні культурно-стилістичні епохи», що починалася з приватного, здавалося б, дослідницького зацікавлення темою, а потім переросла в продуктивну й відому у всеукраїнському масштабі наукову школу, матеріалом для студій якої було, крім

української, доволі широке коло літератур, що дало змогу піднести на новий рівень важливі аспекти взаємодії літературознавства із психологією й соціологією та увінчалось ще однією створеною ним формою діалогічності – філологічних дисциплін із суміжними науками.

«Читаючи В. Фащенко, – підкреслював В. Панченко, – постійно бачиш його увагу до дослідницької думки попередників: він аналізує великий масив праць, щоб, зрештою, прийти до синтезу, до оптимального формулювання найсуттєвішого. Цей процес можна було б назвати пошуком і добуванням “нектару”, себто квінтесенції думки – задля того, щоб складне й часом заплутане сказати просто і ясно.

Ясність мислення й вислову, вміння узагальнити, добути “кубічний корінь” з великого за обсягом матеріалу, додати до відомого нову грань, культура стилю з його тяжінням до образності, інколи навіть пафосного ладу, напевно, так чи так пов’язані з великою аудиторною практикою Фащенко-педагога. По суті, всі його книги, починаючи з перших, “пропущені” через студентські аудиторії, через спецкурси й наукові гуртки. На них немає того, що можна було б назвати “академізмом заради академізму”. Дослідницькі завдання легко підпорядковувалися педагогічним потребам. Викладацька ж робота йшла на користь науковим студіям. Лекції Василь Васильович читав усмак, вони не були для нього якимось обтяжливим обов’язком, “писані слова” були в ладу зі словами усними – такий собі “закон сполучених посудин”!» [4, с. 14].

Виникає резонне питання, якою, врешті, була еволюція його творчості, наскільки рівним було його життєве прямування, чи були періоди ретардації та наукового уповільнення діяльності?

Звичайно, без цього не обійшлося. І професор В. В. Фащенко охарактеризував сам один із таких етапів (на превеликий жаль – прикінцевий) своєї творчої еволюції періодом «думання», нарощення енергії нового інтелектуального потенціалу, а не активного продукування / написання статей, книг, публікації друків, як і оновлення методологічних підходів на місці руйнування застарілих радянських кліше й ідеологем, що проникли в усі шпарини підзвітної тоталітарній владі підрадянського літературознавства. Це був час інтенсивного звільнення від пут ідеологічної заангажованості у сфері культури й науки, притаманний усім людям, які мислять.

Властивий Василеві Васильовичу період думання припадає на час української незалежності – 1990-ті роки, коли впала «залізна завіса», котра відгороджувала Україну як підневільну частку СРСР від цивілізованого світу й надбань діаспори; коли відкрилася низка архівів, повернулися до нас заборонені українські письменники й репресовані книжки, коли

потік українознавчих студій із вільних джерел, зокрема й емігрантських, улився в національну культуру.

Цілком закономірно, що відкрилися очі не тільки в одеського професора на табуовані радянською ідеологією теми й тексти, – почали докорінно змінюватися інтерпретаційні наукові моделі, війнуло незашореністю й незаангажованістю осмислення літературного процесу України в усій діалектичній складності та повноті.

Тому-то Василь Васильович активно включився у процес перепрочитання відомого й відкриття незвіданого, не зупиняючись на досягнутому, узявши на озброєння новаторські підходи до розуміння й осмислення традиційних / нонтрадиційних художніх і наукових текстів із метою віднаходження продуктивніших координат в оцінках культурного ландшафту України ХХ ст. – тій галузі літературознавства, у якій він зробив чи не найбільше як учений високого класу.

Будучи свідком того, як жадібно він учитувався у твори І. Багряного, М. Хвильового, поетів-неокласиків (зокрема М. Зерова й М. Драй-Хмари), У. Самчука, В. Винниченка, Б. Антоненка-Давидовича, Д. Фальківського та багатьох інших репресованих / заборонених митців; як жадібно сприймав і вивчав журнальну й газетярську періодику 1990-х рр., наповнену новою інформацією з раніше заборонених і недоступних джерел; із яким пієтетом слухав лекцію Юрія Шереха-Шевельова – прибульця з Америки в стіни Одеського національного університету – про особливості мови Івана Котляревського, не можу не підкреслити спостережену видимому мову його душі, що розкривала велетенську роботу мислі та почуттів, спрямованих на рішуче вдосконалення своїх знань, на відкриття нових горизонтів ув україністиці.

Переконана, що цей період думання – активний процес освоєння нових пластів української літератури та її місця у світі – тісно пов’язаний, по-перше, із продукуванням статей, а по-друге, увінчався б не однією цікавою і талановитою книжкою, підручником чи низкою актуальних новаторських публікацій про вітчизняну культуру ХХ ст., сповнених ідеями діалектичного трактування тих естетичних явищ, які довгий час спотворювала або ігнорувала радянська ідеологічна машина й заснована на її засадах школа літературознавства.

Щоб довести це, зупинюся на кількох моментах, які переконують, що у відомого талановитого дослідника, лауреата премій імені Олександра Білецького та Державної Шевченківської премії (1985), інтенсивно визрівав задум створити новий вишівський підручник з історії української літератури ХХ ст., на протипагу тому, що було зроблено в підручнику «Українська радянська література / за ред. П. П. Кононенка та В. В. Фащенко» (Київ, 1979), – навчальну книгу, яка мала

бути написана на іншому (нерадянському!) методологічному фундаменті з урахуванням новітніх досягнень світової філологічної науки, без спрощень історичної і художньої правди, без визнаних дослідником помилок у попередньому виданні. Це був сміливий задум, частково втілений у статті «Митець і влада» та спрямований на заперечення декретованих правд, до яких примушували письменників, критиків, літературознавців підрадянської України, що, за слушною характеристикою В. В. Фащенко, «не могло їх не принижувати, не калічити духовно, посилюючи почуття і меншовартості, і страху. Після викриття культу особи Сталіна крайнощі ідеологічних присудів потрохи усувалися з академічних історій і монографій, але на постанови ще хрестилися, вказуючи на їх в цілому серйозне значення, оскільки вони вимагали від письменників... правди. Гіркими були щаблі до пізнання істини реальної, а не “спущеної” з верхів правлячої номенклатури, члени якої з родинами утворювали касту обраних, “кращих людей” (див. [1] країни» [16, с. 37].

Розгортаючи цю ідею про спотворену радянською ідеологією правду, дослідник не тільки усвідомив, наскільки в’їлися в усі сфери життя чорні викиди радянської партійної машини, а й удався до вкрай потрібної реконструкції картини новітнього вітчизняного літературознавства низкою своїх сентенцій, зокрема такою: «Народу не було відомо, що сталінський список “неправд” і “правд” у мистецтві перекочував зусиллями раболіпних правників до статей карного кодексу УРСР. За ним здійснювалися арешти інтелігенції, яка ставала на оборону рідного слова, національної культури. З літераторами жорстоко розправлялися навіть тоді, коли вони (наприклад, Іван Дзюба, у трактаті “Інтернаціоналізм чи русифікація?”), прагнули з позицій ленінізму розкрити правителям очі на реальний стан речей в 60-ті роки, коли загроза повсюдного вмирання української мови внаслідок імперської політики стала очевидною» [16, с. 35].

Автор статті «Митець і влада», передчуваючи, наскільки непростим і тривалим буде шлях звільнення від інерції сприйняття декларованих правд, нав’язуваних канонів, не тільки прагнув рішучого відкидання принципів партійності, так званої історичності тощо, а й у своїх публікаціях останнього періоду творчості відкрито, не вдаючись до інакомовлення, заговорив про нагальну потребу кардинальної зміни статусу гуманітарних наук, зокрема й літературознавства, їхніх функцій – не як обслуги владних суспільних структур.

Тому-то професор здійснив у напрямку переформування наукових стратегій справді присутні, а не лише перші кроки, подарувавши вітчизняному літературознавству питомі й актуальні праці, активно

включені у науковий обіг як у 1990-х рр., так і на нинішньому етапі розвитку україністики ХХІ ст. Це передусім «Південноукраїнський дух в літературі» (1991), «Шлях до героя» (1991), «“Чия правда, чия кривда?” Тарас Шевченко і Микола Хвильовий» (1992), «“Закоханий у вроду слів”: до сторіччя з дня народження М. Рильського» (1995), «Щаблі до істини», «Митець і влада» (1996), «Діалогічне буття жанрів» (1997), «Мій університет» (1998; серія «Времена и годы: воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета»), «Я не пишу, а думаю» (1999; ювілейна стаття в «Літературній Україні» до 70-річчя від дня народження В. В. Фащенко, яка зафіксувала перші висновки, з якими підійшов професор до круглої дати в науковому житті), «Метаморфози в українській новелістиці ХХ в.» (1999), «Про діалогічне дослідження літератури» (1999), «Земная ось Ивана (Григурка, відомого письменника, лауреата Шевченківської премії, дипломника В. В. Фащенко. – В. С.)» (1999) і посмертно опубліковані з рукописної спадщини стаття «Правда в житті і літературі» (2004) і рецензія на книгу відомого журналіста, вихованця одеської наукової школи Бориса Дерев’янка «Біля глибокої криниці» (2009) (див. [2]).

Прикметно, що цей корпус останніх прижиттєвих публікацій підкорений передовсім логіці системного вивчення штучно вилучених із літературного процесу художніх текстів, які цілком резонно вписувалися в почесний ряд як української, так і європейської культури. Так, простежуючи існування української літератури під «знаком біди» як виявом за радянських часів грубого противенства митця і влади, починаючи від творчості Тараса Шевченка за царських часів і до Миколи Хвильового в 1920-х рр., В. Фащенко залучив до сфери аналізу чимало джерел, які дали змогу вибудувати багатогранну концепцію його праці на глибинному фундаменті знань про долю талановитих письменників у шорах тоталітарної ідеології. І такий підхід був притаманний усьому корпусу публікацій 1990-х рр. – на фінішній прямій життя науковця, вони хоч і не набули форми однієї чи кількох солідних монографій або новітнього доконалого підручника з історії української літератури ХХ в. для студентів університетів і педінститутів, для школи, та становили якісний ґрунт саме для такого творчого задуму і його успішного здійснення.

Цілком імовірно, що визрівав та набирав потужності й задум створити серйозну працю (підручник чи збірник літературно-критичних есеїв) актуальної проблематики, присвячену розвитку сучасного літературного процесу України й аналізу творчості кращих його репрезентантів, серед яких знайшлося б почесне місце письменникам-вихідцям з одеського регіону.

У цій серії завершальних публікацій позначилися попередні досягнення вченого на ниві літературознав-

ства, адже пильна увага до матерії літературного й наукового тексту, вміння побачити за окремим фактом, винісши його на поверхню власних суджень, парадигмальну якість, характеризувало раніше опубліковане десятикнижжя професора В. В. Фащенко, у якому органічно зійшлися історико-літературознавчі й теоретичні підходи до вдумливого студіювання як репрезентативного корпусу текстів, так і окремих не менш показових мистецьких явищ. Так, безпрецедентне видання літературознавчого двотомника «Новела і новелісти» та «Із студій про новелу» – поживне й корисне не тільки для дослідників, а й адресоване письменникам, які скористалися можливостями набуття знань із теорії новели й оповідання, зумовило високий рівень наукової творчості вченого, який осягнув на величезному текстовому полі генезис і жанрову природу вельми складної форми з розряду малої прози.

Прикметно, що це новелістичне двокнижжя одеського дослідника стало суголосним і водночас контрастно діалогічним до ґрунтовної праці «Розвиток української малої прози XIX – початок XX ст.» (1981) відомого львівського професора Івана Овксентійовича Денисюка на аналогічну тему про специфіку розвитку української новели й оповідання на матеріалі класичної літератури – її прямування впродовж XIX ст. і на початку XX в.

Добра слава закріпилася за В. В. Фащенко як автором книг «Вибрані статті» (Київ, 1988), «Відкриття нового і діалектика почуттів: роздуми про зображення людини в сучасній радянській прозі» (Київ, 1977), «Герой і слово: проблеми, характери і поетика радянської прози 80-х рр.» (Київ, 1986), «Павло Загребельний: нарис творчості» (Київ, 1984), «Тема праці в радянській художній літературі» (Київ, 1960), «У глибинах людського буття: етюди про психологізм літератури» (Київ, 1981), «Характеры и ситуации: статьи» (Москва, 1982) та посмертно виданого збірника «У глибинах людського буття: літературознавчі студії» (Одеса, 2005). До речі, надруковані книжки В. В. Фащенко у престижних столичних українських і зарубіжних видавництвах. І це за умов, коли пробитися в друк було вельми складно та ще й у затемнені після катастрофи шістдесятницького руху 1970–1980-ті роки, що їх характеризують як період стагнації. Крім того, у таких обставинах одержавленої науки вельми складно було втримати високу планку в осмисленні літературного процесу України, твердо ведучи свою лінію дослідницької практики на засадах тверезого мислення й об'єктивних оцінок творчих здобутків митців.

До честі Василя Фащенко те, що на фінішній прямій, отримавши нову інформацію з ідеологічно незамулених джерел і провівши величезну внутрішню роботу з удосконалення власних концепцій щодо вітчизняної культури XX в., він упритул підій-

шов до створення й відтворення в широкомасштабній публікації іншої картини мистецького ландшафту України впродовж XX ст. Дивує й викликає захоплення той факт, скільки йому вдалося здійснити в цій сфері знань та як органічно він долучився до проекту Інституту літератури НАНУ зі створення 12-томної академічної «Історії української літератури від давнини до сучасності». Маю на увазі підготовлене й опубліковане видання «Історія української літератури XX віку: програма» (Одеса, 1998), у якому обґрунтовано періодизацію цього складного етапу розвитку вітчизняної культури, сформульовано мету та сучасні засади вишівського лекційного курсу, у який уведено заборонені імена письменників і репресовані твори. До речі, за цією програмою зручно викладати, а студентам – учитися. Дуже шкода, що малий тираж і обмежене поширення одеським регіоном не дозволили їй вийти за вузькі рамки, тим більш у наші дні програма потребує перевидання та значно активнішого використання.

Аж ніяк не применшуючи резонансу солідного попереднього здобутку професора в галузі фундаментального вивчення й наукової популяризації історії української літератури XX ст., куди поживніше задля розуміння та простеження еволюції знаного науковця зазирнути в систему актуальних нових думок, зосереджених у посмертно виданій праці «Історія літератури описова й концептуальна (принципи відбору й оцінки художніх явищ)» (2004).

Дозволю собі зацитувати фрагмент, показовий для розуміння методологічного й фактографічного перепрочитання історії літератури, до якої впритул підійшов знаний дослідник уже на екзистенційній межі: «У світлі (точніше у тьмі) офіційних ідеологічних настанов про класовість, про розвиток по висхідній, про небачений розквіт української культури за часів соціалізму писалися історії та підручники, які нині не витримують критики з точки зору об'єктивності.

Хіба можна було зрозуміти творче життя України 20-х років без М. Хвильового, а першу половину XX віку без В. Винниченка? Хіба можна було не бачити (в найновіших історіях), як велика мова української нації живе лише в гарних книгах, тільки в середовищі небагатьох українських інтелігентів, зникаючи під навалюю зросійщення з усіх сфер буття, навіть із села, де запанувало введене практикою начальства дивовижне малоросійське “наречіє”? Ясна річ, і розуміли, і бачили. Та не всі інтелігенти (і я в тому числі) чинили послідовний опір державному офіціозу, хоча на ниві освіти не кривили душею, підтримуючи авторитет українського самобутнього Слова, нехтуючи міністерськими програмами, які дозволяли лише урізану правду про літературу. Однак широкий доступ викладачів до всіх джерел було вміло перекрито не тільки заборонами, а й матеріальними можливос-

тями. В науковій бібліотеці Одеського університету директриса в 1946 році власноручно спалила всі твори М. Хвильового, а також книги репресованих українських письменників. Я не знаю викладачів університетів і педагогічних інститутів, які могли б одержати для роботи зарубіжні видання, не кажучи вже про відрядження за межі країни для праці в архівах (та і в наші не можна було пробитися теж). А кому колишній секретар ЦК В. Маланчук за традицією Поштишева доручав стежити за викладанням літератури? Кафедрам суспільних дисциплін, на яких було і є чимало неуків або людей, далеких від нашої галузі знань. Я й досі не можу забути свого колегу, який, приїхавши з Києва, сказав мені, що В. Маланчук велів, аби письменника на букву “Си” не вивчали. Неважко обізнаному (мій наглядчач до таких не належав) здогадатися, що мовилось на високій нараді про мемуари Ю. Смолича, зокрема про скорочені цензурою спогади “ВАПЛІТЕ і Я”.

Тепер ситуація змінилася, “наглядчачі” до слухного часу поховалися, в історію повертаються забуті – навмисне! – імена і твори, всі вимагають правди. Причому – всієї.

А де вона, ота вся правда?

Скажімо, у відомому памфлеті В. Сосюри “Неокласикам” сказана вся правда про це угруповання митців чи частина, чи й крихітки немає? А в щойно надрукованому “Щоденнику (1924–1928)” неокласика Михайла Драй-Хмари (Слово і час. – 1990. – № 1), де мовиться про наївну дегенеративність, безпринципність, халтурність В. Сосюри?

На чьому боці правда – П. Тичини з віршем “Партія веде” чи М. Хвильового з повістю “Іван Іванович”, де показані процеси переродження в партії?

Хто мав рацію – О. Корнійчук у “Правді”, який доводить, що українець на всі болючі питання знаходить відповіді тільки у російського брата, чи Є. Плужник у комедії “Змова в Києві”, де висміяно російський шовінізм на Україні?

Підносити одні твори, замовчувати інші, як це було досі, означає грішити проти істини.

Принцип повноти правди має реалізуватися в багатотомній академічній історії української літератури. Це завдання з багатьма невідомими і на багато років. Добре було б, якби така історія передувала нашим новим підручникам, та ба...» [14, с. 531–532].

Ця, хоч і задовга, але показова з точки зору логіки гострих міркувань В. В. Фащенко цитата висвітлює, якою складною була зміна віх для всієї української інтелігенції та які емоції вирували в їхній мислительній сфері. Цей експресивний болючий крик душі відомого вченого, який відчув власну наукову й гуманітарну, як і національну, пограбованість «соціальними батьками», як писав Микола Куліш, цей гострий (за пафосом та стилістичними параметрами!) памфлет (а

не просто дискусійна стаття!) сповнений дилемами, спрямованими на пошук чесної, неупередженої істини про покручений зигзагоподібний шлях української культури у трагічному ХХ столітті.

Памфлет цілком у дусі публіцистики Миколи Хвильового!..

І чи немає в цих гірких словах образи за культ неучтва і відсутність прав людини на знання, якими обмежувала ідеологічно заангажована радянськими постулатами система освіти та культури, приховуючи правду за зовні привабливими гаслами про рівність, честь і щастя громадян країни рад?

Безперечно, щойно наведений пасаж чи не з останньої публікації маститого й авторитетного професора, цей екзерсис Василя Васильовича на прикінцевому етапі фізичного й духовного життя гостро актуальний і нині, коли помітним стає (чи не спеціально спровокований?!) занепад і збіднення гуманітаристики й філологічної науки зокрема.

Входження Василя Васильовича у світ філологічної науки було стрімким, цілеспрямованим і результативним, бо вже на ранній стадії становлення й формування власного почерку, манери літературознавчого дискурсу визначилися не тільки генеральні теми в його інтерпретаційній базі студіювання, а й склався прискорено інтенсивний темп їх розробки, удалий початок яким було закладено в кандидатській дисертації.

Саме перша кваліфікаційна робота (після університетської дипломної) «Новела Олеса Гончара», блискуче захищена 1958 р. за активної участі першого опонента – академіка М. Т. Рильського, означала, що це не тільки перемога молодого дослідника та його наукового керівника професора А. В. Недзвідського, долання ним одного зі щаблів до вершин науки, а й перехід до нової фази формування Одеської літературознавчої школи. Через те власний успіх аспіранта перетворився в подію, що була святом для всього філологічного факультету та класичного університету (до речі, єдиного в 1950-х роках на Півдні України), бо викликала широкий резонанс і зацікавлену присутність на захисті численних представників професорсько-викладацького, аспірантського кіл та студентського молодняка, який прагнув до розширення наукових горизонтів і набуття досвіду апробації власних творчих досягнень.

Цей, здавалося б, особистий старт майбутнього професора дав істотний поштовх до зміни наукових поколінь та переходу на вищий рівень студіювання україністики на південно-українських теренах, як і творчого її піднесення шістдесятих років – другого у ХХ ст. національно-духовного Відродження.

Тоді ж визначилися головні напрями дослідницької практики молодого вченого, яким він не зраджував упродовж життя та вивчення яких постійно вдосконалював, водночас поліпшуючи тактику й стратегію їхньої розробки.

Перша генеральна проблема – *буття жанру новели* в широкій шкалі історико-літературних і теоретико-контекстуальних особливостей у генологічній системі, як і аспектів логіки її розвитку на українському ґрунті тривалістю в ціле ХХ ст. Прикметою досліджень на цю тему є органічне поєднання мікроаналізу з макроаналізом, унаслідок чого автор монографій «Із студій про новелу» та «Новела і новелісти» досяг посутнього успіху і в панорамному вивченні літературного процесу крізь призму специфіки розвитку малих літературних форм, і в дослідженні письменницьких новацій, явлених у лаконічній жанровій моделі, в основі якої лежить композиційний принцип пуанту – принцип «сокола», або «куріпки» (за І. Качуровським), запозичений із новел Дж. Бокаччо, та принцип «черепахи» як поширений прийом сюжетобудови.

Пильно вдивляючись в авторські новелістичні модифікації, В. В. Фащенко настільки глибоко занурювався в семантику тексту, підтексту й надтексту, що, аналізуючи кожне слово, наділене зображальною й виражальною місіями, відкривав ширину й висоту художньої енергетики твору, до дна проникаючи в приховані смисли. І вмів демонструвати досконалість своїх аналітичних дій у конкретному вивченні текстової матерії не тільки в опублікованих працях, а й у своєрідних, умовно кажучи, лабораторних умовах, коли, наприклад, новела «Лан» улюбленого письменника Василя Стефаника крок за кроком (точніше – за сув'яззю слів як логікою, доцільністю та вивіреністю художніх прийомів!) наочно розглядалася перед численними учасниками цього дійства в університетській конференц-залі, і вони зачаровано спостерігали за магією дослідницької майстерності. Характерно, що для почерку науковця В. В. Фащенко властивим було бережливе ставлення до цілісності художнього тексту, попри, здавалось би, необхідне його препарування на мікрочастинки, бо за ним ішло вміння досягати синтезу й органічних для системного аналізу висновків та узагальнень без будь-яких порушень внутрішньої природи досліджуваних творів, заснованої на теорії О. Потебні.

До актуального, вельми затребуваного (ще й широким колом письменників!) циклу новелістичних праць професора належить вивірена часом і разом із тим новітня літературознавча методика – типологічного зіставлення, доречно-прицільно використана В. В. Фащенко для студіювання нагальної проблеми вписаності української культури у європейський контекст, дослідження якої увінчалася оприлюдненням ексцерсисів компаративного характеру, котрі знайшли своє достойне місце в історії вітчизняної словесності. Доведений до вищого пілотажу порівняльний аналіз зразків різних літератур дав змогу науковцеві відкрити важливі, хоч і мало помітні з першого, по-

верхового погляду, закономірності й тонкощі розвитку письменства України на різних часових і просторових етапах її прямування, у багатоманітній амальгамі методів та стилів.

Досвід ученого, зосередженого на конкретній справі спеціального вивчення новелістики, починаючи з 1920-х рр. і впродовж ХХ в., переконливо доводить, що його дослідницька практика дозволила значно розширити горизонти спостережень і висновків, уникнувши обмеженості однією обраною (хай і дуже важливою!) проблемою.

Через те, фігурально виражаючись, новелістична приступка прислужилася Василеві Фащенко для порушення і розв'язання літературознавчих завдань, які зумовили вихід на питання мистецьких напрямів (методів) і стилю, що органічно виводилися зі спостережень над динамікою розвитку взятої для обсервації жанрової моделі. Це дало підстави для ґрунтовних суджень про взаємозв'язки та взаємовпливи жанру і стилю, жанру і творчого методу, які поставали у варіантах / інваріантах, у різній оптиці – конкретній / універсальній, у системному та грамотному (з погляду аргументованості й логіки) викладі думок.

Постійно підживлюючи й послідовно утримуючи творчий інтерес, знаному дослідникові новелістичного жанру і пов'язаних із ним низки актуальних питань стилю та методу вдавалося знаходити все нові й нові акценти в улюбленій проблематиці, при цьому аж ніяк не ставлячи остаточної крапки щодо вже осмисленого й відкритого, а прагнути зазирнути в перспективу. Цю природну властивість його таланту простежуємо й у посмертній публікації «Метаморфози в українській новелістиці ХХ в.», написаній лаконічно й густо – ніби за лекалами досліджуваної жанрової моделі. Тому на малій площі статті постала квінтесенція міркувань автора, по-перше, теоретичного плану: «Як сонет у поезії, новела в прозі є мірою згущення художньої енергії, яка концентрується на мінімальній площі. <...> Новелістична стислість – це наслідок зосереджуючої миті життя та особливих композиційно-стилістичних прийомів, які щільно сполучають образи, аби викликати швидкоплинний спалах думки, почуття, настрою, вичарувати цілокупне враження від душевного стану чи грані характеру дійової особи» [15, с. 463]. А по-друге, аргументовано на значному фактичному матеріалі досягнень багатьох знакових новелістів представлена типологія дивних метаморфоз, які пережила й переживає українська новела у ХХ ст.: неоромантична, імпресіоністична, неореалістична, експресіоністична, соцреалістичного типу («...адепти соцреалізму, залишивши дещо від неоромантизму, відкинули геть усе, що не вкладалося в надуману філософію оптимізму») [15, с. 465].

Вельми цікавою, пророчою і перспективною для наступних досліджень є Фащенкова характеристика різновиду постмодерної новелістики, яка демонструє величезну начитаність професора й уміння діагностувати народження й розвиток провідних тенденцій у літературному процесі новітньої доби: «Останнє десятиліття ХХ в. явило таку строкату, еклектичну картину в новелістиці, що потрібна певна відстань, аби у ній розібратися. Оскільки знято заборони – малі форми наповнилися не тільки новим вином, а й брудом. Справдилося пророцтво М. Хвильового: “...іде доба романтизму... Реалізм прийде, коли з робфаків вийдуть тисячі, натуралізм – коли конче запаскудимось життя”. І це справді так. На світ впливнула натуралістична новела, яка в минулому не посідала значного місця. Тепер же вона розпросторила і своїми метастазами вражає інші стильові розгалуження. Замість душі докладно описуються нутроші, фізіологія погвалтувань, злягань, убивств і конань (“Льох” В. Медведя, “Роза Кнукельбаум” Ю. Винничука, “Заручник імперіалізму” Б. Жолдака, “Угода” О. Ульяненка і десятки інших опусів, де самотні жінки любляться з пилососами чи з колочими акаціями).

Поруч іде так звана химерна, фантазмагорійна мала проза з відьмами і відьмаками, домовиками і загадковими людьми підземель, з котами, що перетворюються на когутів, з тарганами і хробаками, із загадковими щезненнями персонажів і грізними голосами з того світу. Одним словом розгулявся “мертвецький Великдень”, аби довести давно доведене песимістами, що життя страшне й абсурдне» [15, с. 466].

Друга літературознавча проблема – суцвіття прийомів характеротворення, спрямована на комплексне вивчення феномену героя як образу людини в художній літературі, поставлена на солідний теоретичний та історичний ґрунт, сформувала нові підходи до корінної і водночас традиційної (аж до нав’язливої застарілості) теми.

У розв’язанні цієї проблематики В. В. Фащенко пішов шляхом від індукції до дедукції, оглянувши широке коло способів творення повнокровного літературного характеру, що дало йому змогу відкрити самостійний науковий напрям. Це було своєрідне цікаве літературознавство: учений запалив серця і розум студентів, пошукувачів наукових ступенів, колег, багатьох дослідників, які взялися на конкретних творах простежувати функції таких складників характеротворення, як «звучаще» мовлення героя, різновиди й форми внутрішнього мовлення, прийоми позавербального спілкування (цебто мова жестів, рухів, постави фігури), роль і типологію літературного портрета тощо.

Підсумковими в цьому напрямі досліджень є статті «Українська характерологія», «Силует чи характер?» та «“Дерево” української художньої харак-

терології», розміщені в розділі «З рукописної спадщини В. Фащенка: задуми, плани, нотатки» книги «Слово про Василя Фащенка: продовження діалогу» [8, с. 389–397]. У названих працях зосереджено квінтесенцію розроблених дослідником типологій характерів за різними критеріями. Такий вигляд має одна з них, яка відкидає впроваджений за радянських часів категоричний поділ персонажів творів на позитивних і негативних та пропонує неперебутне підґрунтя для класифікації характерів: «...критерії *естетичні* – дійові особи митців прекрасні, потворні або плинні; *етичні* – добрі або лихі; *національні* – гідні свого роду і незрячі безбатченки; *релігійні* – діти Христа й антихристи.

У цій класифікації за моделями І. Нечуя-Левицького чи Д. Донцова, Ю. Липи чи М. Шлемкевича можна виявити сукупність рис характерів від благородних лицарів до нікчемних плаксіїв (література може виставити їх у довгих конфронтаційних шеренгах, у тому числі і як одверті полеміки між митцями, що теж є національними характерами, наприклад, В. Сосюра і Є. Маланюк).

І все ж найдоцільнішою, на мій погляд, для майбутніх дослідників може бути структура “дерева” як модель типології» [8, с. 393].

Прикметно, що дослідник у пік своєї наукової компетентності та, з іншого боку, зовнішньої розбурханості, вирування хаотичних тенденцій в українському (і європейському) суспільному й культурному житті на межі ХХ і ХХІ ст. підкорив тактичні прийоми критика стратегічним відкриттям літературознавця з його природним прагненням до систематизації знань на короткій відстані від обсервованого об’єкта аналізу. І це переконливо доводить, що в особі В. В. Фащенка гармонійно співіснували критик і «чистий» науковець, що дало гарні плоди як у його власному способі жити (*modus* і *vivendi*), так і в заснуванні та процвітанні ним створеної літературознавчої школи.

Третя проблема тісно пов’язана з питаннями характеротворення, адже в ній присутню роль відіграє темарій, присвячений аспектам *художнього психологізму*. У цьому напрямі літературознавчих студій професора мала місце, по-перше, співпраця із психологією як суміжною наукою, а по-друге – з одеськими науковцями, які інтенсивно займалися актуальною проблематикою психологізму, зокрема з працями відомого вченого-русиста Арнольда Олексійовича Слюсаря.

У цій сфері знань праці В. В. Фащенка («Художня правда як суперечність», «Правда в житті і літературі», «Південноукраїнський дух у літературі»), як завжди, виявилися на висоті. Недарма питання психологізму в літературі обговорювалися і в листуванні з такими письменниками та науковцями, як

О. Гончар, С. Журахович, Л. Новиченко, І. Чендей, М. Наєнко, В. Мельник. Та спеціальне вивчення специфіки трактування функцій психологічного аналізу професором вартує окремої літературознавчої студії, зокрема з погляду аспекту традиції та новаторства, адже ця проблема, як і попередні, про які йшлося вище, активно продовжує розроблятися не тільки вихідцями з його наукової школи.

Чимало учнів В. В. Фащенко своїми літературознавчими студіями підтвердили життєздатність ідей, продукованих і системно розроблених у працях Учителя. Та коло інтерпретацій його наукових здобутків не обмежується лише доробками вихідців з Одеського національного університету, котрі отримали могутній заряд духовної енергії під керівництвом знаного дослідника. У статті «Фащенко і фащенківське для ХХІ сторіччя» не випадково йдеться про низку свідчень присутності вченого в літературному процесі та педагогічній практиці ХХІ ст., зокрема про питомиє використання його постулату про те, що першорядним у процесі вивчення змісту твору є «етос; плюс-мінус художня майстерність письменника» [10, с. 527–528]. Фащенківський початок своєрідно відлунує в публікаціях таких відомих дослідників, як В'ячеслав Брюховецький, Володимир Брюгген, Борис Дерев'янка, Віталій Дончик, Микола Жулинський, Анатолій Колісниченко, Леонід Новиченко, Михайло Слабошпицький, Валентина Соболев, Оксана Шупта-В'язовська та ін.

На окрему увагу заслуговують вірші та присвяти В. В. Фащенко, як наприклад, М. Стрельбицького «Школа перепитувань : вірші, цикли» [12]. Підкреслюючи таку рису характеру Вчителя, як антивідчуження, поет присвятив Василеві Васильовичу своєрідний «сентиментальний», за його власним означенням, сонет:

*Людина згадками... зникає?
Людина темою стає.
Отож, про неї пам'ятає,
яка... щось якось пам'ятає.*

*Така ще істина гірка є:
Учитель учнями не є,
він їм себе передає,
себе ж то й перевитрачає.*

*Ті учні, хоч його печать,
не так натхненно учнів вчать,
то й більшає у світі скверни;
плодюче людство не встига*

*за вчителями, смог-тайга,
убивчі віртуальні терни.
Куди ти, людство, кумельга? [11, с. 458].*

Безперечно, наукова продукція професора В. В. Фащенко, створена впродовж довгого творчого життя, зокрема й на його прикінцевому етапі, гостро актуальна й нині, коли відбуваються занепад (чи не спровокований?) і збіднення гуманітаристики й філологічної науки.

Щоб підтвердити це, зішлюся на слова Ліни Костенко з її лекції «Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала» про те, що «мистецтво і наука дарують безсмертя»: в унісон із цими думками Василь Фащенко і як талановитий учений, і як людина вибудовував свій *modus vivendi*.

До наукової діяльності професора Одеського національного університету імені І. І. Мечникова добре прикладаються і слова поезії Ліни Костенко:

*При майстрах якось легше. Вони – як Атланти
Держать небо на плечах. Тому і є висота.*

Сподіваюся, що ми цю висоту і легкість дихання, натхненні Василем Васильовичем Фащенко, відчуватимемо й надалі.

Література

1. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза // М. Восленский. – Лондон, 1985.
2. Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: персоналії і факти : у 2 т. – Одеса : Вид-во ОНУ, 2018. – Т. 1 : Біобібліографічний покажчик. – С. 474–521.
3. Мельник В. Добра іронія долі (До 65-річчя від дня народження М. П. Стрельбицького) / Віктор Мельник. – Вінниця : ТОВ Консоль, 2013. – 201 с.
4. Панченко В. Одеський характерник професора Фащенко / В. Панченко. – Черкаси – Одеса : Видавець Олександр Третяков, 2019. – 180 с.
5. Полтавчук В. Біобібліографічний покажчик праць професора Фащенко В. В. / В. Г. Полтавчук, М. М. Фащенко. – Одеса : Чорномор'я, 2004. – 67 с.
6. Саєнко В. Науковий світ професора В. В. Фащенко в контексті українського літературознавства 2-ї половини ХХ віку / В. Саєнко // Слово про Василя Фащенко: продовження діалогу. – Одеса : Чорномор'я, 2018. – С. 574–585.
7. Саєнко В. Наукові здобутки професора Фащенко В. В. у контексті україністики межі тисячоліть / В. Саєнко // Історико-літературний журнал. – 2007. – № 7. – С. 6–15.
8. Слово про Василя Фащенко: продовження діалогу / упоряд. : Фащенко Марія, Машарова Ярослава. – Одеса : Чорномор'я, 2018. – 600 с.
9. Стрельбицький М. Для чого ми пишемо критику / М. Стрельбицький // Вітчизна. – 1980. – № 8. – С. 162–172.
10. Стрельбицький М. Фащенко і Фащенківське для ХХІ сторіччя / М. Стрельбицький // Слово про Василя Фащенко: продовження діалогу. – Одеса : Чорномор'я, 2018. – С. 586–590.

Valentyna Sayenko

SCIENTIFIC ACTIVITIES AS MODUS VIVENDI OF PROFESSOR V. V. FASHCHENKO

The aim of the work is to comprehend scientific achievements of professor V. V. Fashchenko, Shevchenko award winner, in the development of Ukrainian studies as a special branch of modern literature studies. The foundations of the research are represented by the idea of the importance of thought-speculation, or 'philosophy of action' (M. Bakhtin).

Creativity and full attention to the history of pieces of writing under analysis and their authors constitute the essence of the Professor's scientific world, who was gifted from God with clear mind, insightfulness in the secret world of things and "slovopyvstvo" ("word-drinking"), in his own words, that he expressed during the celebration of his 70th birthday (January, 5th, 1999), when the joy of being united with everybody who valued his words combined with the sadness of summarizing his life. Very organized and methodical, Vasyl' Fashchenko knew how to value the order in himself and raised it in his students, teaching them to be like a stretched string, on which a harmonic melody, full of meaning, will surely play and be transmitted to others.

Key words: *personalized history of science, Odessa literary school, scientific creativity as a way of life, V.V. Fashchenko.*

Надійшла до редакції 12.11.2019 р.

11. Стрельбицький М. Чому «Цикл сонети й си-луети. Велика галерея» я присвятив пам'яті В. В. Фа-щенка (спроба авторського самопізнання в жанрі) / М. Стрельбицький // Історико-літературний журнал. – 2010. – № 17. – С. 456–459.

12. Стрельбицький М. Школа перепитувань : вірші, цикли : [присвята В. В. Фащенко] / М. П. Стрельбицький. – Вінниця : Держ. картогр. фабрика, 2009. – 320 с.

13. Фащенко В. В. Виступ на Вченій раді філо-логічного факультету 5 січня 1999 р. / В. В. Фащенко // Слово про Василя Фащенко: продовження діалогу. – Одеса : Чорномор'я, 2018. – С. 35–36.

14. Фащенко В. В. Історія літератури описова й концептуальна (Принципи відбору й оцінки художніх явищ) / В. В. Фащенко // Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: персоналії і факти : у 2 т. – Одеса : Вид-во ОНУ, 2018. – Т. 2 : Антологія. – С. 530–536.

15. Фащенко В. В. Метаморфози в українській новелістиці ХХ в. / В. В. Фащенко // Слово про Ва-силя Фащенко: продовження діалогу. – Одеса : Чор-номор'я, 2018. – С. 463–467.

16. Фащенко В. В. Митець і влада / В. В. Фащенко // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 57–58. – С. 31–38.

17. Фащенко В. В. Про діалогічне дослідження літе-ратури / В. В. Фащенко // Слово про Василя Фащенко: про-довження діалогу. – Одеса : Чорномор'я, 2018. – С. 456–463.

18. Фащенко В. В. Я не пишу, а думаю / В. В. Фа-щенко // Літературна Україна. – 1999. – 7 січн.

УДК 821.161.2.09Гончаренко-94

Оксана Силка, Сергій Береговий

ФРОНТОВІ ДОРОГИ ПОЕТА ІВАНА ГОНЧАРЕНКА: КИЇВ – ОДЕСА – СЕВАСТОПОЛЬ (НА МАТЕРІАЛІ РОДИННОГО АРХІВУ)

У статті висвітлено життєвий шлях та сха-рактеризовано перші літературні здобутки україн-ського радянського поета Івана Івановича Гончаренка (1908–1988). Особливу увагу звернено на період 1941–1942 рр. – участь письменника у військо-вих діях Другої світової війни, зокрема в обороні Одеси й Севастополя. Відзначено, що життєвий і творчий досвід І. Гончаренка є цінним сегментом у вивченні історії спеціального загону українських письменників-фронтовиків. Розвідку написано на ос-нові приватних документів І. Гончаренка (спогадів, епістолярію, маргіналії), що зберігаються в родин-ному архіві його нащадків, передусім кандидата іс-торичних наук, доцента С. І. Берегового. Детально

проаналізовано мотиви воєнних подій та військових дій у творчому доробку поета.

Ключові слова: *українська радянська літера-тура, поезія часів Другої світової війни, письмен-ники-фронтовики, архів письменника, Іван Іванович Гончаренко.*

Перемогу над фашизмом у Другій світовій війні Україна відзначає щороку разом з іншими на-родами світу. Такі скорботні дні спонукають нас пильно вдивлятися в далеке минуле, уроки якого карбовані не лише на скрижальях монументів, але й у пам'яті кожної родини. Актуальність дослідження рукописної та епістолярної спадщини безпосеред-

© О. Силка, С. Береговий, 2019

ніх учасників військових дій зумовлена можливістю повніше проілюструвати український вимір війни, зокрема роль вояків-українців у складі Приморської армії – головної сили в обороні Одеси й Севастополя. Заслуговує на особливу увагу й історія спеціального загону українських письменників, відрядженого до складу армії. Свої нариси й вірші митці писали рідною мовою (здебільшого з російським перекладом), українською виступали на передовій перед солдатами й матросами. Їхню творчість розуміли без перекладача більшість бійців, – давалося взнаки українське коріння значного відсотка захисників вітчизни. З-поміж фронткових поетів-кореспондентів був і полтавець Іван Іванович Гончаренко (1908–1988).

Джерельною базою нашого дослідження послуговували приватні документи І. І. Гончаренка, збережені його нащадками, зокрема з родинного архіву С. І. Берегового. Розлогих воєнних мемуарів Іван Іванович не написав, проте збереглося чимало листів із фронту й на фронт. Вони були не лише сімейні, але й від друзів, переважно українських письменників та їхніх близьких. Є воєнні документи, світлини, зроблені колегами-фотокореспондентами, збірки воєнних віршів, газетні публікації, епістолярні фрагменти. Найголовніше, на наш погляд, що із цих матеріалів постає не лише родинна історія, а й життя української письменницької громади (на фронті й у тилу), повніше розкриваються характери та взаємини людей. Листи й інші папери, пов'язані з найтяжчими, найтрагічнішими подіями війни, – найцікавіші, сповнені справжнього драматизму, проте не лише відчаю, страждань, а й людської сили та краси.

Життєвий досвід, фронтові звичаї й літературний талант І. Гончаренка найбільш повно висвітлені українським дослідництвом радянського часу. Письменника шанували ще за його життя [3; 26; 36], короткі відомості про нього зафіксовані в літературних довідниках [13; 24; 37], мемуарних виданнях [11; 12]. Сучасний історико-літературний погляд на митця і його доробок представлений публікаціями О. Гончаренко й М. Малика, які зробили вдалі спроби проаналізувати діяльність поета не як учасника ідеологічно-пропагандистської системи УРСР, а як творчої особистості, людини, що рефлексувала над сучасними їй подіями [1; 22; 33]. А все ж констатуємо відсутність цілісної дослідницької студії про І. І. Гончаренка, як і брак повного розкриття проблематики участі української письменницької громади в збройних силах СРСР 1941–1942 рр.

У Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України зберігається комплекс документів І. Гончаренка, особисто переданих ним до архіву (фонд № 695 «Гончаренко Іван Іванович (1908–1988), український поет»). Хронологічно ці

матеріали датовано 1928–1987 рр., головна маса їх – із повоєнного часу. Для об'єктивності судження вважаємо за доцільне саме на основі особистих документів І. Гончаренка з приватного родинного архіву висвітлювати період його життя від перших днів війни в Києві до евакуації із Севастополя наприкінці травня 1942 р.

Навіть через багато років у нашій уяві поет постає насамперед особистістю, сформованою і загартованою війною, яка через усе життя до останніх днів зберігала пам'ять про загиблих друзів. Спілкування і дружба зі справжніми героями, утрата багатьох із них сформували такі риси його характеру, як самоіронія, щирість і відкритість, твердість і принциповість, святе ставлення до друзів, те, що можна назвати любов'ю до життя, тим гедонізмом, що властивий людям, які живуть не тільки за себе, але й за тих, хто не дожив, не долюбив.

Стисло схарактеризувати життєвий і творчий шлях Івана Гончаренка перед війною можна словами з дружнього, жартівливого звернення Володимира Сосюри: *«Здоров, Іване, сміхотун, співець полів, співець комун»*. Майбутній літератор народився в селі Яблунові Оржицького району на Полтавщині в селянській родині, коріння якої сягало козацьких часів. Перша його освіта – домашнє виховання. 1916 р. вступив до двокласної міністерської школи, 1924 р. завершив семирічне середнє навчання. До осені 1928 р. жив і працював у рідному селі, був місцевим комсомольським ватажком. Невдовзі вступив навчатися до Харківського інституту сільського господарства (нині Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка) – на робітфак, де поринув у вир літературного життя, потоваришував із Павлом Усенком, Теренем Масенком, познайомився з Володимиром Сосурою, наважився показати власні вірші Павлу Тичині, став членом літературної організації «Молодняк». Згодом – 1934 р. – закінчив Інститут червоної професури при ВУЦВК у Харкові, опублікував низку поетичних збірок, став членом письменницької спілки.

Свій літературний шлях І. Гончаренко розпочав 1923 р. з публікацій у журналі «Молодий більшовик» та газеті «Червона Лубенщина». Упродовж кількох років створив низку ліричних поезій, як-от «Матері»:

Кожний вечір я тебе питаю
і шукаю відповіді я:
– Чом в труді важкому одцвітає
і краса, і молодість твоя?
В вечори засніжені для кого
ти сидиш за прядкою одна?..
Чуєш-бо, для сина молодого
ясно, що не треба полотна.
Чуєш-бо,

ти дай хоч перед смертю
відпочити натомленим рукам,
що навчились працювати вперто,
на чужих робити за шматка –
доки серце стомлене не стало...
А помреш,
тоді твоїм трудом
вкриють руки –
білим покривалом,
вкриють люди
білим полотном [21].

І. Гончаренко мав тісні особисті та професійні стосунки з П. Тичиною, М. Рильським, А. Малишком та багатьма іншими представниками літературного середовища. Свідчення їхньої дружби – численні листи, телеграми, дарчі написи – зберігаються в родинному архіві.

Перші зустрічі з П. Тичиною відбулися в період співпраці І. Гончаренка із журналом «Червоний Шлях». Згодом Тичина рецензуватиме український переклад поеми «Трипілля» Б. Корнілова, зроблений молодим поетом Гончаренком. Після ознайомлення з рукописом Павло Григорович запросив Івана до себе додому, допізна вони читали й обговорювали нові поезії, дружньо бесідували. Тичина схвалив переклад поеми, вніс деякі правки, й навесні 1934 р. твір побачив світ [7; 23].

В 1930-х рр. вийшли друком перші ліричні збірки І. Гончаренка, з-поміж яких: «Друзі» (1930), «На риштованні» (1931), «Пісні весни» (1933), «За наше щастя» (1938). Поет працює редактором газети «Український робітник» (1933–1935), науковим співробітником Інституту літератури в Харкові (1935–1937), завідує кабінетом молодого автора при Спілці письменників України (1935–1940).

У своїй публікації О. Гончаренко, молодша донька митця, шкільна вчителька, український філолог, авторка низки статей про творчість батька, наводить слова українського поета й журналіста Олекси Ющенка про І. Гончаренка, якого він назвав поетом «із весняного хору»: «Голос його я чув давно, ще до особистого знайомства, зі збірників поетів-молодняківців. Його довірливість читачеві, сердечність оповіді несподівано вразили безмір'ям щирості» [22, с. 1].

Серед друзів із найближчого оточення І. Гончаренка вирізнявся Андрій Малишко. Майже кожен свою нову збірку він підписував так: «Дорогому Іванові Гончаренку, чудесній людині-поету і моєму першому редактору» [34, с. 1]. Свою поезію «Сіно» цей майстер слова присвятив саме Івану Івановичу – як спогад про ночівлю під час риболовлі, коли той накрив сіном Андрія Самійловича.

Однією з непроговорених донедавна тем стосовно І. Гончаренка була його життєва позиція щодо політичних обвинувачень українських письменників у другій

половині 30-х рр. ХХ ст. О. Гончаренко підкреслює його людяність за тих складних обставин і, зокрема, наголошує, що саме дії Івана Івановича врятували від наклепу в 1937 р. Івана Ле: про це йдеться в мемуарній нотатці письменника «Про Івана Ле» [22, с. 1]. Для Полікарпа Щербатіна І. Гончаренко, як голова військової комісії Спілки письменників України, свого часу організував тривале відрядження, аби той зміг уникнути переслідувань. У родинному архіві є матеріал і про своєрідний «порятунок» І. Гончаренком А. Малишка від обвинувачень «у буржуазному націоналізмі».

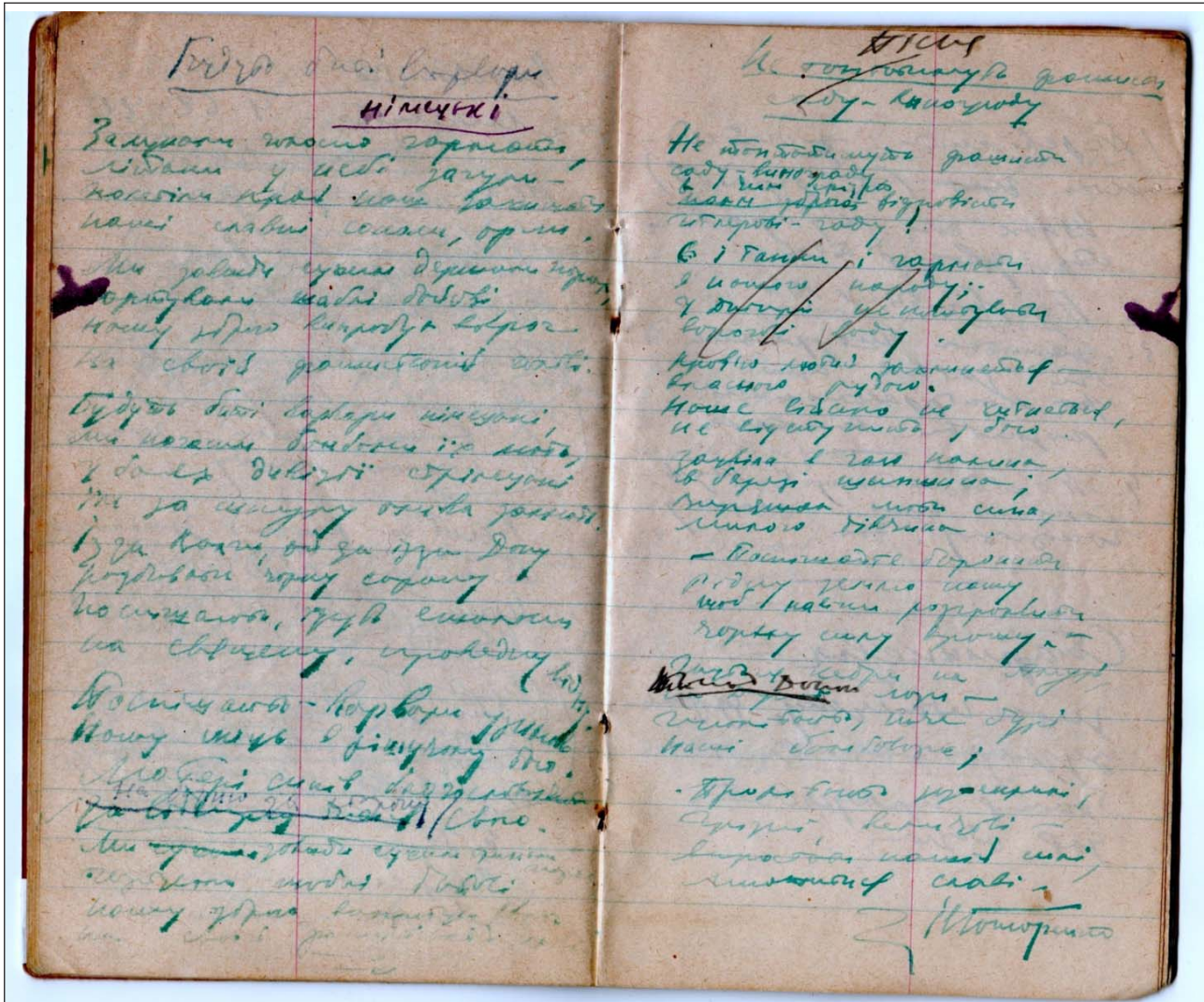
22 червня 1941 р., практично з початком війни, письменники Києва зібралися в клубі літераторів на вул. Ворошилова (нині Ярославів Вал). Дехто, не чекаючи повісток із військкоматів, подав до партбюро, де І. Гончаренко був заступником секретаря, заяви про бажання добровільно йти на фронт. Загалом у червні-липні 1941 р. до лав армії були мобілізовані дві третини складу Спілки письменників України.

В архіві родини І. Гончаренка віднайдено нотатник із записами поета тих перших воєнних днів, як-от: «*Чергуватиму: 23.VI.41. 6 годин ранку. 12 годин дня. Гончаренко – Качура*» [35, арк. 15]. І далі вірші (пунктуаційне оформлення наше):

І знову псів скажених згря
Із воєм кинулась на нас...
Крилатих псів скажена згря
На нас накинута знов...

Не топтатимуть фашисти
саду-винограду,
є чим грізно відповісти
Гітлерові-гаду.
У Дніпрі не куштувати
ворогові воду,
є і танки, і гармати
в нашого народу.
Кров'ю ворог захлинеться
власною рудою,
наше військо не хитнеться,
не відступить з бою.

Зацвіла в гаю калина,
В березі шипшина,
Виряджала мати сина,
Милого – дівчина.
Поспішайте боронити
Рідну землю нашу,
Щоб навіки розгромити

Воєнний блокнот І. Гончаренка. 1941 р. Фото

Чорну силу вражу.
Гнуться кедри на Амурі,
На Дунаї лози,
Пролітають, наче бурі,
Наші бомбовози.
Пролітають зорекрилі,
Грізні, величаві...
Виростати нашій силі,
Множитися славі [35, арк. 16].

Залунали голосно гармати,
Літаки у небі загули –
Полетіли край наш захищати
Наші славні соколи-орли¹.

Ми завжди сухим держали порох,
Гартували шаблі бойові,
Нашу зброю випробує ворог
На своїй фашистській² голові.

Будуть биті варвари німецькі,
Ми погасим бомбами їх лють,
У боях дивізії стрілецькі
Їм за шкуру олива заллють.

Із-за Волги, ой да³ із-за Дону
Розбивати⁴ чорну сарану

Достеменно не відомо про публікацію цих творів у тогочасній пресі чи пізніших збірках поета, однак із записника (численні варіанти, закреслення) зрозуміло, що вірші з'явилися в перші години війни – під емоційним враженням від гірких новин, зокрема про бомбардування Києва («крилатих псів скажена зрадя»). Наступна поезія, варіанти якої так само випрацьовуються в блокноті, в остаточній версії позначена датою 27 червня 1941 р. й названа «Будуть биті варвари німецькі» [35, арк. 16 зв.]. Вона ввійшла до кількох воєнних збірок автора [8].

¹ У друкованому варіанті «соколи» було змінено на «сталінські».

² У друкованому варіанті «фашистській» було змінено на «невдалій».

³ У друкованому варіанті «ой да» було змінено на «Ками».

⁴ У друкованому варіанті «Розбивати» було змінено на «Поспішають».

Поспішають-їдуть ешелони
На священну, праведну війну⁵.

Ось ще кілька записів із блокнота:

«...27.VI.41

1. О 10 годині виступ на радіо.

2. Всім письменникам з'явитись в клуб о 12 год.

3. Привітання на 9 год. вечора:

т. Любченко – (Червоній армії), т. Адельгейму –
(т. Сталіну)

Скласти список письменників, які залишаються
в Києві.

Домовитися з Рильським про виступ.

Домовитись в ЦК про т. Галана Я. 1902 р. немає
військового білета (подав заяву) <...> Собку діс-
тати в штабі КВО довідки для Літфонду товари-
шам, які виїхали на фронт <...> про прийом до
партії...» [35, арк. 19].

У нотатнику вміщено списки письменників (прізвища без ініціалів), очевидно, присутніх тоді на нарадах і зборах, або ж тих, хто виїхав у відрядження: «Тардов, Ле, Фефер, Стебун, Городської, Малишко, Бажан, Корнійчук, Рибак, Палійчук, Овруцький, Тесіо, Бугай, Панч, Сосюра, Гонтар, Балясна, Гордєєв, Торін, Костюк, Левітіна, Лівшиць, Кучер, Сіто, Собко, Гофштейн, Косарик, Новицький, Десняк, Усенко, Шеремет, Воскресенко...» [35, арк. 18 зв.].

У перші воєнні дні слово письменників стало своєрідною зброєю: писалися палкі вірші, які слугували текстами до агітаційних плакатів та афіш і швидко поширювалися як на фронті, так і в тилу.

У червні 1941 р. мало хто з киян розумів, якою кривавою і тяжкою буде ця війна: панували настрої оптимізму. І не дивно, адже радянська система налаштовувала на війну «малой кровью, могучим ударом» на чужій території, де буде дана відсіч загарбникам. Так, наприклад, демонстрували плакат-карикатуру на Гітлера: забинтоване обличчя в синцях і підпис: «Ой і буде морда бита Гітлера-бандита». Добре запам'ятовся цей дотепний жарт, котрий мав усі підстави стати афоризмом. Тільки згодом стало відомо, що поетичні рядки до плаката художника Зіновія Толкачова були написані І. Гончаренком (їхні сім'ї дружили й були сусідами в будинку «ПроЛіт»).

У тому ж блокноті за 1941 р. знаходимо й інші гостросатиричні віршовані рядки поета до воєнних плакатів, а саме:

Де кривавий звір проліз – вироста багнетів ліс.

Партизани без упину б'ють фашистів в хвіст і в спину.

Пильнуй, дивись, щоб під мости не міг падлюка підповзти.

Олив'яного гостинця скуштувала коршун-птиця, буде пам'ятати, як до нас літати.

⁵ У друкованому варіанті додано ще два рядки «Незабаром варвари узнають / Нашу міць в рішучому бою».

*Хоч круть, хоч верть, собакам – собача смерть.
І Гітлера, і Муссоліні придушим в одній домовині.
У нас одна розмова з гадам – бий його, круши
прикладом [35, арк. 20 зв., 21 зв.].*

З початком оборони столиці України І. Гончаренко – разом з іншими трьома десятками письменників – був залишений у резерві штабу Київського військового округу, отримав звання батальйонного комісара. Вищі звання були лише в тодішніх очільників спілки письменників: полкові комісари – Микола Бажан, Ванда Василевська, бригадний комісар – Олександр Корнійчук. Київські фронтіві стежки на все життя зміцнили дружбу поета з Андрієм Малишком, Борисом Палійчуком, Павлом Усенком, Степаном Крижанівським та іншими.

У Києві І. Гончаренко залишався недовго. Відправивши сім'ю (дружину з двома доньками – 1-го та 10-ти років) в евакуацію до Уфи в Башкирію, він, як і письменник Василь Кучер та критик Андрій Трипільський, 10 липня 1941 р. отримав призначення до політуправління Південного фронту в Одесу – військовим кореспондентом газети Приморської армії «За Родину».

Обов'язки військового кореспондента армійської газети полягали в постійних відрядженнях на передову, що проходила за півсотні кілометрів від міста, збиранні інформації, зустрічах із героями-морями й солдатами, написанні статей і віршів. Дуже швидко друзів-письменників «обстріляли», адже вони постійно перебували під нальотами авіації та артилерії ворога. Проте доля берегла їх. Одного разу бомба великого калібру врізалась у бруківку біля готелю, де проживали митці, але не вибухнула, ще якимось – за машиною, якою кореспонденти поверталися з лінії фронту, серед степу «полював» ворожий літак, але смерть пройшла поруч.

І. Гончаренко, маючи дар дослуховуватися до народного гумору, постійно використовував його у воєнних віршах, не ліз до кишені за дотепом і міцним словом, що були розрадою в нелегкому окопному житті. Вони подобалися воїнам, котрі відгукувалися сміхом у перервах між боями. В архіві поета є машинопис «Червоноармійської абетки» в перекладі російською мовою з приписом, що вона публікувалася в армійській газеті 6-ї танкової армії (1943):

А

*Адольф – ерзац вождя и бога –
Авантюристу в гроб дорога.*

Б

*Быстрее зайца, шибче лани
Бежит Бенито с поля брани.*

З

*Завыла фрау Крокодила:
– Зачем я Гитлера родила!*

И

Икру свинцовую не долго

І. Гончаренко. Фото. Одеса, вересень 1941 р.

Зліва направо: В. Кучер, І. Гончаренко, А. Трипільський. Фото. Одеса, вересень 1941 р.

Искал фашист на нашей Волге.

О

*Отлично лижет зад до блиску
Отпетый холоп Антонеску.*

Я

*Я верю: сгинут немцы-каты.
Ярись, гори, огонь расплаты! [25].*

У серпні 1941 р. в армійській, а згодом у місцевих одеських газетах був опублікований вірш І. Гончаренка «На бій, Одесо!» [14]:

Одесо, чуєш громи канонад?
То скорпіон, окутий у залізо,
До брам твоїх, до рівних вулиць лізе й,
Вогнем зустрітий, відступа назад...

Невдовзі окремі його рядки стали закличками до бою. Вони з'явилися навіть на стінах будинків, а льотчик-випробувач С. Куниця, якому посмертно було присвоєне звання Героя Радянського Союзу, на борту свого літака написав: «На бой, Одесса!»

З віршів одеського циклу особливо незвичним на той час – перейнятим теплим ліризмом – є твір «Тут Пушкін жив» [20], написаний на руїнах знищеного фашистською авіацією меморіального Пушкінського дому:

*«Тут Пушкін жив...» – слова і дати
На білім мрамурі лягли.
І пам'ять генія ми свято,
Як нашу славу берегли.*

*І довго ще цей дім стояв би,
Нащадка вдячного манив,
І пушкінські згадавши ямби,
Шептав би внук: тут Пушкін жив...*

У середині жовтня 1941 р. війська, які успішно обороняли Одесу понад два місяці, за наказом командування змушені були відступити до Севастополя, щоб запобігти оточенню й втраті основної бази Чорноморського флоту. Була здійснена військова операція: усю Приморську армію перевезли кораблями до Севастополя, і вже через кілька днів вона вступила в бій.

Тоді з'явилися з-під пера два програмні вірші поета – «Одесо, до побачення...» і «Слово моряка», опубліковані спочатку в місцевій періодиці, а згодом у Гончаренкових збірках фронтових поезій «Приморці» [5] та «Одеса, Севастополь» [16]. Віра в майбутню перемогу, попри теперішні важкі часи, – наскрізна ідея першого твору:

*Одесо, до побачення, до тебе
Ми вернемось з фронтів священної війни,
На вулиці твої, під чорноморське небо,
Як повертаються до матері сини.*

*І не почуєм ми від тебе слів огуди,
І докору в очах ми не побачим теж,*

*І кожному із нас, мов синові на груди,
З сльозами радості ти ніжно припадеи... [17].*

Настрій вірша переплітається з листом до евакуйованої родини, зв'язок із якою впродовж трьох місяців був утрачений, але нарешті відновився. Ось цей лист:

*«Здрастуйте, рідні – Даша, Талочка і Оксана!
Довгий час не вдавалося мені узнати місце вашого перебування. Телеграфував у Київ Бажану, Корнійчуку, Івану Григоровичу, писав у Яблунів, у Харків і нарешті тільки тепер одержав довгоочікувану для мене звістку про вас від Полянкера...⁶ Пише, що ви там живите значним письменницьким колективом, що потроху допомагає літфонд.*

Це добре. Ваша доля найбільше непокоїла мене, тим більше, що й про себе не міг дати звістки.

Знаю, нелегко вам. Але нічого не поробиш – на те війна. Треба мужньо перенести лихий час. Успіхи ворога скороминуці. Київ ми визволимо, як і всю нашу землю. Наші воїни уміють воювати – тут нам особливо добре видно їхню роботу. Сила наша росте з технікою разом. Чекайте радісних днів.

Як здоров'я – Оксанки, Талочки, твоє. Оксанка учиться розмовляти по-руськи, мабуть. Хай вчиться, але нехай і свого не забуває. Талочка теж. Сподіваюся, що учебу вона продовжить і в Уфі.

У мене тут все в порядку. Працюю в червоноармійській газеті. Пишу вірші. Вже на збірку набралось. Зі мною тут – Василь Кучер (він ще й досі не знає адреси своєї дружини) і критик А. Трипільський.

Виїхав з Києва разом з усіма товаришами ще 11 липня. Їхали через Яблунів. Квартиру в Києві доручив дружині Івана Григоровича – там також оставалася домробітниця. З рухомих речей – що ліпшого було – передав сину Ів. Гр. Не знаю як там вони, а речі – справа наживна. Біс із ними...

Наші справи на фронті непогані і весь час поліпшуються. Збудовано серйозні укріплення, тому прорватися німцям не пощастить. Звичайно, з газет про фронтіві новини дізнастесь швидше, бо, доки цей лист дійде, я певен, буде багато присланих для нас новин. Менше турбуйтеся про мене. Бережи доньок і себе. До найвидишій зустрічі. Червона Армія намагатиметься досягти успіхів на фронті і пришивидишть загибель Гітлера, який своїм існуванням приніс людству багато горя.

Будьте здорові. X.1941 р.» [32].

Другий вірш – «Слово моряка» – багато разів публікувався в роки війни. У збірці «Приморці» за 1943 р. у російському перекладі Я. Городського вдалось натрапити на поетову маргіналію: «Одеса, 1941 р., на борту есмінця “Ташкент”». Саме на палубі корабля в нічній темряві на шляху з Одеси до Севастополя в натовпі військових і цивільних, зне-

⁶ Полянкер Г. І. (1911–1997) – радянський єврейський (їдиш) письменник.

Розмова перед боєм із бійцем Капущенком. Фото. Крим, біля Перекопу. Жовтень 1941 р.

силених, поранених, але не скорених і готових до бою людей, були записані наступні рядки:

*Безкозирки з лентами... Бушлати...
І хитлива палубна хода...
«Раз моряк узявся воювати,
Значить, буде ворогу біда!»
Значить, скоро гітлерівська гідра
Вже назад не знайде переправ... –
І моряк, всміхаючися хитро,
На свої гармати показав.*

*«Да. Нічого, добре поробила
Наша батарея. Сукин син,
Від вогню котився він в могилу,
Грумун, і німець не один
Пробували лізти у атаку
На братву рядами, в повний зріст...
Тут-то проучили ми собаку, –
Тільки залп – то піджимає хвіст».*

*Знов і знов кругом ревуть гармати,
Від снарядів піниться вода...
Раз моряк узявся воювати,
Значить, буде ворогу біда! [18].*

У короткому спогаді про війну [19], згадуючи Севастополь, поет говорить, що відмінність роботи военного кореспондента, порівняно з Одесою, полягала в тому, що тут до передової не треба було діставатися транспортом. Редакція армійської газети розташувалася в старовинній садибі «Максимова дача» за три кілометри від бойового рубежу на Сапун-горі. Глибока западина не давала можливості ворогу вести артилерійський вогонь прямою наводкою по редакції. На бойові позиції ходили вранці

пішки, а коли темніло, поверталися до редакції з блокнотом, заповненим записами про бойове життя матросів і бійців.

Особливо запам'яталася І. Гончаренкові зустріч у ніч на 23 лютого 1942 р. із воїнами-прикордонниками сержанта Іллічова в Генуезькій вежі старовинної фортеці, що прикривала вхід до Балаклавської бухти. Товсті стіни споруди, з яких радянські солдати здійснювали спостереження й коригували вогонь артилерійських батарей, витримували щодня обстріл снарядами й мінами. Пам'ятними і через багато років лишилися враження від очей та облич людей, які слухали поезію, освітлені скупим вогнем зі снарядної гільзи, а знизу доносився шум морських хвиль, злітали в небо траси куль. Прощаючись, бійці просили написати вірші про захисників Балаклави, особливо про 19-ту батарею капітана М. С. Драпушка, яку всі називали «мамашею».

У листі до родини від березня 1942 р. І. Гончаренко розповідав про ті дні: *«Недавно відсвяткували роковини Червоної Армії. Майже всі виїздили на передову лінію. Я був у старовинній фортеці біля міста Балаклава. Роздавали подарунки, промовляли, я вірші читав. Хороші хлопці тут. На них німець випустив 2500 мін і 1500 снарядів, але впусти, тільки трохи поковирило башту та повісило гору. Старовинна фортеця є найпівденнішою точкою нашого великого фронту. Пробиратися до неї можна тільки вночі. Так ми й зробили. Фашисти освітили гору ракетою – ми залягли. Не помітили.*

Населення тут тримається героїчно. За 800–1000 м від ворога копають городи. Якщо близько рвуться міни і снаряди, лишають роботу, а затихне – знову за діло. Звичайно, є жертви. Розказати є про що. На те війна. Але все ж таки не такий чорт страшний, як його малюють. У мене все по-старому. Працюю тепер у газеті “За Родину” без Трипільського і Кучера. Мене зараховано в штат, вони в резерві політвідділу армії. В нашій редакції п'ять чоловік одержали урядову нагороду, в тому числі і я – медаль “За бойові заслуги” – за Одесу. Список нагороджених опублікований у центральних газетах за 12 лютого. Може, вже довідалася...» [30].

Медаль (під № 34735), про яку мовиться в листі, І. Гончаренко особисто отримав із рук командувача Приморської армії генерала І. Ю. Петрова вже в Севастополі. Тоді він був першим українським письменником, який удостоївся бойової нагороди. Поет цінував її навіть більше за ордени. Дорогою рідиною реліквією й нині є пожовкла газета, на шпальтах якої дрібним шрифтом надруковані сотні прізвищ, і з-поміж них – *«батальйонний комиссар Гончаренко И. И.»* [2]. Це була неабияка радість для сім'ї, родичів, друзів, адже вперше за місяці тривожних очікувань, зведень про відступ, поразки, смерті вони

нарешті дізналися, що близька людина не лише жива, а й має відзнаку.

Ось лист від дружини з Уфи від 21.02.1942 р.: *«Вітаю тебе з успіхами на фронті <...> ми всі рішили, прочитавши газету, що там є ти – за всіма даними: прізвище ініціали і звання. А коли так, то люди, близькі нам, з радістю зустрічають і привітали до мене, радіючи <...> але скоро хтось посіяв думку, що в газеті міг бути однофамілець і не зовсім треба це підносити. Товариші просять, щоб ти написав скоріш про це. А якщо і не орденосеєць, то колись буде ним, на віку як на довгій ниві <...> Слухи ходять, що скоро інформбюро повідомить про досягнення на всіх фронтах <...> Хоч би скоріш вже в рідні місця. Тут вже надовго холод. Діти хоч і вихворили, але хочеться їх слабими не залишити <...> торгівля іде натурою <...> трудно приходиться. Я тепер стала дуже іззячна, як ніхто, правда це Шияна⁷ дружина теж дуже подалася...» [28].*

Не в одному листі, що надсилала чоловікові на фронт дружина, вона писала, наскільки важко було виховувати одній малолітніх дочок, майже три місяці не маючи вісток від нього з оточеної Одеси й Севастополя. Лише навесні 1942 р. отримала атестат, який гарантував забезпечення сім'ї фронтовика (він загубився і його довго не могли відновити). Жити доводилося у відгородженій частині чужої хати. Перша воєнна зима в Уфі була лютою, з морозами 40–50°С. Грошей вистачило лише на одні валянки, тому *«Талочка у школу у морози не ходила»*. Підтримкою була грошова допомога, хоч і невелика, яка надходила з військкомату, від Спілки письменників, від друзів, котрі прикріпили родину до їдальні Академії наук.

Варто згадати й господарку невеликого дерев'яного будинку, в якому мешкала родина. «Бабушка Бурцева», за розповідями Дарини Гончаренко, не зовсім приязно зустріла їх, адже за розпорядженням згори була ущільнена у власній оселі. Про себе багато не розповідала, але скоро довідалися, що *«була поміщицею, до революції мешкала в Петербурзі, відправлена на заслання, відтак ні радянську владу, ні Сталіна не любила. Талочка не раз чула, як їїня хазяйка сварила вождя народів, що довів країну до ганебних поразок, і одного разу, будучи покараною за непослух, у розпачі сказала матері, що розповість усім про таку непошану. У відповідь отримала добрячого стусана і зобов'язалась мовчати, мов риба. Але що дужче наступали фашисти, то більше Олександра Іванівна Бурцева переймалась патріотичним гартом, щиро вболівала за поразки, співчувала родині фронтовика, і розсталися з нею в кінці евакуації у 1944 р. як близькі люди»* [4].

Через десять днів після описаних у листі боїв у Балаклаві родина отримує ще одну звістку – із Севастополя: *«Дорога Даша! Дякую за поздоровлення.*

⁷ Шиян А. І. (1906–1989) – український письменник.

Про нагороду я вже написав у листі, в якому, до речі, надіслав дві фотокартки. Медаль уже одержав. Завтра побриюся, сфотографуюсь і надішлю свій орденоносний й медальоносний портрет.

Оце трохи хворів. Ангіна, грип. Температура ніби й нормальна, але почуваю себе недобре. Сиділи чотири дні в нашому “казематі” в підвалі винзаводу. Нас тут чотири живе – майор Протасов, бат. комісар Ульянов, політрук Осенко і я. Хороші хлопці, одесити. Хворіючи, помаленьку писав. Ніяк не органіжуюся надіслати збірку в Уфу. Децю хочу доробити.

Все йде по-старому. Хочеться на нашу Україну, до Дніпра. Звичайно, будемо там. Але треба більше терпіння. В Уфі вам доведеться пожити ще довгенько... Товаришам, що на фронтах великої землі, легше добратися до Уфи, нам – поки що невідомо. Головне – розгромити ворога, щоб приїхати вже твердо і заходитися “таки на нашій Україні творити наше вільне життя”.

У нас тепер теж зима повернулася – холодніше, ніж у лютому. Мухи, звичайно, не літають, а проліски померзли. Надсилаю засушені південні проліски, вирвані на полі бою 2/Ш-42 р. Привіт друзям. 15.Ш/42» [31].

І. Гончаренко під час чергування на дачі Максимова.
Фото. Севастополь, 2 березня 1942 р.

Свою обіцянку бійцям гарнізону Генуезької вежі написати про подвиги батареї Марка Семеновича Драпушка, земляка з Вінниччини, поет виконав. Не-

І. Гончаренко. Фото. Березень 1942 р.

забаром на сторінках армійської газети був надрукований вірш, написаний у Севастополі, – «Гарматі слава!»:

*Гармата наша з висоти
на ворога снаряди клала,
шрапнеллю била, не давала
голів фашистам підвести.*

*Дарма есесівці ховались,
у скелях шулились, – і там
їх спинам щедро діставалось
і їх арійським черепам.*

*І вороги сходили кров'ю,
гармату проклинали ту,
а наші воїни з любов'ю
дивилися на висоту.*

*Й казали з гордістю: «Це наша
снаряди німцям посила.
Ох пригріває їх “мамаши”,
Дає їм кримського тепла» [10].*

Насправді це була потужна батарея з чотирьох шестидюймовок (152 мм), розташована на високій скелі

при вході до балаклавської бухти на протилежному боці від Генуезької вежі. Вона багато днів дошкуляла військам вермахту під час боїв у листопаді-грудні 1941 р., витримала потужний наліт 13 ворожих літаків. Контужені, поранені й осліплені полум'ям бійці продовжували стріляти по ворогові. Майже документально поет розповідає про артилеристів. Вірш мав надзвичайну популярність у захисників Балаклави, був перекладений російською, увійшов до воєнних збірок поета [6].

З воїнів батареї залишилися живими лише кілька. Сам командир М. Драпушко загинув 16.06.1942 р. під час штурму Севастополя. Улітку 2019 р. в архіві І. Гончаренка серед старих газет і вітальних листівок удалося віднайти лист до поета від В. Драпушка – єдиного сина легендарного воїна Марка Семеновича: *«Уважаемый Иван Иванович, здравствуйте. Минувший сентябрь я провел в Севастополе и Балаклаве. Могу сказать, прошел по Вашим следам и – если оброчно – по страницам Вашего “Балаклавского дневника”. Имел возможность побывать на позициях старых батарей, в том числе и на двух отцовских, покопаться в архивах и подшивках флотской и областной газет... Нашел я в газетах 1941–1942 гг. около 100 публикаций о батарее отца. Но стихи только Ваши. Сделал перевод двух. Посылаю Вам на суд... Очень надеюсь на личную встречу. С уважением В. Драпушко 14.10.85 г.»* [27]. Разом із листом була й новорічна вітальна листівка від В. Драпушка – від 20.12.1985 р.

Увесь час після Другої світової війни на стіні в робочому кабінеті І. Гончаренка висіла фотографія, на якій він зображений поряд з офіцером у морському кашкеті. Напис на світлині: *«30 батарея, з комісаром батареї Александра Соловйовим. Травень 1942 р.»*. На жаль, рідні не знають подробиць цієї дружби, можливо, просто теплої зустрічі, але з кореспонденції відомо, що в батареї поет бував неодноразово.

30-ту батарею вважали найпотужнішою не лише в Севастополі, а й на всьому Чорному морі. Бункер із двома броньованими баштами, по дві 305-міліметрових гармати в кожній, заховані в багатометрову товщу бетону. Обсяг робіт на спорудженні цієї триповерхової підземної фортеці (на кожному поверсі були десятки приміщень, розрахованих на гарнізон у 500 осіб) дорівнював масштабам бетонування Дніпрогесу. Батарею добудували в 1930-х рр., але починали ще до революції. Відстань пострілу гармат сягала 25 км.

«Тридцятка», скерована для оборони Севастополя від нападів із моря, була переобладнана для обстрілу ворога на суші. Десятки німецьких танків, автомобілів і сотні солдат були знешкоджені артилеристами Г. Александра й Е. Соловйова. Два перших штурми міста були відбиті завдяки потужній батареї практично без утрат для її особового складу. Бомби, що скидали на неї ворожі літаки, не завдавали серйозних ушкоджень.

Капітан-лейтенант М. С. Драпушко.
Фото. Осінь 1941 р.

Командування вермахту вважало знешкодження форту «Максим Горький-1» (так називалася батарея в німецькій документації) своїм стратегічним завданням. Цю операцію особисто контролювали А. Гітлер та Е. фон Манштейн (командувач 11-ї армії). Для руйнування батареї та інших укріплень Севастополя привезли унікальну надважку артилерійську гармату фірми «Крупп» – «Дору» калібром 813 мм, кожен снаряд якої важив понад 2 тонни; дві 615-міліметрові мортири «Карл», багато іншої важкої артилерії. Техніку доставляли десятки залізничних ешелонів, для яких прокладали спеціальні колії.

Зважаючи на знайдену в архіві письменника фотокартку та знаючи деякі подробиці біографії Е. Соловйова, можемо поміркувати, що зблизило на короткому перепочинку між боями поета та військового? Ровесники (1908 і 1909 р. н.), земляки (Е. Соловйов з Одеси), вихідці з робітничої та селянської родин; життєвий шлях обох пройшов через комсомол, робітфак; партійні політруки-агітатори, які ві-

І. Гончаренко та Е. Соловйов на 30-й батареї.
Фото. Любимівка, травень 1942 р.

рили у «світле майбутнє», уникли репресій, бо занадто молоді й не обіймали високих посад; завзяті життєлюбні; уже одружені й мали дітей, отже, саме сходили на пік життя... Світлина зроблена, ймовірно, в середині травня, коли І. Гончаренко вже отримав звістку про своє переведення на інший фронт. Можливо, приїхав попрощатися з друзями та приятелями по батареї, і це фото було – на пам'ять?..

Ніхто не очікував катастрофи на фронті, але саме в ці дні німці зайняли Керч і Е. фон Манштейн розпочав третій штурм Севастополя. Доля розвела друзів по різні межі буття. Минуло кілька днів після останньої зустрічі з Е. Соловйовим, а І. Гончаренка разом із В. Кучером та А. Трипільським відкликали в розпорядження Політуправління Південного фронту. 20 травня 1942 р. вони відпливали з міста на борту есмінця-лідера «Харків», котрий супроводжував теплохід «Абхазія» з пораненими. Уночі на морі двічі оголошували тривогу. Німецького підводного човна, що наблизився, відганяли глибинними мінами. Оминули й бій із ворожими літаками, яких уранці не помітили з-за низьких хмар.

25 травня Е. Соловйов разом із батареєю вступив у запеклий бій, що тривав безперервно аж до 18 червня. Історія батареї ще до кінця не висвітлена й чекає свого дослідника. У мемуарах «Втрачені перемоги» Е. фон Манштейн, не надто приховуючи своє здивування від героїзму моряків, записав, що «вони під командою фанатичних комісарів змушені були йти у бій». Зовсім інші спогади в рядових німецьких солдатів про ті події: на кожній ділянці оборони вони натрапляли на впертий опір, із тисячі моряків і солдатів «Тридцятки» лише кількадесят поранених і знесилених опинилось у полоні. Захопленому в полон контуженому Г. Александеру, німцю за національністю, вороги навіть запропонували життя в обмін на лояльність і співпрацю, але той відмовився й був розстріляний. Е. Соловйова важко поранили при спробі вирватися з бункера, коли ж ворог проник у каземати, воїн застрелився.

Зійшовши на берег, І. Гончаренко напише родині:
«Здрастуй, Даша!

Оце прибув у Туапсе. Кучер, я і Трипільський їдемо в розпорядження Південного фронту на Україну. Мабуть, будемо в Ростові. Але це не точно. Скоро зустріну друзів – Костюка, Полянкера, Торіна та ін. У морі пригод не було. Щастить нам. Пливли ми воєнним кораблем. Коли б що трапилося, то відкрили б добру музику. На кораблі читали по радіо свої севастопольські твори. Тут багато земляків-українців. Ти знаєш, на Україні розпочалася велика битва. Треба поспішати туди. Севастополь стоїть міцно, але йому потрібна допомога з інших фронтів. Після 11 місяців в облозі вражає в Туапсе тиша, віцїлілі будинки, не розбиті вибухами шибки, паровозні гудки і

взагалі нормальне, як на військовий час, життя. Пишу мало – поспішаю. До одержання нової адреси напиши листівку: Ростов, до запитання.

Цілую тебе, доньок.

Твій Іван. 21.V.42» [29].

1 липня за наказом Ставки Верховного головнокомандувача вищі посадові особи Севастопольського оборонного району та Приморської армії літаками й підводними човнами були евакуйовані з Криму, а тисячі моряків і солдатів, кинуті напризволяще на мисі Херсонес – без провізії та боєприпасів, загинули або зазнали полону.

На «великій землі» І. Гончаренко дізнався, що з усіх працівників редакції газети «За Родину» після штурму Севастополя звідти повернувся лише один.

Після війни І. Гончаренко не раз бував в Одесі й Севастополі, виступав перед моряками, прикордонниками, ходив місцями боїв. Воєнні мотиви пронизують його збірки й поеми «На полі бою», «Пам'ять серця», «Калінінградський цикл», «Кордон», «30 батарея» (з присвятою комісарові Е. Соловйову) [9].

У родинному архіві збереглося чимало воєнних реліквій І. Гончаренка, зокрема орден Червоної Зірки, ордени Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступенів. Уже мовилося, що він першим з українських письменників-фронтовиків одержав медаль «За бойові заслуги». Особливою була планка, де в ряд розміщено медалі «За оборону Одеси», «За оборону Севастополя», «За оборону Києва», «За оборону Сталінграда».

Воєнна тематика посіла важливе місце у творчості поета. Навіть побіжний аналіз змісту його кращих віршів тих років переконує, що політична кон'юнктура не була для митця головною. За найскладніших воєнних обставин здебільшого звучать заклики захищати рідну землю, людську свободу й гідність від жорстокого й сильного ворога, прославляються не вожді, а герої, які ніколи не помруть у пам'яті вдячних нащадків.

Всі дороги від Волги до Ельби
Обійшовши, побачив тепер би:
Де поля, де ліси, де узлісся –
Обеліски в блакить піднялися.

На шляхах, на замріяних гонах,
На заводах, вокзальних перонах,
Де гудки і вогнів переблиски, –
Обеліски стоять, обеліски...

У Балтійському, Чорному морі
Б'ються хвилі об скелі суворі...
Над морями, де сіються бризки,
Обеліски стоять, обеліски...

У містах на майданах і в селах
Поміж верб-удовиць невеселих,
Де білють дівчата-берізки, –
Обеліски стоять, обеліски...

Непробудно заснули під ними
Вояки – бойові побратими...
Хай же знають і діти з колиски –
Нам життя зберегли обеліски.
Мир, життя стережуть обеліски! [15].

Переконуємося, що приватні документальні зібрання художньої та епістолярної спадщини

Родина Гончаренків. Фото, 1945 р.

українських радянських літераторів і сьогодні є цінним джерелом для дослідження їхніх особистостей у контексті епохи. Частина документального набутку поета-фронтовика Івана Гончаренка, що зберігається в родинному архіві, дала можливість глибше проаналізувати його життєвий і творчий шлях у 1941–1942 рр. Перспективним вважаємо розробку проблематики міжособистісного спілкування українських літераторів-учасників військових дій того періоду.

Література

- [Гончаренко О.] «Тягар хвали і лестошів, до речі, не кожен можуть витримати плечі...»: із архівних записів І. Гончаренка (1908–1988) / [О. Гончаренко] // Літературна Україна. – 2013. – 30 трав. – С. 8.
- [Про І. І. Гончаренка] // Правда. – 1942. – 12.02. – С. 1 // Приватний архів С. І. Берегового.
- Адельгейм Є. Іван Гончаренко. «Друзі» / Є. Адельгейм // Життя й революція. – 1930. – № 7. – С. 155–157.
- Гончаренко Д. Спогади : рукопис / Д. Гончаренко // Приватний архів С. І. Берегового.

5. Гончаренко І. Приморці / І. Гончаренко. – К. : Тип. «Октябрьский натиск», 1943. – 27 с.

6. Гончаренко І. Слава пушке! Батерее капитана Драпушко (перевод О. Ждановича) / І. Гончаренко // Гончаренко І. Приморці / І. Гончаренко. – К. : Тип. «Октябрьский натиск», 1943. – С. 15–16.

7. Гончаренко І. «Жовтня прославляючи дорогу». Автобіографічні записки. 24.03.1987 / І. Гончаренко // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 695. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 15.

8. Гончаренко І. Будуть биті варвари німецькі! / І. Гончаренко // Гончаренко І. Одеса, Севастополь : (фронтові поезії) / І. Гончаренко. – К. : Укр. держ. вид-во, 1943. – С. 3.

9. Гончаренко І. Вибране. Поезії / І. Гончаренко. – К. : Дніпро, 1988. – 415 с.

10. Гончаренко І. Гарматі слава! / І. Гончаренко // Гончаренко І. Одеса, Севастополь : (фронтові поезії) / І. Гончаренко. – К. : Укр. держ. вид-во, 1943. – С. 27–28.

11. Гончаренко І. І. // Жадько В. О. «Український Некрополь» / В. О. Жадько. – К., 2005. – С. 159.

12. Гончаренко І. І. // Проценко Л. А. Київський некрополь : путівник-довідник / Л. Проценко. – К., 1994. – С. 149.

13. Гончаренко І. І. // Українська радянська енциклопедія : [в 12-ти т.]. – 2-ге вид. – Т. 3. – К., 1979. – С. 103.

14. Гончаренко І. На бій, Одесо! / І. Гончаренко // Одессе посвящается : Город-герой в худож. литературе. – Одесса, 1971. – С. 141.

15. Гончаренко І. Обеліски / І. Гончаренко. – К. : Рад. письм., 1974. – 131 с.

16. Гончаренко І. Одеса, Севастополь : (фронтові поезії) / І. Гончаренко. – К. : Укр. держ. вид-во, 1943. – 63 с.

17. Гончаренко І. Одесо, до побачення! / І. Гончаренко // Одеса, Севастополь : (фронтові поезії). – К. : Укр. держ. вид-во, 1943. – С. 23–25.

18. Гончаренко І. Слово моряка / І. Гончаренко // Гончаренко І. Одеса, Севастополь : (фронтові поезії) / І. Гончаренко. – К. : Укр. держ. вид-во, 1943. – С. 18–19.

19. Гончаренко І. Спогади. 1974 р. : [машинопис] / І. Гончаренко // Приватний архів С. І. Берегового.

20. Гончаренко І. Тут Пушкін жив / І. Гончаренко // Гончаренко І. Одеса, Севастополь : (фронтові поезії) / І. Гончаренко. – К. : Укр. держ. вид-во, 1943. – С. 20–21.

21. Гончаренко Іван. Матері : [Електронний ресурс] / І. І. Гончаренко. – Режим доступу : http://ukrlife.org/main/mother/mother_ua3.htm. – Назва з екрана. (Дата звернення : 19.10.2019).

22. Гончаренко О. Душа «з весняного хору» : до

100-річчя Івана Гончаренка / О. Гончаренко // Літературна Україна. – 2008. – № 29 (31 липня). – С. 1, 8.

23. Корнілов Б. Трипілля. Поема / Б. Корнілов ; пер. з рос. І. І. Гончаренка. – Харків : Вид. і друк вида «Укр. Робітник», 1935. – 76 с.

24. Костенко В. К. Гончаренко Іван Іванович / В. К. Костенко // Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988. – С. 457.

25. Красноармейская азбука. 1943 г. // Приватний архів С. І. Берегового.

26. Кривенко Е. И. Гончаренко «Иду родной землей» : [рец.] / Е. И. Кривенко // Сов. Украина. – 1957. – № 12. – С. 175–176.

27. Лист В. Драпушка до І. Гончаренка. 1985 р. // Приватний архів С. І. Берегового.

28. Лист Д. Гончаренко до І. Гончаренка. Лютий 1942 р. // Приватний архів С. І. Берегового.

29. Лист І. Гончаренка до Д. Гончаренко. 1942 р. // Приватний архів С. І. Берегового.

30. Лист І. Гончаренка до Д. Гончаренко. Березень 1942 р. // Приватний архів С. І. Берегового.

31. Лист І. Гончаренка. Березень 1942 р. // Приватний архів С. І. Берегового.

32. Лист І. Гончаренка. Жовтень 1941 р. // Приватний архів С. І. Берегового.

33. Малик М. 100 років від дня народження поета Гончаренка Івана Івановича / М. Малик // Край. – 2008. – № 52 (лип.). – С. 21.

34. Малишко А. Чотири літа : поезії / А. Малишко. – К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1946. – 208 с.

35. Нотатник І. Гончаренка. 1941 р. : рукопис // Приватний архів С. І. Берегового.

36. Райд І. [Масенко Т.]. Чотири наймолодші : [І. Бойко, С. Глованівський, І. Гончаренко, Є. Фомін] / І. Райд // Молодняк. – 1929. – № 5. – С. 102–124.

37. Ротач П. П. Гончаренко Іван Іванович : [Електронний ресурс] / П. П. Ротач // Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=30863. – Назва з екрана. (Дата звернення : 19.10.2019).

Oksana Sylka, Serhii Berehovyi

THE FRONT ROADS OF THE POET IVAN HONCHARENKO: KYIV – ODESSA – SEVASTOPOL (ON THE MATERIALS OF THE FAMILY ARCHIVE)

The article highlights the way of life and characterizes the first literary achievements of the Ukrainian Soviet poet Ivan Ivanovych Honcharenko (1908–1988). A special attention was paid to the years 1941–1942 –

the period of time when I. Honcharenko participated in the military actions of the Second World War, in particular, in the defence of Odessa and Sevastopol. It is emphasized that the poet's life and his creative experience are valuable components for studying the history of a special detachment of Ukrainian front-line writers who were seconded to the army. For the objective coverage of events in the life of the front-line writer in 1941–1942, based on I. Honcharenko's personal documents (memoirs, epistolary, marginalia) from the private family archive, highlighted the period of his life from the first war days in Kyiv to the evacuation from Sevastopol in late May 1942. The documents are kept in the family archive of the poet's descendants, in particular, in the archive of the Candidate of Historical Sciences, associate professor S. I. Berehovyi. The military events and hostilities in the poet's literary work were analysed in detail.

Research methodology is based upon the work of French historical school "Annals" by applying the concepts of "mentality" and "author's ego" in the understanding of its representatives.

I. Honcharenko began his literary career in 1923 with some publications in the magazine "Molodyi Bolshevik" and the newspaper "Chervona Luben-shchyna". During that period a number of lyric poetry was created. Over time, Ivan Honcharenko joined the Ukrainian writing cohort. He had close personal and professional relations with P. Tyshyna, M. Rylskyi, A. Malysenko and many other representatives of the literary environment. Numerous testimonies of their friendship (letters, telegrams, gift inscriptions) are stored in the family archive. I. Honcharenko was among the defenders of Odessa, Sevastopol and Stalinhrad. He was a correspondent for the Army newspapers, working as a journalist and as a poet. He published two collections of the front lyrics "Odessa. Sevastopol" and "Prymortsy".

The family and private documentary collections of the creative and epistolary heritage of the Ukrainian-soviet writers are among the additional and equally important sources for the study of their personalities in the context of the era. Actually, a part of Ivan Honcharenko's documentary legacy, which is kept in the family archive, allowed us to analyse his life and creative path in 1941–1942. We consider the problem development of interpersonal communication of the Ukrainian writers as the participants of military actions of the period to be promising.

Key words: Soviet Ukrainian Literature, poetry of the Second World War, front-line writers, archive of the writer, Ivan Ivanovych Honcharenko.

Надійшла до редакції 21.10.2019 р.

Юрій Стежко

ВИРАЖЕННЯ ЕМПАТІЇ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ТА ЇХ ПЕРЕКЛАДАХ: ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ

У статті висвітлено значущість феномену емпатії в художніх творах та їх перекладах. Уточнено визначення емпатії в контексті психолінгвістичного дослідження. Розкрито суб'єктивну та об'єктивну зумовленість емпатії, вплив постмодернізму на культуру художнього перекладу. Відзначено потужний емпатичний потенціал української мови. Наведено ілюстрації прийомів долаття міжмовних лексичних лакун вираження емпатії в російських та англійських перекладах української поезії.

Ключові слова: емпатія, художній переклад, культура, ментальність, поезія.

Художня література та її переклад посідають чільне місце в культурних надбаннях нації, позаяк є потужними чинниками формування духовності, ідентичності. Художній твір є концентрованим виразом національної культури, історичної епохи та засобом міжнародної комунікації. Художня цінність твору визначається спроможністю пробудити в читача всю гаму почуттів героїв твору тим, що психологи називають емпатією. Отже, і переклад не буде повноцінним, якщо не стане емпативним еквівалентом оригіналу. Емпатія є формою сприйняття сюжету в тій його компоненті, яка розбурхує свідомість читача, являє імпліцитний ресурс формування бажаного ставлення до героїв твору. Емпатійний потенціал твору – чи не найважливіша ознака художності та водночас неймовірна трудність для перекладача.

Але такий важливий аспект проблеми художнього перекладу, як емпатія, не надто привертав увагу дослідників теорії та практики перекладу. Її більше вивчали психологи, філософи; лише спорадично – лінгвісти й перекладознавці. Аналіз наукової літератури засвідчує, що дослідженням феномену емпатії, крім Т. Ліппса, Е. Тітченера як фундаторів теорії, опікувалися такі відомі філософи, психологи, літературознавці, як М. Бахтін, І. Вершинін, В. Дильтей, Е. Гусерль, Ю. Лотман, А. Кофман, З. Фройд, В. Лейбін, К. Роджерс та ін. Значний інтерес для нашої розвідки становлять і дослідження українських учених В. Волощук, К. Гончар, Н. Іванотчак, Л. Козяревич, О. Нефедченко, А. Рогатюк, Н. Таценко.

Однак говорити про завершеність концептуалізації феномену емпатії не доводиться передусім через широке розмаїття форм її проявів. Нині маємо пояснення емпатії у формі особливого предмета психології, філософії, але недостатньо – лінгвістики й тим більш перекладознавства. Тому, спираючись на теоретичні напрацювання відомих учених, ми спробуємо означити емпатію в мовно-культурній формі художніх творів. **Метою** розвідки є висвітлення суб'єктивної та об'єктивної зумовленості емпатії в художньому вираженні, здійснення зіставного аналізу емпатичного потенціалу української мови на прикладах поезії та її перекладів іншими мовами.

За теоретико-методологічну основу маємо фундаментальні праці психологів Л. Виготського, С. Рубінштейна, лінгвофілософські здобутки В. фон Гумбольдта, О. Потебні, синергетичної методології в лінгвістиці Ж. Дерріди, Г. Хакена, Р. Піотровського, В. Налімова, Л. Піхтовнікової, добірку ілюстративних етюдів вираження емпатії в художніх творах класиків та перекладачів тощо.

Термін «емпатія» своїм обігом завдячує німецькому філософу, психологу Т. Ліппсу та англо-американському психологу Е. Тітченеру, пізніше З. Фройд, проте впродовж ХХ століття його зміст неодноразово коригували, цей процес і досі не завершено. І це виправдано, позаяк багатогранність феномену емпатії не дає можливості охопити всі його прояви одним визначенням. За всього розмаїття поглядів вітчизняних і зарубіжних учених [8] спроби навести узагальнене визначення, як на наш погляд, не досягли успіху, тому що феномен емпатії доволі залежний від сфери вжитку й методу фіксації. Наприклад, В. Табунська, Д. Річардсон, Т. Гаврилова емпатію розглядають у сенсі емоційного та інтуїтивного проникнення в екзистенційний стан іншої людини. Близьке до цього визначення наводять і Р. Даймонд та Дж. Мід. М. Шелер, Ф. Олпорт, Е. Стотланд, убачаючи в емпатії особливу форму пізнання. За М. Мукановим, емпатія є «розумовою комунікацією». «Увійти у внутрішній світ іншого та бути в ньому наче вдома» – образне визначення емпатії К. Роджерса. Н. Іванотчак, зосереджуючи увагу на соціально-поведінковому вираженні емпатії, тлумачить її «як універсальне

довербальне когнітивно-афективне утворення, що визначає поведінку суб'єкта у ситуації соціальної взаємодії та вербалізується знаком, набуваючи аксіологічних смислів» [1], а «Глоссарий. Психологический словарь» – як «усвідомлене розуміння внутрішнього світу або емоційного стану іншої людини».

За образністю та широтою наведених визначень емпатії в роботах психологів, філософів, лінгвістів криється особлива форма психічного стану людини, соціально та культурно сформована екзистенція особистості, вербальний чи поведінковий вияв «вчуття» (Т. Ліппс) у світ «Іншого». Кожне з наведених визначень має конкретна науковий зміст, розкриває емпатію на рівні явища в тій чи тій царині вжитку. Але для лінгвостилістичного аналізу мовних засобів її вираження наразі постала потреба в загальнонауковому, читай сутнісному, тлумаченні поняття, висвітленні зумовленості емпатії суб'єктивними та об'єктивними чинниками, інакше годі сподіватися на результативність дослідження її художньої значущості.

Нам імпонує – як найбільш глибинна, близька до сутнісного розуміння – інтерпретація емпатії Н. Таценко, а саме: «Емпатія, маючи цілеспрямований характер, є інтенційним актом, який демонструє прагматичні наміри мовців стати на місце іншої людини, бажання досягнути її особисті переживання, проявити намір вплинути на емоції та вчинки людей» [4, с. 283]. Дослідниця слушно акцентує в структурі емпатії такі «комплексно неподільні та функціонально синестезійні аспекти: емоційний, когнітивний, соціальний і прагматичний» [4, с. 283].

На наш погляд, варто говорити й про комунікативний аспект емпатії. Але виникає питання, чи справді зазначені аспекти синестезійні, чи можна припустити неодмінну осмисленість (а цілеспрямованість передбачає осмисленість) стану однієї людини іншою та незаперечність самої цілеспрямованості в рецепції емпатії? Адже в психологічних етюдах літературної класики додаємо приклади емпатії, не зумовленої осмисленням, тим паче раціональним, позбавленої цілеспрямованості; вона несе інтуїтивний відгук на переживання «Іншого» на рівні підсвідомості. Спробуймо пересвідчитися в достатності підстав для виказаних сумнівів.

Отже, надалі під емпатією розумітимемо імпліцитну форму екзистенційної комунікації, психологічне відображення суб'єктом внутрішнього світу «Іншого», зумовлене соціальними, моральними, релігійними, культурними настановами епохи. Саме зумовленість емпатії низкою чинників визначає

проблемність обрання мовних засобів відображення екзистенційного світу героя твору. Яскравим прикладом високохудожнього відображення всієї аспектації емпатії маємо опис внутрішнього стану Раскольнікова – болісне «сострадание» до бідних та знедолених, яке зрештою виливається в душевну маячню – «Тварь ли я дрожащая или право имею?», – поведінковому вираженню якої Ф. Достоєвський присвятив більшу частину тексту, ніж опису самого злочину.

Навіть побіжний аналіз вираження емпатії в художніх творах світових класиків дає підстави говорити про її соціально-історичну культурну зумовленість ментальними, моральними, релігійними тощо настановами. Те, що в одній релігії, за однієї епохи викликало співпереживання, може стати незрозумілим читачеві-представнику іншої культурно-історичної епохи. Настанови однієї культури здебільшого не збігаються з настановами іншої. Отже, перед перекладачем постає завдання, яку стратегію перекладу обрати, щоб емпатемі, виражені мовними засобами однієї культури, емоційно та змістовно адекватно відтворити засобами іншої мови та культури. Наприклад, чи зможе читач, вихований на християнських цінностях, за яких жінка пошановується як берегиня, емотивно співмірно з мусульманином сприйняти традиційні для мусульманських народів гендерні настанови, унормовані Кораном. Звісно, ні. Культурна зумовленість емпатії не може викликати такої ж потуги емоцій у носія іншої системи цінностей, культури, ментальності. Культурна доместикація твору запускає психологічний механізм емпатичної реакції як оцінки екзистенції героя твору через призму власного культурного досвіду. Наприклад, у британській мовній культурі слово *homely* позитивно характеризує жінку за простоту, невибагливість, а в американській слово *homely* набуває значення непривабливості аж до потворності. У цьому разі бікультуризм перекладача відіграє чи не основну роль.

Назагал проблема емпатії в літературній та перекладацькій творчості полягає в такому: наскільки можливо художньо донести екзистенціал, який визначає емпатію героя твору, читачеві. Перекладач, уводячи національного читача в емпатичний світ «Іншого» (художнього персонажа), інтерпретуючи світ його переживань, змушений удаватися до доместикації оригіналу, а задля цього має глибоко розумітися на обох мовах, культурах. Не зайве буде нагадати приклад, як через необізнаність із повір'ями слов'ян перекладач спотворив емпативне навантаження епізоду відомого твору: перекладаючи роман «Война и мир», Лео Вінер слово «поплевала» (за слов'янським повір'ям це засторога від наврочення) переклав як

«spatout» – «сплюнула», чим викривив авторську позитивну характеристику екзистенційного стану персонажа графіні.

Аналіз художньої літератури та практик її перекладів, дослідження психологів дають нам підстави говорити про екзистенційний світ реципієнта як єдність вроджених рис (психотипу, інтелектуального рівня) та набутих під впливом панівних у суспільстві ціннісних (релігійних, моральних тощо) імперативів. Важко не погодитися з Ф. Ніцше в тому, що в людині «твар і творець» злиті воедино. Одні обставини можуть сприяти розвитку генетично закладеної здатності до емпатії, інші, навпаки, її притупляти. Одні суспільні чинники можуть спричиняти піднесене в людині, інші, навпаки, нище. Скажімо, міжособистісні стосунки на засадах моралі, конкуренції ринкового суспільства не можуть не позначитися на характері емпатичних реакцій на становище «Іншого». Чудовою ілюстрацією є новели О. Генрі, котрі демонструють взірці залежності емпатії від національного характеру (ментальності) та соціальних обставин, у яких опинилися герої твору. Коли вроджена здатність до співчуття бере гору над обставинами, людина виявляє якості «творця», і навпаки, коли обставини панують над людяністю, бере гору «твар» у людині. Згадаймо новелу «Them Roads We Take», що виразно показує, як соціальний прагматизм та нещадність конкуренції трансформувалися в «співчуття» Вільямса його давньому другу Додсону. «Емпатія» Вільямса вкладається у виплекану суспільством культу капіталу психологічну настанову: «Болівар не подужає двох», настанову, за якої «...співчуття вважають чимось низьким і не гідним сильної, такої, що наганяє страх, душі» [2, с. 823]. Суспільство, яке сповідує принцип співбуття – «котрий падає, – штовхни!», не може розвинути в людині чогось іншого, крім егоїзму, гідного «тварі». Виявити «співпереживання», за Ф. Ніцше, означає виявити власну слабкість, що виразно показав О. Генрі, характеризуючи духовний світ Вільямса. «Емпатія» цього героя твору якраз і є проявом набутого соціального, яке вкладається в людиноненависницьку філософію суспільного співбуття Ніцше, за якою Вільямс не є негативним героєм. Але чи так само позитивно сприйме емпатичний світ Вільямса реципієнт, сформований на засадах християнської моралі, цінностей колективізму; яку емпативну реакцію викличе в нього описана вище ніцшеанська психологічна настанова? Упевнені, що читачеві більш до душі емпатія високих почуттів «творця» Бермана – героя новели О. Генрі «The Last Leaf», у якій розкривається глибокий емпатичний зв'язок героїв – узірець безкорисливості, сентиментальності, самопожертви. Страждання Джонсі відлунують у

свідомості Бермана емпативним відгуком такої сили, що спонукають його до самопожертви. Маємо приклад, коли емпатія, жалість героя-«творця» Бермана сильніша за саме страждання Джонсі.

З великими труднощами зіткнеться перекладач-представник іншого мовно-культурного середовища, добираючи глосарій, здатний передати всю гаму й глибину почуттів, душевних переживань. Поза сумнівами, щоб відобразити емпатію Бермана, перекладач має оцінити психологічний етюд із позицій культури, цінностей носія мови оригіналу й відтворити його вже в культурних маркерах читача перекладу, щоб, комунікуючи на екзистенційному рівні з героями твору, він зазнав таких же екзистенціалів – страху, любові, ненависті, провини тощо, як і його літературний візаві. Від того, наскільки перекладачеві це вдасться, залежить адекватність емпатійного відгуку читача. У ролі комунікатора співпереживань героїв твору й читача перекладач і сам постає реципієнтом, тому є суб'єктом емпатії. Ідентифікуючи себе на основі особистісної рефлексії щодо авторського психологічного етюду, перекладач обирає відповідну стратегію та мовностилістичні засоби перекладу. Міркуючи про стратегію, він передусім має з'ясувати, чи здатен сучасний читач, вихований в іншій культурі, за інших історичних часів, повною мірою, адекватно зазнати тих переживань, того душевного стану, що й автор та його герої, скажімо, півтора століття тому. Навряд чи, адже інші часи – це інші культура, моральні настанови, ментальність, цінності, традиції. Тому можна погодитися з Ф. Ніцше, що «допоки глядачеві (читачеві. – Ю. С.) ще доводиться вираховувати й домислювати, який сенс має та чи та дійова особа й на яких передумовах заснований той чи той конфлікт почуттів або намірів, він не може сповна поринути в страждання й дії головних дійових осіб, йому недоступний захват співчуття і страху» [2, с. 104]. Слова, що у виборі стратегії перекладу націлюють орієнтуватися на прогнозовану реакцію читача, який буде «вираховувати й домислювати» вже з позицій новочасної постмодерністської культури. Щоб перейнятися емпатією «Іншого», з іншої історичної доби, культури, треба мати досвід якщо не реального буття в його умовах, то бодай докладної інформації щодо його почуттів. Згадаймо відомі слова з роману «To Kill a Mockingbird» Harper Lee (переклад М. Харенко): «Ти ніколи не зрозумієш людину, поки не подивишся на речі її очима, <...> поки не влізеш у її шкуру і не походиш у ній». Походити в шкурі героїв творів, скажімо, О. Генрі, Ф. Достоєвського сучаснику не доведеться, тож перекладачеві, щоб викликати ті ж самі емпатичні екзистенціали, що й у Бермана чи Раскольнікова, доведеться докласти неабиякої творчої винахідливості в доместикації.

У художньому перекладі перетинаються дві історії, дві культури, дві мови, два світобачення – автора й перекладача, що неминуче позначається на мовностилістичному способі відображення дійсності. Як зазначав К. Чуковський, «у “Гамлеті”, якого переклав Борис Пастернак, чується голос Пастернака, у “Гамлеті”, перекладеному Михайлом Лозинським, чується голос Лозинського, у «Гамлеті», перекладеному Власом Кожевніковим, чується голос Кожевнікова, і з цим нічого не поробиш. Це фатально» [6, с. 54], так само, як і фатально в перекладі того ж таки «Гамлета» постмодерністом Ю. Андруховичем чути голос Андруховича – голос нової епохи. Стає очевидною зумовленість емпатії імпліцитною комунікацією автора й перекладача, а назагал зумовленість суб’єктивна – емоційними характеристиками перекладача – та об’єктивна – чинниками культури, запитами читача. Але якщо перша детермінанта підвладна корекції з боку перекладача, то другу маємо сприйняти як безумовну необхідність. «Кожна епоха гідна того перекладу, з яким вона примирюється або яким захоплюється» (І. Кашкін). Тож видається виправданим прагматизм перекладачів-постмодерністів, котрі ставлять під сумнів потребу збереження емпатичної автентичності першотвору на користь імперативів новочасної культури, читай – логіки деконструкції.

Варто пам’ятати, що, сприймаючи переклад, реципієнт емпатично реагує на інокультурний психологічний етюд на підставі доступного для його розуміння мовностилістичного подання, – в іншому випадку може відбутися нерозуміння вплетеної в текст емпатемі, що спричинить психологічне відторгнення твору. Ідеться не стільки про відмінні риси мов на рівні фонетики, морфології, синтаксису, скільки про здатність передати всю глибину закладеної в зміст емпативності. У цьому сенсі українська мова в зіставленні з іншими має істотні переваги. Навряд чи існує інша мова, яка могла б зрівнятися з нею за насиченістю словами зменшувальної форми – «тихесенько», «малесенькій» (горі), «веселочка», «калінонька», (плавай) «лебедонько», (збиралась) «громадонька», «з воріженьків» (покепкую), (заплаче) «серденько», «сторонька», «вишеньки-черешеньки» тощо. Застосована зменшувальна форма як жодна інша передає емпативний потенціал мови, оціночне ставлення автора до дійсності. Наведені вилучення з поезії Т. Шевченка, Л. Українки розкривають емпатію як особливу форму комунікації, персонажами якої постають не лише люди, а й природа, насичена інтимними формами звернення, як от «моє немовлятко, уроджене в люту годину дитятко». «Здається, у світі немає іншої мови, у якій діяла б така кількість суфіксів для вираження ласки

й ніжності» [6, с. 341], – каже К. Чуковський про російську мову, проте водночас нарікає на її неспроможність передати все багатство української поезії. І це красномовне визнання колориту, емпативного багатства української мови. Т. Шевченко своїм неповторним авторським стилем, естетикою слова, мовою, рясно засіяною метафорами, епітетами, просторіччям, визнаний як автор, переклад творів якого як російською, так і англійською мовами дуже складний. Ось як пише К. Чуковський про труднощі перекладу поезії Т. Шевченка: «Шевченко говорить, що він хотів би померти “хоч на малесенькій горі”. Перекладачі, звісно, перекладають “малесенький” словом “малюсенький” – і виходить неправда, тому що слово “малюсенький” – мармеладне, манірне слово, а “малесенький” народне, без приторності. Або візьмімо слово *радуга*. У російській мові воно само собою радісно-святкове й не потребує жодних поменшувань. Натомість у Шевченка (як і в українському фольклорі) слово *веселка*, що означає райдугу, легко й природно доповнене суфіксом ласкавості: Як у Дніпра веселочка Воду позичає. Як же передати «веселочку»? «Радужка», «радужечка»? Перекладачеві хоч не хоч доводиться залишати цю форму без усякого відображення у своєму перекладі, тому що, коли він і ризикне порушити традиційне мовлення, він створить такий неологізм, який буде сприйматися читачем як певна словесна ексцентрика» [6, с. 341]. Так, для перекладу Шевченкового «Туманочку брате» О. Благініна створила оказіоналізм «туманушка». Цікаво, яким би ще словом збагатилася вона російську мову, перекладаючи Шевченкове «дівчинонька»?

Наведені нарікання К. Чуковського на міжмовні лакуни не означають безумовну неперекладність української поезії: це лише «тисячі стилістичних труднощів, котрі постають перед перекладачами Шевченка» [6, с. 342], і слід шукати шляхи їх компенсації. У теорії перекладу йдеться про застосування опису, перестановок, заміщень, додавання або, навпаки, опущень задля компенсації втрат, і перекладацька практика їх цілком виправдує. До прикладу, фрагмент поезії Т. Шевченка «В неділеньку вранці» російський перекладач спромігся подати як «Утречком в воскресеньє»; унаслідок маємо сполучення, неспівмірне за емпатичним потенціалом оригіналу, проте, можливо, із найменшими втратами. Так само, на наш погляд, наявні емпатичні втрати й у безумовно талановитих перекладах поетки Віри Річ зворушливих слів Т. Шевченка англійською, зокрема: «Привітай же благодуже Мою сиротину» – «With your kind heart give welcome then To my hapless orphan» [7, с. 79]. Задля збереження емпатичності слова «сиротину» перекладачка слово «сирота» підсилила доповнен-

ням «нешасна», а еквівалентом «благодуже» обрала словосполучення «добрим серцем». А в її перекладі Шевченкової балади «Причинна» моторошність вигуків русалки «Ух! Ух! Солом'яний дух, дух!» передано як «Whisht! Whisht! Willo' the wisp!» [7, с. 79], що, у нашому розумінні, тембрально й ритмічно близько, а все ж неадекватно передає фонетику вигуків «Ух! ... дух!».

Назагал історія перекладів української поезії й прози іншими мовами, зокрема російською й тим більше англійською, позначена смисловими, художніми, а головню емпативними втратами, які об'єктивно є неминучими з причин формування української мови як мови багатостраждального етносу. Свідченням емпативної вищості української мови є практика дописування українських слів у переклад англійського твору. Відомий приклад, коли задля підсилення ефекту емотивності, комізму, на довершення емпативного потенціалу твору перекладач Ю. Лисняк в англійський текст Дж. К. Джерома ввертав колоритні українські слова «стусонув», «буцнув», «поторсав», «горласте», «гепається». Емпативні здобутки тут очевидні.

Мовностилістичною унікальністю українська поезія сягнула вершин у будь-яких перекладах. Вагому роль тут відіграють ментальні особливості українців у світосприйнятті. Погодьмося, етнопсихологічний чинник вельми значущий у здатності до мовностилістичного виразу співпереживання. У ментальності українців укорінене чуттєво-емоційне осягнення дійсності, пантеїстичність, релігійність, які й відбилися на формуванні й розвитку мислення та мови, які, власне, і визначають усю глибину емпативності народу, його вдачу, а заодно й ментальні відмінності від, скажімо, сучасних англосаксів із їхнім раціоналізмом в осягненні дійсності й прагматизмом вираження в мові. Існує уявлення про більшу стриманість англосаксів порівняно з темпераментом українців, що й відбилося в мовах. Етнопсихологи відзначають поряд із семантичними так звані ментальні лакуни, які зумовлюють кількісне переважання в українській мові зменшувальних форм слів, вигуків, пов'язане з національним темпераментом. Як тут не згадати характеристику ментальних відмінностей, авторство якої приписують С. Флорину: «...англосакси вигукують тихіше, дивуються, хвилюються, обурюються, торжествують спокійніше за слов'ян» (цит. за [5]). У цій стриманості й віддзеркалюється вся обмеженість емпатичного потенціалу мови. Скажімо, в англійській мовній культурі одним вигуком «Heigh-ho!» позначаються і здивування, і радість, і прикрість. Можливо, саме така спрощеність англійської американської ввела в омани перекладача, який оклик «Heu, you!» переклав грубим, не відповідним психологічній ситуа-

ції російським «Эй, ты!», тоді як контекст засвідчує ніжні почуття закоханих (В. Гусєв). Емотивна неадекватність є очевидною й закономірною.

Мовотворчість українських митців підживлюється народнорозмовною практикою, фольклорними джерелами, що робить українську мову емпативно унікальною, а читача національно свідомим. «Незначна меншість творчих людей – зодчих мистецтва, мислителів <...> становить істинну цінність. Ці нечисленні виняткові особистості дозволяють нам осягати справжню велич людини» [3, с. 264], – ці слова К. Поппера сповна екстраполюються на перекладачів художніх творів.

Отже, емпатія становить художнє вираження імпліцитної за формою та екзистенційної за змістом комунікації автора в образі героя твору та читача. Удаючись до доместикації, перекладач конвертує одні національно-культурні особливості в інші, запускаючи тим самим механізм рефлексії читача стосовно екзистенційного світу героїв твору, психологічного самовизначення шляхом зіставлення емоцій героя твору із власними переживаннями. Досягнення емпатичної еквівалентності перекладу забезпечується синергією бікультуризму й білінгвізму, яка передбачає глибоке знання культурно-історичних традицій, ментальних особливостей, способів осягнення дійсності, емпатичного потенціалу мов націй, народів. Зіставлення українськомовних та англомовних перекладів свідчить, що українські мовностилістичні можливості вираження емпатії доволі часто є недосяжними для інших мов, культур.

Проте запропоноване бачення імплікації чинників емпатії не претендує на завершеність, як і на абсолютну істинність, тож позиціоноване нами як можливий предмет дискурсу.

Література

1. Іванотчак Н. І. Прагматичні параметри емпатії в англомовній дитячій прозі жанру фентезі : дис. ... канд. філол. н. : спец. 10.02.04 «Германські мови» [Електронний ресурс] / Н. І. Іванотчак. – Харків, 2017 / Н. І. Іванотчак. – Режим доступу : <http://foreign-languages.karazin.ua/resources/05489ccebda91ed241f570d201cse0c5.pdf>. – Назва з екрану. (Дата звернення : 20.10.2019).
2. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 1 / Ф. Ницше. – М. : Мысль, 1990. – 829 с.
3. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 2 / К. Поппер. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 528 с.
4. Таценко Н. В. Емпатія як категорія лінгвістичної прагматики / Н. В. Таценко // Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – Серія «Філологічні науки». – Запоріжжя : Запорізький національний університет. – 2015. – № 2. – С. 282–288.

5. Федюковская М. Г. Роль этнопсихологических факторов в обучении британских студентов русскому языку : дис. ... канд. пед. н. : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (по областям и уровням образования)» [Электронный ресурс] / М. Г. Федюковская. – Санкт-Петербург, 1999. – Режим доступа : <https://www.monographies.ru/ru/book/view?id=271>. – Название с экрана. (Дата обращения : 20.10.2019).

6. Чуковский К. И. Высокое искусство / К. И. Чуковский. – М. : Сов. писатель, 1968. – 384 с.

7. Шевченко Т. Вибрана поезія. Живопис. Графіка / Т. Шевченко ; упор. С. Гальченко ; авт. вступ. ст. І. Дзюба ; пер. англ. мовою творів Т. Шевченка Віри Річ. – К. : Мистецтво, 2007. – 607 с.

8. Cuff B. M. P. Empathy: A Review of the Concept [Electronic resource] / B. M. P. Cuff, S. J. Brown, L. Taylor, D. J. Howat ; Coventry University, Department of Psychology and Behavioural Sciences. – First Publ. December 1, 2014. – Retrieved from : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1754073914558466>. (Date of application : 20.10.2019).

Yurii Stezhko

THE EXPRESSION OF EMPATHY IN WORKS OF ART AND THEIR TRASLATIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS

The paper discusses the role of the phenomenon of empathy in artistic literature and its translations. The relevance of the topic is conditioned by the fact that the artistic creativity occupies an important place in the cultural achievements of the nation, because it is a significant factor for the formation of its spirituality, identity.

Indicated, that the artistic value of the work and its translation is in its empathic potential, psychological impact on a reader. The analysis of scientific literature of the selected theme has uncovered certain gaps in the study of the artistic methods for the empathy expression and the adequate creation in translations. So, the aim of the study is to disclosure of subjective and objective conditionality of empathy as the psychological condition of a personality, carry out the comparative analysis of empathy potential of the Ukrainian language based on poetry and its translations into different languages. Based on the analysis of the diversity of known definitions is being conducted a content clarifying for the notion empathy in the psycho and linguistic context of the study. It is offered to add the already known functions of empathy with its linguistic meaning as an implicit form of existential communication. It is becoming seen the connection the reception of empathy with the mental, moral, religious features of a reader, the modern influence of postmodernism on culture of the literary translation. Revealed the importance of the domestication of empathy with national and cultural and linguistic tools of translation lied in the original. Carried out the comparative analysis of the opportunity of empathy expression in Ukrainian, English and Russian languages based on translations of Ukrainian poetry. We show methods to overcome inter linguistic lacuna, to make stronger empathic impact on the reader in Russian and English translations of Ukrainian poetry. Justified the conclusion about a significant advantage of the Ukrainian language above Russian and English languages, it is about anempathic potential.

Key words: *empathy, literary translation, culture, mentality, poetry.*

Надійшла до редакції 06.11.2019 р.

Ганна Радько

ІВАНОВІ ПЕТРОВИЧУ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ – 250!

Ушанування письменника-земляка, першого класика української літератури в Полтаві

17–18 жовтня 2019 р. в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка відбувалась (уже вп'яте, а в нинішньому статусі втретє) дводенна Міжнародна науково-практична

конференція «Іван Котляревський та українська культура XIX–XXI століть (до 250-ліття від дня народження письменника)». Організувала цей масштабний науковий захід кафедра української літератури ЗВО; співorganizаторами виступили Інститут слов'янської філології Університету Людвіга-Максиміліана (Мюнхен), Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (Київ), Полтавський літературно-меморіальний музей Івана Котляревського, Полтавський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників імені М. В. Остроградського.

Полтава привітно зустрічала всю Україну, як це бувало і в інші ювілеї видатного земляка та незабутнього 1903 р., коли відкривали в нашому місті перший в історії пам'ятник українському письменникові – й саме І. Котляревському. Важливе й промовисте те, що зібралися на форум не лише знані дослідники з Києва, Бердянська, Вінниці, Дніпра, Запоріжжя, Ізмаїла, Кривого Рогу, Львова, Одеси, Ромен, Сум, Ужгорода, Харкова, Херсона, Хмельницького, Черкас, Чернігова, Чернівців тощо, а й краєзнавці, музейники, медійники, викладачі коледжів та загальноосвітніх шкіл обласних і районних центрів, магістри та студенти. І вельми приємно, що цьогоріч «географію» учасників конференції поширили науковці з Німеччини й Польщі.

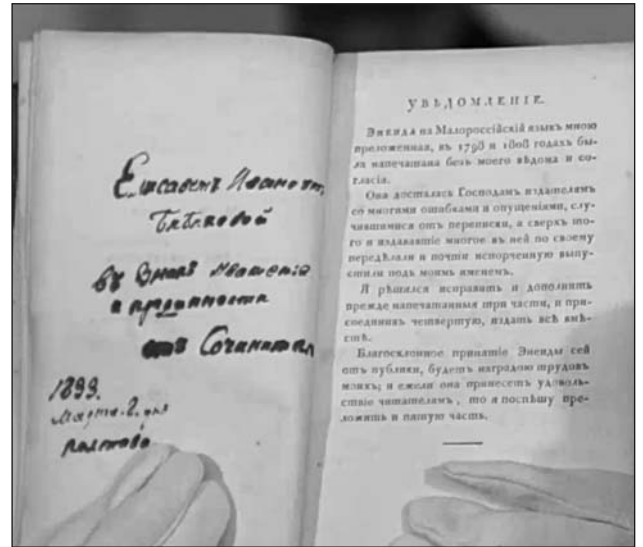
Наголосимо, що в Полтаві та області до знаменного ювілею першого класика нової української літератури готувалися ретельно, тож організували цілу низку заходів. Це й фестиваль художньої самодіяль-

ності ПНПУ імені В. Г. Короленка «Студентська весна – 2019», і презентація унікального петербурзького видання (1808) «Енеїди» І. П. Котляревського з автографом автора («Єлизавете Ивановне Бибиковой в знак уважения и преданности от сочинителя. 1833. Марта, вт. дня. Полтава») в рамках II Міжнародної

книжкової ярмарки, і врочистості з нагоди вручення обласної премії імені І. П. Котляревського (6 вересня 2019 р. в Полтавському обласному академічному музично-драматичному театрі імені М. В. Гоголя) тощо.

9 вересня 2019 р., ювілейний день народження Великого Українця й Полтавця, запам'ятався землякам і гостям міста врочистостями біля могили й пам'ятника письменникові, у його меморіальному музеї-садибі на Івановій горі, які завершилися увечері в Полтавському обласному академічному музично-драматичному театрі імені М. В. Гоголя грандіозним концертом Націо-

нального заслуженого академічного українського народного хору України імені Григорія Верьовки (керівник – Зеновій Корінець). Цього дня в Полтаву прибула велика делегація від Національної спілки письменників України (на чолі з Михайлом Сидоржевським), Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (разом із його директором – академіком Миколою Жулинським), Міністерства освіти і науки України.

ського – літературознавця, доктора філологічних наук, академіка НАН України, директора Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України; Михайла Сидоржевського – публіциста, редактора, очільника Національної спілки письменників України; Сергія Куліду – журналіста, письменника, головного редактора газети «Літературна Україна»; Ніну Шаварську – поетку, ведучу літературно-мистецьких про-

10 вересня святкові заходи продовжились. Глибокоповажана делегація, розділившись на дві групи, відвідала Полтавський міський багатопрофільний лицей № 1 імені І. П. Котляревського й Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка: гості виступили перед учнями, студентами, учителями, науковцями-викладачами. В університеті на факультеті філології та журналістики (декан – доцент Оксана Кирильчук) радо вітали Миколу Жулин-

грам Національної радіокомпанії України; Антонію Цвід – письменницю, лауреатку Всеукраїнської премії імені Олександра Олеся; Володимира Поліщука – літературознавця, доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри української літератури і компаративістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, директора Черкаського наукового центру шевченкознавчих досліджень; Віктора Грінченка – академіка Націо-

нальної академії наук України; Тетяну Запорожець – заступника начальника відділу державно-громадського управління освітою головного управління загальної середньої та дошкільної освіти директорату дошкільної та шкільної освіти МОН України. Представив членів делегації ректор університету, доктор філологічних наук, професор, письменник-публіцист Микола Степаненко.

Нагадаємо, що І. П. Котляревський народився 29 серпня (9 вересня за н. ст.) 1769 р. у Полтаві в родині канцеляриста городского магістрату. Мати майбутнього письменника Парасковія Леонтіївна Жуковська була козачкою; крім неї Леонтій Жуковський, козак Решетилівської сотні, що входила до Полтавського полку, мав ще двох синів – Михайла та Якова. Дитячі роки Івана Петровича припадають на час насильницької русифікації, нищення рідної української мови, традицій. Проте і мова, і пісня, і безліч дотепних анекдотів, влучних прислів'їв, приказок, як і свіжі спогади земляків про козаччину, походи запорожців, жили в народному середовищі, поміж якого зростав хлопець. Перебування в гушці простого люду, тісне спілкування з ним, народні звичаї, побут давали можливість засвоїти основи народного життя, побачити реальних прототипів героїв своїх майбутніх творів.

Уважаємо, що вагомий вплив на І. Котляревського здійснив дід, який служив дяконом у Спасо-Успенському кафедральному соборі (де малого Івася охрестили й вірним парафіянином якого він був усе своє життя), та батько – чоловік із певною освітою, що давало йому можливість обіймати посаду старшого канцеляриста Полтавського магістрату. «Його дід Василь та ще троє Котляревських, – пише про прашурів автора «Енеїди» М. Кучинський, – змушені були повернутися після знищення Січі в рідні краї, зайнятися господарством та посісти чиновницькі посади» [3, с. 3]. Оточення родини Котляревських несло дух козацького вільнодумства, виховувало національно-патріотичні почуття, турботу за волелюбний народ, що й заклало те підґрунтя, на якому сформувався світогляд літератора. Нерозривний зв'язок із козацькою славою, з народом дозволив йому засвоїти основні чесноти, навчив співпереживати, турбуватися про ближніх. Згодом це переросло в почуття відповідальності за долю українського народу, вплинуло на формування характеру І. Котляревського, допомогло виділити національні цінності як пріоритетні в його житті, визначило демократичні орієнтири, спрямувало життя на шлях самовідданого служіння своєму краю через літературу, освіту, громадську діяльність та виховання дітей бідних дворян.

Яку і де здобув початкову освіту малий Івась? «Можна гадати, – припускає І. Павловський, – що перших він навчався в соборній приходській школі, яка існувала ще в XVII столітті» [5, с. 3–4]. Наступним ви-

значальним чинником, який мав великий вплив на формування та розвиток світогляду І. Котляревського, був викладацький корпус Катеринославської семінарії. Важливими етапами в трудовій біографії Котляревського є служба в Новоросійській канцелярії та вчителювання в поміщицьких сім'ях Золотоніського повіту. Іван Петрович вивчає фольклор та звичаї народу, організовує аматорський театр. Знання французької мови дозволяє йому ознайомлюватися з європейською літературою, передовими просвітницькими думками. 1789 р. Котляревські внесені до списку дворян. Упродовж 1796–1808 рр. Іван Петрович перебуває на військовій службі, бере участь у російсько-турецькій війні. Вийшов у відставку, в чині штабс-капітана і став наглядачем у Будинку виховання дітей бідних дворян у Полтаві (до 1835 р.). У 1818–1821 рр. – директор полтавського театру; сприяє викупу з кріпацтва російського актора М. Щепкіна. З 1827 по 1835 р. – попечитель полтавських благодійно-лікувальних закладів. Біографи, спираючись на спогади сучасників про І. Котляревського, характеризують його як людину розумну, обачну, серйозну, глибоко порядну, чесну, високоморальну, досвідчену й педантично точну у фінансових справах. Він жив у старій дідівській хаті врівноважено й гармонійно – у злагоді з людьми, Богом і власним сумлінням. 1835 р. за станом здоров'я вийшов на пенсію. «З винятковим терпінням переносив він страждання трирічної тяжкої хвороби (подагри) і тихо згас на 70-му році життя 29 жовтня 1838 року о другій годині після півдня» [1, с. 91], – пише С. Стеблін-Камінський. Завдяки знахідці І. Павловського прояснилися обставини життя письменника й державного діяча в останні роки, пов'язані з хворобою та відставкою. Документи, опубліковані архівістом, на думку П. Ротача, «дали можливість побачити І. Котляревського чиновником винятковим для того часу» [8, с. 146].

З осмислення сучасної йому історичної доби, із роздумів та спостережень за долею рідного народу з'явиться «Енеїда» (1798) – «твір, написаний народною мовою, реформаторський за своєю суттю, твір, що давав нове життя українській мові і літературі, заявляв про відродження української нації» [7; 9, с. 7]. І. Франко в статті «Українська (руська) література» зазначав, що з появою «Енеїди» почалася нова доба в історії літератури: «Тепер вперше поставлено відродження української нації цілком свідомо на підвалинах загальноєвропейського духовного розвитку» (цит. за [6, с. 76]). І. Котляревський нагадував світові через свою поему, пише літературознавець М. Ткачук, що є ще цілий великий народ зі своєю територією, мовою, побутом, звичаями, обрядами, етико-соціальними поглядами, особливостями психічного складу та національного характеру, своєю філософією буття, етнографією, зі своєю «зруйнованою Троєю» і «майбутнім Римом». І цей народ – українці [10, с. 97].

Погоджуємося з думкою вченого М. Наєнка про те, що до І. Котляревського історичні етапи в Україні іменували правлінням політичного діяча: епоха князя Ярослава Мудрого, часи короля Данила Галицького, епоха гетьмана Богдана Хмельницького, період гетьмана Івана Мазепи тощо. Після ліквідації 1775 р. реш-

ремній ямі сирого й холодного Соловецького монастиря впродовж 18 років (до 1803). «Після нього гетьманську роль в Україні, – зауважує М. Наєнко, – стали виконувати письменники. <...>. І першому серед таких вождів в Україні судилося стати Іванові Петровичу Котляревському (1769–1738)» [4, с. 277–278].

ток української автономії Україну позбавили можливостей мати своїх політичних діячів. Останнього гетьмана Запорозької Січі Петра Калнишевського у віці 85-ти років було репресовано і приречено вмирати в тю-

тому не випадково на пленарному та секційних засіданнях науково-практичної конференції в Полтаві розгорілася дискусія про роль, значення й місце І. Котляревського в культурному просторі України. Професор

Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, літературознавець, письменник Юрій Ковалів, виголошуючи доповідь «Іван Котляревський: феномен чи канон» й аналізуючи період, коли писалася «Енеїда», наголосив, задаючи тон дискусії, що тоді українське письменство існувало всупереч шовіністичній політиці українофобської Москви. Тож існувала й Україна. «Навряд чи автор «Енеїди» міг припустити, яку роль він відіграє не тільки

ної системи етнонаціонального виховання» вчителя-новатора із с. Степанівки Олександрівського району Донецької області Віктора Азьомова. Цікаві й змістовні доповіді підготували й полтавці – організатори конференції: «Традиції І. П. Котляревського в поемі “Сталін у пеклі” Василя Онуфрієнка» (доктор філологічних наук, доцент Світлана Ленська), «Тяглість національного письменства крізь призму “Енеїди” Івана Котляревського» (кандидат філологічних наук, доцент Віра Мелешко), «Шляхи відродження української нації на

в історії української літератури. <...> Якби зараз Іван Петрович відчинив двері, зайшов до цієї аудиторії та почув, що ми про нього думаємо, він би схопився за голову. <...> Люди добрі, сказав би, я нічого не засновував!» Обговорення проблеми з новою силою спалахнуло під час виступів на секційному засіданні знаної одеської дослідниці Оксани Шупти-В'язовської, кандидата філологічних наук, доцента, відомого сумського науковця Олексія Вертія, доктора філологічних наук, професора-харків'янина Олександра Борзенка, доктора філологічних наук, ще однієї літературознавиці-одеситки Лілії Чикур, кандидата філологічних наук, доцента, чернівчанки Тетяни Гуцуляк та ін. Великий інтерес у науковій спільноті викликала доповідь «Родоцентричні первні героїв у п'єсі Івана Котляревського “Наталка Полтавка” у світлі Духовної архетип-

засадах загальноєвропейських духовних цінностей (на матеріалі художніх творів І. П. Котляревського)» (кандидат філологічних наук, доцент Ганна Радько), «Білоруськомовна книжкова інтерпретація “Енеїди” І. П. Котляревського» (кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент Гліб Кудряшов), «Тема війни та її художнє моделювання в “Енеїді” Івана Котляревського» (старший викладач Галина Білик), «Полтавське оточення Івана Котляревського: коло спілкування» (провідний науковий співробітник Полтавського літературного музею І. П. Котляревського Євгенія Стороха) та ін.

Природно, що робота організованого в рамках конференції науково-методичного круглого столу «Вивчення творчості Івана Котляревського в закладах середньої освіти України» не залишилася поза увагою науковців, адже інтерес до вчителів-практиків у них за-

вжди великий. І спілкування з передовими освітянами, зокрема з учителями української мови та літератури Наталією Козороз (с. Великі Будища Гадяцького району), Тетяною Балагурою, єдиною в Україні учителькою – Героєм України (Полтавський міський багатoproфільний ліцей № 1 імені І. П. Котляревського), Ольгою Коваленко – методистом Полтавського інституту післядипломної освіти імені М. Остроградського, було надзвичайно змістовне, ефективне, високофахове.

Про свої тонкі спостереження над мовним багатством творів письменника-класика («Фундаментальне значення творів І. П. Котляревського для розвитку української лексикиграфії (про факти відомі, маловідомі й невідомі)» доповіла на пленарному засіданні пані Людмила Ткач, доктор філологічних наук, професор (м. Чернівці). Висловили погляд на «Енеїду» та драматургію І. Котляревського в європейському та світовому контексті доктори філологічних наук, професори Ольга Ніколенко (м. Полтава) і Михайло Наєнко (м. Київ); інтерпретацію критичних поглядів Івана Стешенка на біографію та творчість літератора-ювіляра висвіт-

рафічного костюма з родинних колекцій Валентини Титаренко та Наталії Свиридюк» (керівник проекту – професор Валентина Титаренко). Представили колекцію старовинного вбрання викладачі, співробітники, аспіранти, магістранти факультету технологій і дизайну ПНПУ, коментувала показ Катерина Кібенко, магістрантка факультету філології та журналістики.

Постійні учасники наших конференцій уже звикли, що в Полтаві наука з мистецтвом іде в сув'язі. Тож і цього разу ми гостей не розчарували. Неодноразовий дипломант обласних міжвузівських фестивалів-конкурсів «Студентська весна», лауреат усеукраїнських та міжнародних конкурсів студентський театр «Факультет – F» факультету філології та журналістики (керівник, режисер – доцент кафедри української літератури Ганна Радько) на пошанування першого класика нової української літератури підготував інсценізацію «Видно шляхи полтавській...» за однойменним романом полтавця Бориса Левіна, яку й представили учасникам конференції та інших урочистостей з нагоди 250-ліття від дня народження І. П. Котляревського. Перед глядачами постає Полтава

лила доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України Галина Александрова (м. Київ). Її доповідь скерувала увагу до нашого земляка-краєзнавця, учасника конференції, упорядника книги «Іван Стешенко. Твори. Переклади. Вибране листування» (Полтава, 2013) Григорія Титаренка. Його кропітка робота отримала захоплені відгуки з уст авторитетного літературознавця Юрія Коваліва. Зв'язок «Енеїди» з віршованою казкою початку XIX ст. простежила у своїй доповіді кандидат філологічних наук, доцент Ольга Горбонос (м. Херсон).

Робота конференції була плідною, творчою, оригінальною, з примітною атмосферою наукового співробітництва, дружби й емоційного піднесення. Велике пошавлення та інтерес викликав завершальний виступ-презентація на пленарному засіданні «Українки доби Котляревського крізь призму етног-

230-річної давності з її дерев'яними тротуарами, молодіжними гуляннями на Мазурівці й Панянци (ці топоніми відомі досі). І, звичайно ж, сам Котляревський, 22-річний юнак, канцелярист губернської управи. Цю роль виконав лауреат обласної премії імені Івана Котляревського, доцент кафедри журналістики Гліб Кудряшов, у ролі полтавок були учасниці народного самодіяльного ансамблю танцю «Весна» (керівник – заслужений працівник культури Лілія Пригода).

Другою роботою талановитої молоді була публіцистична постановка «Прологу» Івана Франка, написаного 1888 р. (понад 130 років тому) і виголошеного у львівському русько-народному театрі на врочистостях на честь 50-х роковин смерті Котляревського. Цей твір не друкувався в радянських виданнях Франка. Не знайдете його і в 50-томному зібранні. На початку 90-х рр. XX ст. представив широкому загалу українців Франкові «Пролог...» і поему «Великі роковини» про-

фесор, доктор філологічних наук Федір Погребенник. У постановці зосередили увагу на визначеній великим Франком ролі Котляревського в духовному й культурному відродженні українського народу. У творчому режисерському вирішенні зміст «Прологу...» інтегровано в сучасність через екранний відеоряд, який підтверджує, що побоювання Котляревського стосовно дій «старшого брата» не були перебільшеними: він *«виклювався у иншим виді, / Як “Чарівник Москаль”! Неначе гостем / Прийшов у хату вдови України / І швидко став у ній рядить по свому, / Як пан»*. Дії «старшого брата», осмислені Котляревським, почуті

Франком, сьогодні добігли свого жажливого апогею – війни. «Пролог...» пристрасно виголосили провідна актриса студентського театру, талановита Катерина Кібенко і студент-другокурсник, що подає великі творчі надії, Едуард Попович. Прем'єри цих постанов відбулися навесні в рамках фестивалю «Студентська весна – 2019»; виступи здійснювалися в рамках ювілейних заходів, про які йшлося вище, а 13 вересня ще й на II фестивалі сучасних молодіжних театрів (м. Гадяч).

Упродовж двох днів роботи конференції її учасники переймалися духом творів І. Котляревського, його добою й нашою сучасністю. «Ця конференція потрібна і Котляревському, і, найголовніше, нам», – сказав ректор ПНПУ Микола Степаненко. Оновлена аудиторія імені І. П. Котляревського, книжкова виставка «Будеш, батьку, панувати!», яку організували працівники Наукової бібліотеки імені Михайла Жовтобрюха ПНПУ імені В. Г. Короленка, Полтавський літературний музей І. П. Котляревського, де проходив другий день роботи конференції, злагоджена робота кафедри української літератури разом із її очільницею Вірою Мелешко створювали сприятливу атмосферу для плідної роботи.

Учасники наукової конференції поклали квіти до пам'ятника І. Котляревському, уклонилися праху великого українця біля його могили, узяли участь у закладанні калинової алеї на вічну його пам'ять біля літературно-меморіального музею письменника разом із його працівниками та вихованцями гуртка з військової підготовки міського ліцею (керівник – Олег Барिश). Один із кущів – іменний: «Еней», на посвяту добровольцеві батальйону «Донбас» Антону Цедіку, випускникові міського багатопрофільного

лицею № 1 імені І. П. Котляревського, який мав псевдо «Еней» і загинув в Іловайському котлі 2014 р. На цій щемливій акції були присутні й батьки Антона Ольга та Ігор Цедіки.

Екскурсія до меморіального музею-садиби І. П. Котляревського завершилася гостинним пригощанням галушками й узваром на подвір'ї в затишному саду старосвітського обійстя. А після напруженого робочого дня учасники конференції в неформальній обстановці змогли відчутися весь колорит «Енеїди»: повчитися танцювати «Санжарівку», за що організатори конференції дякують учасникам народного ансамблю танцю «Полтава» міського Будинку культури (керівник – Олена Марфіна), послухати козацькі думи в супроводі ліри й кобзи у виконанні неперевершеного майстра, художника, шанованого полтавця Івана Новобранця, заспівати арії з народної опери «Наталка Полтавка» І. Котляревського (Олександр Садовий, баян) і, звісно ж, скуштувати страви, напої з переліку тих, що споживали Еней і троянці з безсмертної «Енеїди».

Важливі положення й нові дослідницькі плани містить підсумкова резолюція Міжнародної науково-практичної конференції, зокрема: «Літературна, громадсько-доброчинна діяльність Івана Котляревського на різних ділянках культурно-освітнього простору України засвідчує його вагомий внесок у духовно-культурний розвиток України першої третини ХІХ ст. і цілком справедливе визнання визначного полтавця першим класиком української літератури та української мови. Як представник нового світогляду, зумовленого просвітницькою, етнографічно-культурницькою, народною парадигмою, він першим висловив думку про існування українського народу як нації, присвятив своє життя літературі, театру, вихованню дітей здрібнілого дворянства, обстоював необхідність навчання дітей рідною мовою, усебічного розвитку особистості. Феномен І. Котляревського поєднує в собі непересічну

літературну особистість і видатного громадського діяча, педагога. Наш час вимагає нових підходів до поглибленого вивчення його літературно-педагогічного набуtku. Ці завдання можна вирішити, створивши на базі музейної аудиторії І. П. Котляревського при кафедрі української літератури ПНПУ імені В. Г. Короленка наукову лабораторію котляревськознавства».

Заходи з нагоди 250-річного ювілею І. Котляревського ще тривають, зокрема, очікуємо на відкриття (25 жовтня) в Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка Всеукраїнської виставки «Енеїда», витоки якої сягають 1903 р.

Віримо, що справдяться передбачення Івана Петровича для Енеєвих нащадків, виголошені провидицею в його «Енеїді»:

Енею, годі вже журитись,
Од його має розплотитись
Великий і завзятий рід;
Всім світом буде управляти,
По всіх усюдах воювати,
Підверне всіх собі під спід.
І римські поставить стіни,
В них буде жити, як в раю;
Великі зробить перемини
Во всім окружнім там краю;
Там буде жить та поживати,
Покіль не буде ціловати
Ноги чиєїсь постолоа... [2, с. 67].

Література

1. І. П. Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях / [упоряд. вступ. стаття та прим. А. Залашка]. – К. : Дніпро, 1969. – 632 с.
2. Котляревський І. Енеїда / І. Котляревський. – Полтава : АСМІ, 2003. – 182 с.
3. Кучинський М. Маловідомі сторінки біографії І. П. Котляревського / М. Кучинський // Слобідський край. – 1998. – 9 вересня. – С. 3.
4. Наєнко М. Художня література України : Програма мінімум / М. К. Наєнко. – К. : ВЦ «Просвіта», 2005. – Ч. 1. Від міфів до реальності. – 660 с.
5. Павловський І. І. П. Котляревський. Біографічний нарис з малюнками. / І. Ф. Павловський. – Харків, 1908.
6. Погребенник Ф. Котляревський у зарубіжному літературознавстві / Ф. Погребенник // Рад. літературознавство. – 1969. – № 8. – С. 73–81.
7. Радзикович В. Тріумф народної мови / В. Радзикович // Визвольний шлях. – 1999. – № 1. – С. 7–12.
8. Ротач П. Поклик через століття: І. П. Котляревський і Полтава : зб. статей і досліджень / П. П. Ротач. – Полтава : Дивосвіт, 2003. – 200 с.
9. Ткачук М. Естетична концепція людини в «Енеїді» І. Котляревського / М. П. Ткачук. – К. : Вища шк., 1995. – 55 с.
10. Ткачук М. Український характер в «Енеїді» Котляревського / М. Ткачук // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 92–97.

Галина Білик

ЖИВОПИСНА ОСІНЬ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Інтерв'ю з головою Полтавської обласної організації Національної спілки художників України Юрієм Самойленком¹

Упродовж жовтня-листопада 2019 р. в Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка діяла всеукраїнська виставка образотворчих робіт із промовистою назвою «Енеїда», приурочена 250-літтю видатного краянину, класика вітчизняного письменства й театру Івана Котляревського, який «у щасливий час / Вкраїнським словом розпочав співати» й тим запалив «огник» незглибимої народної душі, котрий «розгорівсь, щоб всіх нас ogrівати» (І. Франко).

Наснажена міццю духа славетного ювіляра ця непересічна подія органічно влилася в низку вчистостей на його пошанування – культурно-громадських, мистецьких, наукових акцій, підкреслила потужний вплив літератури на інші мистецтва й пам'ять про «батька» «Енеїди» й «Наталки Полтавки», щиро плекану ними.

Самойленко Юрій, Кліпак Руслан, ТОВ «ГРУАР».
Іван Котляревський. Метал, плазма. 2019 р. Фото

¹ Фотографії з відкриття виставки «Енеїда» – Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка, 25 жовтня 2019 р. – *Володимира Короткова*.

Зініціювала виставку Полтавська обласна організація Національної спілки художників України, а до безпосереднього втілення в життя цього амбітного проекту долучилися значні творчі й управлінські сили: понад сотня членів НСХУ й талановитих митців-аматорів з різних куточків України, Полтавська обласна державна адміністрація, Полтавська міська рада, Полтавська галерея мистецтв та ін.

Задум ініціаторів заходу був масштабним, цілісним і водночас різновекторним: у ювілейні дні І. Котляревського зібрати в духовній столиці України якомога більше подвижників сучасного образотворчого мистецтва, близьких йому тематично; представити широку палітру технік і жанрів художніх робіт; ушанувати національну виставкову традицію, адже саме в Полтаві 1903 р. – з нагоди встановлення пам'ятника видатному літераторові – таке дійство відбулося вперше; зробити акцент на творчому ремеслі фотохудожника, адже в день відкриття виставки – 25 жовтня 1938 р. – було засновано Національну спілку фотохудожників України.

Експонати розмістили у двох виставкових локаціях: окремо – у прес-центрі музею – 27 творів із його фондів авторства В. Волкова, І. Галкіна, В. Казанцева, В. Кричевського, Г. Мясоедова, І. Мясое-

Капела бандуристів «Любава» Полтавського коледжу мистецтв імені М. В. Лисенка (керівник – Юлія Хниченко). Фото

У ролі Івана Котляревського – Роман Андросов, студент ПДАА. Фото

Голова ПОО Всеукраїнського товариства «Просвіта» Микола Кульчинський. Фото

Директорка Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка Ольга Курчакова, секретар Полтавської міської ради Олександр Шамота. Фото

Учасники урочистого відкриття виставки. Фото

Сергій Баранник (м. Маріуполь)
Енеїда I.
 Полотно, олія, 100x80, 2019 р.

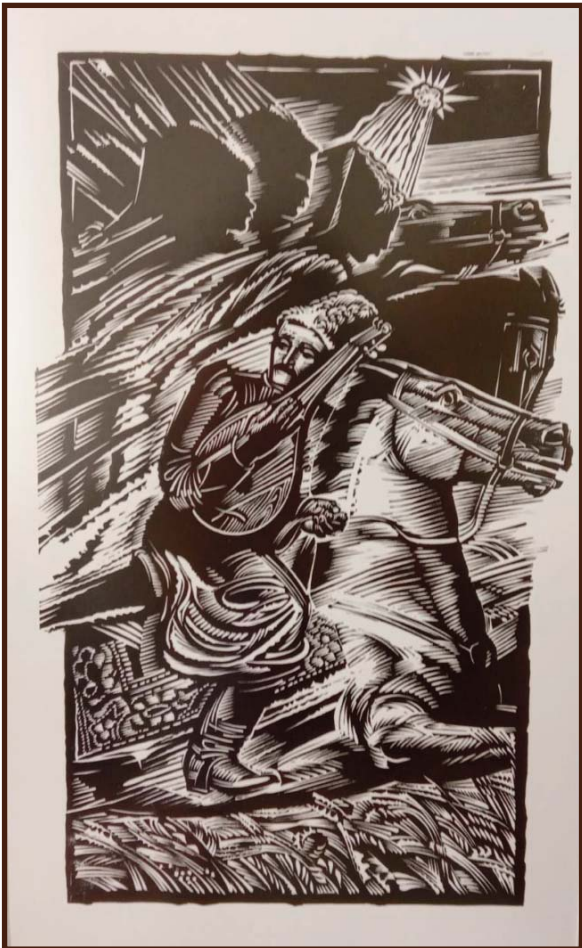
Сергій Баранник (м. Маріуполь)
Енеїда II.
 Полотно, олія, 100x80, 2019 р.

Юлія Петушинська (м. Полтава)
Позивний Еней.
 Полотно, акрил. 90x70. 2019 р.

Світлана Бгорова (м. Одеса)
Еней. Ілюстрація до Енеїди І. П. Котляревського.
 Папір, акварель, перо, туш. 57x47. 2019 р.

Василь Перевальський (м. Київ)
З ілюстрацій до поезії І. Драча

Юрій Кафарський (м. Могилів-Подільський)
Обереги.
Полотно, олія, 50x70. 2018 р.

Ігор Швачунов (м. Суми)
«Що є істина?» (Предстояння).
Полотно, олія, 117x117. 2019 р.

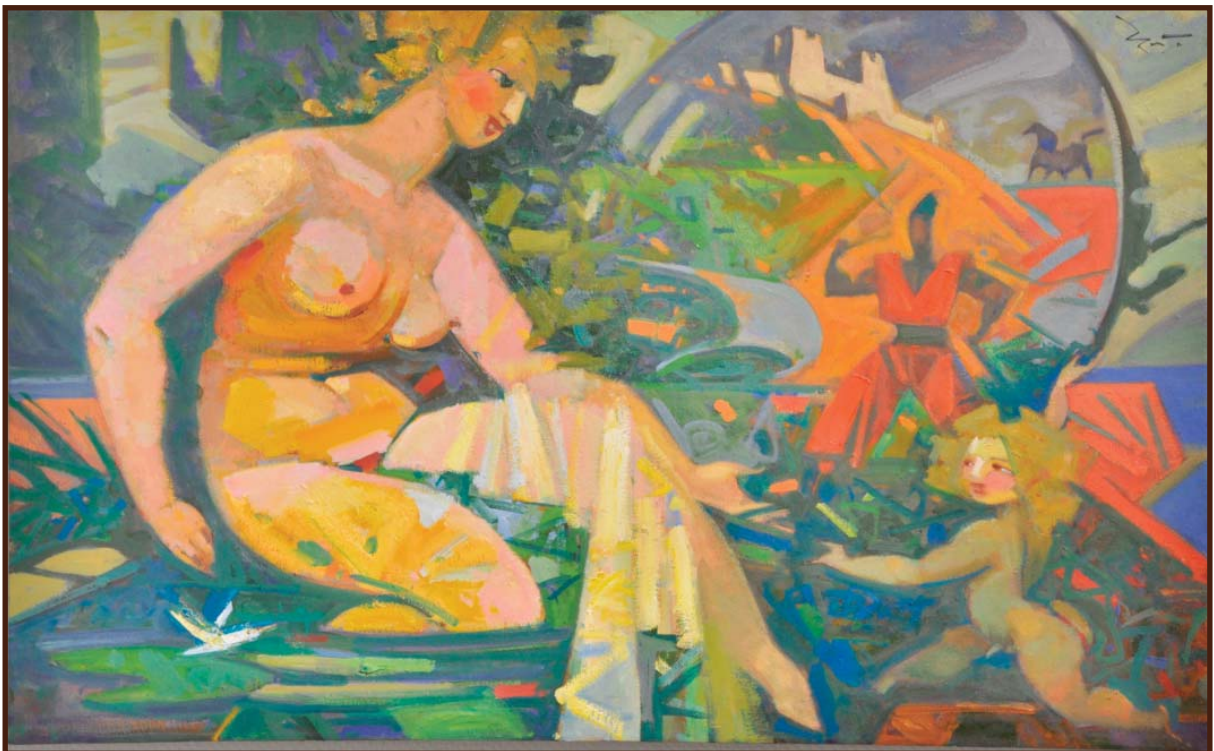
Олег Мінгальов (м. Полтава)
Сини Юнони.
Полотно, олія, 95x55. 2019 р.

Оксана Тернавська (м. Київ)
«Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди козак». Ілюстрація до «Енеїди».
Комп'ютерна графіка. 42х30. 2009 р.

Сергій Шаматрін (сmt. Ромодан)
«Ну що б, здавалося, слова...»
Полотно, олія. 140х131. 2019 р.

Сергій Григор'єв (м. Полтава)
Туалет Дідони.
Полотно, олія. 80х130. 2019 р.

Юрій Самоїленко (м. Полтава)
«Любов к Отчизні де героїть...»
Картон, акрил. 140x70. 2019 р.

Дар'я Мостовщикова (м. Київ)
Колискова.
Полотно, олія, 100x80, 2018 р.

Микола Жулінський (м. Суми)
Конютоп. 1659 р.
Полотно, олія. 80x120. 2009 р.

дова, О. Писемського, Г. Цисса, М. Ярошенка – тих майстрів пензля, котрі разом ушанували видатного полтавця на початку ХХ ст.; у великій залі – майже 140 робіт (живопис, графіка, текстиль, вишивка, витинанка, скульптура, кераміка, різьба, карбування) сучасних митців із 26 населених пунктів 16 областей України. Територіально були представлені Київ, Полтава, Дніпро, Житомир, Кропивницький, Луцьк, Одеса, Суми, Ужгород, Харків, Жмеринка й Могилів-Подільський Вінницької обл., Краматорськ і Маріуполь Донецької обл., Ірпінь Київської обл., Сєверодонецьк Луганської обл., Чорноморськ Одеської обл., Кременчук, Лубни, Миргород, Решетилівка, Ромодан Полтавської обл., Славути Хмельницької обл., Сміла й Умань Черкаської обл., Ніжин Чернігівської обл.

Святково вітали поважне велелюдне зібрання секретар Полтавської міської ради Олександр Шамота, директорка Полтавського художнього музею

Голова Харківської організації Національної спілки художників України Віктор Ковтун. Фото

Виставка мала значний резонанс і залишила незабутнє враження в серцях численних відвідувачів.

– *Наскільки очікувана така масштабна мистецька подія для Полтави й полтавців? Як довго Ви йшли від замислу до концепції та практичного втілення ідеї виставки?* – запитали ми в голови Полтавської обласної організації Національної спілки художників України Юрія Самойленка.

– Виставка має певні історичні корені. Пригадаю 2003 рік, коли в Полтаві з нагоди 100-річчя встановлення пам'ятника Іванові Котляревському було представлено велику образотворчу експозицію під назвою «Вік». Вона

Доцент Полтавської державної аграрної академії Віктор Самородов. Фото

(галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка, заслужений працівник культури України Ольга Курчакова; український мистецтвознавець, академік Національної академії наук України Олександр Федорук, голова Харківської організації Національної спілки художників України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, народний художник України Віктор Ковтун, голова Полтавської обласної організації Національної спілки художників України, заслужений діяч мистецтв України Юрій Самойленко, голова Маріупольської організації Національної спілки художників України, заслужений художник України Сергій Баранник; щедро ділилися думками та враженнями інші учасники й гості дійства; натхненно виступали творчі колективи – живописне свято на честь Івана Котляревського вдалося на славу.

Голова Полтавської обласної організації Національної спілки художників України Юрій Самойленко. Фото

ж зі свого боку перекликалася з першою Всеукраїнською виставкою малярських робіт, організованою Опанасом Сластьоном 1903 року – у святковій дні вшанування зачинателя нової української літератури й літературної мови. У той доленосний час українська інтелігенція потужно повстала на захист рідної культури. Сьогодні ж ми робимо черговий крок у цьому напрямку, і хотілося б, щоб на таких самих високих ідейних реєстрах.

Уже 2003-го ми розуміли, що такі події в Полтаві повинні стати традиційними й обов'язково мати якнайширший державний вимір, тож довго й ретельно планували захід, постійно порушували питання його організації та проведення на загальних зборах ПООНСХУ, заручилися підтримкою Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка (директорка – член НСХУ, заслужений працівник культури України Ольга Курчакова). Відчутно посприяв реалізації нашого задуму секретаріат Національної спілки художників України (голова – народний художник України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, академік Академії мистецтв України, професор Володимир Чепелик): було підтримано ідею виставки, надано їй статус

Зліва направо: члени Національної спілки художників України Олександр Гречановський і Микола Підгорний, поет Микола Максимов. Фото

всеукраїнської, уключено до плану виставкової роботи Спілки. Відповідно НСХУ запросила до участі в майбутній експозиції всі свої обласні й міські організації, а також митців поза Спілкою з високомайстерними творами. Відбір учасників здійснювався за електронним поданням заявок, загалом було запрошено 97 митців зі 137 роботами. Я вдячний співробітникам художнього музею, які доклали максимум зусиль, щоб вибудувати мистецьку ретроспективу виставки.

– Що Вас особисто найбільше вразило з-поміж представлених робіт?

– Мабуть, непросто виокремити якусь одну роботу, конкретний твір. Головне, що виставка присвя-

Зліва направо: мистецтвознавці Віталій Ханко й Олександр Федорук, доцент ПДАА Віктор Самородов. Фото

чена такій визначній даті! І надзвичайно радує широке регіональне й поколіннєве представництво її учасників: тут уся Україна, митці різних вікових і творчих генерацій.

– Як Ви прокоментуєте зв'язок між творами в малій і великій залах виставки: простежується художня спадкоємність, чи дуже вже велика часова й естетична відстань між ними?

– Передусім це зв'язок духовний, ідейний, адже в обох залах демонструються твори українських митців, перейнятих національним світоглядом, заангажованих у народне буття, котрі чітко усвідомлюють місію Котляревського в нашій культурі, у чомусь бачать себе його наступниками, мають інтерес до творчості письменника. Щодо художніх авторських рішень, то, звичайно, різниця є, адже, справді, минуло понад сто років, змінилося не одне творче покоління. Ми, люди XXI століття, уже не можемо вернутися в естетичні координати попередників і активно оновлюємо жанри, техніки, стилі. Але експозиційна локація з 1903 року дуже цінна в загальному плані виставки «Енеїда»: по-перше, вона репрезентує майстерні малярські доробки класиків, ту високу школу, яку обов'язково повинні засвоїти сучасні художники, щоб виробити власний почерк, набути самодостатності; по-друге, такі підкреслює культурну неперервність, наступність українського образотворчого мистецтва, зокрема акцентує в його історії традиції, згенеровані довкола постаті нашого славного ювіляра.

– Яку філософію образу Івана Котляревського і його творчості несе сучасне українське образотворче мистецтво, зокрема роботи, представлені на виставці? Чи прочитуйте або чуєте вловлюєте Ви її?

– На мій погляд, виставка помітно актуалізує кілька неперехідних тез видатного полтавця.

Член Національної спілки художників України Євген Курбала поряд зі своєю роботою «Іван Котляревський» (полотно, олія, 102x100. 2019 р.). Фото
 «Любов к отчизні де героїть, / Там сила вража не устоїть...» – ці геніальні рядки з «Енеїди» такі важливі в наш час! Чи не вони надихнули стати на захист Батьківщини юного полтавця Антона Цедіка й багатьох інших хлопців і дівчат?! Антон, узявши псевдо «Еней», пішов добровольцем на фронт боронити нашу землю від російських окупантів у російсько-українській війні. Вічна слава героям!..

«Де общее добро в упадку, / Забудь отця, забудь і матку, / Лети повинність ісправлять...». Яке необхідне усвідомлення «общого добра» сьогодні, коли

ворог докладає чималих «гібридних» потуг, щоб розділити Україну! Патріотичні сили потребують об'єднання заради майбутнього, зокрема й сили мистецькі.

«Но тільки щоб латинське плем'я / Удержало на вічне врем'я / Імення, мову, віру, вид...». Велика мудрість поетова понад два століття тому окреслила онтологічне ядро національної ідентичності; нам, сучасним українцям, де-юре господарям у своїй державі, слід більш наполегливо ставати ними де-факто... Геніальний автор завжди сучасний.

Виставка спонукає задуматися й над участю Івана Котляревського в таємному товаристві під назвою «Любов до Істини», на зібраннях якого порушувалося питання автономізації України в Російській імперії. Згадаймо біблійне «Пізнайте Істину, а Істина вас зробить вільними»... Ще відкривати й відкривати нам таїни генія Котляревського, глибинні думки й пророцтва його «Енеїди». Тому читаймо і надихаймося творами класика української літератури.

– *Хто з полтавських художників є найбільшим прихильником Івана Котляревського? Наскільки широко висвітлений письменник у мистецьких доробках земляків?*

– Цікаве питання... Насамперед хочу вирізнити творчість Анатолія Дяченка: цей кременчуцький митець розробив поліграфічний хід видання «Енеїди». Полтавці Віктор Батурин і Анатолій Щербак багато працювали над художнім вирішенням експозиції обох меморіальних музеїв Котляревського в нашому місті. До них долучився і Євген Путря, який створив графічну серію «Ілюстрована хроніка життя і діяль-

Капела бандуристів «Любава» Полтавського коледжу мистецтв імені М. В. Лисенка (керівник – Юлія Хниченко). Фото

ності Івана Котляревського»; портрет капітана Котляревського його авторства представлено в музеї-садибі письменника. Різноманітні тематичні роботи за Котляревським і його творами є у В'ячеслава Коркішка, Євгена Курбали, Лариси Лукаш, Миколи Підгорного, Сергія Шаматріна, Олесі Будяк, Тетяни Ваценко, Сергія Григор'єва, Ольги Гриценко, Дениса Зозулі, Олени Зозулі, Віктора Карнауха, Сергія Мисака, Олега Перця та ін. Але, звісно, цього замало. На жаль, немає в Полтаві і пам'ятників літературним героям Котляревського... Митці недостатньо заглиблені в тексти геніального класика, звідси незначна зацікавленість ними, неохота чи неспроможність до образотворчої інтерпретації. Тому треба ще більш активно пропагувати й багатогранно вивчати творчу спадщину письменника. Тут є над чим працювати і дослідникам, і художникам, і всім культурникам. А ще було б добре створити в Полтаві музей однієї книги – «Енеїди», який би акумулював великий духовний потенціал цього твору й наукових, перекладацьких, ілюстративних тощо ресурсів довкола нього. Упевнений, що варто порушити це питання перед громадськістю міста й усієї України.

– Яка подальша доля робіт із виставки? Можливо, якісь із них назавжди залишаться в нашому місті? Де їх можна буде побачити?

– Передусім мусимо подбати про видання каталогу виставки. Візьмімо за приклад прозорливих попередників, яким жилося навряд чи простіше: уже згаданого 1903 року було видано каталог виставки – тільки текстовий, без репродукцій творів, зовсім невеличкий. Його оригінал можна побачити в Літературно-меморіальному музеї І. П. Котляревського. Це вже реліквія, безцінна культурна пам'ятка й важливе інформаційне джерело. Також був виданий каталог виставки

2003 року. Тому докладатимемо максимум зусиль, щоб побачив світ і каталог щорічної виставки «Енеїда». Так ми увіковічимо й нашу працю та небайдужість.

Стосовно експонованих творів, то більшість із них уже повернулася до приватних колекцій та у власність авторів. Але є приклади передавання робіт у фонди Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка. Ідеться про дві ліногравюри – «Козаки у поході» та «Козаки у полоні», автор яких – великий друг Полтави, народний художник України Василь Перевальський (м. Київ). Є намір передати й музеєві І. П. Котляревського портрет письменника, виготовлений у металі за принципом витинанки (спільна робота Юрія Самойленка й Руслана Кліпака за підтримки ТОВ «ГРУАР» Радіона Грушевського).

– Чи справедливі Ваші очікування від цієї виставки, чи все задумане вдалося зреалізувати?

– Об'єктивну оцінку виставці дадуть її відвідувачі. Я ж вважаю успіхом уже те, що вона відбулася. Хоч, природно, із плином часу з'являються сплески самокритики, усвідомлення, що не все ще завершено, що слід працювати куди наполегливіше для підтвердження статусу Полтави як духовної столиці України. Звісно, ми могли б зробити більше, якби мали державну підтримку: дуже прикро, що 250-літній ювілей Івана Котляревського не став усенародним святом, не відзначався на найвищому рівні. Зник Котляревський у політичному хаосі, і досі не зрозуміло, чому ж так сталося?! Напевно, усе ще він для багатьох незрозумілий, а може, і неприйнятний... Перед собою ж полтавська мистецька спільнота й надалі ставить одним із наріжних завдань ретельну підготовку й гідне вшанування значущих дат в історії України.

Віра Мелешко

НОВІ ЛАУРЕАТИ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ПЕТРА РОТАЧА

Другий рік існує Премія Полтавської обласної ради імені Петра Ротача – нагорода, яка покликана вшанувати пам'ять видатного українського літературознавця, мовознавця, лексиколога, краєзнавця, прозаїка, поета, публіциста, автора майже 3000 тисяч літературно-краєзнавчих публікацій та понад 30 книг. «Той спадок, який лишив після себе <...> Петро Ротач, – то ціла епоха, дивовижна мистецька робітня з її фундаментальними винятково актуальними дослідженнями, високохудожніми творами, мудрим епістолярієм, неоцінним архівом», – переконаний Микола Степаненко.

Як зазначено в «Положенні про щорічну премію імені Петра Ротача», її мета – сприяти розвитку національного краєзнавчого руху, вивченню минулого й сьогодення Полтавщини, дослідницько-краєзнавчій

діяльності в галузях історії та літератури, відзначення краєзнавців за вагомі творчі здобутки. Премією нагороджують краєзнавців за кращі документально-публіцистичні й науково-популярні твори з історії рідного краю та літератури, які оприлюднені на момент засідання журі. Отже, Ротачівську нагороду можна отримати у двох номінаціях: «Історичне краєзнавство» та «Літературне краєзнавство».

19 грудня 2019 року під керівництвом першого заступника голови Полтавської обласної ради Євгенія Холода пройшло засідання журі премії. Щорічні номінантами були:

– авторський колектив за книгу «Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район» (від Котелевської райдержадміністрації);

– *Скирда Олег Анатолійович*, старший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, за книгу «У вересні 41-го. Київське оточення: спогади» (від Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського);

– *Шевченко Володимир Євгенович*, доцент Кременчуцької філії Запорізького класичного університету, член Національної спілки журналістів України, за книгу «Засоби масової комунікації Кременчука: кінець XIX – початок XXI ст.» (від Кременчуцької міської організації Національної спілки журналістів України);

– *Єнко Ярослав Миколайович*, завідувач науково-експозиційного відділу Комунального закладу Полтавської обласної ради «Національний музей-заповідник М. В. Гоголя», за творчий доробок (від Комунального закладу Полтавської обласної ради «Національний музей-заповідник М. В. Гоголя»);

– *Титаренко Григорій Володимирович*, краєзнавець, журналіст, за творчий доробок (від Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка).

У номінації «Історичне краєзнавство» лауреатом визнали авторський колектив «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район». Видання продовжує дослідження культурної та історичної спадщини Полтавщини (робота над таким проектом з-поміж усіх областей України планомірно виконується лише в Полтавській). Премійований звід – це реєстр усіх об'єктів культурної спадщини Котелевщини від середини XVII століття й до сьогодення. Тематично книга охоплює архітектуру, археологію, історію, монументальне мистецтво, містить обсяжний перелік тих, хто загинув у Другій світовій війні, інформацію про поховання та встановлення меморіальних дощок котелевцям, які загинули на сході України.

До книги про Котелевський район, крім вступної статті, увійшло 545 статей про пам'ятки району. Із них 311 присвячені пам'яткам археології, 197 – історії, 17 – архітектури, 2 – техніки, 18 – природоохоронним об'єктам. Поміж них – і комплексні, тобто такі, що є одночасно пам'ятками історії та техніки, а також історії й археології.

У підготовці видання взяли участь працівники Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, вчені Полтави й краєзнавці Котелевського району. Загалом книга – результат кількарічної науково-дослідницької роботи 49 авторів, окремі з яких на момент присудження премії – уже в засвітах.

У номінації «Літературне краєзнавство» лауреатом став Григорій Титаренко. Він, уродженець села Чернечий Яр Диканського району, інженер-металург за фахом, працював на Полтавському автоагрегатному заводі, певний час – на посаді головного металурга підприємства.

Коли в 1990-ті роки виробництво стало занепадати, перейшов головним конструктором проекту до Проектно-конструкторського технологічного інституту. А згодом з одностороннім розпочав успішний бізнес: налагодив високотехнологічне ливарне виробництво. Продукцію виробництва – форми для випікання хліба – купували в Україні, Білорусі, Естонії, Ізраїлі.

Із 2009 року Григорій Володимирович – пенсіонер, але продовжує активну громадську та науково-краєзнавчу діяльність.

Список праць Григорія Титаренка нараховує майже сто позицій. Його статті літературно-краєзнавчого спрямування надруковані в альманасі «Рідний край», у газетах «Зоря Полтавщини», «Українська мова та література», «Вечірня Полтава», «Полтавська думка», «Полтавський вісник», «Українська доля», «Край», «Українське слово», «Слово Просвіти», «Літературна Україна», «Панорама Полтавщини», «Дачник», «Час і Події. Всеамериканська українська газета», «Грінченкоінформ. Інтернет-газета», «Хвиля Десни. Інтернет-газета», у журналі «Українська культура» тощо.

Головним об'єктом зацікавлення Г. Титаренка вже впродовж кількох років є перший міністр освіти УНР, земляк-полтавець Іван Стешенко. Пан Григорій власним коштом виготовив меморіальну дошку та встановив її на приміщенні Великобудиданської школи, де І. Стешенко читав лекції з українізації освіти.

Результатом кількарічної праці у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського стало видання «Іван Стешенко. Твори. Переклади. Вибране листування / упорядник та автор біографічного нарису Г. В. Титаренко, післямова Г. А. Александрової. – Полтава, 2013. – 628 с.». Книжка тисячним тиражем видана коштом упорядника.

Широкий резонанс в Україні та за її межами викликала й книга «Планетарний голос Андрія Кикотя», яка вийшла двома накладками у 2017 і 2018 роках (Титаренко Г. Планетарний голос Андрія Кикотя / Григорій Титаренко. – Полтава : Полтавський літератор, 2017. – 247 с.; Титаренко Г. Планетарний голос Андрія Кикотя / Григорій Титаренко. – Полтава : Полтавський літератор, 2018. – 247 с.). Перший наклад з'явився коштом автора, другий профінансовано з обласного бюджету за сприяння департаменту культури і туризму облдержадміністрації, оскільки книга – поміж переможниць конкурсу соціально значущих видань. Краєзнавець Г. Титаренко повернув до культурного обширу геніального полтавського оперного співака, соліста Національної київської опери, народного артиста України, лауреата багатьох престижних світових конкурсів, несправедливо забутого на Батьківщині.

Вітаємо нових лауреатів премії й повідомляємо, що їх урочисте нагородження відбудеться до дня народження Петра Петровича Ротача – 24 січня 2020 року.

Ірина Дінтан

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР УХВАЛ ЛЮБЛІНСЬКОГО СЕЙМУ 1569 РОКУ

«...сойм, що своїми постановами так глибоко вирив своє ім'я на скрижалях нашої історії, – сойм, що в кількох парламентарних засіданнях dokonував того, чого не могли dokonати криваві довгі війни й столітні дипломатичні торги й штуки, що потягом пера рішав долю країв і витикав їм на цілі століття нову дорогу...» [8, с. 414].

1910 року Михайло Грушевський опублікував у «Літературно-науковому вістнику» статтю «Похорони унії» (написана до 500-ліття Грюнвальдської битви). У ній учений, полемізуючи з польськими політиками початку ХХ століття, висловлює низку оціночних суджень як стосовно самої Люблінської унії 1569 року, так і щодо ймовірних перспектив українсько-білорусько-литовсько-польського союзу [10, с. 148].

«Стара унія, – уважає історик, – <...> була сама по собі дуже доброю політичною комбінацією і могла б принести багато доброго і Польщі, і союзним з нею народам...» [10, с. 142]. Далі, аргументуючи мовлене, вчений указує на першопричини її незреалізованості: «Польща могла стати осередком і гегемоном величезної системи політичної, незвичайно важної для її членів, цінної принципами федералізму – коли б вони були справді положені в її основу, і багатю різнородністю культурного і національного змісту – коли б тільки йому була дана свобода життя і розвою» [10, с. 142]. Тобто М. Грушевський, не заперечуючи самої ідеї державної єдності польсько-литовсько-руської, геополітично обумовленої та перспективної, одразу ж стверджує про приреченість унії з огляду на справжні наміри її фундаторів і провідників.

Думки, концептуальні положення, сформульовані дослідником у розгляді польсько-литовського унійного процесу 80-х років ХІV-го – 60-х років ХVІ ст., до якого були залучені руські землі, не втрачають своєї значущості. І не лише академічної, а й певною мірою політичної, якщо розглядати проблему в загальному контексті українсько-польських узамин упродовж століть і за новітньої доби. Адже з'ясування витоків непорозуміння і взаємних образ, витлумачення подій як у контексті тогочасних процесів і реалій, так і наслідків, є вельми важливим для сприйняття уроків історії та справді доброго співжиття і співпраці народів, чії долі так тісно перепліталися в минулому.

Предметом нашого дослідження є Люблінська унія 1569 року в оцінці Михайла Грушевського. Мета

добробку полягає в тому, щоб на основі вивчення відповідних праць ученого подати бачення ним наріжних аспектів теми: причини укладення Люблінської унії; сутність її, наслідки сеймових ухвал для українства. Задля досягнення мети маємо зреалізувати такі завдання: по-перше, розкрити (за М. Грушевським) статус українських земель під владою Литви та Польщі впродовж ХІV – першої половини ХVІ ст.; по-друге, розкрити закономірність унійного процесу, котрий, започаткований Кревською угодою 1385 року, завершився з'явою на мапі Європи Речі Посполитої; по-третє, з'ясувати, чим, на гадку дослідника, була викликана толерантно-поступлива стосовно домагань Корони позиція руського шляхетства, князів-магнатів; по-четверте, проаналізувати висновки історика, його аргументацію щодо неоднозначних – позитивних і негативних, безпосередніх і опосередкованих, близьких і віддалених – наслідків Люблінського сейму 1569 року для соціально-економічного, етнопольського, релігійно-духовного, загалом культурного розвитку українського народу.

Джерельне підґрунтя розвідки становлять праці М. Грушевського: четвертий том «Історії України-Руси» [8], синтетичні виклади [7; 9], низка статей [5; 6; 10; 11; 12; 13].

Хоч така тема не була предметом спеціального розгляду, усе ж погляди М. Грушевського на Люблінську унію 1569 року епізодично було висвітлено в монографіях Н. Яковенко [21; 22; 23] і С. Плохія [15]; у статтях Н. Білоус [1], Т. Гошко [3; 4]; Л. Зашкільняка [14], В. Тельвака [17], Н. Шевченко [18]; Н. Яковенко [19; 20]; І. Ярмошика [24; 25]. У підстрочних посиланнях ми наводимо інтерпретацію суджень ученого в публікаціях названих авторів, а також їхні власні міркування про окремі аспекти унії порівняно з висновками М. Грушевського¹.

¹ Аналіз праць указаних авторів здійснено після написання основного тексту власної статті, позаяк низка провідних істориків указує на політичну заангажованість, антизахідництво, полого-

фобство М. Грушевського в трактуванні польського чинника в долі українського народу впродовж XIV–XVI cc.

На переконання Н. Яковенко, «Історія України-Руси» «... є ідеальним об'єктом деконструкції, у тому числі – й виявлення засобів та мотивування іншування “чужих”. З одного боку, Михайло Грушевський у вступних до окремих томів та в проміжних висновках чітко декларує свою позицію, а з іншого – оперуючи безмежною масою подієвого матеріалу, він мимоволі перестав контролювати стилістику тексту. Відтак, нагромаджуються характерні лексичні штампи, і власне їх специфіка та повторюваність дозволяє зауважити те, чого сам автор “не програмував”» [20, с. 91–92]. Високо поцінуючи непорівнянну за фаховою ерудицією «Історію України-Руси» М. Грушевського, Н. Яковенко стверджує: «... текст його *magnum opus* зайвий раз доводить, що не ми пануємо над біжучими тенденціями історіописання, а такі вони над нами» [20, с. 90]. Дослідниця має на увазі поєднання у викладі двох мало сумісних парадигм історії: романтичної ідеї неповторного духу власної нації та позитивістської «релігії прогресу» – «... з акцентом на еволюційному поступі й природничо-географічній детермінованості (а в українському випадку – ще й <...> ідею провідної ролі в історії “народної маси”)» [20, с. 91]. Н. Яковенко переконана, «... що Грушевському не вдалося дотриматися задекларованого <...> “неперестанного скептицизму”. Утім, він і не міг цього досягнути, бо, як і всякий “національний” історик, наперед “знав”, кого належить поставити по той бік бар’єру як “зовнішнього ворога”. Чотири фактори (українська фольклорна та історіографічна традиція, генетична залежність від російської історіографії, слов’янофільський сегмент та біжучі польсько-українські конфлікти галицького сьогодення) сприяли тому, що роль “ворога № 1” в його синтезі було доручено грати полякам. На роль “ворога № 2” добрий християнин призначив людей Орієнту... А ось із ворогом № 3 не склалося...» [20, с. 103].

Л. Залізник закидає «батькам-засновникам» української ідеї (з-поміж них – і М. Грушевському) першість у конструюванні образів ворогів і суперників українства (стереотип Польщі «як головного ворога» української незалежності, носія «ворожих західних цінностей і католицтва») [14, с. 96]. Учений заперечує «формулювання з явно негативного конотацією на зразок “захоплення українських земель шляхетською Польщею”, “національний гніт і покатоличення православного населення тощо”» [14, с. 72]. Історик не погоджується з тим, «... що обов’язком національного історика є відстоювання виключно рації української сторони у минулому. Наукові засади історичного дослідження в таких випадках відходять на другий, а то й на третій план» [14, с. 74]. Л. Залізник підтримує версію національної історії, запропоновану Н. Яковенко: «... розуміння тогочасної свідомості є ключем для пояснення більшості історичних явищ...» [14, с. 76]. Згідно з такою версією «образ Польщі виступає не як ворожий, а рівноправний елемент тогочасного політичного мислення з його одночасними вигодами й обмеженнями» [14, с. 76]. На глибоке переконання Л. Залізняка, «українському канону не вистачає цивілізаційного підґрунтя національної історії, тобто зосередження на світоглядних візрях кожної епохи та їх відтворенні в свідомості різних груп українського соціуму» [14, с. 77].

Вагоме місце в новітньому грушевськознавстві посідає монографія С. Плохія [15] про «те, як Михайло Грушевський писав історію, і те, як він її творив» [15, с. 9]. Згідно з автором, новизна наративу вченого – у періодизації національної історії, в уявленні ролі державного чинника як головного критерію до цієї періодизації: «княжа доба», «переходова доба» (литовсько-польська), «народня» (козацька) доба, «доба українського національного відродження» [15, с. 184–185]. С. Плохій наголошує, що, попри еволюцію поглядів на «переходовий період» (литовсько-польську добу), «негативна оцінка Грушевським польського чинника залишилася однією з головних прикмет його загальної інтерпретації українського минулого» [15, с. 191]. Учений пояснює це тим, що, «утверджуючи українську історичну парадигму», М. Грушевсь-

кий відповідав на виклики російського і польського наративів. У протистоянні з російським «головним завданням історика було розмежувати минуле та сформулювати українську заявку на право власності щодо багатьох важливих епізодів імперського історичного наративу. У випадку з Польщею завданням було не так представити українську історію особливим процесом, <...> (це вже зробили попередники), як дати українській національній еліті відчуття рівності у стосунках з історично панівним і культурно набагато вестернізованим сусідом, який вирвався далеко вперед на шляху націєтворення» [15, с. 191].

В. Тельвак, розмірковуючи над ставленням М. Грушевського до проблеми «Росія–Захід», відзначає «значну емоційність його історіософського та історіографічного дискурсів, що загалом була невластива вченому <...>. Ця емоційність виникла тоді, коли суто наукове питання дослідник переводив в аксіологічну площину “свій-чужий”» [17, с. 192]. На думку В. Тельвака, судження Л. Залізняка та С. Плохія про слов’янофільські симпатії М. Грушевського, Н. Яковенко – про «російську мисленеву традицію», в руслі якої еволюціонувала творчість ученого, «потребують доповнень, адже у вічі впадає не стільки антизахідництво, скільки <...> амбівалентність його ставлення до Заходу» [17, с. 189]. Таким же амбівалентним «постає й образ Росії» [17, с. 189]. Амбівалентність суджень В. Тельвак пояснює тим, що проблему «Росія – Захід» М. Грушевський «розглядав ніби з двох часових перспектив – тривалого історичного періоду співжиття українців зі своїми західними та східними сусідами, а також з погляду власного життєвого досвіду, у першу чергу з врахуванням бурхливих подій кінця XIX – перших десятиліть XX ст. на європейському континенті» [17, с. 192].

Т. Гошко стверджує, що згідно зі схемою М. Грушевського, «який намагався обґрунтувати права українців на власну державу», «всюкі державні утворення, в межах яких жили ті, хто потім назве себе українцями, розглядалися українською національною історіографією як чужі, ворожі не тільки щодо українського націєтворчого процесу, але і щодо культурного розвитку українців. Таким чином, на давні історичні епохи накладалося бачення суспільних процесів значно пізнішого часу» [4, с. 29–30]. Авторка, щедро посилаючись у своїх статтях на праці Н. Яковенко, підтримує її засадниче положення про ненауковість автоматичного отождолення середньовічних і ранньомодерних державних організацій із державами новітньої доби, бо це «породжує “загарбників” там, де людям минулого й на думку не спало б їх шукати» [4, с. 30]. Т. Гошко, цитуючи окремі оціночні судження М. Грушевського стосовно литовської та польської зверхності (томи I, III і IV «Історії України-Руси»), підсумовує, що його негативна «оцінка стала домінуючою в українському історичному дискурсі на довгі роки» [4, с. 30]. Визначаючи, що такий підхід М. Грушевського та його послідовників був історично зумовленим («козацький міф» на противагу «ягеллонському міфowi»), авторка подивовується його живучості [4, с. 31–32]. У своїй аргументації вона звертається до публікацій Н. Яковенко, С. Плохія, Л. Залізняка, В. Тельвака (принягідно зауважимо, що ми теж подаємо виїмки зі статей і монографій названих авторів через наше безпосереднє прочитання та осмислення).

Н. Білоус у змістовній, ґрунтовній історіографічній розвідці два абзаци приділяє оцінці М. Грушевським Люблінської унії. Передусім історикня зазначає, що вчений перейняв і розвинув полюфільські погляди свого вчителя В. Антоновича; до того ж на висновки вченого «вплинули такі фактори, як загострення українсько-польського протистояння у Львові (місті, де написана більша частина “Історії України-Руси”), панування у польській неоромантичній історіографії зламу XIX–XX ст. неприйнятної для українців ідеї відродження Польщі в “історичних кордонах”, поширення серед української інтелігенції слов’янофільських настроїв» [1, с. 76]. З огляду на свою антипольську позицію «М. Грушевський дає цій події [Люблін 1569 р.] вкрай нищівну оцінку...» [1, с. 67]. Н. Шевченко на М. Грушевського посилається лише один раз, а стосовно проблематики Люблінської унії головню подає аналіз відповідних праць Н. Яковенко.

Четвертий том фундаментального історичного наративу М. Грушевського хронологічно охоплює XIV–XVI віки, змістовно – відносини політичні. На думку вченого, суспільна, економічна й культурна еволюція українського життя в цей період відбувається під впливом політичних чинників, а саме: «... під посереднім (за часи литовської зверхности) і безпосереднім (під польським пануванням) впливом Польщі» [8, с. 4]. Визначальними, з далекосяжними наслідками, на шляху «ломання й нагинання під польський ранжир історично вироблених форм українських» [8, с. 4] були унії між Польщею та Литвою. З-поміж них найповажніші – Кревська 1385 року, котра започаткувала творення Польсько-Литовської держави і запрограмувала кінець Литовсько-Руській, і Люблінська 1569 року, з якою посталала Річ Посполита, котра «вкінці збирала, майже вповні без виїмків <...> українські землі під свою владу...» [8, с. 4]. Для того, щоб належно розкрити погляди М. Грушевського на роль Люблінського сойму в долі українства, подамо змалювання вченим передісторії (понад два століття) польсько-литовського протистояння / порозуміння в процесі підпорядкування / колонізації українських земель.

М. Грушевський перший із п'яти розділів четвертого тому означив як «Окупація українських земель Литвою й Польщею». Уважаємо, що в тлумаченні вченого цей термін амбівалентний. Розглядаючи політику Гедиміна та його наступників стосовно руських земель, історик указує на слабку її інтенсивність через екстенсивність (масштабність), слабкість державної організації Литви й необхідність перманентної відсічі німецьким рицарям на північних кордонах. Небачене, за мінімальних затрат, територіальне зростання Князівства історик пояснює тим, «що <...> українські землі переходили під литовську зверхність або добровільно, або що найменше – при пасивності людности» [8, с. 94], позаяк політичні інституції в них або ж зникли, або ж ледь животіли й спільнота мусила б самооборонятися. «Зверхник же сих земель – Татарська орда була в такім розстрою, що не могла поставити перепони литовській окупації» [8, с. 95]. Понад те, «перспектива увільнення від татарських мішань і непорядків <...> могла служити <...> заохотою до переходу під управу литовських князів» [8, с. 99]. Кінцево «українські землі <...> без воєн і боротьби, тихо і непомітно» [7, с. 136], «за винятком західної окраїни захопленої Польщею й Угорщиною» [11, с. 218], були прилучені до Литви.

«Пасивно-добровільний» характер визнання руською людністю її зверхності трансформувався в особливу конструкцію Литви як політичної та культурної спадкоємиці Київської Русі, держави трьох народів – українського, білоруського, литовського. Це знаходило свій вияв у тому, що: 1) «литовська зверхність не мала <...> характер етнографічно-чужий. В. кн. Литовське й литовська княжа династія в середині XIV в. литовськими були більше з імені тільки» [8, с. 95] (історик говорить про пошлюблення та православ-

ність литовських можновладців); 2) «при кінці XIV в. властиві литовські провінції не творили й п'ятої части держави: слов'янська стихія (білоруська й українська) заливала литовську, що давно перестала бути властивою підставою держави»; 3) «литовський елемент дуже значно підпав уже руській культурі» [8, с. 96]; нащадки Гедиміна «намагалися цілком злитися з місцевим життям, місцевими українськими народностями й культурою, і дійсно зливаються» [11, с. 285] (див. [12, с. 316]); 4) «“Руська віра” ширилася між верхніми верствами Литви»; 5) «норми <...> права <...> були перейняті в. кн. Литовським від Руси. Приватне й карне право <...> оперло ся також на руським <...>. Руська мова стала урядовою й культурною мовою <...> навіть у чисто-литовських землях...» [8, с. 97] (див. [12, с. 316]). Володарі «литовські дивили ся на себе як на спадкоємців давньої Руської держави» і тому раніше від Московії задекларували «своє переконання, що всі “руські землі” мають до них належати» [8, с. 98]. Кінцево «окупація» руських земель Литвою насправді була не завоюванням, а збиранням, аналогічно тому «як збирали колись розсіпані часті Київської держави її провідники X–XII в.» [8, с. 98]. «Лагідність» приєднання руських земель була наслідком толерантності литовських політиків, що керувалися принципом: «ми старини не рушаєм, а новини не уводим». «Консерватизм сей <...> був <...> не тільки політичною тактикою, – переконаний М. Грушевський, – а й неминучим впливом внутрішньої культурної слабости в. кн. Литовського, браку власних, національних скристалізованих форм державного й суспільного життя...» [8, с. 99]. Найсуттєвіше полягало в тому, що віленський уряд не справляв «особенно ошутительного впливання на жизнь земель, живших <...> почти вовсе самостоятельною жизнью под управлением своих князей» [9, с. 105]. Історик не відкидає можливості «відродження або продовження, з деякими змінами» на придбаних руських землях «старого земського ладу, з посиленням аристократичним землевласницьким характером, з оновленою українською культурою» [11, с. 285]. Понад те, Велике князівство Литовське мало «все шансы превратиться в отдельные государства, почти не связанные ничем между собою» [9, с. 106]. Цього не сталося, і подальша державна еволюція Литви відбувалася в рамках Речі Посполитої².

² С. Плохій зауважує те, що «винятково негативна оцінка Грушевським ролі польського елемента в Україні різко контрастувала з набагато врівноваженим баченням ролі литовського чинника в українській історії» [15, с. 193]. Автор пояснює це тим, що Польща підбрала набутки сусідів в справі поневолення українських земель. До того ж «у <...> політичних обставинах початку XX століття <...> литовці не становили загрози тогочасному українському рухові, натомість польська національна еліта в австрійській Галичині докладала чимало зусиль, аби зупинити розвиток українського національного проекту» [15, с. 194]. С. Плохій указує й на історіографічну традицію в розгляді Великого князівства Литовського як литовсько-русської держави (праці М. Максимовича, В. Антоновича, М. Владімірського-Буданова), котра була сприйнята та розвинута М. Грушевським.

Отже, в останній чверті XIV ст. більша частина земель колишнього Галицько-Волинського князівства потрапила до складу Литви. Проте її володарі могли «захоплювати тільки те, що легко давалося» [7, с. 137], а тому «Галичина, поставлена між двома вогнями – Польщею й Угорщиною – <...> не бачила можливості захищатися <...> незабаром склала зброю <...>; незважаючи на намагання Любарта вирвати її з польських рук, <...> залишилася під польським пануванням» [7, с. 138]. Оповідючи про боротьбу між можновладцями означених держав не лише за Галичину (польський король Казимир утвердився в ній 1349 року), а й Белзько-Холмські землі, галицько-волинське порубіжжя (див. [8, с. 100–116; 7, с. 138–140]), учений висновує: «...після смерті Людовика (1382) польські вельможі обрали собі королевою його молодшу доньку Ядвігу і відокремились таким чином від Угорщини <...>; Галичина була знову приєднана до Польщі (у 1387 році)...» [7, с. 140].

М. Грушевський указує на несподіваний фінал польсько-литовського протиборства – унію «Польщі і Литви під владою великого князя литовського, який зобов'язувався з одержанням польської корони приєднати всі литовські землі до Польщі...» [7, с. 141]. Учений зауважує роль династичних зв'язків у середньовічну та ранньомодерну добу, коли міждержавні відносини мали вагомий особистісний підтекст. «Епохальним фактом» називає він «шлюб в. кн. литовського з королевою польською Ядвігою. Потягнувши за собою унію в. кн. Литовського з Польщею, він став вихідною точкою для цілої довговікової течії в історичній еволюції східної Європи...» [8, с. 125]; розвиток литовської політичної системи й життя українства в її рамках поступово переміщується «в іншу площину – приблизно ту ж, у якій опинилися українські землі, захоплені Польщею» [11, с. 285].

М. Грушевський убачає в Кревській унії 1385 року засіб розв'язання наріжних проблем у Короні і Князівстві. «Польська держава, – пояснює дослідник, – прийшла до повного розстрою <...>. Противність між Великопольщею й Малопольщею виступала з надзвичайною силою» [8, с. 125–126]. Малопольське панство було проти унії з Угорщиною, з одного боку, а з іншого – відкидало кандидатуру Земовита мазовецького – висуванця Великопольщі. «Королева була, але не було підпори, щоб з нею побороти ворожі напрями в середині держави й зайняти міцне становище за границею» [8, с. 126]. Хоч Ядвіга була заручена і навіть звінчана з Вільгельмом Австрійським, погляди малополян звертаються на Ягайла Литовського (див. [7, с. 141]). Чому саме на нього? «Ягайло, – роз'яснює вчений, – їм був дуже наручний, як сусідній сильний володар, ще наручніший, – як півцивілізований варвар (як собі уявляли Поляки), що високо цінитиме зроблену йому честь і дасть себе повести куди хоч...» [8, с. 127–128].

Що ж спонукало останнього до замирення й союзу з Короною? Передусім ослаблення Литви по смерті Ольгерда, чию волю про передачу великокнязівського столу Ягайлові не сприйняли інші потенційні спадкоємці (деякі з них переходять до Москви). Смерть Кейстута Гедиміновича, задушеного за наказом Ягайла, налаштувала супроти князя «литовський етнографічний елемент», а за прихильність русичів треба було поборотися. Тому «контраст двох елементів, на котрі опиралося в. кн. Литовське – литовського і руського зарисовував ся дуже грізно» [8, с. 127]. Сподівання на німецьких рицарів виявилися марними, і вони підтримали Вітовта Кейстутівича (в його особі «з'явилася кара, що потім ціле жите не давала спокою Ягайлові» [8, с. 127]).

За цих обставин пропозиції з Кракова були дуже прихильно зустрінуті у Вільно. 15 серпня 1385 року в Крево Ягайло з братами Скиргайлом, Корибутом, Вітовтом і Лугвеном за себе й за відсутніх князів литовських підписали грамоту, що підтверджувала взяті зобов'язання й була першим актом унії [7, с. 141]. Згідно з нею Ягайло за надану корону зобов'язувався «...вихреститись на латинство сам (ще перед шлюбом очевидно) і вихрестити по своїм шлюбі всіх своїх нехрещених братів, бояр і всіх людей в своїх землях» [8, с. 128]; «...звернути свої засоби на те, аби здобути утрачені землі Польщі й Литви; «...заплатити суму 200 тис. фльоренів...» (за розірваний шлюбний контракт Ядвіги з Вільгельмом); «...вернути свободу всім християнам, взятим у неволю (очевидно – Литвою), особливо з Польщі»; найсуттєвіше – «на вічні часи прилучити свої землі, литовські й руські до корони Польської» [8, с. 129]. Учений припускає, що «в своїх приреченнях Ягайлові посла пішли дуже далеко, і коли Ягайло потвердив їх заяви <...>, то се служить <...> доказом, як сильно вабила його польська корона» [8, с. 129].

М. Грушевський увиразнює квінтесенцію Кревського акту: «...з коронацією Ягайла <...> в. князівство Литовське як державний організм <...> мало перестати існувати, бо всі його землі ставали складовими частинами, провінціями Польської держави» [8, с. 180] (див. [7, с. 142]). Цей постулат історик характеризує як «дуже далекосягний, не сповнений в цілості навіть Люблінською унією» [8, с. 180]; він упевнений, що Ягайло не усвідомлював, «яку дійсності роллю буде він мати в Польській державі з тою польською короною» [8, с. 131].

Малопольське панство поцінувало Кревську унію як перемогу, та насправді то був лише дипломатичний успіх. «Засудити на смерть політичний організм повний життя, яким було в. князівство Литовське в останній чвертині XIV в., – стверджує М. Грушевський, – <...> було мало. Щоб виконати сей засуд, треба було сили...» [8, с. 137]. Вельми показо-

вим стало зізнання польських послів на Люблінському сеймі 1569 року про наступні (після Крево) угоди: «...досить мали тих шкір (пергаменів) і печаток, але все таки не мали унії» [8, с. 137]. Тобто реалізація кревських домовленостей «відкладаєть ся, провалікаєть ся на цілі століття...» [8, с. 138]³.

«Вихідною точкою» відтермінування інкорпорації була діяльність Вітовта, котрому згідно з угодою від 4 серпня 1392 року було обіцяне «великое княжение у Вильни» [8, с. 139]. Учений гадає, що підставою замирення Вітовта з Ягайлом було повернення батьківських маєтностей (додано ще луцькі землі), а «про великокнязівське становище не було мови...» [8, с. 140]. Усе ж Вітовт зумів з 1392 року стати повноцінним господарем у Литві; понад те, восени 1398 року русько-литовське боярство й князі проголосили Вітовта своїм королем. «Тим уневажняя ся Кревська унія, – висновує історик, – і <...> старшина в князівства Литовського вирікала ся, аби коли небудь <...> чула про підданство Польщі» [8, с. 142]. Професор перераховує обставини, які вможлилювали відновлення незалежності Литви: таємна угода Вітовта з німецькими рицарями ще навесні 1398 року («поміч, бодай прихильність Німців була забезпечена»); доброзичливий нейтралітет Москви (за князя Василя була віддана донька Вітовта). «Він стояв тоді на вершку своєї сили» і, коли б не поразка з Тохтамишем у битві над Ворсклою 12 серпня 1399 року, то «самостійність в. кн. Литовського була-б довершена, й унія з Польщею була-б розірвана» [8, с. 143]. Ворсклянська катастрофа зумовила черговий компроміс короля з Вітовтом (18 січня 1401 року, Вільно): великокняжа влада «в землях литовських і інших володіннях до його живота» [8, с. 145], але великий князь литовський мусить змиритися зі зверхністю Ягайла і його спадкоємців на польському престолі [7, с. 143]. Суттєво, що по смерті Вітовта «великокняжа влада і всі землі, з батьківщиною його вернуть ся назад до Ягайла чи його наступників і корони Польської» [8, с. 145]. На перший погляд, «компроміс 1401 р. <...> був з литовської сторони великою уступкою, а для польської дипломатії великим тріумфом. Але тільки <...> з формального боку, і то <...> інтерпретації польської» [8, с. 146]. Насправді ж виїмок, зроблений для Вітовта, означав переформатування Кревської унії, всупереч якій «Литва ставала знову особним політичним тілом» [8, с. 147].

Чергова поступка Корони Князівству – вислід Грюнвальдської битви 1410 року, у якій Вітовт відіграв головну роль (але не дав Польщі знищити Прусію, що часто була його союзником у боротьбі з

Ягайлом). За образним висловлюванням ученого, «овочі сеї війни зібрало саме в. кн. Литовське <...> і <...> зайняло супроти Польщі становище дуже сильне й самостійне» [8, с. 148–149]. Перша поступка – «відступлення Поділля Витовтові» [8, с. 149], друга – Городельський компроміс 1413 року. У тлумаченні М. Грушевського, Городельський привілей не був простим підтвердженням Кревського акту, оскільки «ніякій інкорпорації не лишається міста. В. кн. Литовське не тільки за життя Витовта, але й по нім зістаєть ся особним політичним тілом <...>. По смерті Витовта <...> має дістати нового в. князя <...> за порозумінням з королем і польськими панами <...>. Пани в. кн. Литовського стають на становищі рівноправним з панами коронними і як репрезентанти двох держав мають полагоджувати важніші справи на своїх зіздах...» [8, с. 151]. Але такими правами наділялося лише католицьке панство, оскільки «польське парвительство <...> йшло до того, аби <...> зробити з католицької литовської аристократії <...> привілеювану гвардію унії» [8, с. 152]. Кінцево «інкорпорація до Польщі була заступлена навіть не персональною унією, а тільки признанням зверхности польського короля» [8, с. 152].

Найяскравішим свідченням зміцнення Вітовта були успіхи його політики в українських землях, які «стали простими провінціями в. кн. Литовського та Польської корони» [8, с. 179], зрослий авторитет у західних державах і, нарешті, спроба коронації, «що мала зазначити повну емансипацію в. кн. Литовського від Польщі» [8, с. 153]. План не звершився («...старий Витовт, провозаючи Ягайла з Вільна, впаз з коня й забив ся, та проболівши кілька день, умер 27/X 1430 р.»), але «сеї епізод цікавий з того боку, що кидає ясне світло на становище в. кн. Литовського супроти Польщі і на свідомість своєї державної самостійности у Витовта і у станів в. кн. Литовського» [8, с. 157].

М. Грушевський, змальовуючи державні змагання польські, литовські та руські кінця XV – першої половини XVI століть, наголошує на неодноразових спробах Корони зреалізувати окреслений у Крево план – «перетворення Польщі й Литви в одноцільну державу» [8, с. 338]. Розмірковуючи над причинами, що спонукали уряд і шляхетські кола Польщі «до усунення всяких бар'єрів, що стояли їм на шляху у землі Великого князівства Литовського, а особливо українські», вчений наголошує на «економічних умовах, створюваних розвитком балтійського експорту» [11, с. 292]. Попит на продукцію лісництва й збіжжя «змушував шукати нові території для шляхетського господарства, для експлуатації ще не виснажених природних багатств <...>. Північна Україна містила в собі величезну масу лісу, Південна – великі

³ В. Горобець зауважує, що хоч «Кревська унія так і не була реалізована в повному обсязі, закладені в 1385 році ідеї не раз про себе наголошували в критичні для Польщі і Великого князівства моменти та навіть реалізовувались, щоправда не у вельми довготривалі, політичні проекти» [2, с. 47–48].

родючі простори...» [11, с. 292–293]. Тобто прагнення посісти литовські уряди, вільні, потенційно багаті ґрунти князівства було «сильним мотором, що гнав польську шляхту до інкорпорації Литви» [8, с. 339]⁴.

Натомість ставлення до ідеї унії станів Князівства було неоднозначним. По-перше, литовські магнати не відкидали її, «але тільки <...> з задержанням політичної самостійності вел. князівства непорушно» [8, с. 338], що гарантувало їм статус «фактичних правителів <...> держави» [8, с. 339] (див. [7, с. 186]). По-друге, скасувавши удільність руських земель, литовські правителі втратили підтримку білоруських і українських магнатів. Останні, «цураючи ся зближення з Польщею, <...> шукали опертя в Московській державі, близькій їм релігією, історичними традиціями <...> й сильно розвиненим аристократичним устроєм <...> хоч і під деспотичною формою» [8, с. 338]. Тож конкуренція руської та литовської еліт за свій політичний, правовий, земельний статус підштовхувала литовське магнатство до союзу з Польщею (див. [9, с. 107–108])⁵. По-третє, до зближення з Польщею «гнала литовських магнатів і державна потреба. Загрозене становище вел. князівства супроти Москви й Кримської орди, його слабосильність, так несподівано й страшно задокументована подіями кінця XV – перших років XVI в.» [8, с. 339] (див. [7, с. 186]). По-четверте, прибічником унійного процесу стає рядова шляхта, котра «з розвитком литовського парламентаризму здобуває собі голос в політичних справах...» [8, с. 339]. Литовська шляхта сподівається в об'єднаній дер-

жаві на ті ж станів права, що й польська, на «полекшенне оборони в. князівства й дуже прикрих воєнних тягарів з нею сполучених» [8, с. 340]. М. Грушевський повсякчас указує на привабливість польського шляхетського ідеалу для литовського боярства-зем'янства: «Ся одрізність, виключність шляхетського стану була новиною, котру приніс польський вплив на Україну. Стара Русь не знала її, тоді не було природжених прав і стани громадські не одгороджені були один од одного <...>; те ж бачимо за часи Русько-Литовської держави <...>; не маючи <...> виключних прав, усі стани однаково повинні були справляти одбутки громадські...» [13, с. 137]. Тому Польща, пропагуючи шляхетські прерогативи, зваблювала руських і литовських бояр-зем'ян перспективами унійної держави. «Ся робота польського уряду коло шляхти йшла довго й помалу, – роз'яснює вечний, – і виявилася виразно Люблінською унією: тут уряд проти інших станів мав за себе більшу частину того ж рядового зем'янства, що продало тут за чечевицю шляхетської користі свою народність...» [13, с. 137]. Суттєво, що фактично «одночасно король і шляхта зверху і знизу починають тиснути на литовських магнатів, щоб вони не протидіяли більш тісному об'єднанню Литви і Польщі» [7, с. 186]. Поп'яте, виняткову роль у прийнятті остаточного рішення відіграла воля великого князя й короля. М. Грушевський зауважує, що Жигимонт Старий «тісної сполуки в. князівства з Коронаю <...> не брав до серця» [8, с. 340] (можливо – з огляду на неминучі фінансові витрати на загальнодержавні потреби, ймовірно, що «усвячена віками дідичність його роду на вел. князівстві гарантувала його потомкам польську корону, не вважаючи на вільну елекцію в Польщі, бо польські стани не допустили б розлуки в. князівства від Польщі» [8, с. 340]. Спочатку і його син Жигимонт-Август був байдужим до польських домогань. Але в 60-х роках XVI століття – «чи то під впливом трудних політичних обставин в. князівства, чи стративши надію на мужеське потомство й тому вже не цінячи особности <...> з династичного становища» [8, с. 340] – стає рішучим поборником унії. Починаючи з 1562 року, король повсякчас скликає сейми Польщі та Литви, закликає до спільного зібрання, тисне на литовське панство [7, с. 186]. Кінцево справа злуки «переходить в <...> горячкове tempo <...>, поки не знаходить собі <...>

⁴ Мовлячи про настрої Польщі в унійному процесі, Н. Яковенко наголошує, що «вона наполегливо добивалася унії, починаючи з кінця XIV ст. На середину XVI ст. реальною пружиною цього прагнення були не так великодержавні амбіції <...>, як розрахунок <...> на нові землі, придатні для сільськогосподарського виробництва». До того ж, «невдачі <...> у Лівонській війні могли обернутися зміною співвідношення сил у Прибалтиці, а отже непередбаченими наслідками для балтійської торгівлі самої Польщі» [19, с. 80] (див. [21, с. 198]). В. Горобець акцентує на тому, що шляхта Корони «віддавна марила доступом до казкових багатств українських земель...» [2, с. 49].

⁵ Увесь третій розділ IV-го тому «Історії України-Руси» присвячено змалюванню становища українських земель під зверхністю Литви та Польщі від середини XV – до початку XVI століть. У ньому йдеться й про спротив українсько-білоруської еліти великокнязівській політиці централізації, ліквідації удільності руських земель [8, с. 180–292]. Насамкінець учений висновок: «Галицьке боярство упустило з рук національну справу з Казимировим походом 1349 р. <...> Руська аристократія вел. князівства зробила теж <...> уже з упадком Свитригайла, 1439 р. Такі факти, як змова 1481 р. й повстання Глинського – були тільки безнадійними конвульзіями» [8, с. 291] (див. [9, с. 109–113; 11, с. 290; 12, с. 317]).

розрублення, як заплутаний вузол, на славнім Люблінським соймі 1569 р.» [8, с. 340]⁶.

Подамо виїмку найзнаковіших епізодів на шляху «наглого й досить несподіваного розв'язання» [8, с. 340] унійних суперечок у висвітленні М. Грушевського (див. [9, с. 114]).

Польща у своїх інкорпораційних акціях апелювала понад століття до Кревської унії 1385 року, потім – до акту 1501 року, ствердженого королем Олександром (великий князь литовський з 1492 року; зі смертю його брата Ольбрахта 1501 року посів польський трон [8, с. 252–260]). Згідно з означенням привілеєм унія мала бути реальною: «...корона Польська й вел. князівство Литовське злучають ся в одно неподільне й одностайне тіло, аби був оден народ, одна нація, одно брацтво, спільна рада, одна голова, оден король і пан». Але насправді задекларована єдність обмежувалася таким: «...король від сього часу <...>

⁶ До внутрішньолитовських чинників унійного процесу Н. Яковенко зараховує «принципові зміни в організації влади, здійснені політико-адміністративними реформами 1564–1566 рр. і закріплені <...> Другим Литовським Статутом <...>. Політичні зміни не здійснилися самі собою: їм передувала двадцятилітня <...> боротьба “молодшої братії народу шляхетського” проти своїх ясновельможних патронів» [19, с. 79]. На думку авторки, український варіант шляхетських вольностей творився за польським взірцем, «і зоря цього ідеалу принадно світила русько-литовській знаті, чію жорстку залежність від верхньої влади польські сеймові красномовці називали “литовською неволею”» [23, с. 296]. Порівнюючи ставлення різних станів Литви до майбутньої унії, дослідниця підсумовує: «...якщо вища аристократія Великого князівства Литовського опиралася унії, розуміючи, що та може стати актом політичного самогубства для литовсько-руської держави, то рядова шляхта виступала в ролі її гарячого прибічника, сподіваючись на остаточну демократизацію литовського державного ладу за польським зразком» [19, с. 79] (див. [21, с. 197]). До зовнішніх чинників Люблінської унії Н. Яковенко відносить «відчуття загрози з боку “московського тирана” <...> [що] особливо загострилося, коли вибухнула чергова війна з Московією – Лівонська» [21, с. 196], і нездатність великокнязівського уряду захистити свої українські землі від татарських уторгнень [21, с. 197] (див. [19, с. 78–79]).

О. Русина в огляді чинників Люблінської унії погоджується з висновками М. Грушевського. Зазначає, що «суб'єктивним чинником, котрий актуалізував справу укладення унії, була відсутність нащадків у Сигізмунда-Августа, що в перспективі зі смертю останнього Ягеллона тягла за собою розрив польсько-литовської династичної унії» [16, с. 198].

В. Горобець, мовлячи про литовські чинники унійних змагань, указує на воєнну загрозу з боку Москви, прагнення литовського лицарства «будь-що поєднатись з польською шляхтою, аби не впасти жертвою кривавої розправи Івана Грозного, поголоски про тиранію якого ширилися цілою Європою» [2, с. 49]. Історик теж акцентує на такому суб'єктивному чинникові унійних процесів, як бездітність Зигмунта II Августа, бо його смерть об'єктивно тягла за собою розрив династичної унії [2, с. 48]. Наголошує, що «принциповими противниками об'єднання держав і поширення на Литву результатів езекуційної діяльності польської шляхти були литовські магнати, котрим вдалось зосередити у своїх руках фактичну владу, підпорядкувавши своїй волі дрібне і середнє лицарство» [2, с. 49]; підкреслює, що саме литовські магнати, очолювані Радзивілами (двоюрідними братами Миколаєм Чорним і Миколаєм Рудим), «протистояли унійним намірам короля, польській шляхті і їхніх литовських однодумців та упродовж тривалого часу <...> затримували скликання спільного з представниками Корони сейму» [2, с. 50].

має бути zarazом вел. князем; він вибирається спільно вищими урядниками обох держав; монета має бути спільна; урядники вел. князівства мають скласти присягу королеві й унії»; «...кінець-кінцем, – висновує вчений, – унія виходить <...> тільки персональна» [8, с. 261]. Тож питання унії залишилося відкритим: «Польки мали в руках акт <...> 1501 р. і ними хотіли нормувати відносини Польщі до вел. князівства. Але в очах станів вел. князівства ці відносини мали нормувати ся актом 1499 р., акту ж 1501 року вони не признавали правосильним...» [8, с. 263].

По смерті Олександра (1506 р.) великим князем литовським і польським королем став його молодший брат Жигимонт, який тримав зв'язок Литви та Польщі, але зі збереженням самостійності князівства [8, с. 265]. Дбаючи про свого сина Жигимонта-Августа, він домігся проголошення його ще 1529 року великим князем литовським [8, с. 348]; з 1544 року Жигимонт-Август став фактичним володарем Литви, а по смерті батька (1548 р.) – і польським королем [8, с. 351]. Учений зауважує, що таке автоматичне троннаступництво було останнім тріумфом литовських автономістів [8, с. 351].

Упродовж десяти років Жигимонт-Август «зіставав ся об'єктивним глядачем польських інкорпораційних змагань і сам до них нічим не хотів прикладати ся» [8, с. 359]. У відповідь на закиди польських політиків стосовно небажання верхньої влади зорганізувати спільний польсько-литовський сойм дипломатично відповідав: «Спільного сойму скликати не може, бо не може станам вел. князівства наказати; а щоб згодились вони самі, того не сподієть ся» [8, с. 357]. Навіть зовнішня загроза (московська експансія) не одразу спонукала Вільно до об'єднання з Варшавою. Зокрема, коли 1558 року лівонські рицарі попросили в Жигимонта-Августа як протектора допомоги в боротьбі з Московією, а польські сенатори засвідчили готовність узяти участь у лівонській справі спільно з Литвою, панство князівства відхилило цю пропозицію.

Лівонська війна «мала фатальні наслідки для в. кн. Литовського <...>. Прийшло ся боронити Лівонію не тільки від Москви, але витримувати конкуренцію також з Данією й Швецією» [8, с. 360]. Понад те, в 1562–1563 роках Князівство зазнало московських уторгнень, а в лютому 1563-го московити взяли Полоцьк (утрата його сприймалася навіть важче, ніж свого часу Смоленська) [8, с. 360–361]. Та важливішим був інший вислід Лівонської кампанії – литовське боярство починає виходити з-під контролю магнатства. «Тяжкі тягарі, часті походи й великі «серебщизни» <...>, – пояснює М. Грушевський, – озлобляють його против політики відокремлення від Польщі, веденої панамі-радою. Тісніше сполучення з Польщею <...> обіщувало литовському боярству ді-

яльнійшу участь Поляків у війнах, що тяжіли на Литві. Заразом <...> обіщувала унія литовському боярству <...> розширення шляхетських свобод, увільнення шляхти з під переваги магнатів...» [8, с. 361].

Постулатом волі литовського шляхетства була його петиція до короля (вересень 1562 р.), «аби доконав унії з Польщею». Учений наголошує: «...литовська шляхта простягнула <...> руку <...> до шляхетських благодатей Польщі» [8, с. 361]; усупереч магнатам закликала до спільного сойму з коронними станами. Цей «бунт» литовської шляхти в поєднанні з утратою Полоцька відкоригував позицію Жигимонта-Августа: «...вести до унії, не в'язучи ся <...> гадками <...> панів ради» [8, с. 365].

Важливим кроком на цьому шляху став коронний сойм у Варшаві (листопад 1563 р. – лютий 1564 р.) [8, с. 368–375]. Магнатство Князівства погодилося взяти участь у ньому лише опосередковано: «...явитись туди мали тільки відпоручники литовських панів і шляхетських депутатів <...>. Окрім того, повновласть відпоручників обмежено інструкцією, уложеною на <...> виленським соймі й potwierджено в князем» [8, с. 365]. На гадку М. Грушевського, інструкція віддзеркалювала компроміс «між змаганнями панів-автономістів і шляхетських уніоністів» [8, с. 366]. Згідно з інструкцією «одна і та сама особа має бути королем польським і в князем литовським, вибрана спільно <...>; поки живе рід Ягайла, вибирається вона з його роду, пізніше – свобідним вибором <...>. Обидві держави <...> мають жити в тіснім союзі і солідарности. Війни вони ведуть спільними силами <...>; одна держава не може розпочати війни без відомости й згоди другої <...>, ані не може укладати згоди чи перемиря <...>. Поза тим вся організація обох держав задержується в своїй особности. Горожани одної можуть мати маєтности в другій <...>, але про права на уряди не згадано» [8, с. 366–367]. Наголошувалося, щоб шляхетство Литви користувалося тими прерогативами шляхти Корони [8, с. 367].

На подальших зібраннях уповноважених Корони і Князівства чітко окреслилися два підходи до вирішення питання: «...коронні сенатори запропонували <...> переведення унії в значінню інкорпорації; литовські відпоручники на се предложили свою інструкцію, що й послужила потім предметом нарад...» [8, с. 369].

У королівській декларації, виголошеній на спільному засіданні, зазначалося, «що з унією обидві держави мають уважати ся за одну, тому мають бути «спільні ради»»; про литовські уряди не згадувалося; король «вирікається своїх дідичних прав на в. князівство» [8, с. 373–374]. Кінцево литовські делегати відкинули розроблений польськими сенаторами соймовий рецес, і з «формального боку варшавські переговори не досягнули ніяких результатів. Але <...> для Польщі безплідними не були. Уступки, <...> хоч

не закріплені <...> лишили ся важним прецедентом на пізніше». Формули Люблінського сойму подібні до положень, які «приймали литовські відпоручники на соймі 1564 р.» [8, с. 375].

Варшавські перетрактації 1563 (листопад) – 1564 (лютий) рр. знеохотили литовське магнатство до унії. Доволі промовистим у розумінні настроїв панів-ради бачиться лист Миколая Радзивила до Жигимонта-Августа (червень 1564 р.), у якому він «називає унію таким же замахом на свободу в. кн. Литовського, як і московські претензії, тільки що Москва хоче накинути Литві свою неволю силою, а Поляки – підступом» [8, с. 376].

Зважаючи на прихильність інших станів Литви до унії, магнати поступилися їм у правних справах. На Більському соймі (червень 1564 р.) проведено судову реформу на польський кшталт: знесено судові імунітети панів і юрисдикцію великокнязівських урядників над шляхтою, скасовано різні судові палати. Завдяки цим заходам магнатам удалося втримати шляхетство під контролем.

У регіональному розрізі політичні устремління української шляхти різнилися. Шляхта Волині та Підляшшя просила депутатів Більського сойму «способити справу унії <...> з Польщею», тому що потерпала від коронних сусідів («...утечі підданих, наїзди, пограничні спори й інші безправности і на які не можливо було знайти справедливости на Поляках, як на підданих, другої держави...» [8, с. 380]. До того ж Підляшшя, послуговуючись польськими правом і мовою, нарікало на центральні інституції Литви; Волинь сподівалася на військову підмогу Поділля та Галичини (сусідні коронні провінції) у боротьбі з татарами й жалілася на податки на війну з Московією. «Отже, – висновує М. Грушевський, – <...> приналежність до в. князівства волинській і підляській шляхті більше докучала, ніж тішила» [8, с. 381].

Упродовж 1565–1568 рр. скликалися коронні й великокнязівські сойми, не бракувало декларацій, інструкцій, зустрічних пропозицій, відхилень їх тощо [8, с. 377–385]. Нарешті перед Різдом було призначено польсько-литовський сойм у Любліні, проте через запізнення делегатів лише «10 січня 1569 року розпочав ся на віки славний Люблінський сойм» [8, с. 386] (див. [9, с. 114]).

Поляки за юридичну підставу переговорів мали попередні унійні документи та ухвали Варшавського сойму 1564 р. Литовці противилися цьому: наголошували, «що хочуть укладати унію з Поляками не на основі давніх актів, а на «сердечній любови» й застерегали ся проти <...> натиску з того [королівського] боку» [8, с. 388]; констатували, що польський проєкт «зносить у нас володаря, його титул – в. князя литовського, нашу державу <...>, честь, всі свободи, уряди, нагороди й надбання» [8, с. 391]; нагадували, що

вони завжди протестували проти інкорпорації своїх земель і лише один акт – Городельський – визнавали правочинним, бо він потверджувався станами Князівства [8, с. 391]⁷.

Не досягши згоди з поляками, литовські магнати вночі на 1 березня «потай виїхали з Любліна, сподіваючись цим способом “зірвати сейм” і покласти край переговорам» [7, с. 187]. Учений вважає, що «така потайна втікачка була <...> свідомо моральної слабкості <...> опозиції» [8, с. 398]. У відповідь поляки вдалися до радикальних дій: 1 березня сенатори запропонували «рішення контумаційне, заочне; всі привилеї литовські, противні унії, скасувати; оголосити прилучення Волини й Підляшя до Корони та візвати їх сенаторів і послів до участі в соймі; взятися до приготувань до можливої війни з Литвою, й <...> постарати ся притягнути на свій бік Татар; на всіх непослушних оголосити кари...» [8, с. 393]⁸.

М. Грушевський характеризує цей епізод як «оден з найважнійший по Кревським актї 1385 р.» Учений окреслює парадигму переговорів: від персональних – із володарем Литви про його землі, до конституційних – зі станами; на Люблінському сеймі польські посланці звернули назад, обравши насильство [8, с. 393]. Ужитий термін «контумація» був «правною фікцією, <...> мав по просту покрити повну безправність» [8, с. 394]. Водночас, переконавшись у зятятості литовських автономістів, коронні стани вже не мислили унію в сенсі повної інкорпорації всіх земель Литви [7, с. 187]. Натомість було «висунено справу українських земель». Тобто, не маючи змоги захопити все, вирішили «забрати ті землі, на які Польща мала свої ближші претензії, – Волинь, східне Поділе й т. п.» [8, с. 394] (див. [7, с. 187–188])⁹.

Королівську грамоту про прилучення Підляшшя було уложено 5 березня, а привілей про приєднання

⁷ Н. Яковенко вказує на два протилежні уявлення стосовно сутності унії: «...литовської сторони – в значенні федеративного об’єднання двох рівноправних держав, польської – у значенні безумовної інкорпорації Великого Князівства...» [21, с. 199] (див. [19, с. 81]).

⁸ В. Горобець погоджується з тим, що «демарш литовських і руських можновладців обернувся їхньою тяжкою поразкою. Реакція короля виявилася миттєвою і достатньо ефективною» [2, с. 51]. Про ідеологічне обґрунтування прилучення до Польщі українських земель – [2, с. 51–52].

⁹ О. Русина, аналізуючи перебіг Люблінського сейму, цитує М. Грушевського: «Поки була надія провести інкорпорацію цілого великого князівства, польські політики не підносили справи українських земель. Тільки як відносини з литовськими станами загострилися <...>, поляки стали виїждити з претензіями на ці землі». Їхні загарбання було здійснено у формі «реституції» давньої власності Польської Корони [16, с. 199].

Аналізуючи польські претензії до Києва, Н. Яковенко вважає, що вони «формувався як ідеологічний виклик політиці Російської держави, спроба отримати власні права на анексію Києва. Безсумнівно, що і московські, і польські “аргументи” були тільки виправданням експансіоністської політики двох великих держав, що рано чи пізно мусили зіштовхнутися за землі України-Русі» [19, с. 81].

Волині – 26 травня (начерк – ще в березні). Учений акцентує, що в королівських документах ішлося про повернення земель Корони, якими вона володіла ще до Ягайла, тобто «історичне мотивування дано і для Підляшя і для Волини тими самими словами, з повним зневаженням історичних фактів» [8, с. 397]. Історик спростовує докази творців означених актів, зауважує, що їх «історична аргументація, писана з початку на швидку руку» [8, с. 398]. Натомість польська влада добре обміркувала способи, як «зробити прилучення до Польської корони можливо привабливим для волинської й підляської шляхти: увільнено її від страху езекуції, забезпечено всі володіння, оборонено права її на місцеві уряди й т. п.» [8, с. 398]. Дослідник указує на деякі специфічні права, надані / збережені для жителів Волині: «...задержується на далі право Литовського статуту, тільки постанови його про військову службу, “як противні вільностям коронним”, уневажнюють ся – себто здійснюють ся воєнні тягарі з волинської шляхти. <...> в усіх волинських урядах і судах задержується руська мова <...>. Шляхта “грецького закону” <...> буде мати рівні права з католиками: православні будуть діставати всякі уряди, аж до сенаторських» [8, с. 397]. Підляшшя вже у XV ст. сильно спольщилося в силу прибуття значного числа польської шляхти і керувалося польським правом (див. [9, с. 114–116]).

М. Грушевський говорить про те, що в Литві було панство, налаштоване навіть до воєнного супротиву Польщі, проте «литовські пани не відважилися зривати з королем <...> супроти неприхильного настрою шляхти, що <...> перла до унії» [8, с. 404]. До того ж тягар війни з Москвою унеможлилював збройну боротьбу за автономію. 5 квітня литовська делегація повернулася до Любліна. Вона ще спробувала перенести унійні питання на новий сойм, проте король зважився «бути рішучим <...> в литовсько-польській справі. Разом з тим оповіщено в Польщі загальний похід (pospolite ruszenie): се також мало служити Литві осторогою» [8, с. 401–403]. А коли підляські та волинські сенатори та послі вчасно не прибули на сейм, король «на жадане послів, почав відберати уряди від Підляшан». Як наслідок – «23 мая <...> ставили ся на сойм пани волинські і підляські» [8, с. 403].

Оскільки приєднання Волині та Підляшшя не зустріло серйозного опору Литви, «Поляки слідом простягнули руку й по інші сусідні землі. <...> Не дрібницею <...> були польські апетити до Київщини й Браславщини» [8, с. 405] (див. [7, с. 188; 9, с. 117])¹⁰.

¹⁰ На гадку Н. Яковенко, «сам факт безболісного й на загальнополітичній арені <...> малопомітного переходу Волині та Київщини до складу Корони Польської» [23, с. 296] пояснювався їх віддаленістю від литовсько-білоруського тіла Великого князівства Литовського та визнанням, згідно з Люблінською унією, культурно-адміністративної автономії українських земель.

М. Грушевський зауважує дивний (на перший погляд) перебіг подій: «...кождїй прилученїй до Корони землі хотїло ся, аби через се прилученне не розривали ся звязи, що вязали її з иншими землями в князівства Литовського» [8, с. 405]. Зокрема, волиняни підказували польським послам, що й Берестейщина належить до Волині, підтримували їхні акції стосовно приєднання прип'ятського Полісся, Києва. Князь Роман Сангушко – волинський магнат і брацлавський воєвода – просив Жигимонта-Августа «не відлучати Брацлавського воєводства від <...> Київського» [8, с. 406]¹¹.

Польська влада не дуже переймалася юридичним обґрунтуванням включення українських земель до складу Корони. Зокрема, як аргумент стосовно Київщини було взято уряд київського воєводи, котрий обіймав волинський князь Костянтин Острозький; згадувалося про васальство київських князів (у короннім архіві знайшли присяжну грамоту 1388 р. Володимира київського Ягайлові); удалися до історичних хронік («...що королі польські три рази взяли й пограбували Київ») [8, с. 407]. Подібну «доказовість» використовували для доведення прав і на Брацлавщину; її було «включено в волинський привилей, так наче б вона була частиною Волинської землі і яко така прилучена до Польщі» (2 червня Р. Сангушко склав присягу королеві) [8, с. 408] (див. [7, с. 188–189]).

Неоднозначною була справа інкорпорації Київщини. Більшість сенаторів висловлювалася за прилучення «як тому, що се дуже потрібно в інтересах Корони, так і з огляду на се, що з актів видно його приналежність до Корони». Натомість противники, не заперечуючи прав Польщі на Київ, передбачали негативні наслідки: необхідність оборони окраїнних земель (краще залишити цей тягар за Литвою); неминучість грошових витрат, котрі «платять Литвини Татарам <...> за те, аби вони не пустошили Київ-

щини». Учений із сарказмом мовить про можновладців, які «дуже добре передчували всю небезпечність сього прибутку, що потім дійсно розвалив Польську річ-посполиту» [8, с. 409]¹². Усе ж аргументи поборників зверхності Корони над руськими землями переважили: «...Корона мусить мати Київ <...>, бо він служить ворітьми до <...> Волині й Поділля, та загрожує до них дорогу <...> Литва, маючи Київщину в своїх руках, буде наводити тудою на них Татар <...>. Не можна також лишити Литві Київ і тому, що вона не зможе його оборонити від московського в. князя, бо той дуже змагає до того, аби захопити в свої руки сю давню столицю Руси» [8, с. 409]. Кінцево короля переконали в тому, що лишати Київ в руках Литви «небезпечно, бо вона готова інтригувати против Польщі, і <...> треба-б її оточити провінціями коронними» [8, с. 410]. Він наказав київському воєводі К. Острозькому скласти присягу Короні; цим же днем, 3 червня, була датована грамота про приєднання Київської землі [7, с. 190] (див. [9, с. 117]). За оцінкою вченого, «прилучення Брацлавщини й Київщини до Польщі було останньою мірою податливості станів в. кн. Литовського...» [8, с. 411].

По такім «обкороєнню» Литви поляки йшли «проломом». Литовське панство не наважилося рішуче «протестувати <...> проти відокремлення <...> старих провінцій. Вони просили не відбирати у них більше нічого і не скасовувати їхньої держави зовсім...» [7, с. 190]. 27 червня переговори були завершені; 29 червня подана остаточна редакція тексту; наступного дня стани коронні й литовські склали присягу новій унії.

Згідно з актом унії від 1 липня 1569 року Польща й територіально обмежена Литва утворювали єдину Річ Посполиту. «Вони вибирають спільно короля, що zarazом проголошується і в. князем, без всякої інавгурації <...>. Соїми мають бути тільки спільні. Осібні уряди в в. князівстві задержують ся. Екзекуція не дотикає вел. князівства» [8, с. 413]. М. Грушевський акцентує на тому, що саме означеними положеннями обмежувався зміст унії. Акти про прилучення Волині, Підляшшя, Київщини та Брацлавщини до Польщі були особливими, «переведені в антракті між переговорами про унію, незалежно від неї, тільки на тім самім Люблинським соїмі. Литовські стани не прийняли їх – прийняли тільки унію» [8, с. 413].

В оцінці вченого соїм, «прославлений пізнійше як акт любови, братерства, пожертвування...», насправді «був ланцюхом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених спресією державної влади й тяжких політичних обставин. Від початку він був засідкою на литовські стани, де в кождім разі *ultima ratio* – ко-

¹¹ Говорячи про участь представників Київського, Волинського та Брацлавського воєводств у Люблинському унійному сеймі, Н. Яковенко характеризує їх як пасивних спостерігачів, пояснюючи це тим, що «ні князі, ні шляхта не противилися очікуваній змові» [21, с. с. 200]; і все ж не можна категорично стверджувати, що ними керували винятково станові інтереси» [19, с. 81]. На переконання дослідниці, «унійний акт не порушував засад автономного існування Волині, Київщини та Брацлавщини у складі нової держави». Вона наголошує, що у свідомості руської шляхти цей особливий статус був законодавчо закріпленим, тому порушення його зумовило згодом загострення польсько-руських суперечностей [21, с. 201].

В. Горобець погоджується з цим і додає: «...усвідомлюючи зовнішньополітичну слабкість Великої князівства, яка на українських землях ставала особливо відчутною під час кожного нового вторгнення татарських орд, українська еліта пов'язувала плани посилення обороноздатності саме з Польською Коронаю...» [2, с. 56]. До того ж мали вагу й родинні зв'язки, обіймані посади, інтереси економічні тощо. Про поведінку підляської та волинської шляхти (толерантно-вичікувальну, з певним гонором, як-от у К.-В. Острозького, О. Чарторийського, К. Вишневецького, Б. Корецького) ідеться у праці В. Горобця [2, с. 55–59].

¹² З цим твердженням М. Грушевського вповні погоджується Н. Яковенко [19, с. 82].

ролівська влада мала завершити то, чого не удалося-б вимогти від Литви добровільно. Потім, по утечі литовських делегатів, перейшов він на відкрите рабованне в князівства Литовського» [8, с. 414–415] (див. [9, с. 118])¹³.

М. Грушевський нагадує чинники, котрі зумовили повну безпорадність Литви: по-перше, «безрадне становище <...> князівства, пригнетеного до останку тягарем московської війни»; по-друге, внутрішня слабкість держави Гедиміновичів, підтятої «давнім суперництвом руських і литовських елементів»; по-третє, амбівалентне ставлення до ідеї злуки магнатів і рядового шляхетства; по-четверте, пропольськість короля у справах унії («...вповні піддався впливам польських сенаторів, а не вмів опертися й загонистости послів...»). Історик указує на «брутальну безоглядність і неприкрашену егоїстичність» польських політиків, які «не журилися ані історичними правами, ані охотою чи не охотою до прилучення у місцевої людности». Учений підкреслює, що під «людністю» бачилося панство / шляхетство, «бо тоді тільки шляхецькі верстви розумілися під поняттями “народа”, “нації”» [8, с. 415].

Водночас М. Грушевський як неупереджений, доскіпливий учений зовсім не ідеалізує супротивників унії – литовських автономістів-державників; уважає, що під їхнім патріотизмом насправді приховувалися «егоїстичні, клясові інтереси, бажання задержати в руках олігархії дальшу управу в. кн. Литовського, не поділивши її нею ні з руськими магнатами, ні з своєю шляхтою, ні з Поляками». Тому й захищали так на соймі осібні уряди й недопущення на них іноземців. «Ся виключність олі-

гархії в. кн. Литовського, – наголошує дослідник, – була головною причиною її слабости» [8, с. 416]¹⁴.

Литовське панство за такого політичного укладу не могло здобути підтримки не те що шляхти, а навіть і магнатів українських провінцій Князівства. Руська аристократія, не маючи доступу до центральних владних інституцій, пам’ятаючи історію ліквідації удільності своїх земель, вичікувально-пасивно поставилася до люблінських перетрактацій. «Українським магнатам, – зазначає вчений, – <...> ближший був олігархічний устрій в. кн. Литовського, ніж шляхецька-демократія польської Корони, але остаточно так багато вони не боялися втратити, як литовські олігархи, й тому не мали чого так дуже спротивлятися інкорпорації» [8, с. 416]. Шляхетство Волині та Підляшшя зі своїх станових інтересів і з огляду на місцеві обставини «навіть спеціально підперала унію» [8, с. 416]; це був «результат виключної, егоїстичної політики самих литовських верховодів» [8, с. 417].

М. Грушевський констатує наддепресивний стан литовських політиків після Любліна. За три роки до смерті Жигимонта-Августа (1 червня 1572 р.) – «ніяких серйозних виступів в душі литовської державної ідеї» [8, с. 418]. Спроби повернути втрачені землі за короткоплинного правління Генріха Валуа не увінчалися успіхом, оскільки «посли українських провінцій нічим не підперли свого жадання...» [8, с. 420]. Новий король Стефан Баторій «навчив Литву <...> цінити свою унію з Польщею». На думку вченого, це сталося завдяки добре zorganizованому захистові Князівства від Московської експансії та низці поступок: «...заснованне осібного трибуналу для в. кн. Литовського, нова кодифікація Литовського статуту в душі автономности...» [8, с. 421]. Литва змушена була вдовольнитися статусом квазидержави, а насправді – «провінції Польщі з деякими тільки формальними прикметами автономії, <...> з дуже слабо вираженою осібністю» [8, с. 422].

М. Грушевський, аналізуючи етнотериторіальні наслідки Люблінського сойму, констатує, що поза Коронаю залишилися дві українські окраїни: одна – при Великому князівстві Литовському; друга – при Московії. «В руках Москви, – уточнює вчений, – від часів в. кн. Олександра зіставалася ціла Чернігівщина, з виймком тільки <...> округів Любеча й Остра <...>. Але й решту Чернігівщини вернула собі Польща на початках XVII в.» [8, с. 422]. За Литвою залишилися «тільки земля Берестейська й Пінська (з них утворено <...> воєводство Берестейське)» [7, с. 190]. Дослідник стверджує, що невдовзі «окремність цих земель від Польщі стала чисто формальною <...>, можна сказати, що перед великою українською революцією всі українські землі належали до Польщі» [8, с. 423], «за винятком маленької Буковини і досить великої, але малозаселеної Угорської Русі...» [7, с. 191].

¹³ В. Горобець уважає, що «люблінські домовленості були чи не зразковим прикладом того, як можна знаходити обопільно вигідний варіант розв’язання політичного конфлікту з мінімальними збитками і втратами» [2, с. 195]. Характеризуючи акт 1569 року як по-справжньому далекоглядний і перспективний міждержавний договір, учений указує на ті методи, що вможливили успіх. По-перше, польська еліта, завдавши болячого удару по амбіціях литовських партнерів, зробила це елегантно – «...забезпечивши належне ідеологічне підґрунтя <...>, продемонструвавши місцевій українській еліті переваги життя в Короні...». «По-друге, домігшись <...> від литовців створення спільних владних інституцій <...>, коронні переговори не стали наполягати на об’єднанні виконавчої влади, створенні єдиного правового поля» [2, с. 196]. «Загалом же, – висновує В. Горобець, – унійний акт 1569 року став компромісним варіантом примирення двох протилежних таборів». Люблінські постанови містили як унітарні за своєю суттю норми, так і «цілий ряд таких положень, які забезпечували новоствореній державі федеративну побудову» [2, с. 54]. Історик називає ті поступки, на які пішов сейм 1569 року руській знаті: «...за титулованими родами з України (як власне і Литви) було збережено їх почесні титули. Православна віра отримувала гарантії її толерації; номінування на уряди і посади не повинно було залежати від віросповідання кандидата. Особливо обумовлювалася непорушність місцевих традицій і звичаїв. Основним законодавчим кодексом і надалі залишався Литовський статут» [2, с. 61].

¹⁴ На цю думку М. Грушевського посилається Н. Яковенко [19, с. 81].

Отже, Польщі фактично вдалося «осягнути всю мету – зібрати під своєю властю українські землі» [8, с. 423]. На гадку М. Грушевського, це мало позитивне значення для розвою українства. Учений каже: «створення більш тісних зв'язків Східної, подніпровської, України, з Західною». Потужний рух української людності з Галичини та Волині в Подніпров'я змінює економічне, соціальне, культурне обличчя східноукраїнського регіону: «...раптово оживають східноукраїнські пустелі, <...> швидко виростає могутня козацька сила і під її захисток переноситься національне життя, яке почало розвиватися в Західній Україні, але зустрілося там з нездоланими перешкодами шляхетського режиму» [7, с. 185]¹⁵.

Безперечно, означені здобутки українців стали неочікуваними, небажаними, побічними наслідками нововведень річпосполитської адміністрації – перебування суспільного устрою на польський кшталт. Річ у тім, що поступки руській людності в придбаних українських землях (українська мова в діловодстві, чинність Литовського статуту 1566 р., окремі апеляційний трибунал) були тимчасовими. І то законірно, адже, з одного боку, «спільне державне життя втягувало все сильніше українські землі» [7, с. 192], а з другого – шляхетська колонізація, «починаючи від найперших магнатів Корони й закінчуючи різними бездомними шукачами “кращої кондиції”», призводить до того, що «Центральна й Східна Україна з останньої чверті [XVI ст.] починає надзвичайно швидко полонізуватися у своїх вищих прошарках» [11, с. 293]. Мовлячи про полонізацію українського життя в судово-адміністративному, соціальному, економічному розрізах, М. Грушевський має на увазі таке: по-перше, «князі і магнати <...> були зрівняні в правах з рядовою шляхтою, хоч фактично вони <...> і пізніше високо піднімались над нею завдяки <...> багатству і впливові» [7, с. 192]; по-друге, українська шляхта отримала ті ж станові привілеї, що й її польська посестра: «...тепер вона не знала майже ніяких обов'язків і <...> одержувала величезні права. Вона одна була законодавчою силою на сеймах; вона вибирала з свого середовища суддів та інших чиновників; корінні землі

¹⁵ С. Плохій акцентує на тому, що в колонізації Східної України після 1596 р. «Грушевський роль польської шляхти вважав другорядною порівняно з роллю українських шляхетських родів, які прийшли в той регіон не через політичні наслідки Люблінської унії, а завдяки успіхові народної колонізації степової України» [15, с. 196]. Учений підкреслює, що в інтерпретації М. Грушевського Люблінська унія мала два головні наслідки для України: «По-перше вона заклала тісніші зв'язки між Галичиною, яка вже від середини XIV століття перебувала під польською владою, з центральними та східними українськими землями, де доти владарювала Литва. Тепер ці території лежали в кордонах однієї державної одиниці – Грушевський це вітає. По-друге, віддавши Центральну та Східну Україну в Королівство Польське, Люблінська унія відкрила шлях польським політичним, соціальним, культурним і релігійним впливам, що в системі переконань Грушевського було абсолютним злом» [15, с. 195].

роздавались <...> тільки шляхтичам, у довічне володіння <...>; ніхто, крім шляхтичів, не міг одержати <...> світської або навіть духовної посади»; за слабкості королівської і всякої публічної влади – всевладдя шляхти («на шляхтича не було ні суду, ні управи»); по-третє, магнатсько-шляхетська сваволя, оперта на силу, озброєні надвірні команди особливим тягарем падала на простолюд («...якщо потерпілий був не шляхтич: тоді майже не мислимо було одержати відшкодування»); по-четверте, «міста, які колись були центрами політичного життя, втратили <...> у цьому плані всяке значення». М. Грушевський каже на негативні результати самоврядування за німецьким правом: автономне становище міста «віддавало майже весь міщанський стан <...> в повну залежність від шляхетського управління або від поміщиків» (міщани не брали участі в сеймах, а тому не впливали на законодавство). Учений переконаний, що «все це <...> підірвало міста і в культурному, і в економічному плані» [7, с. 193], позбавило їх українськості; по-п'яте, суттєві зміни в становищі селянина, котрий «був позбавлений всяких прав не тільки політичних, а й громадянських, і просто людських...» [7, с. 194]¹⁶.

М. Грушевський наголошує, що саме сеймові ухвали 1569 р. відкрили шляхи для зазначеної неокolonізації, зумовленої низкою чинників, як-от: «...знищення кордону між Галичиною і рештою України, розвиток поміщицького господарства, прикріплення селян у Західній Україні, відбирання у селян земель і обкладання їх надмірною панщиною», величезне зростання попиту на хліб (звідси – цінності землі), на деревину тощо. Соціальними чинниками цієї всепоглинальної колонізаційної хвилі були не лише «уходники» / «добичники», козакуючі міщани, селянство, а й магнатство, шляхетство. Тому такими неоднозначними виявилися наслідки її: з одного боку, «в останній чверті XVI ст. і далі у першій половині XVII ст. вигляд Східної України зовсім змінився: засновуються міста на недавніх татарських дорогах, широко розкидаються села серед недавніх козацьких угодів», а з другого – «з'являються шляхетські замки, поміщицьких службовців та двірні та фальворки з великою кількістю. Польське право і польські порядки насуваються туди, де ще недавно паслись тільки дикі коні та шуміла степова ковила» [7, с. 196]. Саме Правобережна Україна (згодом і Лівобережна) стає регіоном «королев'ят». Панівне становище мають такі православні (з часом – сполонізовані) магнатські

¹⁶ Н. Яковенко дійшла висновку, що саме з російською мисленнєвою традицією пов'язане «антизахідництво» Грушевського. Учений послідовно розставляє його при коментуванні західних запозичень у руській культурі, а також в оповіді про магдебурзьке право та про реформаційний рух на українських теренах [20, с. 97]; песимістична візія занепаду міського життя, категоричне несприйняття магдебурзького (німецького, чужого) права «здається сигнальним, бо <...> розвертає нас до слов'янофільських сентиментів російської історіографії» [20, с. 99].

роди, як Вишневецькі, Острозькі, Корецькі, Збараські, Ружинські; потім і польські – Жолкевські, Казановські, Потоцькі. Захист від «королев'ят» місцевий посполитий люд убачав у козаччині [7, с. 197–199].

Негативним наслідком уключення українських земель до складу Речі Посполитої вчений вважає занепад національного руського життя. «До Люблінської унії, – нагадує він, – українська шляхта одрізняє себе дуже од поляків, має їх <...> за “чужоземців”, “людей заграничних”, допевняється від королів, щоб полякам <...> не давали урядів <...>, щоб не могли купувати маєтностей <...>. Після унії поляки перестали бути чужинцями...». Спочатку українська шляхта «своєнародні ж одміни <...> бажає заховати» (ідеться про руську мову, дотримання другої, а не третьої редакції Литовського статуту; «перешкоду сим жаданням в початку XVII в. чинила не так католицька шляхта й уряд <...> але латинське духовенство») [13, с. 138]. Та згодом православні шляхтичі пересвідчилися, що, «лише пристосовуючись до панівного польського стану, ополячуючись і окатоличуючись, могли досягнути фактичної рівноправності» [7, с. 213]. Тому впливова шляхта Галичини, Поділля, Холмщини на початок XVI ст. майже вся спольщилася, а в другій половині XVI ст. аналогічний процес розгортається й на Правобережжі («...навіть на Волині, в цьому гнізді української аристократії...»). Спольщенням «верхніх верств» православна людинність «остаточно втрачає <...> той єдиний клас, який міг би <...> служити опорою українському національному життю» [7, с. 213].

М. Грушевський, указуючи на тісний зв'язок у XIV–XV ст. культурного й духовного життя, констатує його занепад. Православна церква «звикла стояти під особливим опікуванням і заступництвом державної влади». За відсутності національних владних інституцій «литовський, особливо польський, уряд тримав православну церкву в чорному тілі...» [7, с. 214]. Великокнязівський / королівський патронат над церквою полягав головно в реалізації «права подавання», котре призвело до «крайнього розладу і падіння православної української церкви» [7, с. 215]. Утрачаючи своє «національне знамення», українська культура не здатна була «протистояти культурі польській».

Історик заперечує високий рівень розвитку польської культури XIV–XV ст., вважає, що «вона була лише слабким і відсталим відображенням німецької та італійської культури» [7, с. 215]; стояла над українською в силу свого державного статусу¹⁷. Українсько-візантійська культура була відкинута в царину

церковного вжитку, послуговувалася старими догмами, не йдучи в ногу з часом. Натомість у Польщі, під впливом німецького реформаційного руху, формується «світська література й культура, протицерковна, шляхетська за духом <...>. Самостійного реформаційного <...> руху не створилося на українському тлі» [7, с. 215]. Тож освічене українське шляхетство, сприймаючи ідеї Реформації, відривалося від української народності. «XVI ст. стало, – за визначенням М. Грушевського, – золотим століттям шляхетського життя Польщі й залишило незнищимий відбиток на польській культурі <...>. І цей <...> шляхетський стиль польської культури надавав їй надзвичайну притягальну силу для української аристократії...» [11, с. 294]. Вона, сприймаючи польську мову, духовні цінності, церкву, входила «безпосередньо в рамки польського політичного й громадського життя, <...> прагнула зайняти в ньому якомога вигідніше, рівноправне положення, використовувати свої станові привілеї». Учений із сумом констатує, що «це масове дезертирство шляхти з українських рядів представляло найсерйознішу небезпеку, найважчу загрозу для української національності». Водночас він зауважує, що незначна частка української тогочасної еліти («...стійкіші й енергійні люди...») взялися «до енергійної роботи над культурним підйомом <...>, національним відродженням...» [11, с. 295].

Висновки

Скрупульозний аналіз тих праць М. Грушевського, котрі співвідносні з темою нашої статті, уможливило низку висновків.

По-перше, вчений наголошує на послідовності й невідворотності польської геополітики: прилучення до Корони Волині, Підляшшя, Брацлавщини й Київщини було вінцем історії «підбирання Польщею українських земель, розпочатого два століття перед тим. Західна Україна – Галичина, Белзько-Холмське Побужжя й Поділля – були включені в склад Польської держави вже в XIV–XV в.» [6, с. 209].

По-друге, загарбані в означений час землі дуже швидко «спольщилися», позаяк «тоді вже український елемент мусив тут зійти далеко на другий план перед своїм побідником – державним елементом польським» [6, с. 209]. Це відбувалося не лише через надання маєтностей полякам або тим, хто їх підтримував, з'яву в містах колоній, котрі керувалися німецьким правом і сповідували католицизм, насадження урядової латинської та неофіційної польської мов у державних інституціях, а й унаслідок зречення своєї «руськості» як українським панством, так і боярством, звабленим прерогативами шляхетської верстви. Вища українська верства вщерть сполонізувалася вже наприкінці XV ст.; «позіставались майже самі дрібні роди, без засобів і значіння, і се було великою утратою для національ-

¹⁷ С. Плохій вважає, що М. Грушевський загалом скептично «оцінював думку про позитивний вплив польської культури в Україні» [15, с. 192], позаяк до початку XVII ст. «Польща сама була лише периферією Західної Європи <...>. Грушевський явно дивився на польські культурні впливи в Україні крізь призму боротьби українського народу із соціальним гнобителем» [15, с. 192–193].

ного життя тоді, коли шляхта вважалась самотньою політично правосильною верствою, і тільки “нарід шляхетський” вважався <...> народом» [6, с. 211]. У польській Україні вже на середину XVI ст. міста втрачали «руське обличчя». Річ у тім, що «православні здебільшого були вповні відтиснені від міської управи, їм навіть у цехи був утруднений приступ», й українці поступово опинилися поза технічною освітою, торгівлею, промислом. «Таким чином, – висновує вчений, – <...> серед шляхти, міщанства і духовенства український елемент <...> засуджений на повільну національну смерть». Політично й економічно безправне покріпачене поспільство («панський робочий інвентар») не відіграло у «тодішнім національним рахунку <...> ніякої ролі» [6, с. 211].

По-третє, порівнюючи історію підпорядкування, а потім і статус українства під владою Польщі та Литви, дослідник наголошує на мирному, колонізаційно-господарському, оборонно-політичному характері прилученні руських земель Гедиміном і його нащадками. Зазначає, що це зумовлювалося, з одного боку, слабкістю або й відсутністю політичних інституцій на руських землях, їхньою потребою в захисті від людоловства Золотої Орди / Кримського ханства, а з другого – поступливістю, «лагідністю» володарів Литви, котрих масштаб просування і брак державних ресурсів змушував до компромісу; зауважує, що якщо спочатку толерантність Литви була запорукою безконфліктного існування Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського, то з часом проявилася зачасна небезпека розпаду держави. Справді, у волинсько-поліській поясі українська аристократія, хоч і відлучена від державного управління, все ж «держала в своїх руках всі важніші посади місцевої адміністрації» [6, с. 211], почувалася осібно-віддаленою від Вільно. Тож централізаторські заходи Вітовта та його послідовників були закономірними задля збереження та зміцнення Литви.

По-четверте, на думку М. Грушевського, саме руський характер Великого князівства Литовського був його «талісманом»: «...йому завдячувало воно свій незвичайний політичний зріст, і він служив йому – доки литовське правительство не згубило його, зломивши свою дотеперішню державну політику унії з Польщею» [8, с. 99]. Учений убачає в Кревській унії 1385 р. засіб розв’язання внутрішніх проблем як для Корони, так і для Князівства (називає основним чинником порозуміння необхідність протистояння німецьким рицарям); наголошує на ролі династичних зв’язків). Також підкреслює, що згідно з Кревською унією Литва мала б перетворитися з незалежної держави в складник Польщі. Реально ж інкорпорація була відтермінована (передусім завдяки Вітовтові) і суверенність збережена. Наступні унії Князівства з Кораною засвідчували непоступливість і стійкість литовської еліти в обороні своєї держави.

По-п’яте, М. Грушевський указує на цілий комплекс причин, які породили Люблінську унію 1569 р. Важливо, що він виокремлює польські, литовські та руські чинники унійного процесу. Для Польщі визначальним було прагнення здобути – в умовах зростання попиту на деревину та збіжжя – багаті українські землі Литви, посісти в ній уряди.

Натомість ставлення різних верств Князівства було амбівалентним. Литовські магнати сприймали її стримано, із застереженнями – лише за гарантії незалежності, оскільки вона забезпечувала їхній «статус <...> фактичних правителів <...> держави...» [8, с. 339]. До того ж, скасувавши удільність руських земель, вони втратили підтримку місцевої еліти. Отже, порозуміння з Польщею за експансії Московії, збройне протистояння з якою виснажувало й загрожувало територіальній цілісності Князівства, сприймалося як порятунок.

Руський чинник виявився пасивно-поміркованим. Реальна слабкість українських панів-князів, їхня опозиція литовським можновладцям трансформувалася в угодовство з королівською адміністрацією, в обмеженість вимог-прохань поступками в духовно-культурній сфері. Суттєво, що саме бояри-зем’яни руських земель схвально ставилися до унії, жадаючи собі шляхетських прав і вольностей. Згадує вчений і відкориговану позицію Жигимонта Августа: від спостерігача – до поборника єднання за польським проектом.

По-шосте, аналізуючи весь драматизм Люблінського сейму (найяскравіші епізоди – від’їзд литовських магнатів, інкорпораційні акти про включення Підляшшя та Волині до складу Корони), учений акцентує на готовності польського сенату до найрадикальніших дій – війни з Литвою та залучення татар як союзників.

По-сьоме, М. Грушевський підкреслює, що польські урядовці у своїй політиці стосовно Волині, Підляшшя, Брацлавщини, Київщини не переймалися аргументами-виправдуваннями. Зокрема, стосовно Київщини «дебатували тільки над тим, чи прилучення <...> буде корисне для Польщі. <...> Всякі ідеологічні прикраси Поляки XVI віка лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту “унію” з далекого віддалення» [8, с. 415].

По-восьме, історик усякчас наголошує на визначальності станово-корпоративних інтересів у творенні Люблінських актів і вторинності етнічних обставин. «Поняття національності, – витлумачує він, – <...> являється витвором дуже нових часів». Для Середньовіччя воно умовне; зазвичай «підмінювалося поняттями іншими – фактами приналежності політичної, класової, релігійної, прикметами географічними, культурними»; політична підлеглість князеві / королеві досить довго була єдиносутнісною; релігія певний час не сприймалася за національну прикмету, «і католик для православного українця передусім був тільки “християнин”, а не “зловірний” і “злочестивий”» [6,

с. 213]. Але з часом політичний (соціально-становий) антагонізм, суголосно з полонізацією українського панства, наповнюється / доповнюється релігійним підтекстом. «Православна віра, – роз’яснює дослідник, – <...> стала батьківською, одною з найвидніших складових частей в тій сумі навичок і при звичаєнь, що становить елементарний, несвідомий приклад національного почуття, – зробилася “вірою руською” в протиставленні до католицької Польщі» [6, с. 213]¹⁸.

Дорікаючи руським князям за поступливість, безініціативність на соймі 1569 р., учений зауважує, що лише через багато десятиліть нова українська козацько-шляхетська еліта спромоглася на державну маніфестацію. Мовлячи про Гадяцьку унію 1658 р., М. Грушевський вважає, що «в значній мірі при тім взято взірєць з В[еликого] кн[язівства] Литовського, що на підставі Люблінської унії 1569 р. становило автономну провінцію Польщі. До давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий в 1569 р. Але в інших пунктах політична українська мисль йшла далі свого готового взірця, сеї готової схеми і творила нові форми й гарантії національного життя» [5, с. 390]¹⁹.

¹⁸ Н. Яковенко наголошує на історичній зумовленості політико-правової свідомості: «...на відміну від модерного стереотипу мислення, його ототожнювано не з державним суверенітетом, а з власним володарем <...>, саму державу сприймали як категорію умовну, персоніфіковану в особі владця. Тож окремішність конкретної території втілювалися у представниках “своєї” династії, навіть коли ті служили правителєві іншої (“великої”) держави» [21, с. 202].

¹⁹ Суголосно розмірковує Н. Яковенко: «...можна ствердити, що якраз “мінімалістична програма” української еліти не дозволила використати слушної нагоди для розширення автономічних прав України. Зокрема, це частково пояснює, чому навіть не ставилася ідея тріалістичної концепції унії між Литвою і Україною-Руссю як третім членом федеративної Речі Посполитої. Провина за це не лежить винятково на польській стороні, бо ініціатива виворення третього члена держави (саме на цю засаду століттями пізніше спіралася Гадяцька угода) мусила виходити від української аристократії, котра, проте, задовольнилася гарантіями релігійно-культурного порядку. Та в цілому <...> з тодішнього пункту бачення вибір сюзерена для українських земель <...> був реалістичним і цілком зваженим» [19, с. 82].

О. Русина вважає, що «вимоги, висунуті шляхтою на Люблінському сеймі, були мінімальними <...>, а їх реалізація вичерпала політичний потенціал української еліти». Дослідниця цитує історика Я. Пеленського, котрий зазначав, що за тодішніх реалій шляхта руська практично не мала можливостей для маневрування [16, с. 204].

На переконання В. Горобця, у Любліні 1569 р. «українська знать трималась <...> “мінімалістичної програми”, відстоюючи недоторканість місцевих звичаїв і порядків, свободу віросповідання. Вимоги політичного характеру – як то визнання України-Русі повноправним суб’єктом нової федерації – українські князі і земські послы навіть не ставили» [2, с. 60]. Історик погоджується з Я. Пеленським, що тогочасна українська еліта не мала простору для маневрування.

І. Ярмошик вважає, що «представники українських земель були активним суб’єктом переговорного процесу. Аналіз змісту статей згаданих документів засвідчує належне гарантування по-

По-дев’яте, розмірковуючи над потенційно позитивними наслідками постановня Речі Посполитої, вчений зазначає: «Творилася величезна політична система, котра мала б спільними силами повести боротьбу від північного заходу і полудневого сходу в обороні життя слов’янсько-литовського і слов’янської культури <...>». Проте цього не сталося, бо польські політики «не встояли перед спокусою стати панами там, де розум і розвага наказували вдоволитися скромнішою роллю перших між рівних» [10, с. 142]. Натомість ствердилася європейська імперська держава, котра, як і всяка імперія, була приречена²⁰.

По-десяте, М. Грушевський виокремлює як руйнівні, так і позитивні наслідки Люблінського сейму для подальшої долі українства.

З-поміж негативних результатів уключення основного масиву українських земель до Польщі вчений називає такі: неспроможність Речі Посполитої належно протистояти Кримському Ханату й Туреччині («Нічогісінко не зроблено для охорони східно-полудневих земель від татарської грози, сотворено неможливі відносини супроти Орди <...>» [10, с. 143]; колонізація новопрیدбаних земель Подніпров’я шляхетством несла із собою фільварково-панщинну систему господарювання, покріпачення раніше «похожого» селянина; руські магнати з часом полонізувалися, й українство втрачало свою еліту; поступки в духовно-культурній сфері, в адміністративно-судових інституціях мали минущий характер. Учений, заперечуючи високий рівень власне польської культури, усе ж визнає, що, просякнута реформаційним духом, вона зваблювала руське шляхетство. Останнє, сприймаючи її, позбувалося своєї українськості.

М. Грушевський перелічує також сприятливі наслідки Люблінського сейму для розвою українства. Передусім ідеться про його етнотериторіальну єдність (за виїмкою Буковини та Карпатської Русі) під Короною, котра стала підґрунтям для всеохопного колонізаційного процесу, а потому й соціально-економічного та культурного відродження Подніпров’я. Нездатність Варшави захистити свої східні креси від турецько-татарських уторгнень «змусила саму людність українську озброїтися против невблаганного ворога, і так з’явився той революційний елемент, що потім підірвав безповоротно політичну силу <...> По-

літичних, економічних, духовнокультурних прав руського населення. Однак жоден з представників тогочасної руської / української еліти <...> не висловив претензій на створення автономії українських земель у складі речі Посполитої» [24, с. 273].

²⁰ «Але добре спланована модель “братерства в унії”, – висновує Н. Яковенко, – виявилася життєздатною лише в теорії, а реальна практика дуже скоро показала всю глибину і політичних, і релігійних суперечностей. У міру того, як новий польський режим проникав у глиб української території, росла взаємна національна антипатія, доводячи до повної непримиренності релігійні конфлікти, неспівпадання шкали цінностей, розбіжність традицій, а то й просто побутові сутички» [19, с. 82].

льщі, повставши проти шляхетського режиму. Своєю безоглядністю супроти українського елементу, православної віри і руської культури польський режим змусив прилучитися до українського революційного руху також представників української буржуазії, духовенство, міщан і недобитків шляхетських і зробив з козаччини силу загальнонаціональну, речника національної боротьби, а ся боротьба Польщі і Русі кінець кінцем вбила Польщу політично» [10, с. 143]²¹.

Література

1. Білоус Н. О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) / Н. О. Білоус // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 65–83.
2. Горобець В. Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни / В. Горобець. – К. : Кріон, 2009. – 224 с.

²¹ Аналізуючи здобутки й утрати Люблінської унії, Н. Яковенко мудро підсумовує, «що ні перші, ні другі не назвеш абсолютними, як, утім, і в кожному іншому великому суспільному зрушенні, де завжди поєднуються водночас елементи творення і розпаду» [19, с. 82]. До плюсів унії вчена відносить «возз'єднання українських земель, яке стало поштовхом виділення з “руської” маси усвідомленої української спільноти», «позитивним явищем був вихід України на орбіту західноєвропейської культури; <...> остаточний поворот України обличчям до Заходу, зокрема – у сфері освіти...»; «релігійний опір, який невдовзі спалахнув під прапором охорони батьківської віри, вперше об'єднав представників усіх станів і започаткував народження українського народу...». Водночас «унія принесла загострення соціальних суперечностей в Центральній Україні, куди вихлюпнулася колонізаційна хвиля досі “закордонної” галицької шляхти і найактивнішого селянського елементу, який утікав від панщинного визиску на малозаселені землі»; «прискорювалася денационалізація аристократичної верхівки, розпорозуючи єдність політичної еліти...»; «за унією проступав сліпий руйнівний наступ католицької церкви, підтриманий урядом»; «першим помітним негативним наслідком інкорпорації України для Польської держави стала <...> поява у її тилах не відомих доти польському суспільству олігархів з діда-прадіда...» [19, с. 83].

Н. Яковенко зауважує віддалений наслідок Люблінської унії: з утратою українством власної еліти («...трохи не з містичною фатальністю вмирають одні княжі роди <...>. Інші... – денационалізуються, зрікаючись свого народу і його віри...»), православна шляхта не стає політичним лідером; натомість стверджується «козацтво, котрому випало взяти у свої руки майбутнє України» [19, с. 84]. «Підсумовуючи плюси й мінуси Люблінської унії, – завершує історик, – можна ствердити, що вона принесла в Україну розбрат, кров і спустошення, але водночас – вивела її зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі зачаєні доти прояви суспільної активності: релігійної, національної, економічної, збройної» [19, с. 85].

В. Горобець висновує: «...влітку 1569 року <...> на мапі Центрально-Східної Європи постала величезна і надзвичайно потужна держава <...> як одна з найпередовіших тогочасних європейських держав...» [2, с. 197]. «Для України Люблінська унія вперше принесла соборність її земель <...>. Утім <...> міграційні процеси з обезземеленого заходу <...> породять у Подніпров'ї череду майнових конфліктів, а ті <...> стануть ще одним приводом для майбутніх запеклих козацьких війн, які <...> покладуть початок кінця самої Речі Посполитої» [2, с. 197].

3. Гошко Т. Роздуми довкола одного сюжету (представлення в шкільних підручниках Люблінської унії) / Тетяна Гошко // Україна модерна. – 2012. – Вип. 19. – С. 121–147.

4. Гошко Т. Чужа доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історіописанні / Т. Гошко // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. – 2015. – Вип. 6. – С. 25–37.

5. Грушевський М. Виговський і Мазепа / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)» – С. 386–396.

6. Грушевський М. Занепад українського життя в XV і XVI в. / М. С. Грушевський // Твори: у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки» (1917–1923). – С. 209–214.

7. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / укл. Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 736 с. : іл.

8. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 4 : XIV–XVI віки – відносини політичні. – 538 с.

9. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский / сост. и ист.-биограф. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия ; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – 2-е изд. – К. : Лыбидь, 1991. – 400 с.

10. Грушевський М. Похорони унії / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 141–150.

11. Грушевський М. Україна. Історія / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 274–335.

12. Грушевський М. Українська справа в її історичному розвитку / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 312–338.

13. Грушевський М. Українська шляхта в XVI–XVII в. / М. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2008. – Т. 14 : Серія «Рецензії та огляди (1888–1897)» – С. 336–337.

14. Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні / Л. Зашкільняк // Проблеми слов'язознавства. – 2011. – Вип. 60. – С. 68–80.

15. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій – К. : Критика, 2011. – 600 с.

16. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К. : ВД «Альтернативи», 1998. – 320 с.

17. Тельвак В. Дилема «Росія-Захід» в історіографічній спадщині Михайла Грушевського / В. Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні. – 2014. – Вип. 24. – С. 184–195.

18. Шевченко Н. В. «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних історичних студій / Н. В. Шевченко // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. праць. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 1. – С. 28–39.

19. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії / Н. Яковенко // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 77–85.

20. Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси» / Н. Яковенко // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації : матеріали міжнар. наук. конф.

(Київ, 15–16 груд. 2005 р.). – К. : НАН України, Інститут історії України, 2008. – С. 89–103.

21. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 3-тє вид., перероб. та розшир. – К. : Критика, 2006. – 584 с. : іл.

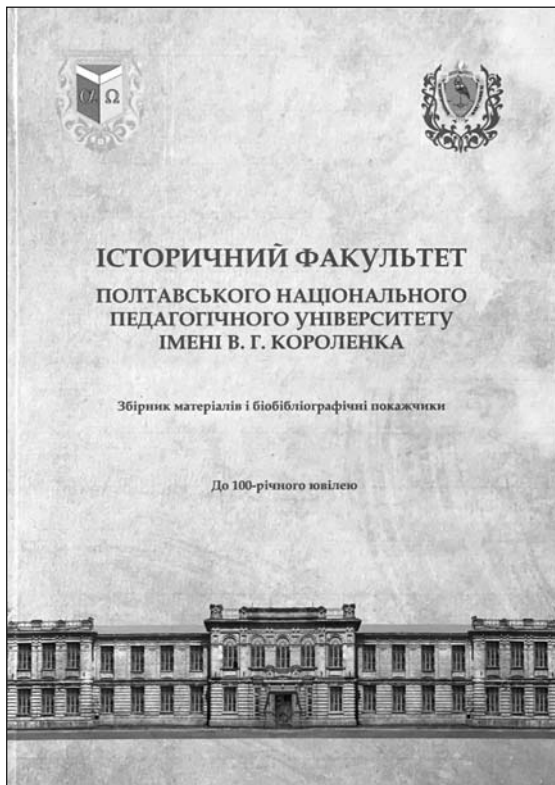
22. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко – К. : Критика, 2002. – 416 с.

23. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – 2-ге вид., перегл. і виправл. – К. : Критика, 2008. – 472 с.

24. Ярмошик І. І. Люблінська унія 1569 р. та Гадяцька угода 1658 р. як втрачений шанс українського державотворення / І. І. Ярмошик // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ. – 2016. – Вип. 2. – С. 268–275.

25. Ярмошик І. Релігійне питання в документах по творенню Речі Посполитої (XIV–XVI) / І. Ярмошик // Історія та сучасність православ'я на Волині : матеріали VI наук.-практ. конф. (Луцьк, 12 лист. 2015 р.). – Луцьк, 2015. – С. 175–180.

ПЕРЕМОЖЦІ XIII ЩОРІЧНОГО КОНКУРСУ «КРАЩА КНИГА ПОЛТАВЩИНИ» КРАЩЕ ІМІДЖЕВЕ ВИДАННЯ – 2019

II місце

Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: збірник матеріалів і бібліографічні покажчики / гол. ред. кол. П. Кравченко. Полтава: Видавництво «ПНПУ ім. В.Г. Короленка», 2019.

Збірник матеріалів містить статті, які відображають етапи історії розвитку та сучасний стан фахової освіти (історичної, географічної, філософської, правознавчої) у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка, починаючи з 1914 року, а також бібліографічні покажчики ректорів-істориків та деканів підрозділів, які здійснювали організацію історичної освіти; викладачів, які забезпечували в минулому й забезпечують нині відповідну фахову освіту.

У «Рідному краї» про «Рідний Край»

Ніна Степаненко

РІДНИЙ КРАЙ ПРО «ЛІПНІ ВИРОБИ ПОЛТАВСЬКИХ ГОНЧАРІВ»

Сьогодні селище Опішня, розміщене на сході Полтавської області, називають гончарною столицею України. Як довідемося з Вікіпедії, «ідею створення в Опішньому національного культурно-мистецького центру виношував ще відомий кінорежисер і письменник Олександр Довженко»¹. Це підтверджує його щоденникова нотатка, датована 1954 роком: «Увечері перед сном розповів своєму новому сусіду ідею створення в Києві під безпосереднім шефством уряду невеличкої групи художників-монументалістів, архітекторів, різьбярів і керамістів для того, щоб, вибравши село, скажімо, Опішню, і завчасно домовившись з колгоспниками, перебудувати його за кілька років так, щоб воно стало зразковим центром уваги всіх будівників, колгоспників, туристів, мистецтвознавців» [там само]. Не здійснився задум видатного українця. Але стало величною реальністю інше: 1986 року в Опішні з'явився Музей гончарства, а 2001-го – Національний музей-заповідник українського гончарства, у складі якого діє Ін-

ститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. І все це постало не на голому ґрунті. Опішнянські традиції мають глибоке коріння. Його досліджували в різні часи багато вчених. З-поміж них – і Олена Пчілка. Цінною й цікавою є її розвідка «Ліпні вироби полтавських гончарів», уміщена в «українській часописі» «Рідний Край» [1909. – Число 40. – С. 5–6]. Зауважимо, що ця авторка опублікувала в тижневикові низку українознавчих і культурологічних студій: «Відродження кобзи» [1907. – Число 11. – С. 8–9]; «Хата на могилі Т. Шевченка» [1908. – Число 7. – С. 4]; «Старосвітські думи в новому виконанні і поясненні» [1908. – Число 2. – С. 13–14]; «Малювання на українських мисках» [1910–1911. – Число 1. – С. 28–30]; «Енеїда». Музична комедія (оперета на 3 дії по Котляревському). Уложив М. Садовський. Музика М. Лисенка» [1910–1910. – Число 3. – С. 5–7]; «Микола Лисенко (спогади і думи)» [1913. – Число 16–17. – С. 4–42].

У роботі «Ліпні вироби полтавських гончарів» подано короткі відомості про тодішнє козацьке містечко Опішню. Воно, пише Ольга Петрівна, лежить

¹ Опішня // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Опішня>.

«на шляху між г. Зіньковом і Полтавою» й межує ще з одним гончарним центром – селом Мійські Млини (нині Міські Млини). Славиться цей населений пункт тим, що «має в своїх горах дуже хорошу глину». У статті Опішню названо «гніздом <...> ліпних виробів», «полтавським народним “скульпторським гніздом”». Згадано й «опішнянських майстрів, що стали вже відомі в тій околиці: се – Червенко, Різниченко, і інші». Тепле слово мовлено й про тих гончарів, котрі «ліплять у себе дома й випалюють свої вироби теж у себе, в тих печах, де випалюється й посуд».

Олену Пчілку дуже непокоїло, що «до сеї пори застаються зовсім без уваги глиняні ліпні вироби наших полтавських гончарів», що «трапляється чути про ті гончарські ліпні вироби навіть трохи принизливі речі від наших артистів, – що се, мовляв, бог зна що». Сприкрювало й те, що місцем зосередження витворів опішнянських майстрів є ярмарки, «кустарні» виставки, «кустарні» склади. Ще більша біда в тому, що про «ліпні вироби» нічого не написано, ніде не подано їхніх друкованих знімків. Це й справді-таки трагедія, бо йдуть у небуття речі, які б могли милувати око й тішити душу не одного покоління.

Олена Пчілка вирішила опублікувати статтю про цей мистецький набуток тому, що він, на її глибоке переконання, заслуговує «на велику увагу, уявляючи собою початки справжнього мистецтва». Небезпідставно вказано й на те, що поряд із гідними щонайвищої похвали витворами мистецтва «багато є <...> й штучніших гончарських виробів – недосконалого, простодушнього, але єсть в їх щось і принадне, є й свого роду хист». Ця оцінка отримала своє логічне мистецтвознавче продовження. Нині гончарне ремесло, зосібна опішнянське, знайшло належну йому заслужену нішу в культурно-духовному просторі.

У статті йдеться про різні види гончарства. «Містечко Опішня, – наголошує авторка, – здавен уславилося в Полтавщині глиняним посудом, – мисками, горшками, кухлями й таким іншим. Той посуд, гарно розмальований, розходиться далеко». Зроблено акцент і на вироблянні в Опішні глиняних постатей. «... Рівняючи до посуду, вони з’явилися не так давно...», – висновує Олена Пчілка й намагається дати щодо цього свій коментар. Один зі шляхів з’яви глиняних постатей – запозичення досвіду «Гоголівської миргородської школи», бо «там гончарі могли бачити зразки такої роботи». Однак далеко не всі майстри глини мали змогу пізнати бодай ази цієї школи. «... Опішнянські <...> прості гончарі, – констатує Ольга Петрівна, – не проходили науки в миргородській школі і працюють самостійно. Вони ліплять у себе дома <...> зразки <...> беруть або “з своєї голови”, або де трапиться <...>. Тим-то між сими виробами можна побачити – і народні жіночі типи, і “гетьмана”, й Шевченка, й Гоголя, й Кобзаря,

й лірника. І на тому, – це ще одне з важливих міркувань авторки, – печать чогось особистого, свого». Щодо останнього, то воно є вельми важливим для етнографа, дослідника народного духовного життя, народного мистецтва. Їм, твердить Олена Пчілка, «цікаво побачити, як саме працює ота народна майстрівська думка, коли вона, хоч і взявши якийсь уже готовий зразок, бажає прилаштувати його до свого вподобання, свого хисту». Цьому важливому питанню присвячено основний зміст статті «Ліпні вироби полтавських гончарів», яку супроводжують три ілюстрації (вони вміщені і в цьому повідомленні): малюнок Опанаса Сластіона, зроблений для першої сторінки «Рідного Краю» 1906 року, два малюнки глиняних виробів полтавських гончарів. Навколо них ведеться мистецтвознавчий виклад Олени Пчілки.

Часопис «Рідний Край» за 1906 рік із малюнком О. Сластіона потрапив в Опішню. Його «хлопці принесли з Полтави <...> і гончар Різниченко зробив собі з глини, на зразок того Сластіонового малюнку, досить великий горельєф (виступна ліпна картина)». Це, проте, не була копія, перед нами творче запозичення: «Де-що гончар змінив – у декоративних додатках з-боку, надавши їм щось зовсім своєвиде; але головний краєвид, – село, церква, – зостався той самий. Що-ж до людських постатей, то майстрові заманулося поставити інші, – дівчину з відрами й хлопця з бандурою».

А) Глиняні вироби полтавських гончарів.

Б) Глиняні вироби полтавських гончарів.

Інші гончарі взялися ліпити жіночу постать, «що була на першій плані Сластіонового малюнку (постать – за працею на ґрунті)». Вони по-своєму проінтерпретували цей художньо довершений образ, частіше «просто яко постать дівчини». «...Але досить глянути на малюнок п. Сластіона, – переконує Олена Пчілка, – щоб побачити, що власне сей малюнок, з “Рідного Краю” послужив зразком і для тієї окремої гончарської “дівчини”». Витвори, про які йдеться, мали неабиякий попит: вони «продавалися в Києві, на “кустарній” виставці; можна їх здобути в полтавському земському “кустарному” складі».

Великою підмогою для гончарів, за Оленою Пчілкою, є ілюстровані календарі. Вона згадує в статті працю «Гоголь слухає лірника», узятую «з якогось ілюстрованого календаря», вияскравлюючи в цьому зв’язку інше: справжні майстри не копіюють той або той образ, вони конструктивно працюють над ним. «...Виробляючи ті постаті, гончарі вже свідомо бажають з’ясувати *свої* типи, постаті українських селян, “гетьманів”, кобзарів, Шевченка <...>, свого таки полтавського земляка Гоголя. Найсутніше ж те, що народні митці селянським постатям «надають українського убрання й всю українську подобу»².

Олена Пчілка у своєму коротенькому дослідженні порівнює гончарне життя в Італії й Україні. У Флоренції, Римі й інших містах дрібні майстри продають на вулиці вироби з випаленої глини, що мають справжню мистецьку ціну. Ці люди здобули відповідну освіту, тому їм легше прокладати духовні дороги й шукати себе в складному світі краси, дбати

Глиняні вироби полтавських гончарів (в м.ст. Опішні, Миргородського повіту). Збіранка Олени Пчілки.

про власний добробут. Українські гончарі-різьбярі неодмінно домоглися б ваговитих успіхів, якби їм «доля вділила хоч трохи більше технічної науки й освіти». А вони, на превеликий жаль, цього не дістають, отож і «роблять осліп, без ніякої тямущої поради й помочі». Та важливим, резюмує Ольга Петрівна, є інше: «...все-таки вироби їх можуть нас здивувати, коли знаємо – *хто* їх ліпить».

Авторка статті плакає «малесеньку надію, що подавані знімки нададуть кому-небудь, якій-небудь “спасенній душі”, думку постачити опошнянським майстрам хороші українські зразки хоч би мальовані». А все це – запорука успіху їх і гончарного мистецтва загалом, реальна умова духовного поступу.

² Після цих слів у статті йде така вставлена конструкція: «Думаю, що се й можна побачити на подаваних знімках, у цьому й в попередньому ч. “Рідн. Краю”». У числі 39 часопису вміщено знімок «Глиняні вироби полтавських гончарів (в м.ст. Опішні, Миргородського повіту). Збіранка Олени Пчілки». Під нею подано примітку: «Розправа з поводу сих виробів буде в ч. 40 “Рід. Краю”».

Володимир Подрига

«А МЕНЕ СЕЛО НЕ ВІДПУСКАЄ...»: ОБРАЗ МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ У ВІРШАХ ЛІДІЇ ВІЦЕНІ

*Загруз я по серце
У землю в'язко.*

Вона мене цупко трима.

В. Симоненко

Кожен українець, де б і як довго не мешкав, відчуває нерозривний зв'язок зі своїм селом, містом, краєм, бо, як писав Василь Симоненко в поезії «Люди – прекрасні...», рідна земля міцно тримає, окрилює, спонукає діяти. І не лише його одного. Це ж саме можна сказати й про Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Лесю Українку, П. Тичину, М. Рильського, В. Сосюру, Л. Костенку, і Н. Хоменку, П. Скунця, В. Мирного, М. Булаха, М. Казидуба та ін., хто в художніх творах мовить про ті куточки України, до яких із дитинства душею прикипів навічно.

У постійному внутрішньому діалозі з батьківським краєм, улюбленою Дібрівкою, що на Миргородщині, перебуває й сучасна полтавська письменниця та журналістка Лідія Віценя. Вона – член Національної спілки письменників України, Національної спілки журналістів України, лауреат низки літературних премій, відзнаки «Золоте перо», авторка збірок віршів «Космограма душі», «Несподіваний вогонь», «Усе в житті не випадково», художньо-біографічних нарисів «Сашенька», «Життя, що стало долею», публіцистичних творів, розміщених на шпальтах українських і зарубіжних часописів.

Для Лідії Віцені рідне село – центр особливого, лише їй відомого світу, у якому минули роки дитинства та юності, що постійно нагадує про себе щемкими спогадами. Тут пізнавала принади чарівної природи, спосіб життя і побут хліборобів, спостерігала за щоденною працею батьків, односельців, поринала у світ минулого, довідувалася про свій рід, формувала чулу до людського горя душу, гуманістичні переконання, розвивала естетичний смак, плекала творчі здібності, передовсім хист до літератури, бо, як розповіла в інтерв'ю «Усе в житті не випадково...», змалку любила слухати «Гайдамаків», «Катерину» Т. Г. Шевченка, «поему», яку складала бабуся, багато читала самостійно, у четвертому класі «написала перший вірш» про загиблого дідуся-сол-

дата, згодом із задоволенням працювала над шкільними творами з української літератури, усвідомлюючи, що хоче опанувати професію журналіста [2, с. 4]. Через багато років омріяне здійснилося, проте потяг до віршування, виплеканий у дитинстві, хоч і переріс, як зізналася, у хобі, усе ж не зачах, спонукав до творчості, наслідком якої стали поезії, де втілено думки, переживання, а ще – створено неповторний художній образ світу, центром якого є незабутня мала батьківщина.

Художній образ рідного краю, змальований у віршах збірки «Космограма душі» (1999) Лідії Віцені, передовсім «Дібрівка», «Сусіди», «Спогад», «Бабуся Ульяна», «Пам'яті фронтовика Василя Лубенця», «Учителька», «В серпневу ніч», «В студентському гуртожитку», «Вдома», «Так солодко спалося...», «Роздвоєність», «Прощання на пероні», складається з низки мотивів, деталей, образів, символів, метафор, архетипів, концептів, за допомогою яких охудожнено спогади з дитинства, студентських років, дорослого життя, пов'язані з Дібрівкою. Це не точна копія реального просторового об'єкта, а складно структуроване неповторне літературне явище, створене уявою авторки, пов'язаний із ним творчо переосмислений власний життєвий досвід, спостережене, пережите, а також відтворені окремі риси характеру, мислення, світогляду, філософії життя, духовні цінності, моральні пріоритети земляків.

Важливу роль у розкритті образу малої батьківщини відведено прийому ретроспекції, за допомогою якого увиразнено мотив духовної єдності письменниці із селом, бо, як зізнається, воно «не відпускає» [1, с. 30], розлуки з ним, відтворено минуле, те, що запам'яталося найбільше, схвилювало і не повернеться ніколи, тобто важливе: це перший життєвий досвід, коли спостерігала, як на «поле сутінки сідають», де «лелеки бродять» [1, с. 25], незабутнє від-

чуття болю, коли дівчинкою об стерню колола «ніжки», насолода від перебування в гостях, сум, коли прощалася з рідними, їдучи на навчання чи працю, сповнений турботи голос мами, локальний пейзаж, що «Вітчизну значить» [1, с. 26], зрозумілий і передбачуваний уклад життя місцевих жителів, особлива атмосфера єднання з ними та природою.

Рідний край ліричної героїні (авторки) – передовсім люди, зокрема рідні (мама, бабуся Уляна), односельці (безіменна вчителька, Василь і Катерина Лубенці), індивідуалізовані завдяки біографічним деталям, рідше портретним характеристикам, засобам психологізації, бо кожен із них не просто живе на землі, а виконує якусь особливу місію, покладену вищими силами: мама жде доньку, бабуся Уляна – чоловіка з війни, вчителька – загиблого солдата, лірична героїня – повернення до батьківської оселі.

Опрацюючи мотив розлуки, чекання, Лідія Віценя відтворила атмосферу миргородського села 1960–1970-х рр., коли вдови продовжували вірно дождити рідних із війни, матері випроводжали дітей у світ і зустрічали з далеких доріг, виховані в селах юнаки й дівчата, навчаючись чи працюючи в містах, мріяли повернутись, а старше покоління на самоті тихо доживало віку, помирали ветерани Другої світової війни... Усе це надає образу малої батьківщини виразності, правдивості, особливого колориту, сприяє типізації.

Не менш достовірно, хоча художньо, літераторка створила образи ліричних героїв, прототипами яких стали жителі рідного села. Постаць мами увиразнила портретними деталями рук, що схожі на «два струмочки ніжності» [1, с. 34], очей, сповнених тепла, «в намистечку щемних сльозин» [1, с. 30], голосу, що постійно «гукав додому» [1, с. 25]. Старенька змальована турботливою, працювитою, проте зажуреною, чуйною, дещо стривоженою, бо постійно чекає чи проводить доньку. Звіряючись у любові до неї, лірична героїня просить вибачення за вимушену розлуку, розуміючи, що саме поряд із найдорожчою у світі людиною почувається щасливо, може бути сама собою, має змогу поринути в чарівний світ дитинства.

Образ бабусі Уляни Лідія Віценя увиразнила одягом – білою хусткою, вишиванкою. Її доля така ж, як і ровесниць: тяжко працювала на землі, горювала, бо втратила чоловіка під час війни, виховувала дітей, доживала самотньо, скромно, однак раділа життю, бо не кривила душею, була безкорисливою, у буднях бачила свято, створювала прекрасне.

Постаць учительки – типова для післявоєнного часу – має чимало спільного зі створеними образами педагогів у творах українських письменників кінця 1940-х – початку 1960-х рр., наприклад, Олесь Донченка, Надії Хоменко. Це стримана самотня людина, яка запеклася від внутрішнього болю, бо втратила рідну людину, проте не звиродніла душею, привітна, чуйна, береже пам'ять про солдата.

Образ Катерини Лубенець, пригніченої смертю чоловіка, увиразнено деталлю сивого волосся, що свідчить не лише про зрілі літа, а й горе; цвітом білих

вишень, психологічним портретом, бо «іще не плакала, іще не голосила...» [1, с. 27], «І одинадцять аж в душі тепер / Осколків бабі Катрі заболіло» [1, с. 28].

Постаць померлого ветерана Другої світової війни Василя Лубенця не деталізована, лише повідомлено, що він «уже лежав / Поважний, вперше величавий з виду. / Вже звичний біль йому не дошкуляв...» [1, с. 27–28]. У стислій оповіді про цього працювитого селянина й солдата наголошено на муках від ран, отриманих на війні, єднанні з вічністю, тобто тим, що визначене долею.

Образ ліричної героїні, що асоціюється з авторкою, змальовано в розвитку: то вона дівчинка, то студентка, яка мріє повернутися до рідної хати, то гостя, про яку піклується мама, проводить в дорогу, то доросла жінка, котра розуміє, що справжньою стає лише вдома, проте, не маючи вибору, змушена носити маску, бути кимось, а, дорослішаючи, все частіше замислюється над безвихіддю, роздвоєнням.

Чимало місця в аналізованих віршах відведено зображенню часопростору малої батьківщини, центром якого є батьківська хата, асоційована зі святинею, до якої ненастанно кличе мама. Оригінальним є й образ-символ вікон рідної оселі, які постійно сняться ліричній героїні, закликаючи на гостину, нагадуючи про рід, маму, життя; городу, де ростуть мамині квіти, тому він «здається раєм» [1, с. 30]. Доповнюють аналізований образ згадки про поле зі стернею, небо, озеро, діброви.

Час рідного краю увиразнено відповідними словами, деталями, образами, за допомогою яких літераторка передала особливе циклічне світовідчуття земляків: згадка про сніг указує на зиму, серпень, яблука – на літо, створені образи вишень у цвіту увиразнюють весну тощо.

Деталізації образу села сприяють і слова на позначення рослин (берези, сосни, тополі, вишні, верби, яблуні, клен, древня осика, калина, жасмин, ожина, капуста, чорнобривці), птахів (лелеки, півні, ластівки, ворони, соловей), що в переважній більшості є етно-концептами, мають символічне значення.

Змальовавши образ природи малої батьківщини, Лідія Віценя опрацювала мотив багатства, різноманіття, дорідності, а також єдності людини і світу, нагадуючи, що лише тут можна бути собою, доторкнутись душею до минулого, відчутти пульсування сучасного, передбачити майбутнє, розуміючи, що простуєш у вічність.

Створюючи образ рідного краю, передаючи його неповторну красу, особливу атмосферу, дух, авторка використала низку зображальних засобів, передовсім метафор («сутінки сідають», «лелеки бродять», «небо в сивих кучерях кульбаб», «всмівався їй город», «вставало сонце і диміли вишні», «озвалися куранти із вікна», «а мене село не відпускає», «у сонному селі», «сонні квіти», «осика на дах похилилася станом», «калина, росами умита»), метафоричних образів («Знов мамині очі в намистечку щемних сльозин», «Серпень на спіллім городі мовчить», «Чорнобривцями пахне вересень», «За-

тиснувши у жмені скрип дверей», «В храм під жовтим куполом дібров», «маміні вікна планети Життя»), епітетів («під жовтим куполом», «сивих кучерях», «синім кущиком», «білу хустку», «білих вишень», «роси рясні»), порівнянь («клен, що стоїть, як велетень», «по клавішах, мов по сходинах», «струмочки ніжності. / То мамині руки»), а також оксиморону («Дзвоном тиші зустріне дім»), метонімії («озвалися куранти») тощо.

Образ малої батьківщини у віршах Лідії Віцені, хоч і нагадує її рідну Дібрівку, що на Миргородщині, а в художніх біографіях ліричних героїв втілено окремі події життя рідних, односельців, усе ж створений за допомогою прийому ретроспекції узагальнено. Власну причетність до села літераторка увиразнила штрихами-згадками про дитинство,

юність, розповіддю про долі рідних і земляків, малюнками природи. Правдивість зображеного розкривається через типові постаті селянок (мама, бабуся, учительки, Катерини), часопросторові образи, ботанічні та зоологічні етноконцепти, вдало використані зображальні засоби, за допомогою яких відтворено характерні риси й передано дух малої батьківщини.

Література

1. Віценя Л. Космограма душі : вірші / Лідія Віценя. – Полтава : Полтавський літератор, 1999. – 96 с.
2. Усе в житті не випадково : [інтерв'ю з Л. М. Віценею] // Зоря Полтавщини : газета. – Полтава, 2014. – 11 листопада. – С. 4.

Ярослав Єнко

ЯРМАРКОВИЙ РУХ НА БАТЬКІВЩИНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Майстер слова Микола Гоголь, написавши повість «Сорочинський ярмарок» (1831), увіковічив і прославив сотенне містечко Сорочинці, а нині – село Великі Сорочинці. Але назву творові письменник дав не випадково. Це, кажучи сучасною мовою, був дуже вдалий маркетинговий хід, бо Сорочинці були добре відомим населеним пунктом на теренах України завдяки тому, що саме тут проживав миргородський полковник (а згодом гетьман лівобережної України) Данило Апостол. Це усвідомлював Гоголь, адже був не тільки талановитим письменником, але й гарним психологом. Давши таку назву повісті, він автоматично заклав попит на неї та на її продаж.

У наш час цей населений пункт знаний в Україні й за кордоном завдяки тому, що саме тут проводиться Національний сорочинський ярмарок, удадо описаний Гоголем. Проте не всім відомо, що багато інформації для своїх цікавих сюжетів, змальованих у «Сорочинському ярмарку», Микола Васильович узяв із тих ярмарків, що відбувалися в селі Василівці (Яновщині) – родовому маєтку Гоголів-Яновських. Вони організовувалися чотири рази на рік: 30 березня, 25 червня, 21 вересня, 30 грудня. Родина Гоголів мала виручку готівкою за оренду торгових місць. Саме кошти з ярмарків стали підмогою для будівництва церкви, а пізніше – розвитку сільського господарства. Ярмарки були значною подією на пригортванській землі та великою радістю і для бідних, і для заможних селян. Чому ярмарок був відрадою? Насамперед тому, що селяни мали можливість щось продати чи, навпаки, придбати, також обміняти свою продукцію на певні товари. Люди могли отримати додатковий заробіток, переносючи вантажі; відпочити; побачити різні дійства, адже сюди приїжджали артисти, цигани, вертепи, працювали каруселі [2, с. 47].

Ярмарки того часу були колісками й осередками, де зароджувалася й розвивалася так звана масова культура, що набрала обертів у XVIII столітті. Ярмарковий рух мав певну просвітницьку функцію.

На Олексіївському ярмарку (30 березня) продавали велику рогату худобу, овець, коней. Із інших товарів переважали смушки, одяг, чоботи, бакалійні товари. Цей ярмарок уважали найменшим за всіма показниками. Онопріївський ярмарок (25 червня) характеризувався значним пригоном коней, домашньої худоби, передусім овець. За кіньми приїздили покупці з Белгородської губернії, Києва і Чигирини. За торговим обігом це був найбагатший ярмарок. Пречистинський ярмарок (21 вересня) уважали найсприятливішим, його проводили головню для продажу селянами зерна. Як свідчать сучасники, в окремі роки на ньому продавали 10–12 тисяч пудів пшениці (164–165 тонни). На Данилівському ярмарку (30 грудня) торгували солоною рибою, медом, худобою. Іноді проведенню ярмарків заважали сильні морози й несприятливі для пересування снігові замети.

Ярмаркова площа знаходилася в центрі села, займала площу 11,3 десятини (21,5 га). Удалося встановити її територію: вона межувала із садибою Гоголів і хатами селян; з іншого боку – з дубовим гаєм («Балабайкою») і церквою з цвинтарем; згодом – ще і з приміщенням земської школи, яку побудували 1896 року. Ще з одного боку ярмаркову площу омивав невеличкий став [2, с. 48]. Із шишацького напрямку, прямо біля дороги, напроти самої торговельної площі розміщувався шинок, про який згадує Іван Бунін: «Яновщина, старая корчма, ее черная внутренность и прохладная полутьма: еврей сказал, что пива у него нету, есть только напиток. – “Какой напиток?” – “Но напиток! Напиток Фи-

алка”» [1, с. 515]. Цю корчму, про яку мовиться, добре видно на світлині під номером 4 в альбомі Йозефа Хмелевського «Гоголь на родині», який був виданий 1902 року [3, с. 4].

Не менш цікавою інформацією ділиться у спогадах наймолодша сестра Гоголя Ольга Василівна Гоголь-Головня: «Приходив приказчик і говорив: “Що робити? Скоро буде ярмарок, а у нас горілки і грошей немає, пані у шинкаря всі гроші забрала (тоді був свій шинок)”. Питаю, багато потрібно грошей? – “Рублів 700. Потрібно одну діжку сорокавідерну і діжку двадцятивідерну, а також у Яреськи двадцятивідерну”. На другий день я поїхала до сусіда Воронянського попросити позичити 700 рублів. Після ярмарку обіцяла повернути. Він позичив. Я дала вказівку приказчику копицю сіна вивезти на ярмарок, продавати пудами, на випадок, коли не вся горілка продастя, щоб заплатити борг. Закінчився ярмарок, вся горілка продася, навіть продали і ту діжку, яка була куплена в Яреськи, і так 700 рублів повернула Воронянському, а на решту купила ще дві діжки дво-відерні. Це було на Олексіївський ярмарок у березні» [4, с. 47]. Із цих свідчень випливає, що ярмарки тоді були досить багатолюдні. Підтвердженням є і той факт, що родина Гоголів продала лише на одному ярмарку 80 відер горілки.

Детальної інформації про ярмарковий рух часів Миколи Гоголя, на жаль, немає, але є ґрунтовний опис одного ярмаркування в книзі «Пречистинський ярмарок в селі Василівці (Яновщині) Полтавського повіту 6–8 вересня 1901 року. Досвід статистичного дослідження із застосуванням методу опису», виданій у Полтаві 1904 року. Приводом до її написання стали суперечки, що виникли в Полтавському сільськогосподарському товаристві після доповіді В. Василенка. Доповідач пропонував шляхом опису ярмарків з’ясувати розповсюдженість різного роду кустарних промислів у губернії та визначити в такий спосіб райони збуту виробів кустарних виробництв. Противником такої позиції виступив А. Русов, який наполягав на тому, що опис ярмарків, не ігноруючи завдання, поставленого доповідачем, повинен здійснюватися з більш широкими цілями, аж до вивчення напруженості торгівлі тими чи тими продуктами в різні фази ярмаркування [5, с. 2].

Над описом ярмарків працювали 20 осіб. Загальне керівництво їх діяльністю здійснював завідувач статистичного бюро А. Русов. Дослідників забезпечили книгами, які містили аналітичні таблиці (див. рис.). Унікальне видання [5] – підсумок ретельної праці – містить детальну інформацію про проведення ярмарків на початку ХХ століття на батьківщині великого Гоголя.

Важко уявити, як би міг розвиватися ярмарковий рух у Василівці (Яновщині) (тривав він більше 120 років [2, с. 48]), коли б не позначилися на ньому події 1917 року й відповідні подальші реформи... Можливо, сьогодні ми мали б одну з найбільш відомих культурно-торговельних локацій сучасного ярмаркового руху в Україні. Відомо, що василівські ярмарки

Для отмітчикова *):

ДЕНЬ:							
Привозителі.			Наименованіе тонара.	Отку- да?	Посытители.		
Час м.	Видъ пер- возит.	Видъ одо- вожит.			Видъ одо- вожит. л.	Видъ одо- вожит.	Видъ одо- вожит. л.

Для регистраторовъ:

Участокъ №		Листокъ №	
Привезено, пригнано, принесено.	Числа мѣсяца.	Всего.	Прода- но.
Часы дня отыѣтокъ:			
Мѣстоположеніе:			
Кто?			
Откуда?			
Что?			
Сколько?			
Почемъ?			
Всего на:			
Еще бывають на ярмаркахъ въ:			

*): Приводится форма таблички вывозителюнам, принята передъ самою ярмаркой: отыѣтка табличка была иначе.

вирували до 30-х років ХХ століття. Про них згадує Галина Орлівна в нарисі «На руїнах Гоголівщини» (1928). Про значення ярмаркового руху на Полтавщині свого часу так висловився завідувач статистичного бюро Г. Ротмістров: «Наші сільські ярмарки загалом служать достатньо правдивим відображенням життя нашого села, за яким можна судити і про економічний стан населення на сьогодні, і про його потреби – економічні, побутові й, певною мірою, культурні, і, нарешті, про рівень задоволення цих потреб» [5, с. 1].

Досліджуючи матеріали ярмаркового руху на батьківщині Миколи Гоголя, можемо зробити висновок, що ця тема ще мало розкрита й потребує більш глибокого вивчення.

Література

1. Бунин И. А. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 3. Рассказы и повести / И. А. Бунин. – М. : Правда, 1988. – 541 с.
2. Гоголеве: минувшина і сучасність : історико-краєзнавчі нариси. – Полтава ; Шишаки : Полтавський літератор ; Екотур, 2009. – 288 с.
3. Гоголь на батьківщині : альбом художніх фототипій та геліографюр, що відносяться до пам’яті М. В. Гоголя / видання Й. Ц. Хмелевського в Полтаві ; вступ. ст. В. О. Мокляка. Репринтне відтвор. видання світлодрукарні С. В. Кульженка, Київ, 1901 р. – Харків : САГА, 2009. – 86 с., 42 іл.
4. Из семейной хроники Гоголей (Мемуары Ольги Васильевны Гоголь-Головни). – Полтава : АСМИ, 2013. – 116 с.
5. Пречистенская Ярмарка в с. Васильевка (Яновщина Н. В. Гоголя) Полтавского уезда 6–8 сентября 1901 года. – Полтава : Тип. Л. Фришберг, 1904. – 75 с.

Тетяна Луньова

ЖИТТЯ В МИСТЕЦТВІ

Розмова з Ольгою Курчаковою, директоркою Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка

Ольга Курчакова, директор Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка. Фото. Полтава, 2010 р.

Наша бесіда з Ольгою Курчаковою почалася з концепту любові. «Любов до мистецтва або є, або її немає», – упевнено й переконливо промовила Ольга Миколаївна. Ця коротка афористична фраза, у якій утілена принципова позиція, глибоке особисте переконання, майстерність чіткого формулювання думки, дуже добре характеризує Ольгу Миколаївну Курчакову – директорку Полтавського художнього музею (Галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка, члена Національної спілки художників України, заслуженого працівника культури України, лауреатку щорічної міської премії імені Миколи Ярошенка та Полтавської обласної премії імені Леоніда Бразова.

Розмова відбувалася в робочому кабінеті Ольги Миколаївни, одну з довгих стін якого всуціль укри-

вають грамоти, відзнаки, подяки органів місцевого самоврядування різних рівнів, Верховної Ради України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури і туризму України, Президії Українського фонду культури, посольств Індії, Польщі, Швеції, Японії. Найперше я попросила Ольгу Миколаївну розказати про своє професійне становлення.

Замолоду я не збиралася поєднувати своє життя з мистецтвом, – ділиться Ольга Миколаївна. – У шкільні роки мені дуже подобалася історія, і я думала, що стану вчителькою в школі. Отож мріяла вступити на історичний факультет Полтавського педагогічного інституту. Однак за компанію з подругою подала документи не на історичний, а на філологічний. Мені не вистачило 0,5 бала, щоб стати студенткою. Тоді це було страшною трагедією для мене, адже я завжди намагалася бути першою.

Однак гірка невдача не зупинила молоду, наполегливу дівчину. Ольга Курчакова пішла працювати у свою рідну школу – Полтавську школу № 3. З неймовірною теплотою і глибокою вдячністю вона згадує тодішнього директора школи Івана Дяченка.

Саме Іван Іванович дав мені пунівку в життя, саме він націлив мене на важливі життєві кроки, –

Зі студентами з Нігерії. Відкриття Міжнародної виставки-конкурсу «Карлюка». Фото. Полтавський художній музей імені Миколи Ярошенка, 2008 р.

Відкриття виставки творів членів Полтавської організації НСХУ.
 Фото. Велика виставкова зала музею, 2000 р.
 Зліва направо: **Є. В. Путря, І. Я. Новобранець, Ю. О. Самоїленко, О. М. Курчакова**

продовжує оповідь Ольга Миколаївна. – Невдовзі, у 20 років, я вийшла заміж. У 21 народила дитину. Я добре усвідомлювала, що за таких обставин не зможу навчатися на стаціонарі, але свою мрію про історичний факультет не полишала, тому вступила на заочне відділення Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка. Успішно завершивши навчання, здобула фах учителя історії та суспільствознавства. Учителювала в школі, отримала пропозицію роботи в комсомолі, а згодом, 1986 року, перейшла працювати до історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви». Під час роботи в цьому закладі я познайомилася практично з усіма художниками Полтави, зокрема з Віктором Миколайовичем Батурі-

Передача Полтавському художньому музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка колекції творів Михайла Коргуна під час відкриття Всеукраїнської художньої виставки, присвяченої 100-річчю відкриття пам'ятника І. П. Котляревському та відкриття першої всеукраїнської художньої виставки в Полтаві.

Фото. Полтава, 2003 р.
 Сидять: полтавський очільник **А. Т. Кукоба** й мистецтвознавець, голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон **О. К. Федорук.**

Стоять: **Л. М. Новохатько, А. О. Бойко, О. М. Курчакова**

Зустріч із Вірою Роїк. Фото. Полтава, 2008 р.
 Сидять: **О. М. Курчакова** й вишивальниця, Герой України **В. С. Роїк.**
 Стоять: **В. М. Роїк, Ю. О. Самоїленко**

ним, Анатолієм Терентійовичем Щербаком, Анатолієм Євгеновичем Чернощокочим, Миколою Васильовичем Підгорним, Євгеном Васильовичем Путрею. Саме знайомство з унікальними й високопрофесійними художниками Віктором Миколайовичем Батуріним й Анатолієм Терентійовичем Щербаком, які оформили експозицію музею Полтавської битви, спричинило переворот у моїй свідомості. Спілкування з цими знаковими для Полтави постатями

Мистецтвознавець, академік Української академії мистецтв Б. Г. Возницький і О. М. Курчакова. Під час урочистостей з нагоди 85-ліття **Б. Г. Возницького.** Фото. Львів. 2011 р.

стало для мене важливим досвідом. Доленосною виявилася й зустріч із Володимиром Григоровичем Колесніковим. Повернувшись із мандрівки Японією, він подарував мені каталог своїх робіт із таким надписом: «Ольго Миколаївно, ви народжені, щоби жити в мистецтві».

Це пророцтво збулося дуже скоро. Коли 1994 року в Полтаві виникла ідея відкрити Галерею дитячої творчості імені Саші Пурті, почалися пошуки завідувача. Анатолій Тихонович Кукоба, полтавський голова, бачив на цій посаді молоду, симпатичну, енергійну жінку, яка б любила дітей і могла працювати з ними. Володимир Колесніков порадив кандидатуру Ольги Миколаївни. Оскільки на той час багато людей в місті знали професійну майстерність Ольги Миколаївни, її кандидатура була затверджена. Упродовж наступних шести років Ольга Курчакова очолювала цей творчий осередок.

З початком будівництва нового приміщення Полтавського художнього музею в житті Ольги Миколаївни розпочався новий період.

Відвідування дачі В. Г. Короленка в с. Хатки.
Фото. 2010 р. Зліва направо: С. П. Локтіонов,
А. С. Антонець, О. М. Курчакова, Є. О. Єштушенко,
С. С. Антонець

Мене направили, так би мовити, «прорабом» на новобудову, – усміхається Ольга Миколаївна. – З найперших днів і до самого відкриття нового Музею (галереї мистецтв) я працювала з групами студентів, які допомагали на будмайданчику. Мій робочий день починався о 8.00 і закінчувався о 21.00. У той період під час обідньої перерви, яка в кращому випадку тривала годину, я мріяла про те, щоб десь присісти та хоч трохи перепочити. Одного разу, вже ближче до завершення будівництва галереї, трапилася ось яка пригода. Під час перерви я пішла до сусіднього з галереєю готелю, уже зданого в експлуатацію, і попросилася трохи посидіти. Однак меблів ще не завезли, натомість у фойє лежали купами щойно вивантажені матраци, подушки та ковдри. На пропозицію посидіти

на цих тюках я одразу погодилася, адже це видавалося справжньою розкішшю. Сіла й сама незчулася, як заснула...

Ольга Курчакова була призначена директоркою Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) у серпні 2000 року. З того часу вже понад два десятиліття вона незмінна очільниця цього закладу, що став справжнім осердям культурного життя в Полтаві. «Я кожну трицинку на підлозі музею знаю, як зморшку на власному обличчі», – говорить Ольга Миколаївна, пояснюючи, що для неї праця в музеї – не просто робота, а самé життя.

Одразу з'явилося багато дуже серйозних завдань, – продовжує розповідь про становлення музею Ольга Миколаївна. – Потрібно було перевезти колекцію музею зі старого приміщення, створити колектив, визначити стратегію розвитку музею, розгорнути експозицію. Питання переміщення колекції, зокрема, було пов'язане з величезними ризиками. Для успішної реалізації цього завдання були визначені чіткі етапи. Так, найперше перевезли те, що було найціннішим в основній експозиції – роботи XV–XVI століть та класику українського живопису.

Зустріч творчої молоді Полтави з генієм сучасності І. С. Марчуком на відкритті його персональної виставки.
Фото. Полтава, 2009 р. Зліва направо: А. Б. Хохлов,
Н. К. Кочерга, І. С. Марчук, О. М. Курчакова,
С. В. Козлов

Усі картини опинилися на своїх місцях, у музеї почали проводити регулярні заходи. Оскільки із самого початку Ольга Миколаївна послідовно розвивала концепцію, згідно з якою Полтавський художній музей (галерея мистецтв) повинен був стати центром сучасного мистецтва в усім його багатоманітті (а не лише одного окремого мистецтва живопису), тут почали організовувати численні виставки, майстер-класи, поетичні й музичні вечори, книжкові презентації. Нерідко в один день бувало по кілька заходів.

Якогось із таких напружених днів до робочого кабінету Ольги Курчакової зайшов Володимир Колесніков.

– Ольо, чому ти тут сидиш? – запитав він.

– Це моє робоче місце, – відповіла подивовано Ольга Миколаївна, – і сьогодні робочий день.

Зустріч із народним художником України В. Колесніковим напередодні відкриття виставки «Україна — Португалія». Фото. Полтава, 2014 р. Зліва направо: О. М. Курчакова, В. В. Колесніков, В. Г. Колесніков

– Олю, я запитую, чому ти тут сидиш, коли в Національній академії образотворчого мистецтва та архітектури йде прийом документів до вступу, ще тиждень залишився. Вступай і отримуй диплом мистецтвознавця. Ти мусиш бути професіоналом.

«Ти мусиш бути професіоналом», – ще раз повторює Ольга Миколаївна. Для неї ці слова її друга-художника стали максимом, котра визначила подальше життя.

Невдовзі закінчила з червоним дипломом Національну академію образотворчого мистецтва та архітектури і здобула фах мистецтвознавця з образотворчого мистецтва, критика. Саме завдяки її високому професіоналізму Полтавський художній музей (галерея мистецтв) зберіг найкращі традиції, закладені першим директором Полтавського художнього музею Михайлом Яковичем Рудинським, здобув довіру художників, які із задоволенням дарують йому свої твори, а ще реалізує найпередовіші тенденції у своїй галузі та приваблює людей, які йдуть і йдуть до музею.

Відкриття виставки малюнків Саші Пуптрі в Посольстві Індії в Україні. Фото. Київ, 2012 р. Зліва направо: Є. В. Пуптря, С. М. Грицай, О. М. Курчакова

«Цей музей будувався не для того, щоб бути мертвим», – наголошує Ольга Миколаївна. Як висококваліфікований спеціаліст вона має вивірений погляд на забезпечення активного творчого буття свого закладу. До цієї концепції належить започаткований з ініціативи Ольги Миколаївни новий напрямок роботи музею – популяризація фондової колекції (так звана «відкритість фондів»). Щороку із запасників відбирають низку картин, які очищують, реставрують, одягають у нові рами, каталогізують, уводять у науковий мистецтвознавчий простір і оприлюднюють для споглядання широкою публікою. Крім того, навіть експозиція музею не має закріпленої, усталеної форми – завдяки новим проектам з'являються нові вітрини з надзвичайно цікавими експонатами.

З-поміж численних ініціатив Ольги Курчакової, спрямованих на розвиток культури України, збереження та примноження музейних цінностей, популяризацію мистецтв, варто відзначити міжнародну виставку-конкурс карикатур «Карлюка». Ольга Миколаївна – її співзасновник. На окрему увагу заслуговують зусилля директорки музею в царині видавничої діяльності закладу. За останнє десятиліття його функціонування підготовлено понад десять солідних видань, серед яких каталоги фондових виставок і художній альбом музею, визнаний одним із кращих видань 2009 р. й удостоєний диплома III ступеню в номінації «Арт-книжка» Державного комітету телебачення та радіомовлення України. Досягнення музею на чолі з Ольгою Курчаковою в плані глибо-

Ольга Курчакова. Фото. Полтава, Полтавський художній музей імені Миколи Ярошенка, 2013 р.

Відкриття виставки «Мистецтво замість гармат», присвяченої 300-річчю Полтавської битви.
Фото. Полтава. 2009 р.

Відкриття персональної виставки заслуженого художника України, кавалера ордена К. Фаберже Віктора Брикульця з нагоди його 95-літнього ювілею. Фото. Миргород, 2019 р.
О. М. Курчакова і В. М. Брикулець

Під час нашого інтерв'ю Ольга Миколаївна говорила переважно про музей та його колектив, а не про себе саму. Про кожного працівника – заступників директора, завідувачів відділів, музейних доглядачів, завгоспа, касирок, гардеробниць, охоронців – вона розповідає з великою повагою і щирим поцінуванням їхніх професійних навиків та людської і творчої унікальності. А ось як у вітальному слові з нагоди присвоєння почесного звання заслуженого працівника культури України від-

Концерт Василя Попадюка в Полтавському художньому музеї. Фото, 2012 р.
Зліва направо: **В. В. Матієшина, В. В. Попадюк, О. М. Курчакова, гості заходу**

кого вивчення, популяризації та публікації творчої спадщини художника М. О. Ярошенка високо оцінила громадськість Полтави, коли, за зверненням директорки, сесія міської ради 2008 року присвоїла музеєві ім'я Миколи Ярошенка.

гукнулися про свою начальницю музейниці: «Ольгу Миколаївну характеризують високий професіоналізм, відповідальність, чесність, справедливість і принципи-вість, а також надзвичайна людяність»².

² <http://www.gallery.pl.ua/vitayemo-kurchakovu-olgu-mikola%20d1%97vnu.html>.

Намагаючись більше дізнатися суто про Ольгу Миколаївну, я поставила їй низку питань у формі бліцу.

– **Ваш улюблений художній стиль?**

– Модерн, оскільки він живий, вишуканий, загадковий, сповнений символізму й естетизму. Можливо, саме модерн найбільш довершений з усіх створених художніх стилів.

– **Ваша улюблена будівля в Полтаві?**

– Передусім Краєзнавчий музей. Також я дуже люблю будинок Бахмутського – це загадковий дім: коли дивишся на фасад, здається, що будинок невеликий, проте насправді він великий, двоповерховий... Безумовно, я дуже люблю дім Художнього музею (галереї мистецтв). Також мене приваблюють будівля по вулиці Пушкіна у стилі готики, будівля аграрної академії... Узагалі, мені до вподоби архітектура XIX – початку XX сто-

рамках усієї України, то також я люблю Національний художній музей України, Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Київський національний музей російського мистецтва та Мистецький арсенал. Національний художній музей України мені надзвичайно близький за колекцією, експозицією – я дуже комфортно почувалася в ньому. У Мистецькому арсеналі мені подобається все: колекція, інтер'єр, сам мистецький простір.

– **Чи є у Вас особливі спогади, пов'язані з відвідуванням музеїв інших країн?**

– Так. Це відвідування Галереї Боргезе в Римі, куди практично неможливо потрапити туристам з України, бо це дуже дорогий музей, до того ж він приймає щодня обмежену кількість відвідувачів, тому квитки можна придбати лише заздалегідь. Під час перебування в Римі ми запитали жінку-екскурсовода, що вона порадить б переглянути справді унікальне. Та за-

О. М. Курчакова з учасниками перформенсу. На презентації спільного з Національним художнім музеєм України виставкового проєкту, присвяченого 130-річчю від дня народження І. Г. Мясоедова.

Фото. Полтава. 2011 р.

ліття, оскільки вона дуже різнолика, я ж не люблю стандарт, мене радує все, що має власне обличчя.

– **Чи є серед полтавських архітектурних пам'яток будівлі, які викликають негативні почуття?**

– Я не люблю будівлю СБУ – вона видається агресивною.

– **Чи є у Вас улюблений музей?**

– Звичайно. Це – Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка. Якщо говорити в

думалася і сказала: «Галерею Боргезе». Ця ж пані дала слушну пораду поїхати за квитками рано-вранці і придбати їх на середину дня, коли туристи з інших країн споживатимуть ланч. Ми так і зробили й того ж дня змогли побачити шедеври, які зберігаються в галереї.

– **Коли Ви перебуваєте в якомусь художньому музеї, на що найбільше звертаєте увагу?**

– На все. Яка концепція експозиції, як розміщені картини, як зроблені експлікації, як забезпечено освітлення, наскільки чисто в залах...

О. М. Курчакова. Під час проведення урочистої академії «100 років служіння мистецтву» з нагоди святкування 100-річчя від дня відкриття Полтавського художнього музею імені Миколи Ярошенка. Фото. Полтава, 2019 р.

– Чи важливо побачити саме оригінал картини, а чи достатньо репродукцій, фотографій в Інтернеті?

– Однозначно, бачити оригінал – обов'язково. Тут, звісно, варто зауважити, що бачення звичайної людини та фахівця відрізняються. Фахівцеві лише можливість споглянути оригінал дає справжнє бачення майстерності художника, без чого неможливе справжнє розуміння цього митця.

– Чи були у Вашому житті особливі зустрічі з картиною-оригіналом?

– Зустріч із кожним оригіналом – особлива, вона – як перша любов. Я розповім про дуже важливу для мене зустріч. До ювілею Миколи Ярошенка ми готували виставку. Роботи митця були у старих, некрасивих рамах та стендах, у яких експонувалися ще в приміщенні колишнього музею. Тож вирішили одягнути їх у нові рами. До початку роботи над цією експозицією моє ставлення до Ярошенка визначалося почуттям обов'язку: я вирішила, що мушу любити цього митця, оскільки він наш земляк і саме завдяки йому Полтава має художній музей; але я не вважала його по-справжньому видатним. І ось розбираємо старий, зашпленений стенд: я беру в руки етюд живописця – і тут Художник відкривається мені! Я бачу, що Ярошенко – справді великий талант, його етюд показує те, про що думав майстер, куди йшов, як у нього народжувався образ!..

– За яким принципом Ви добираєте працівників музею?

– Професіоналізм – перший і головний критерій. Художній музей – це особливий заклад, отож тут мають працювати інтелігентні люди. Суттєво, щоб людина була окриленою – мала потенціал для творчого польоту і професійного злету. Також я звертаю велику увагу на те, щоб людина була доброзичливою. І це, дуже важливо, щоб людям, які працюють у художньому музеї, був притаманний добре розвинений естетичний смак, тонке бачення прекрасного.

– Чи легко знайти кандидатури, які б відповідали таким критеріям?

– Добір кадрів – дуже серйозне питання. Інколи я шукаю людину на вакантну посаду кілька років. У цій справі не можна поспішати, тому що музей – мов унікальна родина, тут залишаються ті, хто справді любить свою справу, хто востає в неї корінням. У музеї кожен повинен стовідсотково довіряти іншому, адже маленькому колективі доручено зберігати державну власність, культурний спадок народу. Наші відвідувачі часто із подивом кажуть: «Як у вас тут тихо». Це особлива тиша, за нею стоїть дуже багато щоденної праці.

– Коли Ви ухвалюєте рішення про необхідність звільнення людини?

– Якщо в когось щось не виходить, я завжди хочу дати другий шанс, допомогти працівникові, створити сприятливі умови. Проте коли бачу, що

робота в музеї – не для цієї людини, що вона не сприймає ритму музею, не вникає в його проблеми, не може полюбити музей, тоді я розумію, що ця людина не приживеться в нашому колективі.

Ось так ми знову вийшли на тему любові. З великою любов'ю до свого музею і тих митців, чия творчість у ньому представлена, Ольга Миколаївна розповіла кілька незвичайних історій, які трапилися в музеї.

Музейні історії від Ольги Курчакової

Історія перша. «Жарт Миколи Гоголя»

Десять років тому ми готувалися відкривати виставку «Карлюка», присвячену Миколі Гоголю. Як завжди, експозиція була розміщена у Великій виставковій залі (у цьому приміщенні немає вікон). Настало 1 квітня – день народження Гоголя, день відкриття виставки. Дійство от-от мало початися, і раптом у залі погасло світло. У всіх будинках на вулиці, у приміщеннях поруч і навпроти світло горіло, а в нас погасло. Працівники музею не роззубилися. Дуже швидко звідкись принесли свічки і кожному, хто заходив до музею, давали свічку. І ось час розпочинати відкриття, я підходжу до мікрофона і, збувши, що він теж відключений, за звичкою говорю прямо в мікрофон «Доброго дня!», і саме в цю мить він починає працювати – у залі знову вмикається світло!..

Історія друга. «Портрет Миколи Ярошенка»

Коли після переїзду до нового приміщення наново створювалася експозиція, працівники старого музею

нерідко затято сперечалися. Одна з гарячих дискусій розгорнулася довкола портрета Миколи Ярошенка роботи Михайла Нестерова: у старій експозиції портрет був розміщений під стелею, а в новій – на рівні очей глядача. Зваживши на наполягання колег, я вирішила на кілька днів підняти портрет на попередню висоту і ще поміркувати про його розміщення. Увечері в новій залі портрет Ярошенка підтягнули вгору. Коли ми зайшли до зали вранці, то побачили, що вночі портрет сповз на нитках. Я підійшла до нього ближче – і зустрілася з очима Ярошенка! Погляд художника пронизав мене. Ураз я осягнула весь біль, що мучив цю велику людину.

...тепер портрет експонується на рівні очей глядача.

Історія третя. «Містична з'ява Григорія Мясоедова»

Якось телекомпанія хотіла записати матеріал про Григорія Мясоедова. Інтерв'ю відбувалося в залі художника. Час був пізній – вечір після робочого дня. На вулиці стихав шум, густішали сутінки. І раптом у залі неначе пішов шелест по стінах...

Розмова з Ольгою Курчаковою була схожа на чудовний гобелен, зітканий з особистого й суспільного, глибоко інтимного й теоретично узагальненого, зі слів її власних і цитат митців.

«Можна закохатися з одного погляду і розлюбити з одного слова», – процитувала Ольга Миколаївна її улюбленого Антона Чехова. В Ольгу Миколаївну Курчакову легко закохатися з першого погляду і її не можна не полюбити з першого слова.

ПЕРЕМОЖЦІ XIII ЩОРІЧНОГО КОНКУРСУ «КРАЩА КНИГА ПОЛТАВЩИНИ» ГРАН-ПРІ – 2019

Портретний живопис XVIII–XX століття. Каталог виставки / упорядники О. М. Курчакова, С. І. Бочарова. Полтава: ФОП Говоров С. В., 2019.

Каталог присвячено 100-річчю від дня заснування Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка. Уперше заклад було відкрито 27 квітня 1919 року під назвою Картинної галереї.

У каталозі вміщені репродукції експонатів з експозиції виставки із фондової збірки музею, яка проходила з 4 грудня 2015 р. по 14 лютого 2016 р. Кожен опублікований портрет містить розширену інформацію про авторство й історію побутування твору.

Для широкого кола шанувальників мистецтва.

Volodymyr Kononenko

«POLYVARIETÄT DER ÜBERSETZUNG»: Überwindung der Kluft zwischen der Theorie und Praxis des Übersetzens

Panasiuk, Igor: Polyvarietät der Übersetzung. Translatologie – Studien zur Übersetzungswissenschaft, Band 12. Hamburg: Verlag Dr. Kovač 2016. – ISBN 978-3-8300-8654-3. 400 s.

In seiner Monographie beschäftigt sich Prof. Dr. habil. Igor Panasiuk mit einem zentralen translationswissenschaftlichen Thema: Es geht um die Beschreibung bzw. Darstellung des Translationsprozesses aus gleich mehreren Perspektiven, d.h. aus psycholinguistischer und kognitiver Sicht sowie unter dem besonderen Aspekt einer Translationsdidaktik. Die Motivation für die Arbeit entstand während eines didaktischen Aufenthaltes des Verfassers am Institut für Übersetzen und Dolmetschen an der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg im Winter- und Sommersemester 2009-2010. Dort beobachtete Panasiuk Studenten in Seminaren zu Übersetzen und Dolmetschen. Es fiel ihm auf, dass das Verhalten von angehenden Translatoren während der Ausführung der beiden Translationstätigkeiten – Übersetzen und Dolmetschen – Ähnlichkeiten aufwies. Diese betrafen die Referenz- bzw. Verstehensphase des Translationsprozesses, die in den beiden Translationsarten mit unterschiedlichem Aufwand an Kognition verlief, jedoch dieselben kognitiven Mechanismen nachwies. Diese Beobachtungen fanden überdies im Vortrag zur Präsentation der Monographie „Vom Übersetzen zum Simultandolmetschen“ durch den Arte-Konferenzdolmetscher Jürgen Stähle, den dieser am Institut für Übersetzen und Dolmetschen der Universität Heidelberg im Frühjahr 2010 hielt, ihre Bestätigung. Die Beschreibung der bewusst verlaufenden kognitiven Mechanismen des Translationsprozesses kann – so der Autor – zur Optimierung und Intensivierung des Übersetzungs- und Dolmetschunterrichts einen erheblichen Beitrag leisten. Die Sensibilisierung von Studenten für die bewusst verlaufenden Mechanismen des Translationsprozesses durch die Anwendung von entsprechend zusammengestellten und entwickelten Übungsformen fand ihre Verwirklichung im Phänomen der Polyvarietät der Übersetzung, der Entwicklung der primären Kompetenz des künftigen Übersetzers, mehr als eine Übersetzung desselben Originals generieren und anfertigen zu können. Durch die Beschreibung des Phänomens der Polyvarietät der Übersetzung kann der Translationsprozess – so weiter der Verfasser – in seinen einzelnen kognitiven Mechanismen dargestellt und veranschaulicht werden. Die Fähigkeit für die Produktion mehrerer dem Original gegenüber

adäquater Übersetzungsvarianten sieht die Entwicklung einer der translatorischen Hauptkompetenzen, die Fähigkeit zur synonymen *Biagsamkeit*, vor, die als intersprachliche kontextuelle Synonymie (code-switching-tool, Fähigkeit und Fertigkeit des Umschaltens durch das Evozieren von intersprachlichen semantischen Feldern) die Grundlage für die Übersetzungsvarietät bietet.

Der vorliegende umfassende Text von Panasiuk begnügt sich mit einem außerordentlichen kurzen Titel: *Polyvarietät der Übersetzung*, in dem einerseits der Objektbereich der Untersuchung (die Übersetzung) und andererseits eine besondere Eigenschaft des Übersetzens (Polyvarietät) genannt werden. Der Titel verzichtet aber auf eine genauere Bestimmung der Ziele und Zwecke

sowie der disziplinären Kontexte, auf die hier einleitend zunächst eingegangen werden soll. Ziel der vorliegenden Studie ist es, ein kognitives Modell des Translationsprozesses, das auf die beiden Translationsarten – Übersetzen und Dolmetschen – übertragen werden kann, in dem diese erkannt und beschrieben werden können, zu entwickeln. Als den wichtigsten praktischen Zweck der Studie sieht der Verfasser die Möglichkeit der Optimierung des Translationsunterrichts sowie insbesondere die Entwicklung der grundlegenden translatorischen Kompetenz, der effektiven und schnellen Gesamtsinnerfassung und ihrer adäquaten zielsprachlichen Generierung.

Die methodische Vorgehensweise in der Arbeit ist beeindruckend und überzeugend zugleich, da Arbeitsmethoden aus unterschiedlichen disziplinären innovativ miteinander verbunden werden. Hier ein Ausschnitt der einzelnen methodischen Arbeitsschritte des Verfassers:

- Vergleich verschiedener Übersetzungen des gleichen literarischen Textes, die von verschiedenen Übersetzern angefertigt worden sind, sowie der Übersetzungsvarianten des gleichen literarischen Textes, die von einem Übersetzer in verschiedenen zeitlichen Perioden angefertigt worden sind;

- introspektive bzw. prospektive Analyse von Übersetzernotizen bzw. –kladden vs. retrospektive Analyse von verschiedenen Übersetzungsvarianten eines Originals, angefertigt durch verschiedene Übersetzer;

- kognitive und semiotische Methode: Das Verstehen des Sprachlichen (Zeichens) durch das Zugreifen auf das durch das Wort und den Kontext Gemeinte; (hier auch: konzeptuelle Analyse: die Analyse des durch das Wort Gemeinten, die Suche nach dem Sinn des Sprachlichen);

- Lehr- bzw. Lernexperiment zur Prüfung der Funktionsfähigkeit des Modells: Stufenweise Anwendung des Modells im Unterricht mit Studenten und Prüfung seiner angewandten Tauglichkeit;

- Methode der lexikalischen und phraseologischen Identifizierung:

- Methode der Feststellung von Kollokation;
- Methode der Opposition;
- distributive und kontextuelle Analyse;
- regulative Prinzipien: Systemhaftigkeit, Historismus;
- kognitiv-kulturologische Analyse;
- vergleichende linguo-kulturelle, formelle, struktursemantische, pragmatische und stilistische Analyse.

Die Arbeit ist logisch aufgebaut und umfasst fünf Kapitel, die sich jeweils einem bestimmten Aspekt der Gesamthematik widmen. Zu den einzelnen Kapiteln seien im Folgenden kurz die wesentlichen Ergebnisse zusammengefasst:

In **Kapitel 1** widmet sich der Verfasser dem „kognitiv-semiotischen Mechanismus“ des Übersetzungsprozesses. Der Entwicklung des kognitiven Modells des Translationsprozesses wird das psychosemantische Translationsmodell von Krajev zu Grunde gelegt, da dieses –

nach Ansicht des Verfassers – die reale Situation sowie die Dynamik des Übersetzungsprozesses am genauesten trifft. Der Übersetzungsprozess als Semiose kann daher nicht mit den in der Translationstheorie bereits existierenden linearen Modellen des Translationsprozesses erklärt werden, die die Natur des Übersetzungsprozesses eher relativieren und sich deswegen kaum für eine Anwendung im Übersetzungsunterricht eignen. Um den Übersetzungsprozess für die Didaktik fassbar zu machen, sollte man – so Panasiuk – ein solches Modell der Translation konstruieren, das alle kognitiven Mechanismen beinhaltet, die für einen angehenden Übersetzer bewusst greifbar sein können. Als Basis für das allgemeine integrative Modell der Translation wurde das psychosemantische Translationsmodell genommen, das von dem russischen Übersetzungswissenschaftler Krajev entwickelt wurde und der Auffassung Panasiuk nach eine reale Situation der Translation darstellt, in der sich vor allem beim Dolmetschen, wie Krajev bezeichnet, *die psychosemantischen Vorgänge der Rezeption des Originaltextes mit den Vorgängen des eigentlichen Aktes des Übersetzens vermengen*. Dieses Modell entspricht dem Modell eines Übersetzungsaktes, der als Referenzphase des Übersetzungsaktes dargestellt wird. Die Referenz- bzw. Verstehensphase umfasst die kognitiven Prozesse der Perzeption, Sinnkonstitution, Empathie, des mentalen Übersetzens in die innere Rede und der Sinnverifizierung (mentales Übersetzen in die Zielsprache). Der eigene Beitrag von Panasiuk zur Weiterentwicklung dieses Modells besteht hier in der Umstrukturierung der einzelnen gerade genannten Phasen und ihrer Unterordnung der Referenzphase, die den Übersetzungsakt konstituiert. Darüber hinaus hat Panasiuk den kognitiven Mechanismus der Sinnerschließung, die sog. *Wahrscheinlichkeitsprognose*, in die Referenzphase integriert und beschrieben. Das allgemeine Modell des Translationsprozesses kann daher als *integratives* Modell bezeichnet werden. Die Referenzphase des Übersetzungsaktes wird weiterhin am Beispiel des Dolmetschens vom Blatt nach Weber exemplifiziert, in dem die Sinnkonstitution durch die Konzeptualisierung mit anschließender Äußerung in zeitlicher Abfolge von statten geht. Wie der Prozess der Konzeptualisierung im Textparadigma zeitlich verläuft, wird am Prozess und zugleich dem Mechanismus der Wahrscheinlichkeitsprognose veranschaulicht. Die Wahrscheinlichkeitsprognose, die Antizipation, kann recht deutlich beim Simultandolmetschen beobachtet werden. Sie ist aber auch dem Übersetzungsprozess inhärent. Denn das Erschließen des Inhaltes des zu übersetzenden Textes verläuft im Übersetzungsprozess genauso, wie es beim Simultandolmetschen im Zeitraffer verlaufen würde, also mit unterschiedlichem Aufwand der Kognition beim Erfassen von Bedeutungen, was auch für die Didaktik der Translation von eminenter Bedeutsamkeit ist. Wahrscheinlichkeit ist somit mit den Annäherungsversuchen des

Übersetzers, den Inhalt des zu übersetzenden Textes wiederzugeben, verbunden. Eine Annäherung an das Original, die bei Swetlana Geier in der Metapher der *Sehnsucht nach dem unerreichten Original* zum Ausdruck kommt, kann nur durch die Wahrscheinlichkeit des translatorischen Entscheidungstreffens in jedem Akt des Übersetzens zu Stande kommen, die überdies als Wahrscheinlichkeitsgrad semantisch gemessen werden kann.

Der integrative Charakter dieses Translationsmodells wird am Beispiel der Darstellung der Übersetzungsmethode der namhaften Dostojewskij-Übersetzerin Swetlana Geier veranschaulicht. Die Vorgehensweise der Übersetzerin besteht darin, dass der Inhalt des zu übersetzenden Textes soweit angeeignet wird, dass die Übersetzerin ihn auswendig kennt. Das literarische Werk wird immer auswendig gelernt, wonach die ersten zehn Seiten vorbereitet worden sind und diese anschließend diktiert werden. Beim Diktieren arbeitet Swetlana Geier oft mit Schrägstrichen, d.h. sie lässt eine oder mehrere Varianten aufschreiben. Gekrönt wird ihre Übersetzungsmethode mit dem Lesen von Korrekturen: „Übersetzen ist eben eine Arbeit, die sehr viele Stufen umfasst.“ Die Stellen, wo der kognitive Übersetzungsprozess an die Oberfläche kommt, sind die Stellen, wo die Bedeutungen noch einmal verifiziert, genauer interpretiert werden, d.h. die implikativen Prozesse der Bedeutungsinterpretation sichtbar werden. In diesem nachvollziehbaren Übersetzungsvorgang können zwei Phasen hervorgehoben werden, die für die Untersuchung des Übersetzungsprozesses relevant sind: Das Verinnerlichen des Inhaltes und das Diktieren. Die beiden Phasen des Übersetzungsprozesses sind dabei nichts Anderes als die Phasen des Dolmetschens vom Blatt, das Swetlana Geier als Diktieren bezeichnet. In der Phase der Verinnerlichung und Vorbereitung des Textes zum Diktieren wird der Text mental angeeignet (konzeptualisiert), indem er beim Verstehen bereits in die Zielsprache übersetzt wird. Das ist eine gängige Methode, derer sich wohl jeder praktizierende Übersetzer bedient: Das Verstehen des Originals wird unbedingt vom Übersetzen begleitet, denn durch das Übersetzen wird der Verstehensvorgang in jedem Schritt kognitiv verifiziert. Dadurch wird der zu übersetzende Text zum Diktieren vorbereitet. Der Übersetzer versetzt sich dabei quasi in einen sprachlosen Zustand, den Swetlana Geier als den pränatalen oder präverbalen Zustand bezeichnet: Das Übersetzen gilt für sie „als notwendige Stufe oder notwendiger Prozess bei einem Bewusstwerden überhaupt“, was die These vom reziproken Verhältnis des Verstehens und Übersetzens von Roman Jakobson bestätigt. Die Übersetzungsmethode von Swetlana Geier zeugt von einem einheitlichen Charakter des Translationsprozesses, der es Panasiuk ermöglicht, die kognitiven und psycholinguistischen Methoden der Untersuchung des Dolmetschens und v.a. des Simultandolmetschens auf die Untersuchung des Übersetzungsprozesses zu übertragen.

Im Zusammenhang mit der Entwicklung des dynamischen Modells des Translationsprozesses steht des Weiteren die Darstellung der Methode der intuitiv festgelegten Übersetzungseinheit, die bei der vergleichenden Analyse von Übersetzungsvarianten erfolgreich eingesetzt wird. Die Feststellung von Übersetzungseinheiten entspricht einem Übersetzungsakt, der sich in einzelne kognitiv-semiotische Elemente der Sinnerschließung und Sinnverifikation zerlegen lässt. Diese sind die inferenziellen Prozesse der kontextuellen Sinnerschließung, die den Verlauf der Wahrscheinlichkeitsprognose begleiten und steuern. Die Übersetzungseinheit wird dabei in Anlehnung an Stepanov als dynamischer Prozess der Sinnerkennung in zeitlicher Abfolge definiert, die durch die Fähigkeit und Kompetenz des Übersetzers bedingt ist, die Funktion des Textabschnittes bestimmen zu können, den der Übersetzer binnen der temporalen Differenz (temporalen Distanz) zwischen der Aufnahme dieses Textabschnittes im Original und seiner Produktion in der Zielsprache wahrnehmen kann. Die Übersetzungseinheit wird durch die Festlegung der Prädikation erkannt, die einen Übersetzungsakt ausmacht.

In **Kapitel 2** geht es nun um „kognitionspsychologische, psycholinguistische und semiotische Aspekte des Verstehens- und Übersetzungsprozesses“, wobei ein Streifzug durch die Problematik der kognitiven Übersetzungswissenschaft im Aspekt der Polyvarietät der Übersetzung unternommen wird. Die kognitive Wende in der russischen Übersetzungswissenschaft begann – so der Verfasser – mit der Erforschung des Übersetzungsprozesses als Redetätigkeit. Der wichtigste Verfechter dieser Richtung war Jurij Kuz'min, der für die Entwicklung des psycholinguistischen Modells des Translationsprozesses als Redetätigkeit plädierte. Dabei wurden die Erkenntnisse der russischen Psycholinguistik, die zu der damaligen Zeit als Theorie der Redetätigkeit ihre Blütezeit erfuhr, angewendet. Des Weiteren geht Panasiuk auf die psycholinguistischen Aspekte des Verstehensprozesses ein. Im Mittelpunkt steht hier die Unterscheidung zwischen Bedeutung und Sinn. Unter dem Letzteren wird nach Vygotski die individuelle Verwendung der Bedeutung eines Wortes verstanden, während Alefirenko den Sinn in der kontextuellen Verwendung, die sich aus der stabilen und variablen Komponente zusammensetzt, sieht. Der Sinn entsteht also im Prozess der Redetätigkeit, der Kommunikation, dessen Ergebnis der Kontext ist, in dem die semantischen Konditionen für die Feststellung des Sinns vorhanden sind. Die veränderliche Komponente zeichnet sich dabei durch einen dynamischen Charakter aus. Diese semantische Ambiguität der lexikalischen Bedeutung ermöglicht es gerade, zwischen Äquivalenz und Varianz im Übersetzungsprozess zu unterscheiden. Letztere bietet durch ihre kontextuell-synonyme Natur die Möglichkeit

für die Polyvarietät der Übersetzung. Im Mittelpunkt der psycholinguistischen Herangehensweise an die Untersuchung des Übersetzungsprozesses steht die Problematik der Zeichenrelation, der Relation der Form und des Inhaltes, die Kuz'min als psycholinguistisches Problem definiert. Erwähnenswert ist dabei die Darstellung des Übersetzungsprozesses von Eugenio Coseriu, bei dem der Übersetzungsprozess in zwei Phasen – Semasiologie und Onomasiologie der Texte – zerfällt. Die beiden Phasen – Entsprachlichung und Versprachlichung – stellen den Weg des Übersetzers von der Form des zu übersetzenden Textes zum Inhalt und vom Inhalt zur Form bei der Formulierung der Übersetzung dar. Vygotski sieht dann im Zeichen eine psychische Grundlage für die Denktätigkeit des Menschen. Der Mensch schafft Zeichen und wendet sie an. Letzteres bezeichnet Vygotski als Prozess der Signifikation. Für die Ausführung seiner psychischen Tätigkeit setzt der Mensch Zeichen als Werkzeuge ein, wovon Vygotski die instrumentelle Funktion des Zeichens ableitet. In der Anwendung von Zeichen äußert sich der Prozess der Erkenntnis. Das Denken funktioniert dabei als Ableitungsfunktion des verbalen Zeichens. In der denotativen Struktur eines sprachlichen Zeichens liegt die psychische Struktur bzw. die psychische Natur einer lexikalischen Bedeutung verankert. Das Denken erfolgt somit durch die Anwendung von sprachlichen Zeichen.

Die Polyvarietät der Übersetzung steht in **Kapitel 3** im Mittelpunkt. In diesem Kapitel wird ausführlich auf die Erscheinung der Polyvarietät der Übersetzung eingegangen und die semantische Eigenschaft der Polyvarietät – intersprachliche Synonymie – beschrieben. Dabei wird überdies die Erscheinung der Varietät bzw. Varianz im Unterschied zur Äquivalenz erörtert, die eine semantische Abstufung der Äquivalenz darstellt. Dies führt zur semantischen Graduier- und Messbarkeit der Polyvarietät der Übersetzung, womit der semantische Annäherungsgrad einer Übersetzungsvariante zum Original angegeben werden kann. Die Relation der Varianz im Übersetzungsprozess wird weiterhin mit dem Konzept der Homologie von Lance Hewson und Jacky Martin veranschaulicht. Eine Homologie entsteht auf der Grundlage der kontextuellen Synonymie, die im Akt des Übersetzens in die intersprachliche kontextuelle Synonymie übergeht. Des Weiteren wird die Rolle der Intuition im Übersetzungsprozess behandelt, wobei Letzterer als intuitiv-kognitiver Prozess in seinem gegenseitigen Abwechseln Göpferich zufolge angesehen wird.

Weiterhin werden die kognitiv-semantischen Grundlagen der Polyvarietät der Übersetzung ausführlich präsentiert. Die Übersetzungspolyvarietät wird hier im Aspekt der Prototypen- und *scenes-und-frames*-Semantik sehr präzise erklärt und exemplifiziert, wobei die Erscheinung der Übersetzungskreativität mit Hilfe dieser theoretischen Erkenntnisse an zahlreichen Beispielen ve-

ranschaulich wird. Die Kreativität der Übersetzung stellt damit einen der Aspekte der Polyvarietät der Übersetzung dar. Es wird weiterhin auf den kognitiven Mechanismus der Übersetzungskreativität eingegangen. Die Kreativität der Übersetzung wird im kognitiv-semantischen Aspekt nach Kußmaul präsentiert. Der Übersetzungsprozess ist dabei laut Kußmaul das Verstehen mittels szenischer Vorstellungen und gleichzeitig die Verbalisierung dieser szenischen Vorstellungen. Prototyp ist folglich eine kulturspezifisch zentrale Szene, die auch die Form von kulturspezifischen Visualisierungen annehmen kann. Prototyp gilt somit als Vehikel der Wahrscheinlichkeitsprognose. Diese Visualisierungen beim Verstehen des zu übersetzenden Textes erzeugen zu können, ist auch in didaktischer Hinsicht von großer Relevanz. Die Kreativität wird also als ein psychologisches bzw. psycholinguistisches Phänomen angesehen. Die Erscheinung der Kreativität vollzieht sich dann durch die sog. kognitiven Kategoriensprünge, die im Rahmen der prototypischen Szenarios stattfinden. Der kognitive Kategoriensprung gilt dabei als Signal für das Vorliegen einer Übersetzungseinheit. Es wird überdies auf die psychologische Erscheinung der Intuition eingegangen, wobei der Übersetzungsprozess als kognitiv-intuitiver Prozess betrachtet wird. Eine besondere Aufmerksamkeit wird hierbei auch dem lateralen Denken geschenkt. Abschließend wird die Problematik der Übersetzungsstrategie erörtert.

In **Kapitel 4** geht es um ein „translatorisches Experiment“, was als eine der Formen des Verlaufs der Wahrscheinlichkeitsprognose dargestellt wird, mit dessen Hilfe die Übersetzungspolyvarietät in der Übersetzungspraxis durchgeführt werden kann. Dies sind die Situation des Übersetzungswettbewerbs, die Selbstreflexionen eines Übersetzers, die seine Arbeit an der Übersetzung eines Ausgangstextes darstellen, – *introspektive* bzw. *prospektive Methode* – sowie der Vergleich von verschiedenen Übersetzungen der zu übersetzenden Textvorlage – *retrospektive Analysemethode*. Das Wesen des translatorischen Experiments etabliert das sog. stilistische Experiment von Peškovskij. In die Übersetzungsforschung wurde das stilistische Experiment durch den sowjetischen und russischen Übersetzungswissenschaftler Fëdorov eingeführt. Es beginnt immer dann, wenn sich der Übersetzer die Wahl von verschiedenen Übersetzungsvarianten, geleitet von der Interpretation des Originals, vornimmt. Das heißt, dass die implikativen Prozesse der Bedeutungsinterpretation zur intersprachlichen Synonymie führen, die in Bezug zum Original eine Differenz ergeben. Dies bedeutet für die Übersetzung das Vorbeugen der Buchstäblichkeit, die aus einer inhaltlichen oder sogar grammatischen Nachahmung des Originals erwächst. Das stilistische Experiment besteht in der Ersatzprobe verschiedener u.a. auch missglückter Varianten und in der Erforschung der

Ursachen dieses Misslingens, die das Gelingen, die Kohärenz eines Textes erklären. Das stilistische Experiment, das als Arbeitsmethode und Mittel zur Analyse und Bewertung der künstlerischen Sprache gilt, basiert auf dem sprachlichen Experiment, das mit Elementen einer Sprache (Morphemen, Wörtern, Wortverbindungen ect.) arbeitet und die Durchführbarkeit eines bestimmten sprachlichen Modells durch seinen Einsatz in Wortverbindungen und Sätzen erprobt. Die Durchführung des translatorischen Experiments wird an zahlreichen Beispielen aus den Übersetzungswettbewerben sowie der Analyse von Übersetzerberichten und –notizen, die ihre größtenteils stilistische Unzulänglichkeit erbracht haben, demonstriert. Die Gründe dafür liegen – so der Verfasser – in der mangelhaften translatorischen Kompetenz der Übersetzer, die an den Wettbewerben teilgenommen haben. Die Analyse dieser Übersetzungsversuche wurde im Rahmen des translatorischen Experiments durchgeführt. In ihren Übersetzerberichten haben weiterhin die einzelnen Übersetzer ihre mühevollen Arbeit an der Übersetzung verschiedener literarischer Werke geschildert. Die kognitiven Prozesse des Verstehens und Übersetzens konnten in diesen Übersetzerberichten beobachtet und mit den theoretischen Erkenntnissen der vorliegenden Untersuchung beschrieben werden. Als besonders interessant und ergebnisreich erwiesen sich die *Übersetzerkladden* der Übersetzung der satirischen Glossen „Affenspiegel“ von Adolf Nowaczyński durch Karl Dedecius, in denen der Übersetzungsprozess in seiner Dynamik erkannt werden konnte. Der Vergleich von Veränderungen in den Übersetzerkladden mit dem Original sowie der veröffentlichten Endfassung mit den Übersetzungsvarianten in den Übersetzerkladden und dem Original konnte die implikativen Prozesse der Bedeutungsinterpretation im Verlaufe der Wahrscheinlichkeitsprognose sehr deutlich nachweisen. Eine der Quellen für die Polyvarietät der Übersetzung ist der individuelle Stil des Übersetzers. Im Unterkapitel zu Boris Pasternak wird der individuelle Stil von Pasternak im Vergleich zu Radlova sowie der von Marina Zwetajewa im Unterschied zu Lew Ginzburg veranschaulicht und als eine weitere potenzielle Ursache für die Polyvarietät der Übersetzung beschrieben.

Abschließend erfolgen noch in **Kapitel 5** „didaktische Reflexionen“. Wichtige Ergebnisse sind dabei die folgenden Erkenntnisse:

Die translatorische Grundkompetenz des Gesamtsinnserfassens (Kontextualisierungsfähigkeit, die Fähigkeit des Übersetzers den Sinn aus dem Kontext zu erschließen) durch die Anwendung der Wahrscheinlichkeitsprognose im Aspekt der Polyvarietät der Übersetzung kann im Übersetzungsunterricht durch verschiedene Arbeitsformen entwickelt werden. Der Autor nennt hier die Arbeitsformen, die von Christiane Nord präsentiert worden sind: *Übersetzungsrevision*, *Parallel-*

text-Übersetzung, *Paraphrase-Übersetzung*, *gelenkte Übersetzung*, *Multiple-Choice-Übersetzung*, *Parallelübersetzungen*, *Klein-Gruppenübersetzung*, *Team-Übersetzung*, *Spontan-/Stegreif-Übersetzen*, *Klausurübersetzung*, *Stegreif-Übersetzung*, *Übersetzung ohne Auftragspezifikation*. Darüber hinaus wird die kreolische Translationsart des Blattdolmetschens, das zwei Translationsarten – Dolmetschen und Übersetzen – in sich verkörpert und auch in der Übersetzungsmethode von Swetlana Geier sehr deutlich beobachtet werden kann, überzeugend dargestellt. Der Einsatz dieser Translationsart in der translatorischen Ausbildung kann zur Intensivierung der translatorischen Grundkompetenz bei den angehenden Übersetzern und Dolmetschern führen. Schließlich belegen die zahlreichen Analysen von Übersetzerkladden sowie die Selbstreflexionen der namhaften Übersetzer die theoretischen Prämissen und Hypothesen dieser Studie vollständig.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, dass der eigentliche Beitrag dieser Studie in dem Versuch liegt, zwischen der Übersetzungstheorie und – praxis über die Translationsdidaktik eine Brücke zu schlagen bzw. einen Bogen zu spannen. Im Besonderen entwickelt diese Studie ein neues integratives Modell des Translationsprozesses, womit ein Beitrag zur weiteren Entwicklung der Translationstheorie geleistet wird. Dieses Modell ist jeder Statik bar und spiegelt eine reale Situation des Translationsprozesses wider, schließt die psycholinguistischen und psychologischen Aspekte des Entscheidungstreffens ein, die von dynamischen Prozessen der kontextuellen Sinnprogression und Sinner-schließung – der sog. Wahrscheinlichkeitsprognose, einer der potenziellen Eigenschaften der Sprache – begleitet wird. Die kognitiven, psycholinguistischen und semiotischen Mechanismen dieses Modells werden didaktisch beschrieben und angewandt.

Insgesamt ist es Igor Panasiuk mit der vorliegenden Arbeit gelungen, die oben beschriebenen Hauptforschungsziele und –zwecke zu erreichen. Im Einzelnen können folgende **Ergebnisse** zusammengefasst werden:

Der Entwicklung des kognitiven Modells des Translationsprozesses wird das psychosemantische Translationsmodell von Krajev zu Grunde gelegt, das die reale Situation sowie die Dynamik des Übersetzungsprozesses gut trifft.

Der integrative Charakter dieses Translationsmodells wird am Beispiel der Darstellung der Übersetzungsmethode der namhaften Dostojewskij-Übersetzerin Swetlana Geier veranschaulicht.

Im Zusammenhang mit der Entwicklung des dynamischen Modells des Translationsprozesses steht überdies die Darstellung der Methode der intuitiv festgelegten Übersetzungseinheit, die bei der vergleichenden Analyse von Übersetzungsvarianten erfolgreich eingesetzt wird. Die Feststellung von Übersetzungseinheiten entspricht einem Übersetzungsakt, der sich in einzelne kognitiv-se-

miotische Elemente der Sinnerschließung und Sinnverifikation zerlegen lässt. Diese sind die inferenziellen Prozesse der kontextuellen Sinnerschließung, die den Verlauf der Wahrscheinlichkeitsprognose begleiten und steuern.

Auf die Erscheinung der Polyvarietät der Übersetzung wird ausführlich eingegangen und die semantische Eigenschaft der Polyvarietät – intersprachliche Synonymie – wird sehr detailliert beschrieben. Dabei wird die Erscheinung der Varietät bzw. Varianz im Unterschied zur Äquivalenz erörtert, die eine semantische Abstufung der Äquivalenz darstellt. Dies führt zur semantischen Graduier- und Messbarkeit der Polyvarietät der Übersetzung, womit der semantische Annäherungsgrad einer Übersetzungsvariante zum Original angegeben werden kann.

Des Weiteren werden die kognitiv-semantischen Grundlagen der Polyvarietät der Übersetzung ausführlich präsentiert. Die Übersetzungspolyvarietät wird unter dem Aspekt der Prototypen- und *scenes-und-frames*-Semantik präzise erklärt und exemplifiziert, wobei die Erscheinung der Übersetzungskreativität mit Hilfe dieser theoretischen Erkenntnisse an zahlreichen Beispielen veranschaulicht wird.

Das translatorische Experiment wird abschließend als eine der Formen des Verlaufs der Wahrscheinlichkeitsprognose dargestellt, mit dessen Hilfe die Übersetzungspolyvarietät in der Übersetzungspraxis durchgeführt werden kann.

Die zahlreichen Analysen von Übersetzerkladden sowie die Selbstreflexionen der namhaften Übersetzer belegen die theoretischen Prämissen und Hypothesen dieser Studie.

Die in der Praxis verifizierten kognitiv-semantischen Mechanismen des Translationsprozesses (Wahrscheinlichkeitsprognose, Inferenz, Implikation et.) werden unterdidaktischem Aspekt eingehender behandelt, wobei auf Formen der Übersetzungsübungen, die zur Entwicklung der translatorischen Grundkompetenz des Gesamtsinnerfassens sowie der synonymen Biegsamkeit beisteuern sollen, eingegangen wird.

Schließlich wird in didaktischer Hinsicht die kreolische Translationsart des Blattdolmetschens, das zwei Translationsarten – Dolmetschen und Übersetzen – in sich verkörpert und auch in der Übersetzungsmethode von Svetlana Geier sehr deutlich beobachtet werden kann, dargestellt. Der Einsatz dieser Translationsart in der translatorischen Ausbildung kann zur Intensivierung der translatorischen Grundkompetenz bei angehenden Übersetzern und Dolmetschern von Nutzen sein.

Insgesamt sei festgestellt, dass die Monographie von Igor Panasiuk einen erfolgreichen Beitrag zur Überwindung der Kluft zwischen Übersetzungstheorie und – praxis leistet. Sie liefert einen Einblick in die kognitiven Übersetzungsprozesse und macht diese für die Didaktik des Übersetzens geeignet.

ПЕРЕМОЖЦІ XIII ЩОРІЧНОГО КОНКУРСУ «КРАЩА КНИГА ПОЛТАВЩИНИ» КРАЩЕ ПРОЗАІЧНЕ ВИДАННЯ – 2019

І місце

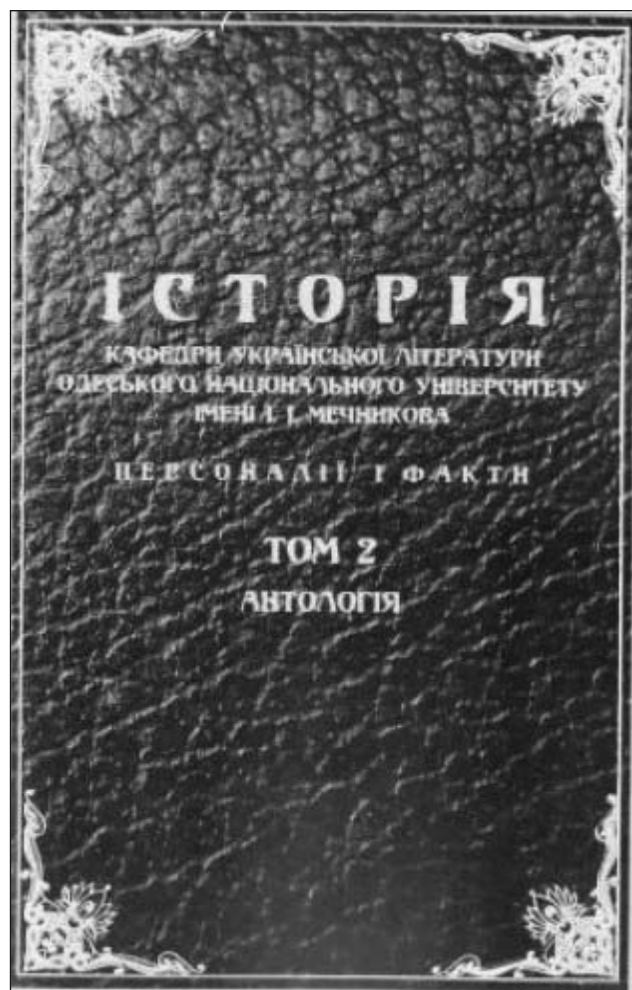
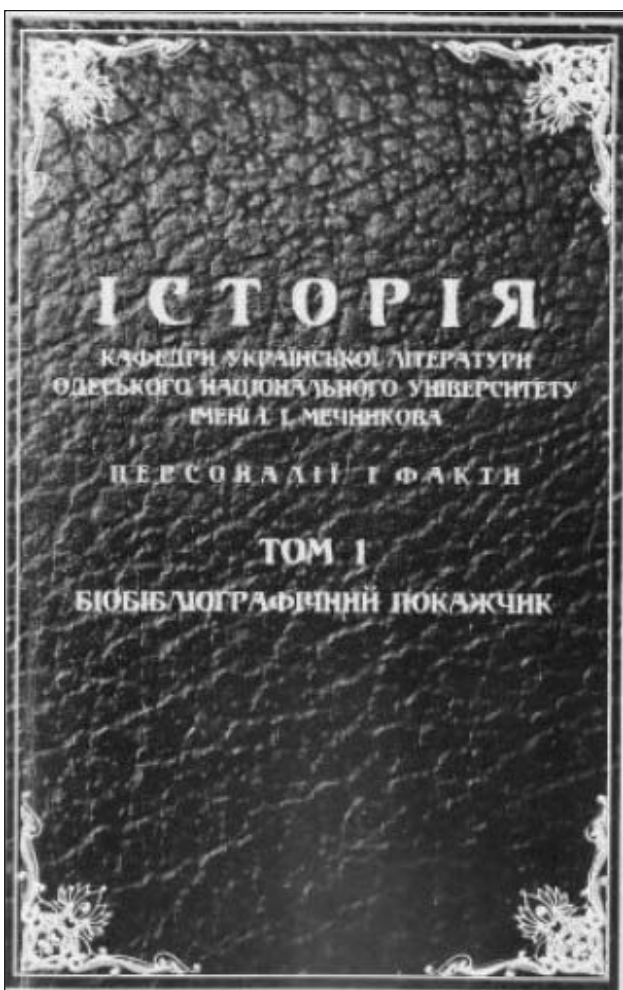
Шкурупій В. Останній поріг. Київ: Вид. Василь Бондарець; ПП «Майстерпринт», 2019.

Книга містить 3 повісті («Жива роса», «Чи я в лузі не калина», «Бідна вдова») та 33 оповідання знаного прозаїка, члена НСПУ, які раніше друкувалися в його збірках «Жива роса» (1987) та «Осілля горішина» (1990). Це своєрідний епос українського села 1970–1980-х рр., щемливі й високохудожні розповіді про супротив традицій і людяності цинізму, важливість усвідомлення людиною своїх коренів, про любов до рідної землі, народну душу. Автор-священник – архієпископ Харківський і Полтавський Афанасій, очільник Харківсько-Полтавської єпархії Православної Церкви України – несе своїм читачам вічне Слово про неперехідні цінності буття.

Галина Білик

СЛАВЕТНИЙ ОСЕРЕДОК ДОСЛІДЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ПИСЬМЕНСТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Рецензія на видання: Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова : персоналії і факти : у 2 т. – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2018. – Т. 1. Біобібліографічний покажчик. – 606 с. ; Т. 2. Антологія. – 618 с. – (Розвиток науки в Одеському національному університеті ; Філологія).

Наукові видання, котрі вражають своєю якістю, корисністю, великою увагою та повагою до тієї галузі, яку репрезентують. Їхня висока інформативність, ретельність добору матеріалу, інноваційний ступінь його інтерпретації, удаво продумана композиція, вивіреність усіх рівнів тексту, пильність до подробиць і загальний духовно-творчий потенціал несуть інтелектуальну насолоду й надовго лишаться в пам'яті, – не тільки як засвоєний зміст, набуті

знання, а як безцінний генератор ідей, джерело нових дослідницьких тем, поле для роздумів і дискусій. Саме такого ґатунку – ошатне двокнижжя «Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: персоналії і факти» (2018), що увінчало своєю появою тривалу й нелегку пошукову аналітико-синтетичну працю одеських науковців – досвідчених історіографів і бібліографів літературознавства. Ідея його ство-

рення належить ветеранові праці, кандидатів філологічних наук, доценту В. П. Саєнко, понад пів століття життя якої тісно пов'язане з цим науковим підрозділом, свідкові його чільних віх, вагомих досягнень. Практичне наповнення проєкту забезпечили директор університетської наукової бібліотеки М. О. Подрезова (відповідальний редактор), заступник директора В. П. Пружина й кандидат філологічних наук Т. С. Кара (упорядники, бібліографічні редактори). Утіленню в життя амбітного наукового задуму сприяли доктор філологічних наук, професор, декан філологічного факультету вишу Є. І. Черноіваненко (науковий редактор) і доктор політичних наук, професор, ректор ОНУ імені І. І. Мечникова І. М. Коваль (головний редактор). Видання стало шостим монографічним доробком у серії «Розвиток науки в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова», започаткованій 2010 року з нагоди 145-річчя цього закладу вищої освіти та з метою більш глибокого вивчення його історії та діяльності. Відзначимо, що серія функціонує надзвичайно успішно, адже за неповне десятиліття, доволі непросте для нашої держави загалом й освітньо-наукової сфери зокрема, академічне середовище університету збагатилося ґрунтовними дослідженнями творчих життєписів видатних учених і пріоритетних напрямків розвитку науки в ОНУ, а також бібліотечних фондів, зокрема історичних колекцій як вагомого складника національної культурної спадщини тощо, одержало висококласні, близькі до вичерпних бібліографічні покажчики, із яких, власне, і починається кожна наука. Варто назвати ці знакові книги, котрі вдостойлися багатьох прихильних оцінок: «Вклад фізиків Одеського (Новоросійського) університета в розвиток науки в Одесі, 1920–1933» (2010), «Науки про Землю в Одеському (Новоросійському) університеті» (2010), «Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке» (2010), «Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович» (2015), «Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота (1883–1886)» (2016). Не залишилася непоміченою й двотомна «Історія кафедри української літератури ОНУ імені І. І. Мечникова: персоналії і факти»: щойно побачивши світ, вона здобула диплом III ступеня в номінації «Збірник бібліографічних матеріалів» у II Всеукраїнському бібліотечному «Бібліографічному рейтингу – 2018» (2019), диплом лауреата конкурсу «Краща книга виставки-форуму» в номінації «Довідкове видання» на XX Всеукраїнській виставці-форумі «Українська книга на Одещині» (2019). Певна річ, список відзнак, нагород і вдячних відгуків зростає, коли ширше коло читачів відкриє для себе цю непересічну науково-бібліографічну розвідку, скористається нею в пошуковій роботі, осягне як антологію, довідник, пізнавальне й

цікаве літературознавче історично-біографічне читиво тощо. Основна ж вага книги в тому, що вона вперше систематизовано викладає «науковий доробок кафедри української літератури Одеського національного університету (спершу – Новоросійського, згодом – державного) імені І. І. Мечникова за 80-літній шлях її розвитку (з 1937 року, коли було створено спеціальну, провідну кафедру) по нинішній час» (т. 1, с. 4); вивчає передумови її виникнення, період становлення та подальшу активну діяльність «крізь призму наукових досягнень її представників та головних напрямів студіювання спектру наукових дисциплін» (т. 1, с. 7); напрацьовує основу для майбутнього написання «повнокровної історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова» (т. 1, с. 9) – із чітким розумінням його внеску в культуру й науку України та світу. Безумовно, це й гарна візитівка кафедри та університету, яка увиразнює їхню регіональну й загальнодержавну роль, зацентровує дослідницькі традиції, їх розвиток та оновлення, вирізьблює профілі різних генерацій учених, засвідчує діяльність наукових шкіл, інтенсивну міжнародну співпрацю, її специфіку на тих чи тих історичних етапах, настійне прагнення завжди діяти по-сучасному, бути на вістрі актуального.

Перший том видання вміщує просторий ювілейний нарис до 80-річчя кафедри української літератури ОНУ, авторка якого В. П. Саєнко виокремлює п'ять хронологічних етапів її функціонування: 1) 1937–1941 рр. – «короткотривалий період становлення і формування напрямів дослідницької практики, що не обмежувалася суто літературознавчими аспектами, але сягала історії театрального життя, краєзнавства і безпосередньої реакції на культурні явища – власне, критики» (т. 1, с. 16); 2) 1940-ві рр. – «субперіод в історії кафедри», позначений змінами умов викладання у зв'язку з евакуацією та оновленням дослідницьких пріоритетів через інтерес до патріотичної публіцистики, середньоазійську тематику, компаративний підхід (т. 1, с. 16); 3) 1950–1970-ті рр. (з піком у 1960-х рр.) – «продуктивний період інтенсивного формування одеської літературознавчої школи, котра, здобувши резонанс по всій Україні та за її межами, посіла вагоме місце як у навчальній роботі, кадровій політиці в справі підготовки наукової зміни, так і в розширенні та поглибленні спектру досліджень» (т. 1, с. 17); 4) 1970–1980-ті рр. – час переформатування потужної за кількісним і науковим складом (6 докторів філологічних наук, професорів) кафедри на три окремі підрозділи: кафедри теорії і методики викладання літератури; радянської літератури і літератури народів СРСР (згодом – літератури XX століття, новітньої літератури); історії української літератури (т. 1, с. 18), що, на наш погляд, звичайно ж, відповідало викликам часу – розширенню спектра літературознавчих студій – і, на-

Кафедра української літератури Одеського університету імені І. І. Мечникова на піднесенні 1960-х років. Сидять (зліва направо): Михайло Левченко, Андрій Недзвідський, Мефодій Устенко, Григорій В'язовський, Іван Дузь, Анатолій Жабрюк. Стоять (зліва направо): Микола Доброгорський, Іван Заєць, Василь Шапоренко, Панас Данилко, Іван Саєнко, Петро Маркушевський, Кость Данилко, Валентина Саєнко, Василь Фащенко. Фото

певно, слідувало за директивою «зверху», а проте може сприйматися і як розпорошення («перекваліфікування») національних українознавчих сил, примітне для реакційного періоду застою; 5) 1990-ті рр. – наш час – етап кафедрального розвитку в незалежній Україні, укрупнення підрозділу (2004) українцями з кафедри новітньої літератури, помітного оновлення науково-педагогічного колективу. Із цього ж нариса читач довідується про предметну розгалуженість дослідницьких студій учених кафедри – історія літератури, теорія літератури, фольклор та етнографія, література ХХ століття та сучасна українська література, компаративістика, медієвістика, поетологія, генологія, літературна критика, театро- і краєзнавство, одесика тощо; про пріоритетні тематичні напрямки їхніх наукових розробок – шевченкознавство, франкознавство, лесезнавство, література ХХ століття та класична й сучасна література; про фахові інтереси тих або тих науковців кафедри, їхню професійну глибину й відповідальність, надзвичайно високу продуктивність – не як вияв показної змагальності, а як свідчення залюбленості в справу, обдарованості дослідника, його особистісної зрілості, організованості, високої інтелігентності, духовної вкоріненості в культуру нації, бажання творити для неї попри численні тиски й перешкоди. В. П. Саєнко цікаво викомпоновує свій вступний нарис до «Історії...»: то він «музей», то «бібліотека», то «сцена», адже спочатку, за методом екскурсії, ознайомлює нас зі сторінками діяльності кафедри, її предтечами і представниками, подеколи не висвітлюючи повністю

якоїсь мікротеми (зокрема, з ранніх років діяльності наукового осередку), а тільки на неї вказуючи, так стимулюючи до пошукової праці майбутніх дослідників – вивчати архіви, уточнювати факти, доповнювати вже знане; потім розгортає перед реципієнтом цілі «стелажі» ретельно впорядкованого кафедрального наукового набутку, зацікавлюючи, скеровує до його вивчення, тематико-методологічного продовження, розвитку; зрештою, виводить на перший план окремі постаті діячів кафедри (Г. А. В'язовського, І. М. Дузя, Н. Б. Кузякіну, М. О. Левченка, А. В. Недзвідського, В. В. Фащенка, Є. М. Прісовського, В. Г. Полтавчука, М. П. Стрельбицького, О. Г. Шупту-В'язовську, Н. П. Малютіну, Л. М. Ісаєнко, Т. С. Мезерську та ін.) і її вихованців, котрі згодом яскраво й багатогранно зреалізувалися в освіті, науці, письменстві, журналістиці, видавничій справі тощо, а подеколи прийшли на зміну своїм наставникам, стали їхніми гідними колегами й послідовниками (В. О. Базилевський, А. С. Глушак, І. С. Григурко, Г. Д. Гусейнов, Б. Д. Дерев'яно, А. Л. Качан, Г. Д. Клочек, В. Є. Панченко та ін.). Історично-нарисовий вступ до 1-го тому не тільки відмінно виконує свою інформативну функцію, але й глибоко зацікавлює темою, уміло й справедливо популяризує одеську українстичу філологічну спільноту, пропагує кафедру української літератури, як і весь факультет, університет.

Логічним і очікуваним є наступний розділ книги – «Візуальний портрет історичних віх кафедри різних періодів її діяльності: ілюстрації», котрий у світлинах увічнює образи славних літературознавців-оде-

ситів, показує їх у праці й дозвіллі, в академічному середовищі й поміж студентства, у стінах рідного університету й у подорожах літературними маршрутами України, Білорусі тощо, назавжди зафіксує ті сповнені життєвої і творчо-пізнавальної енергії миттєвості, котрі й виформовували безперервний процес натхненного буття кафедри, виписували яскраві сторінки в історії ОНУ імені І. І. Мечникова. Думаємо, що з часом, коли в літописі кафедри української літератури стане менше білих плям, а над її вивершенням цілеспрямовано працюватимуть історики науки, такий розділ переросте у фотодокументальний і, може, навіть складе окремих том, рубрикований хронологічно й тематично, з презентаціями наукової друкованої продукції та періодичних видань кафедри, організованих нею наукових, науково-практичних форумів (конференцій, читань тощо), вичерпними переліками підготовлених тут наукових кадрів, детальними відомостями про визначних випускників, а то й фрагментами особових справ тих, хто працював тут або ж був вихованцем кафедри, та згодом потрапив під прес тоталітарного режиму й надовго зник із пам'яті сучасників.

Третій і найбільш об'ємний розділ 1-го тому – «Кафедральний науковий набуток: біобібліографія», де вміщені короткі життєписи й списки публікацій (здебільш – і «про них») працівників кафедри української літератури ОНУ імені І. І. Мечникова з різних віх її функціонування – усього представлено 46 персоналій. Це Азеева Валентина Антонівна, Букатевич Назарій Іванович, В'язовський Григорій Андрійович, Галащук Борис Іванович, Грушевський Олександр Сергійович, Данилко Костянтин Юхимович, Данилко Панас Юхимович, Дашенко Микола Арсенович, Доброгорський Микола Іванович, Дузь Іван Михайлович, Жаборюк Анатолій Андрійович, Заєць Іван Якимович, Ісаєнко Любов Миколаївна, Казанова Ольга Валеріївна, Ковальчук Людмила Анатоліївна, Колісниченко Анатолій Іларіонович, Костенко Ганна Костянтинівна, Кузякіна Наталя Борисівна, Левченко Михайло Олександрович, Малютіна Наталія Павлівна, Маркушевський Петро Трохимович, Мейзерська Тетяна Северинівна, Мостова Людмила Борисівна, Музичка Андрій Васильович, Недзвідський Андрій Володимирович, Немченко Ірина Юріївна, Несторенко Віталій Зіновійович, Нечитайлюк Ірина Володимирівна, Паньков Анатолій Іванович, Пашковська Ніна Феофанівна, Подмазко Алла Василівна, Полтавчук Василь Григорович, Прісовський Євген Миколайович, Рудницька Ганна Іванівна, Сасенко Валентина Павлівна, Сасенко Іван Єгорович, Степняк-Ланшин Мирон Олексійович, Стоянова Тетяна Леонідівна, Ткачук Олена Єліферівна, Устенко Мефодій Гурович, Фащенко Василь Васильович, Холоденко Лідія Григорівна, Чикур Лілія

Дмитрівна, Шапоренко Василь Васильович, Шупта-В'язовська Оксана Григорівна, Ямчук Павло Миколайович. Цікаво, що тільки 17 осіб із цього переліку народилися в Одесі чи на Одещині, інші ж за походженням репрезентують багато регіонів України – Вінниччину, Волинь, Дніпропетровщину, Донеччину, Житомирщину, Київщину, Кіровоградщину, Миколаївщину, Полтавщину, Сумщину, Тернопільщину, Харківщину, Хмельниччину, Черкащину, Чернігівщину й навіть Ставрополь РФ. Проте для більшості з них Одеса стала не тільки домом і місцем останнього пристанища, а й тим мікросвітом, де сформувався і розвинувся їхній дослідницький талант, де легко й натхненно працювалося, особливо тоді, коли науковець енергетично зливався з духовністю цього південного краю – глибинною і потужною, виплеканою багатогранними талантами, щедро втіленою в українському художньому слові. На жаль, життєписи окремих працівників кафедри (які трудилися тут недовго, виїхали з Одеси) не цілком прописані; напевне, відкритуться й нові персоналії з її раннього складу при подальшому вивченні питання із залученням архівних ресурсів тощо. Але наскільки вже тепер захоплює репрезентація багатьох наукових постатей одеських літературознавців-україністів! Приміром – І. М. Дузь (1919–1994), студент Одеського держуніверситету (1937–1947), згодом аспірант кафедри української літератури (1952–1955), її викладач (з 1954 р.), кандидат філологічних наук (дисертація «“Правда” в боротьбі за ідейність і художню довершеність української літератури», 1955), доцент, доктор філологічних наук (дисертація «Остап Вишня та розвиток української радянської сатири та гумору», 1967), професор, упродовж 1972–1988 рр. – завідувач. Був він свого часу й редактором університетської газети «За наукові кадри» (1953–1956), а в 1957–1964 рр. і 1970–1981 рр. очолював філологічний факультет. Ретельно укладена бібліографія праць цього вченого нараховує 972 позиції, згруповані за такими розділами: «Окремі видання» (біографії, літературні записи, літературні портрети, нариси, роздуми, спогади); «Дисертації, автореферати дисертацій»; «Учбово-методичні посібники, конспекти лекцій, методичні розробки, вказівки» (посібники для вчителів, лекторів, студентів), «Література XIX століття. Українська класика» (П. Грабовський, І. Карпенко-Карий, І. Котляревський, М. Коцюбинський, Марко Вовчок, Г. Сковорода, Ю. Федькович); «Шевченкознавчі студії» (образ Т. Шевченка в художній літературі та періодиці, його світова рецепція, поемний доробок Т. Шевченка, Т. Шевченко й Одеса, традиції Т. Шевченка у творчості вітчизняних письменників, зокрема доби Розстріляного Відродження, репресована Шевченкіана, ювілейні статті тощо); «Франкознавчі студії» (тюремні сонети, сприйняття письменника сучасниками

тощо); «Лесезнавчі студії» (поезія й публіцистика письменниці, ювілейні статті тощо); «Література ХХ століття. Проза» (Лесь Гомін, О. Гончар, О. Довженко, І. Кулик, П. Панч, О. Слісаренко, М. Стельмах та ін., зокрема письменники рідного краю); «Література ХХ століття. Сатира» (Є. Бандуренко, М. Годованець, Ю. Гедзь, В. Іванович, К. Котко, В. Чечвянський та ін.), особіно «Творчість Остапа Вишні» (усмішки, п'єси гумориста, ювілейні статті, спогади про нього), «Творчість Степана Олійника» (багатогранне висвітлення життя і творчості письменника-земляка, організація і проведення наукових «Олійниківських читань»); «Література ХХ століття. Поезія» (М. Бажан, Д. Бузько, М. Вороний, В. Гадзінський, Є. Григоров, А. Малишко, Д. Павличко, І. Рядченко, В. Сосюра, П. Усенко та багато ін.), особіно П. Тичина (поезія, публіцистика, ювілейні статті), М. Рильський (естетичне кредо, літературознавчі праці, одеські зустрічі з поетом, ювілейні статті); «Література ХХ століття. Драматургія» (Я. Галан, М. Зарудний, І. Микитенко та ін.), особіно «Творчість Олександра Корнійчука» (проблематика п'єс, одеські рефлексії, творча лабораторія), «Творчість Михайла Стельмаха» (драматургічний доробок, ювілейні статті); «Компаративні студії» (білоруська, єврейська, китайська, російська, угорська, французька тощо література), окремо «Русистика» (М. Горький, І. Крилов, М. Лермонтов, В. Маяковський, О. Пушкін, А. Чехов та ін.); «Методика викладання літератури» (інтеграція мови й літератури в навчальному процесі, методичний лекторій тощо); «Театрознавство» (історія театру й діячів сцени, численні театральні рецензії, театральні ювілеї, драматургієзнавство); «Мистецтво, кіномистецька критика» (рецензії, огляд новітнього мистецтва, ювілейні статті про митців); «Одесика» (літературні зустрічі й свята, Одеса в художньому слові, ювілейні статті про письменників-земляків); «Українська словесність в Одеському національному університеті» (наукові філологічні форуми, ювілейні статті про колег Г. А. В'язовського, М. О. Левченка, П. Т. Маркушевського, А. В. Недзвідського, В. В. Фащенко та ін.); «Літературна критика. Публіцистичні есе. Проза, поезія» (численні авторські журналістсько-письменницькі публікації); «Упорядкування» (антології, збірники літературно-критичних статей, окремі видання творів Остапа Вишні, К. Котка, О. Слісаренка та ін.); «Редагування» (збірники статей, літературно-художні, художньо-публіцистичні, наукові авторські й колективні книжково-монографічні видання тощо). Перелік «Література про життя і творчість» І. М. Дузя вміщує понад 130 джерел, «Рецензії, відгуки та деякі посилання на роботи» – ще близько 20-ти (т. 1, с. 98–156). Такий багатий набуток ученого виразно засвідчує його фахову продуктив-

ність, успішність в обраній галузі дослідництва, указує на одну з чільних ролей літературознавця й письменника в українській науці й культурі ХХ століття. Ознайомлення з ним підкаже цікаві теми й фокуси для подальшої праці на літературознавчому терені україністики, а то й скерує до предметного вивчення творчої спадщини самого поважного автора. Такий доволі вдалий тематичний класифікатор упорядники видання застосовують до всіх представлених у ньому вчених кафедри української літератури, досягаючи цим принаймні двох цілей: 1) чітко окреслені наукові інтереси самого дослідника; 2) за їхнього цілісного осмислення складається чітке бачення основних напрямків українських літературознавчих пошукувань в ОНУ від 1937 р. до сьогодення. Зауважимо як позитивний момент представлення персоналій кафедри й те, що укладачами не знехтувані різні напрямки творчої діяльності кожного члена цього колективу, зокрема особливо примітної для одеситів письменницької самореалізації (А. І. Колісниченко, В. Г. Полтавчук та ін.). А також до глибоких роздумів про значущу роль особи в історії науки спонукає такий зафіксований книгою факт: подеколи дописи про життя і творчість ученого, його наукову рецепцію значно численніші, аніж авторські переліки наукових праць, як-от у випадку з В. В. Фащенко (співвідношення 259:438, і друга цифра й надалі з дня в день, безсумнівно, зростатиме), що мовить про надчасовість відкриттів ученого, у хорошому розумінні канонізує його доробок. Можна ще довго розмислювати про вагу цього тому біобібліографічної розвідки одеських науковців, але не сумніваємося, що кожен, хто ознайомиться з працею, доконечне знайде ще й свої власні прихильні аргументи на її користь.

Вивершує наукове видання довідково-пошуковий апарат: розлогий, дбайливо вивіреним іменним покажчик (т. 1, с. 544–586), який зафіксує поряд з іменами та прізвищами науковців і псевдоніми багатьох героїв-літераторів книги; предметно-тематичний покажчик (т. 1, с. 587–601), котрий у загальному плані зорієнтовує читача в наукових інтересах і напрямках дослідницької діяльності членів кафедри української літератури ОНУ впродовж усієї історії цього підрозділу; вельми інформативний список скорочень (т. 1, с. 602–604), що вигідно увиразнює академічність праці.

Другий том «Історії кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: персоналії і факти» має підзаголовок «Антологія» і містить, умовно кажучи, кафедральне «Вибране», адже через одну публікацію представляє кожного автора-науковця з колективу, виокремлює його найпримітнішу пошукову стежу, яка стала присутнім, новаторським внеском в українське літературознавство. Уявляємо, наскільки масштабно й

глибоко мусили досягнути упорядники тому огрому наукової продукції працівників кафедри, щоб вирізнити цю знакову публікацію вченого з-поміж десятків і сотень інших його напрацювань, а разом засвідчити історичну динаміку й розмаїття наукових студій у підрозділі, як і підкреслити їхню спадкоємність, виформування дослідницьких шкіл! Проте задумане вдалося сповна зреалізувати, і ми отримали надзвичайну книгу для серйозного читання, глибокого аналізу, професійного вишколу й саморозвитку, інтелектуального збагачення, пізнавального нахнення. Як і ефектний та ефективний путівник науковими дорогами кафедри, якнайкраще знайомство з її персоналіями через омовлену в статті думку й позицію, дослідницьку майстерність, значущість відкриттів тощо. Звісно, це не перша книга подібного змісту в Україні, але добре, що вона з'явилася і в Одесі, так яскраво відтінивши її літературознавчі кола, потужну українознавчу течію в них, з енциклопедичною якістю та вичерпністю зафіксувавши вклад учених краю в національну та світову наукову скарбівню. Хочеться наголосити: і дослідник-початківець, і маститий учений знайде в антології поживу для свого розуму, зустріне однодумців, а може, й опонентів власних теорій, увіллється в історичний полілог точок зору, відчує резонанс найвагоміших наукових відкриттів. Студентові ж пізнавально буде почитати про «Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси» (Н. І. Букатевиц), «Традиції і новаторство в українському сонеті» (П. Ю. Данилко), «Метафору в малярському мистецтві і літературі» (А. А. Жаборюк), «Жанр поезії у прозі як форму літературно-естетичної свідомості перехідної доби» (О. В. Казанова), «Драматургію жестів в п'єсах В. Винниченка» (Н. П. Малютіна), «Часопросторову організацію внутрішнього світу людини у творчості В. Підмогильного» (Н. Ф. Пашковська), «Український історичний роман ХХІ століття: спробу літературознавчого прогнозу» (В. Г. Полтавчук), «Історію літератури описову й концептуальну (принципи відбору й оцінки художніх явищ)» (В. В. Фашенко), «Проблеми психології творчості й творчої особи в прозі М. Коцюбинського ("Intermezzo", "Тіні забутих предків")» (О. Г. Шупта-В'язовська), «Духовно-консервативні візії в поезії Т. Мельничука» (П. М. Якимчук) та багато інших цікавих тем із книги. Уміщена в ній і змістовна історико-літературознавча розвідка «В умовах Південної України (Кафедра української літератури Одеського університету)» (1993) Є. М. Прісовського, П. Т. Маркушевського, Л. Г. Холоденко – перша ластівка сучасних кафедрознавчих студій, яка на зорі української незалежності наголошувала: попри тривалу й болючу історичну «денационалізацію, русифікацію краю», цей міцний науково-педагогічний осередок активно працює і прагне «виховати громадянина, свідомого

своєї національної приналежності, виховати патріота» (т. 2, с. 555). Статті в антологічному томі чітко паспортизовані, містять указання на джерело першодруку (від 1920-х рр. до сьогодні) – одеські видання «Вечірня Одеса», «Господарство та право», «Історико-літературний журнал», «Море», «Проблеми сучасного літературознавства» тощо, збірники праць, монографії вчених; інші регіональні, всеукраїнські, зарубіжні збірники, часописи – «Вісник Маріупольського державного університету», «Вісник Сумського державного університету», «Волинь філологічна: текст і контекст», «Слово і Час», «Українське літературознавство», «Червоний шлях» тощо. Увінчує цей том, як і попередній, докладний іменний покажчик (т. 2, с. 585–616).

Намагаючись більше дізнатися про роботу над двокнижжям та її перспективи, привідкрити для себе ще якісь важливі подробиці з діяльності кафедри української літератури ОНУ імені І. І. Мечникова, творчості її яскравих учених, ми поспілкувалися зі знаним літературознавцем В. П. Саєнко. Важливо було почути від ініціаторки проекту, що праця над «Історією...» тривала майже десять років і вартувала чималих зусиль бібліотекарів ОНУ, а для неї особисто стала невідступною ціллю, адже, твердить співрозмовниця, «історія, за художньою версією Ліни Костенко, стає історією, коли вона писана (тим більш у системному викладі) та надрукована. І досвід античних греків та римлян у цьому беззаперечно переконує». Дослідниця підтримує думку про подальше розгортання кафедрознавчих студій, указує на необхідність написання дисертацій з історії науки, зокрема про літературознавців-одеситів, чому вже закладено гарний початок розвідкою Г. В. Ковальчук про Н. Б. Кузякіну. Ще одним варіантом гуманітарного розпросторення вже виданого двотомника вона бачить монографію на вельми актуальну з багатьох точок зору тему – «Олександр Грушевський-критик, літературознавець і Одеса», адже, підкреслює, «цей талановитий фахівець, брат історика-академіка Михайла Грушевського, зробив посутній внесок у розвиток філології на Півдні України, зокрема в становлення україністичних студій в Одеському класичному університеті, і своїм науковим здобутком, зв'язками з творчою інтелігенцією краю цілком заслуговує того, щоб його праці зібрали й належно проаналізували послідовники. Це додасть нових відтінків у знанні шляхів наукового поступу України ХХ століття, зокрема в роботі цеху критики». Відтворимо фрагмент нашої розмови з Валентиною Павлівною у формі безпосереднього діалогу:

– Висока продуктивність одеських літературознавців, яку безсумнівно потверджує щойно виданий двотомник, імовірно, є похідною від активного й багатогранного літературного

життя краю. Наскільки міцні, виразні й послідовні наукові й письменницькі зв'язки в регіоні?

– Ви маєте цілковиту рацію, що висока продуктивність одеських літературознавців є похідною від активного й багатогранного літературного життя краю. Сфера взаємодії наукових і письменницьких сил Одеси, як і все в природі, перебуває в прямому стосунку до закону циклічності, відкритого англійським ученим А. Тойнбі. Саме тому у 80-літній історії кафедри вирізняємо періоди міцніших, виразніших і послідовніших зв'язків між науковцями класичного університету (до речі, до початку 2000-х років він був єдиний в Одесі) і митцями, зокрема письменниками. І кожному із цих циклів, що певною мірою збігається з періодами інтенсифікації / пригальмування наукових досягнень українців, властиві свої особливості тіснішого чи віддаленішого взаємодіяння. Та проте є наскрізна закономірність, яка має вираз обов'язкової співпраці письменника з критиком, котрий осмислює його твір чи збірку, репрезентує їхні сильні й слабкі сторони, рекомендує зразки вдумливого прочитання мистецького продукту в єдності змісту й форми. Відомо, що нині в літературному процесі відбулося своєрідне відчуження письменника від критика. Та й критика втратила свої панівні позиції, бо їх загубила КНИГА і феномен читання як джерело знань, інформації, естетичної насолоди, сповненої ще й бібліотерапевтичною функцією, поступившись візуальним засобам пізнання навколишнього світу.

Тим часом у 1960-ті роки – надзвичайно плідний період діяльності кафедри – існував набагато тісніший взаємообіг різних форм літературної творчості та взаємодії-взаємопідтримки між письменниками й науковцями. Традиція продуктивного взаємодіяння складалася ще зі студентських літ майбутніх митців, адже більшість із них була випускниками філологічного факультету Одеського університету, навчалася художній майстерності не тільки на літературознавчих і мовознавчих лекціях, а й беручи активну участь у роботі літературної студії, тож не поривала зв'язків з улюбленими викладачами-наставниками. А такі світила літературознавства, як Г. А. В'язовський, І. М. Дузь, Н. Б. Кузякіна, М. О. Левченко, А. В. Недзвідський, В. В. Фащенко, упродовж тривалого часу спостерігаючи за еволюцією своїх учнів – майстрів прози, поезії, есеїстики, як і театро- та кінодіячів Одеси, консультуючи дубляжі фільмів українською мовою на Одеській кіностудії (Г. А. В'язовський, В. В. Фащенко, В. П. Саєнко), не тільки оприлюднювали результати своїх спостережень, а й дружили з багатьма письменниками. Приклад – тривала дружба Григорія В'язовського й Бориса Нечерди, Івана Дузя й сатириків

Володимира Івановича та Степана Олійника, Наталі Кузякіної та Петра Осадчука, Василя Фащенко й Івана Григурка, Василя Фащенко й Василя Полтавчука, Василя Фащенко й Тараса Федюка, які, що називається, знаходили спільну мову і в горі, і в радості... Так було на початках формування кафедри і впродовж її всієї історії: літературно-критична діяльність, скажімо, О. Грушевського чи М. Степняка-Ланшина свого часу залишила глибокий слід у творчості одеських письменників і не лише їх...

На сучасному етапі взаємозв'язок між науковцями й письменниками, можливо, не такий яскравий, але все ж він існує. Це зумовлене тим, що колектив митців сьогодні, по-перше, нечисленний, а по-друге, – природний процес зміни поколінь відбувається доволі складно. Адже літератори старшого покоління, які склали культурну славу Одеси з 1960-х років і до першого десятиліття незалежності України, відійшли у вічність (В. Гетьман, І. Гайдаєнко, І. Григурко, Б. Дерев'яно, В. Іванович, А. Колісниченко, П. Осадчук, І. Рядченко, О. Шеренговий та ін.). Старше покоління одеських митців (поет А. Глушак, прозаїк і літературознавець В. Полтавчук, поет і есеїст Д. Шупта, прозаїк Г. Щипківський) підтримує порівняно високу планку художніх досягнень і є помітно пов'язаним із науковою творчістю. Схожий рівень взаємодії простежуємо нині й серед представників молодшого покоління одеських письменників, як-от Ганна Костенко, Сергій Остапенко, Олексій Холодов та ін.

Одним зі свідчень яскравої взаємодії між наукою та художнім словом є авторська серія «Одеса літературна» кандидата філологічних наук Василя Полтавчука, яка становить собою цикл лаконічних, але цікавих за змістом праць: «Василь Фащенко» (2012), «Іван Гайдаєнко» (2014), «Борис Дерев'яно» (2014), «Володимир Іванович» (2017), «Григорій В'язовський» (2019), «Геннадій Щипківський» (2019).

Примітно й те, що три письменники Одеси отримали премію імені Олеса Гончара: Анатолій Колісниченко, Олекса Шеренговий, Геннадій Щипківський, а Іван Григурко – Шевченківський лауреат.

Серед письменників старшого покоління слід вирізнити Дмитра Шупту, який і сьогодні активно працює в літературі та співпрацює з кафедрою. Він автор понад 70 літературно-художніх видань і багатьох літературно-критичних статей. Особливої уваги в контексті нашої розмови заслуговує збірка «Око Курячого Бога» – свого роду вибране творів одеської тематики, а її з'ява була пов'язана з Міжнародною українсько-польською конференцією, присвяченою образу Одеси й Чорного моря в літературі, яку організувала і проводила, зокрема, кафедра української літератури в співдружності з Білостоцьким університетом (Польща). Творчість Д. Шупти досліджували

доценти Л. М. Ісаєнко і О. Є. Ткачук, ще раніше про нього писав професор Є. М. Прісовський. Важливою подією свого творчого життя Д. Шупта вважає травневий семінар 1963 р., на якому разом із М. Вінграновським, Б. Горинем, Б. Нечердою, Г. Сивоконем, В. Стусом та іншими молодими письменниками й ученими він слухав в Одеському будинку творчості лекції А. В. Недзвідського, Г. А. Вязовського, І. М. Дузя. Є певна символічність і в тому, що Д. Шупта активно друкується на сторінках вашого «Рідного краю», адже, проживаючи в Одесі, він залишається питомим полтавцем.

З молодшого письменницького покоління вдало поєднала літературознавчу й літературну діяльність, наприклад, Ганна Костенко – кандидат філологічних наук, вихованка й у 2014–2017 рр. успішний викладач кафедри української літератури ОНУ, член НСПУ, переможниця Міжнародного літературного конкурсу «Гранослов – 2005», літературного конкурсу «Смолоскип» (2010), літературного конкурсу «Витоки» Національного університету «Острозька академія» (2011), лауреатка міжнародної молодіжної літературної українсько-німецької премії імені Олеся Гончара (2007), літературної премії «Благовіст» (2016), кількох премій «Книга року» (2015–2017) тощо.

– Коли українстичній кафедрі на Півдні України працювалося легше, а коли найважче? І яким Ви бачите її подальше буття на шляху до 100-річного ювілею?

– Варто передусім визначитися з критеріями «легше / важче». Думаю, що тут спрацює діалектичний принцип єдності та боротьби протилежностей і залежність оціночного чинника від основи

аналізу з обов'язковим урахуванням логіки внутрішнього неспрямленого буття кафедри в просторі вітчизняної культури й української історії ХХ століття та межі тисячоліть. А найбільш плідними були періоди 1960-х – початку 1970-х років, коли домінував професорський, чоловічий склад кафедри, та першого десятиліття незалежності України, коли піднялася хвиля третього Відродження... Я, безумовно, сподіваюся на довге й плідне життя кафедри нині й у майбутньому; вірю, що так і буде, якщо її працівники, спираючись на попередні вивірені традиції, рухатимуться лінією новаторства у сфері методологічного вдосконалення досліджень, енергійного вивчення джерельної бази, поглиблення концептуальних підходів до знаних і подосі мало актуалізованих проблем теорії й історії літератури та широкого спектра критичних студійовань тощо. І це належить постійно здійснювати за логікою розвитку. Щиро зичу рідній кафедрі розвитку й процвітання, гідних вихованців, високих наукових здобутків!

Так, розмірковуючи про книгу, присвячену кафедрі української літератури ОНУ імені І. І. Мечникова, науковому підрозділу з понад 80-літньою історією, до заснування й розбудови якого долучилися елітні сили нашого літературознавства, ми полинули думкою на широкі терени дослідництва й письменства, на перелогі творчої праці, торкнулися долі людських, замислилися про місію та обов'язок вченого-інтелектуала, його багатогранну самореалізацію й неухильне служіння обраній справі, про незмінно складне, але все ж таки з радісними миттєвостями наше українське життя-буття. Гарна книга і мусить спонукати до роздумів, як і скеровувати до діяльності, до творення себе і світу. Дякуємо одеситам за це нібито й обсяжне, але вельми приємне читання.

Юлія Браїлко

ЖИВИЙ І НИЖНИЙ СВІТ ПОЕЗІЇ

Рецензія на книгу: *Стиркіна Ю. Малявки міської мавки : вірші / Юлія Стиркіна. – К. : Друкарський двір Олега Федорова, 2019. – 424 с.*

Дочитано останні вірші третьої книги Юлії Стиркіної «Малявки міської мавки»... «В мені мої і осені, і весни, / в мені ніщо, і Всесвіт, і усе. / Помру в собі і у собі воскресну, / а світ... нехай триває. В мене все», – ставить крапку поетка, ніби анонсує припинення подальшого діалогу з читачем.

Традиційно щира, пронизлива і сповідальна, її поезія стала більш зрілою та водночас більш екзистенційною й апокаліптичною. Звісно, Ю. Стиркіна не припинила писати інтимну лірику, відверто зізнаючись: «<...> Я цілий світ, коли когось кохаю...» («Записка»). У центрі нової збірки, як і раніше, – Жінка, проте авторка акцентує вже не на її стосунках із Чоловіком, а на взаєминах з Усесвітом. Змінилася й сама Жінка, яка розкриває перед читачем свою всеохопну любов, постаючи не лише коханою й закоханою, але й мамою, мисткинею, надприродною істотою, патріоткою.

Збірка складається із трьох частин: до першої («Марення міської мавки») увійшла інтимна лірика, до другої («Мережива міської мавки») – пейзажно-філософська, третя («Метаморфози міської мавки») містить здебільшого поезії громадянського й соціального спрямування. Їхні назви – результат мовної, зокрема графічної, гри: усі слова в них починаються з літери М, апелюючи до назви збірки. У ній поетка кодує нове бачення Жінки. «Малявки» – слово багатозначне: це й малюки, і дитячі малюнки, і записки із зони. Саме зоною є для мавки місто та – більше – увесь світ. Ця збірка – про кризу природного та щирого в людині, яка живе «в світі штучному і продажному <...>» («Словомагія»). Не дивно, що лірична героїня відчуває себе самотньою мавкою, відірваною від звичного середовища й замкненою в урбаністичному просторі – неживому й позбавленому почуттів: «Чекає синь очей самотня мавка міста...» («Льодохід»); «Мавка міста геть сама. / Залишилась тільки мова, / та й тієї вже нема. / <...> / В місті зливи недоречні, / і любов у ній – фантом...» («Хмарення»). Цей мертвий простір покинув навіть Господь («Поза містом»).

Зауважимо, що образ міської мавки не новий у творчості Ю. Стиркіної: його виразно окреслено ще в попередній збірці «Віршовані невитримані вина» (2018): «Місто – плескіт, плюскіт, чавкіт, шамкотіння мокрих ніг... / Одинок змерзла мавка загубила власний слід» («Етюд»); «Мавка міська загубилась у

місті, тінь загубила, а з нею і шлях / <...> / Мавки міські. Безпритульні створіння / вічного часу, завмерлих хвилин: / шкіра асфальтова, посмішка дивна, / серце – краплина в кайданах цеглин...» («Хтось, ніби дощик, у скло калатає»). Але у збірці «Малявки міської мавки» цей образ став засадничим, саме через призму відчуттів міської мавки, з якою ототожнює себе авторка, відбувається художня рецепція.

Попереду в людства, на думку Ю. Стиркіної, – апокаліпсис: «Світ висить на тоненькій нитці, / наче крапелька на гілках...» («Зараз сонце...»); «Цей світ не може бути життям! / <...> / Смертельно хворе майбуття / з айфоном у руках...» («Життя як сон»). Але уникнути апокаліпсису можна, схаменувшись і повернувши зі споживацького шляху до духовності, природовідповідності та, звісно, любові. «Поставте любов коло себе, поставте на варту, / бо зло, переможене злом, повертається знов» («Вогні»); «Людство

таке слабе, / може, єдину мить / всім нам дала блакить, / поки живі, любіть, / поки живі, любіть» («Любіть!»), – і тихо просить, і гучно закликає поетку.

Мотив самотності, відчуженості людини пронизує всю збірку. Щоправда, до цього авторка ставиться по-філософськи: «Самота буває непоборною / кригою і крилами нестримними, / німбом-терном, перлами та голками / і моєю подружкою вірною...» («Самота»). Її хвилюють й інші філософські проблеми – життя та смерті, сенсу існування, матеріального й духовного, долі, істини тощо. Поетка декларує дуалізм художнього світобачення: «Матерія і дух – єдиний світ» («Пейзажно-філософське»).

На тлі масштабного загальнолюдського виразно промені й авторське «Я» – сповідальне, мудре, висловлене в молитві:

*Не дай, Господь, позаздрити нікому,
а надто тим, кому Ти більше дав,
від ролі монумента неживого
і вчителя, прошу тебе, позбав.
Хай кесарева – кесарю довіку,
а Богу – Боже, а мені – моє.*

(«Молитва»)

Юлія Стиркіна має свій погляд на міфологію та релігію. У її ліриці оживають різні потойбічні істоти: міські й лісові мавки, водяні й польові русалки, водяники, перелесники, привиди, медуза Горгона тощо. Їх авторка максимально олюднює. Наприклад, Горгона поетично осмислена як нещасна жінка, адже на заваді її любові ставали свої ж некеровані змії («Вони мої ніколи не були, / а проти волі піднімались вище, / і все шипіли, ляляли, кляли / усіх, хто був миліш, рідніше, ближче»), і лише меч коханого дав можливість позбавитися мук: «Померли змії, знищилося зло, / але лише зі мною разом. Милій, / Тезею, щиро дякую тобі – / ти не злякався. / <...> / Далєбі, / любов і смерть поєднані навіки...» («Монолог Горгони»). Максимально олюднює поетка і представників вищих сил. Бог в її уяві гортає пресу в окулярах («Поза містом»), «тише роман» і «виводить нам долі / вензелями доріг» («Бог не спить...»); ангел в однойменному вірші «миє посуд, плете вірші», «в нього теж буває застуда й нежить». А Ісуса Христа взагалі інтерпретовано як міського безхатченка, який «шукав би в смітнику обід, / ім'я б своє забув» і якого не ідентифікував би сучасний світ («Христос»).

Традиційно неординарна Ю. Стиркіною тема митця й мистецтва, яку оприявлено в різній проблематиці: суті творчої лабораторії митця («Січневий оркестр», «Поетичне»), вартісності поетичного слова («Байка»), ролі поета в суспільстві («Словамагія»), відчуженості митця («Айседора») тощо. Примітно, що сама лірична героїня кокетливо заперечує свою причетність до поетичної касті: «Не вдягайте мене в

поети, / не штовхайте мене в цей ряд / <...> / Я пишу, я живу, я плачу... / Ну який к бісу я поет?» («Антипоетичне»). Звісно, така самооцінка абсолютно не корелює ні із загальним змістом збірки «Малявки міської мавки», ні взагалі з дійсністю, адже й сама авторка, і її лірична героїня – без сумніву, непересічні мисткині, наділені здатністю напрочуд тонко розуміти слово та вмінням творити високохудожні образи. Тож більш правдивим є ось це поетичне зізнання: «Від мене пахне віршами й вином... / Ото і все моє, і годі, годі...» («Про мене»). Та й, узагалі, не може не поет бажати такого: «<...> Хай спливу у світ віршами <...>» («Шпичка»), припускати, що можна розтратити себе на вірші («Гілкою сухою мушу помирати?»), і констатувати: «<...> Стікаю в небуття віршем <...>» («Дар»). Тож риторичним виявляється питання:

*Нащо віри? Не воскреснеш словами,
на снігу не розпалиш вогонь,
не розгорнеш каміння у пагін,
не зігрієш холодних долонь <...>.*
(«Зимова гравюра»)

Поезія в художньому світобаченні Ю. Стиркіної пов'язана насамперед із сакральною дією самозречення: «Мій монастир на іншому, / холоднім білім боці, / заплетений у вірші, / у дріт на кожнім кроці <...>» («Монастир»). Але, подібно до кожного мистецтва, поезія різнобарвна й різноемоційна: авторка характеризує вірші як замучені («Може?»), сонні («Зимовий парк»), загублені («Золото життя»), у них накрапано багато сліз («Тиша»). Бувають і «листя-вірші, що росли на деревах кохання» («Вагра»), і вірші, що «мають осінню тінь» («Тінь осені»), і вірші, що дзвенять («Поетичне»), і вірші-«дзвони, дзвоники, передзвонця», «переливи і перелиски / у повітрі прозора-чистім» («Мої вірші»), і «вірші-мурали» («Заповіт»), і «вірші-вітражі» («Молитва»), і «витинанки-вірші» («Хочеться»), але вони «не сила магічна» («Зимова гравюра»). Вірш може, неначе кров, запектися в рані («Літне»), «зайняти стиглу кров», зачепити гачками за живе («Портрет»), а може бути й метеликом, життя якого короткочасне («Час-метелик»), або миттєвим спалахом («Мої вірші»). Цікаво, що великою мірою поетичне слово асоційоване з водою, пор. «спраглий віриш» («Пити! Краплю або крапку...»), вірш як дощ по душі, утворений із крапель-слів («Дощ на душі...»). Водночас мисткиня шкодує, що «слова не краплини», і мріє, щоб її вірші

*та стали водою,
живою водою від спраги німої,
якби було слово спроможне на диво,
щоб віри, наче повінь,
щоб віри, наче злива...*

(«Шкода...»)

А от найкращі вірші, за словами поетки, –

*то закрайні стани
на межі щастя, горя і біди,
найкращі вірші – то відкриті рани,
не квіти, що красиві і пусті.*
(«Поетичне»)

На сторінках збірки постає й галерея образів відомих митців (з-поміж них художники Іван Мясоедов, Всеволод Максимович, танцівниця Айседора Дункан, письменники Редьярд Кіплінг, Іван Котляревський, Микола Гоголь та ін.), героїв давньогрецького епосу (Одісей, Пенелопа, Афіна Паллада) та художніх персонажів (Гамлет, Джульєтта, Офелія, Русалонька, Маруся Чурай, Кармен, Панночка, Хома, Вій, Солоха, Майстер і Маргарита та ін.). Кожен із цих образів зацікавив авторку чимось особистим, зачепив за живе, вона переповідає їхні долі як власну, репрезентуючи низку альтер его своєї ліричної героїні й загалом творючи свій поетичний міф.

*Де ж ти, хлопче? Бо мрець не бачить...
Поруч подих, перервний ритм...
Дай себе мені, мій козаче,
п'яна тілом твоїм живим <...>.
Проти вічності на хвилину,
проти неба і пекла – МИ!
Сонце. Тіло на лавці стигне.
Мертвий сміх на вустах Хоми...
(«Монолог Панночки»)*

Авторка намагається не торкатися сьогодення напряму, але відчутно, що її надзвичайно турбує те, що відбувається в Україні. Вона рефлексує метафорами, алюзіями й алегоріями, у сподіваних і несподіваних образах передаючи свої біль і щем за долю рідної землі («Вогні», «Україні», «Голос», «Кіндерсюрприз», «Монолог», «Переспів з М. Булгакова», «Відчуття», «Байка. Переспів з Л. Глібова», «Євангеліє»). Ось так, наприклад, намагаючись описати сучасність, поетка звертається до творчості Миколи Гоголя:

*Років двісті все те саме:
манівцями між завій
онде чапає Оксана,
он застряг в автівці Вій.
Років двісті все на місті:
на Солоху три дядьки,
чорт і дяк у теплім місці,
дурень йде по чобітки,
на білбордах бісі морди
виринають з хуртовин <...>.*

*Років двісті коло й коло –
все те саме раз у раз,
знов і знов сміється Гоголь
і по колу водить нас...
(«За мотивами творів
М. В. Гоголя»)*

Неординарне художнє мислення Ю. Стиркіної продукує парадоксальний погляд на суть і призначення слова. «Я думала, Слово владне / з Тобою зрівнятись, Боже, / будити любов захмарну... / Нічого воно не може!» – із прикрістю констатує поетка у вірші «Як?». Проте розчарування змінюється твердою впевненістю в тому, що «скоро світ загорнеться у Слово, / наче в мушлю равлик. Зачекай, / буде знов початок, виток знову, / знову ми повернемось у рай!» («Слово»). Зрештою, отака нелінійність, закільцьованість – провідна ознака збірки «Мальвки міської мавки», яка ще раз потверджує сакральне «Споконвіку було Слово...», декларуючи, що душа людства живе й житиме у слові: «В світі штучному і продажному, / оцифрованому, вінтажному, / щоб хоч якось потроху дихати – / в слово вірити, словом міряти <...>» («Словомагія»).

Але все-таки світ неповторно-прекрасний – переконує нас авторка. Згадаймо, наприклад, пейзажно-філософську поезію «Мальви», де традиційну українську квітку вивіщено до символу вічного життя, символу віри у краще майбутнє людства:

*Ніщо не буває ні зайвим, ні марним:
ні слово, ні квіти, ні вірші, ні фарби...
Так зійде минуле, куди б не ховали,
жагою життя крізь асфальти й метали
прокинеться зерня. З уламків усього
стримітимуть стріли нестримно-живого,
і, східно-багряні і західно-ясні,
розкриються мальви, так само прекрасні,
такі ж безумовні, як сонце і вітер,
природні, живі, самосіяні квіти.
Цей символ життя, що триватиме, поки
краса ще спроможна привабити око.
Хтось гляне в їх очі, народиться слово,
і світ, ніби мальва, розпуститься знову...*

Висновуючи, зазначимо, що у збірці «Мальвки міської мавки» відчутна зрілість стилю, форми та змісту. Маємо щирі віру в те, що це лише початок діалогу з читачами й побажаємо її авторці того, чого вона бажає всім у поезії «Вогні»:

*Слова добираймо для себе, для інших легкі,
легкі і ласкаві, мов пір'я на крила небесні,
і виростуть крила з простої людської руки,
і вийде широка дорога з шляхів перехресних.*

НАШІ АВТОРИ

АЗЬОМОВ Віктор – учитель української мови та літератури Степанівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Олександрівського району Донецької області.

БЕРЕГОВИЙ Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій.

БІЛИК Галина – старший викладач кафедри української літератури Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

БРАЇЛКО Юлія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін і методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

ВЕРТІЙ Олексій – доктор філологічних наук, професор (м. Суми).

ВІЦЕНЯ Лідія – письменниця, журналістка, редакторка (м. Полтава).

ВЛЕЗЬКО Надія – заступник директора з наукової роботи Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського.

ВОЛЯ Олень – письменник, журналіст, дослідник Голодомору 1932–1933 років в Україні (Полтавська обл.).

ГОРИЦВІТ (Луцьова) Тетяна – письменниця, лінгвістка, викладачка, екоактивістка (м. Полтава).

ГРИШКО Юлія – письменниця, магістр філології, аспірантка кафедри української мови Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

ДЕРЕВ'ЯНКО Людмила – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

ДІДУСЕНКО Ганна – головний бібліотекар відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського.

ДІПТАН Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

ДУХНОВСЬКИЙ Василь – письменник, актор, бібліотекар (м. Київ).

ЄНКО Ярослав – науковий співробітник Національного музею-заповідника Миколи Гоголя (с. Гоголеве Шишацького району Полтавської області).

КОВАЛІВ Юрій – доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КОНОНЕНКО Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри романо-германської філології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

КУРЧАКОВА Ольга – мистецтвознаєць, директорка Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка.

ЛЮБКА Андрій – письменник, перекладач, колумніст, магістр із балканських студій (м. Ужгород).

МЕЛЕШКО Віра – кандидат філологічних наук, доцент, завідувачка кафедри української літератури Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

МІЗИНА Ольга – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

МОЦЕБЕКЕР Ольга – письменниця, редакторка (м. Васильків Київської області).

МУШКУДІАНІ Олександр – доктор філологічних наук, професор кафедри соціальних комунікацій Київського міжнародного університету.

НАЄНКО Михайло – доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

НІКОЛАШИНА Тетяна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

О'ЛІР (Бросаліна) Олена – поетка, перекладачка, кандидат філологічних наук, літературознавець, критик (м. Київ).

ПАЩЕНКО Вікторія – провідний науковий співробітник Полтавського літературно-меморіального музею Панааса Мирного.

ПЕТРУК Юлія – поетка, дослідниця мистецтва фотографії (м. Київ).

ПИСАРЕНКО Володимир – письменник, медик, магістрант природничого факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

ПІЧКА Ніна – письменниця, педагог, копірайтер (с. Опішне Зінківського району Полтавської області).

ПОГРЕБНЯК Олена – кандидат філологічних наук, асистент кафедри слов'янської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ПОДРИГА Володимир – кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу національної бібліографії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

ПОЛЬОВА Мілана – поетка, студентка факультету іноземних мов Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

РАДЬКО Ганна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

РОЗНОВСЬКА Ілона – поетка, студентка Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

РОСЬ Ольга – письменниця, журналістка, педагог, психолог, державний службовець (м. Київ).

САЄНКО Валентина – кандидат філологічних наук, доцент, літературознавець (м. Одеса).

САМОЙЛЕНКО Юрій – митець декоративного мистецтва, голова Полтавської обласної організації Національної спілки художників України, заслужений діяч мистецтв України, доцент кафедри образотворчого мистецтва Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

СИЛКА Оксана – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій.

СКРИЛЬ Валентина – старший науковий співробітник Полтавського літературно-меморіального музею Івана Котляревського.

СМОЛЬНИЦЬКА Ольга – письменниця, перекладачка, літературознавець, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Київського літе-

ратурно-меморіального музею Максима Рильського (м. Буча Київської області).

СТЕЖКО Юрій – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов за фахом Національного авіаційного університету.

СТЕПАНЕНКО Микола – доктор філологічних наук, професор, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

СТЕПАНЕНКО Ніна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувачка кафедри філологічних дисциплін і методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

СТОРОХА Євгенія – провідний науковий співробітник Полтавського літературно-меморіального музею Івана Котляревського.

ТИТАРЕНКО Григорій – історик, краєзнавець, письменник (м. Полтава).

ТУПИЦЯ Олександр – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін і методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

УКРАЇНЕЦЬ Людмила – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

ФЕДОРОВА Марина – завідувачка відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського.

ЧЕРЕДНИК Людмила – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

ЧИКУР Лілія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

ШЕБЕЛІСТ Сергій – журналіст, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри журналістики Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

NATIVE LAND

ALMANAC OF POLTAVA V. G. KOROLENKO NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY

2019, No. 2 (41)

CONTENTS

POETRY

<i>Lidiia Vitsenia</i>	3
<i>Olha Ros</i>	6
<i>Volodymyr Pysarenko</i>	8

PROSE

<i>Oles Volia</i> . Before and After. <i>Documentary story</i>	12
<i>Olha Motsebeker</i> . The Place of Strength.	29
Memory.	30
<i>Tetiana Horytsvit</i> . Days, dates, events (<i>essays</i>).	32
The Day when a Pike Breaks the Ice with Its Tail.	32
Summer Solstice: Fairy-scene.	32
The Warm Day of Feast of the Holy Virgin Protection.	33
Halloween: Modern Version.	33
St. Nicholas Day.	34

TRANSLATIONS

<i>Olha Smolnytska</i> . Harp and Sword: Scottish and English Folk Historical Ballads.	35
Scottish ballads translated by Olena O'Lir	37
Sir Patrick Spence.	37
The Lochmaben Harper.	38
English ballads translated by Olha Smolnytska	39
Wilhelm the Conqueror and the Kentish men.	39
Mary Embry.	41

PRESENTATION

<i>Olha Smolnytska</i> . 'Say It Now': Free Poetry for Free People.	43
<i>Vasyl Dukhnovskyi</i> . Poems.	44
<i>Yuliia Petruk</i> . Poems.	45
<i>Milana Polova</i> . Poems.	47
<i>Ilona Roznovska</i> . Poems.	48
<i>Olha Smolnytska</i> . Poems.	50

DEBUT

<i>Yuliia Hryshko</i> . Poems.	53
<i>Nina Pichka</i> . Loose Woman.	56
What the Wings are Talking about.	57
Figment.	57
Rubbish.	59

PUBLICISM

<i>Mykhailo Naienko</i> . 'Philological seminar' as a Modern Literature Science.	63
<i>Hryhorii Tytarenko</i> . 'I will Return to Ukraine...'. <i>Travel notes</i>	70

DIALOGUES

<i>Serhii Shebelist</i> . 'The Mental Map in Our Brains is Different from the Geographical One'. <i>Interview with writer Andrii Liubka</i>	73
--	----

JUBILEE DATES: THE 250th ANNIVERSARY OF IVAN KOTLIAREVSKYI'S BIRTH

<i>Viktor Azomov</i> . Palimpsests of Ivan Kotliarevskyi's 'Aeneid'. <i>Didon's Tragedy and Triumph</i>	76
<i>Hanna Didusenko</i> . Flipping through Old Prints: what Poltava residents wrote about I. P. Kotliarevskyi (according to the funds of the Poltava I. P. Kotliarevskyi Regional Universal Scientific Library).	79
<i>Yurii Kovaliv</i> . Ivan Kotliarevskyi: Phenomenon or Canon.	83
<i>Mykhailo Naienko, Oleksandr Mushkudiani, Olena Pohrebniak</i> . Ivan Kotliarevskyi's 'Aeneid' and its Literary Translations in to Foreign Languages.	87
<i>Viktoriiia Pashchenko</i> . Panas Myrnyi's Participation in Honouring the Memory of I. P. Kotliarevskyi.	94

Valentyna Skryl. Ivan Kotliarevskiy's Works at the 'VIK' Publishing House ('VIK' Publishing House Projects, Dedicated to the Centenary of the Ukrainian literature)	98
Yevheniia Storokha. Ivan Kotliarevskiy's Social Circle and Environment in Poltava.	100
Hryhorii Tytarenko. Ivan Steshenko as the First Researcher of I. P. Kotliarevskiy's 'Aeneid'	104
Maryna Fedorova, Nadiia Vlezko. 220 years of I. P. Kotliarevskiy's 'Aeneid' (Review of Publications of the Poem from the Fund of Poltava I. P. Kotliarevskiy Regional Universal Scientific Library).	105

PHILOLOGICAL SCIENCES

Oleksii Vertii. Modern Issues of Ivan Kotliarevskiy's Creative Work.	110
Mykola Stepanenko. Verbs <i>to run / run about</i> in I. P. Kotliarevskiy's 'Aeneid': Semantic and Syntagmatic Analysis.	118
Liudmyla Ukrainets. Sound Continuum in the Connotative Dimension of I. P. Kotliarevskiy.	121
Yuliia Brailko. Toponyms in the poem 'Aeneid' by I. P. Kotliarevskiy.	130
Liudmyla Derevianko, Olha Mizina. Prepositional-Substantive Temporatives in I. P. Kotliarevskiy's poem 'Aeneid' in Comparison with the Modern Prepositional-Case System.	134
Tetiana Nikolashyna. Urban Space of Poltava in the Epoch of Ivan Kotliarevskiy.	138
Nina Stepanenko. The Preposition <i>к/к/ко</i> and Its Semantic-Syntactic Functions in Ivan Kotliarevskiy's 'Aeneid'.	143
Oleksandr Tupytsia. Ukrainian Non-Equivalent Vocabulary in I. P. Kotliarevskiy's 'Aeneid' and M. V. Gogol's Stories.	147
Liudmyla Cherednyk. I. P. Kotliarevskiy's Social and Pedagogical Activity.	151
Liliia Chykur. Cultural and Historical Context of the Phenomenon of Ivan Kotliarevskiy.	155
Yuliia Hryshko. Phonetic Modeling of Stylistically Marked Phraseology and Occasional Compounds in the Language of the Performances 'Nataalka Poltavka' and 'Moskal the Wizard' by I. P. Kotliarevskiy.	158
Volodymyr Podryha. 'Nowhere is the Steppe so Green...': the Structure and Semantics of the Literature concept 'Steppe' in the Prose of Volodymyr Leontovych.	162
Valentyna Sayenko. Scientific Creativity as a Modus Vivendi of Professor V. V. Fashchenko.	167
Oksana Sylka, Serhii Berehovi. Front Roads of the Poet Ivan Honcharenko: Kyiv – Odesa – Sevastopol (on the Material of the Family Archive).	179
Yurii Stezhko. Expressions of Empathy in the Works of Art and Their Translations: a Comparative Analysis.	192

CULTURAL CHRONICLE

Hanna Radko. Ivan Petrovych Kotliarevskiy is 250! Celebration in Honour the Writer-Countryman and the First Classic of Ukrainian Literature in Poltava.	198
Halyna Bilyk. Picturesque Autumn of Ivan Kotliarevskiy. <i>The Interview with Yurii Samoilenko, the Chairman of the Poltava Regional Association of the National Union of Artists of Ukraine.</i>	207
Vira Meleshko. Petro Rotach Prize New Winners.	212

HISTORY PAGES

Iryna Diptan. Mykhailo Hrushevskiy on the Ukrainian Dimension of the Decisions of the Lublin Sejm of 1569.	214
--	-----

IN THE "NATIVE LAND" ABOUT "NATIVE LAND"

Nina Stepanenko. "Native Land" about 'Pottery Products of the Poltava Potters'.	231
---	-----

"NATIVE LAND" ABOUT NATIVE PEOPLE

Volodymyr Podryha. 'And the Village does not Let Me Go.': the Image of a Small Homeland in Lidia Vitsenia's Poems.	234
Yaroslav Yenko. Fair Movement in the Homeland of Mykola Gogol.	236

ART CRITICISM

Tetiana Horytsvit. Life in Arts. <i>The Interview with Olha Kurchakova, the Director of the Poltava Mykola Yaroshenko Art Museum (Art Gallery).</i>	238
---	-----

REVIEWS

Volodymyr Kononenko. 'Polyvariance of Translation': Bridging the Gap between the Theory and Practice of Translation. <i>Book Review: Panasjuk Ihor. Polyvariance of Translation. Translatology – Research in Translation Studies, Volume 12. Hamburg: Dr. Kovač Publishing House 2016. – ISBN 978-3-8300-8654-3. 400 p.</i>	246
Halyna Bilyk. A Glorious Research Center of National Literature in the South of Ukraine. <i>Publication Review: History of the Odessa I. I. Mechnykov National University Department of Ukrainian Literature: Personalities and Facts: in 2 Volumes. – Odessa: Odessa I. I. Mechnykov Nat. Univ., 2018. – Vol. 1. Bibliographic Index. – 606 p.; T. 2. Anthology. – 618 p. – (Development of Science at Odessa National University; Philology).</i>	252
Yuliia Brailko. A Living and Tender World of Poetry. <i>Book review: Styrkina Yu. The Town Nymph's Babies: Verses / Yuliia Styrkina. – K.: Oleh Fedorov Publishing Yard, 2019. – 424 p.</i>	260

OUR AUTHORS.	263
---------------------------	-----